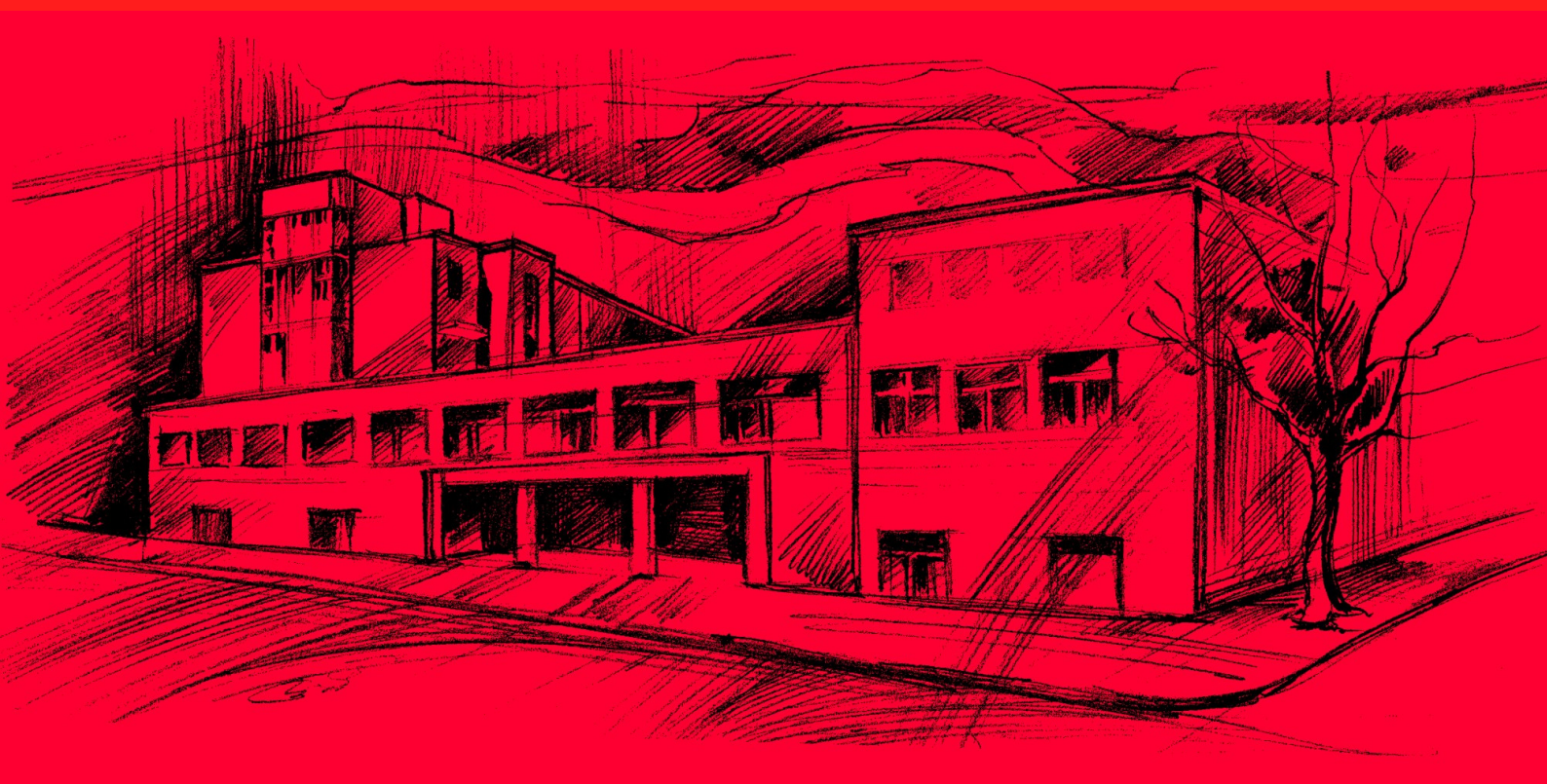


MIRIAM LACLAVÍKOVÁ - PETER VYŠNÝ
(eds.)

Právno - historické trendy a výhledy IV.



TYPI UNIVERSITATIS TYRNAVIENSIS / VEDA
2019

TRNAVSKÁ UNIVERZITA V TRNAVE



Vzor citácie:

Právno-historické trendy a výhľady IV. (periodicky vydávaný zborník s príspevkami z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej v dňoch 20. – 21. septembra 2018 v Trnave pod názvom *Štát a právo v prevratových súkoliach času* uskutočnenej v rámci medzinárodného vedeckého kongresu Trnavské právnické dni 2018 „Právny štát – medzi vedou a umením“). Miriam Laclavíková – Peter Vyšný (eds.). Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2019, 360 s.

Editori:

doc. JUDr. Miriam Laclavíková, PhD.
doc. JUDr. Peter Vyšný, PhD. et Ph.D.

Recenzenti:

prof. zw. dr. hab. Józef Ciagwa
prof. doc. JUDr. Marek Šmid, PhD.
doc. JUDr. Vladimír Kindl
doc. JUDr. Juraj Jankuv, PhD.

MIRIAM LACLAVÍKOVÁ – PETER VYŠNÝ
(eds.)

**Právno-historické
trendy a výhlady
IV.**



TRNAVA 2019

Všetky práva vyhradené. Toto dielo, ani žiadnu jeho časť nemožno re-produkovať, ukladať do informačných systémov alebo inak rozširovať bez súhlasu majiteľa práv.

Za jazykovú a odbornú úpravu príspevkov zodpovedajú autori jednotlivých príspevkov.

Obsah

Príhovor	7
In memoriam prof. JUDr. et PhDr. Ladislava Hubenáka, DrSc. (*27. 10. 1928 Horša – † 31. 01. 2018 Bratislava) (Ivana Šošková)	9
Parlamentarismus v Československu v letech 1918 – 1938 v politickém systému (Karolína Adamová)	14
Storočnica od vzniku Československa a metamorfózy jeho interpretácie (Jozef Klimko)	30
Slovensko – česká neoddeliteľnosť jednoty politiky prevratu od jesene 1947 do februára 1948 (Peter Mosný)	37
Václav Bouček a geneze jeho návrhu československé ústavy (Ladislav Vojáček)	48
Revolučný rok 1848 a zmeny v postavení uhorskej šľachty (Tomáš Gábris)	60
Konec stavovské monarchie jako důsledek porážky stavovského povstání (Karel Schelle)	82
Zavinenie v stredovekom práve (Róbert Jäger)	108
Právní stát tváří v tvář totalitnímu státu v evropském právním vývoji (Pavel Maršálek)	121
Kultúrne a spoločenské korene myšlienky právneho štátu (Daniel Šmihula)	134
Národné oslobodenie a historické bezvedomie (Miroslav Lysý)	158
Inštitucionálny základ starostlivosti o deti a mládež na Slovensku v prelomovom období I. ČSR na príklade Okresných starostlivostí o mládež (Adriana Švecová – Miriam Laclavíková)	166
Existovalo súkromné vlastníctvo pôdy v predhispánskom Tenochtitlane? (Peter Vyšný)	184
Měnové reformy na pozadí změn státního režimu a práva v letech 1919 – 1953 (Antonín Lojek)	222

Československá právná veda po roku 1948 (Andrea Kluknavská)	235
Krajské, či hlavné mesto? (Vývoj právneho postavenia Bratislavy po roku 1918) (Ondrej Podolec)	249
Manželský zákon očami a praxou slovenského ľudu (Ingrid Lanczová)	261
Komunikačné hry v práve (Štefan Siskovič)	279
Evacuation of the Special Court in Katowice (Sondergericht Kattowitz) in 1945 (Konrad Graczyk)	292
Formalism in law arising from art? (Monika Martišková)	300
Z Ria do Paríža – cesta ku globálnej dohode o ochrane klímy (Peter Mosný ml.)	314
Prvá kodifikácia rodinného práva na území Československa (Viera Záteková Valková)	338
Výberová bibliografia prác prof. JUDr. PhDr. Ladislava Hubenáka, DrSc. (Zostavil Ladislav Hubenák ml.)	349

Príhovor

Rokovanie konferencie *Štát a právo v prevratových súkoliach času* v rámci medzinárodného vedeckého kongresu Trnavské právnické dni 2018 je do značnej miery jedinečné. Nepamätám si, že by počas môjho pôsobenia vysokoškolského učiteľa, a to je už viac ako 45 rokov, bola zvolaná vedecká konferencia na počesť nežijúceho kolegu. Tentoraz sa to zásluhou všetkých Vás stalo, ďakujem Vám za účasť a vítam Vás všetkých. Dovolím si vysloviť názor, že nielen my zúčastnení, ale aj tí, ktorí prispejú do zborníka z konferencie, preukázali schopnosť oživiť vzácnu a prepotrebnú ľudskú črtu, nie často pestovanú. Je ňou s uznaním a s úctou deklarovať spolupatričnosť so všetkými osobnosťami právno-historickej pospolitosti, ktorí prešľapávali i dláždili, v dávnej či nie až v takej ďalekej minulosti, trpezlivo a so zánietením chodníky i cesty vedeckého poznania i pedagogického majstrovstva, na ktoré viac či menej vedome nadväzujeme.

K nim nepochybne patril aj prof. Hubenák, ktorý v decembri 2017 oslavoval 89. narodeniny spôsobom preň príznačným. Vydaním poslednej monografickej práce. Aj táto posledná bodka svedčí o vzťahu prof. Hubenáka k štátoprávnej historiografii. Pri poslednom telefonickom rozhovore s ním, v ktorom som ospravedlňoval moju neprítomnosť na tejto oslave zo zdravotných dôvodov mne vlastných, akoby prorocky poznamenal, že nevie, či sa ešte dožije okruhlejšieho deväťdesiatky v roku 2018. Žiaľ, stalo sa tak.

Nazdávam sa, že treba ešte ozrejmiť jednu skutočnosť, ktorá sa vynorila pred mnohými z Vás. Teda odpoveď na otázku prečo Katedra dejín práva sídliaca v Trnave organizuje takúto konferenciu, keďže je vo všeobecnosti známe, že prof. Hubenák nikdy pedagogicky nepôsobil na Trnavskej univerzite a jej Právnickej fakulte?

V živote to často tak býva, že navonok zložité otázky skrývajú v sebe ľudsky jednoduché a neprekvapivé odpovede. V prvopočiatku odpovede na túto akoby záhadu popravde musím priznať, že impulz prišiel od prof. Gábriša z bratislavskej právnickej fakulty. Jeho podstatou bola informácia, ktorú počul od prof. Hubenáka, že ako mu roky do seniorských výšin plynuli, strácali kontakty s ním viacerí jeho bývalí spolupracovníci, upadal záujem o jeho osobu. Nie nesťažoval si, ani sa neľutoval, len konštatoval. Zároveň však vždy zdôrazňoval, že nikdy neostal sám, vážil si nemennosť priateľských vzťahov. Často v tejto súvislosti spomínal aj moje

meno. Vždy to bola, je i bude stále pocta pre mňa, že prof. Hubenák, učiteľ učiteľov, učiteľ docentov a v mojom prípade i učiteľ profesorov, bol pri mojom banskobystrickom inauguračnom konaní jedným z oponentov, ma považoval za svojho priateľa.

Celistvosť odpovede na uvádzanú otázku má ešte jednu dimenziu. Ňou je vzťah prof. Hubenáka k našej Katedre dejín práva a k jednotlivým jej členom vo vedeckovýskumnej oblasti. V podobe oponentských posudkov na publikované vedecké štúdie, zborníky, učebnice, grantové projekty. Vždy ochotný diskutovať, poradiť, napísať pri dodržaní časovej dochvilnosti. Ako to inak a jednoznačne vyjadriť? Mal k našej katedre viac ako kolegiálny vzťah. To sme si vždy cenili, na to sa nedá zabudnúť.

Naša pracovná konferencia nemá a ani nemôže mať charakter hodnotenia práce či života prof. Hubenáka. Nepríslušnosť je nesporne zjavná každému z nás zo staršej i prevažujúcej mladšej generácie. Čo by teda mohlo byť odkazom nášho početného stretnutia ako výraz postoja už nežijúcich osobností právno-historickej vedy z dávnej či nedávnej doby?

Jedinú možnú relevantnosť je možno, podľa môjho názoru, nájsť v už spomínanom vzťahu prof. Hubenáka k vedeckej práci do posledných chvíľ svojho života. Vypomôžem si trefným vyjadrením z Knihy života: „Ak lásku nemáš, ako keby si ani nebol...“ Teda, parafrázujúc, ak lásku nemáš k dejinám práva, ako keby si ani nebol ako pedagóg, ani ako vedec právno-historickej provenencie.

Vo vzťahu k mladšej generácii našich kolegov dovoľm si uviesť ešte jeden výrok z Knihy života: „Vy mladí ste soľou tejto zeme...“ Teda parafrázujúc, mladá súčasná právno-historická generácia je soľou tejto vedy. Závisí len od poctivosti k nej, od schopnosti odolať zradným lákavostiam vedúcim k presoleniu či nedosoleniu získaných poznatkov. Spoločenské zmeny v roku 1989 vytvorili dostatočný priestor na širokú objektivizáciu vedeckého poznania.

prof. JUDr. Dr. h. c. Peter Mosný, CSc.

vedúci Katedry dejín práva
Právnická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

In memoriam
prof. JUDr. et PhDr. Ladislava Hubenáka, DrSc.
(* 27.10.1928 Horša – † 31.01.2018 Bratislava)

doc. JUDr. IVANA ŠOŠKOVÁ, PhD.

Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Právnická fakulta

Abstrakt: Príspevok je venovaný pamiatke a spomienkam na prof. JUDr. et PhDr. Ladislava Hubenáka, DrSc. V krátkosti mapuje život, kariérnu dráhu a vykonané dielo tohto významného československého, resp. slovenského právneho historika, archivára, publicistu, vysokoškolského pedagóga a vedca.

Kľúčové slová: Ladislav Hubenák; in memoriam; právny historik; vedec; pedagóg.

Abstract: The contribution is dedicated in the memory of prof. JUDr. et PhDr. Ladislav Hubenák, DrSc. It briefly maps the life, career and work of this prominent Czechoslovak, resp. Slovak legal historian, archivist, publicist, university pedagogue and scientist.

Key words: Ladislav Hubenák; in memoriam; legal historian; scientist, pedagogue.

V januári tohto roku vo veku nedožitých 90 rokov opustil navždy naše rady popredný slovenský, resp. československý právny historik, archivár, publicista, náš dlhoročný kolega, vedec a pedagóg, profesor Ladislav Hubenák. Dôvod môjho rozhodnutia venovať malú spomienku tomuto veľkému človeku bol prostý. Pán profesor Hubenák patril k zakladajúcim členom Katedry dejín štátu a práva na Právnickej fakulte UMB v Banskej Bystrici, kde pôsobím. Od roku 1995 sa ako senior a v danom čase vedec-ky a kvalifikačne najerudovanejší člen katedry aktívne zapájal na novoza-loženej fakulte do všetkých foriem pedagogickej činnosti a tiež výchovy mladých vedecko-pedagogických pracovníkov. Pamätám si na jeho *Slovenské a československé dejiny štátu a práva* z prednáškových sál a zo skúšok ako jeho študentka. Neskôr tiež ako ašpirantka na Katedre dejín štátu a práva PrF UMB, kde mi bol vzácnym a inšpiratívnym kolegom. Zažiť ho z takpovediac oboch akademických brehov – ako učiteľa a potom milého kolegu – bolo pre mňa zaujímavou érou akademického a vedeckého živo-ta, najmä ak vezmem do úvahy, že dnes som už jedinou členkou Katedry dejín štátu a práva PrF UMB v Banskej Bystrici, ktorá ho poznala a spolu-pracovala s ním osobne. Dovoľte mi preto z úcty k nemu venovať mu pri tejto príležitosti pár slov a spomienok, ktoré azda budú dôkazom toho, že profesor Hubenák a éra jeho „osmičkami vymedzenej“ pozemskej cesty 1928 – 2018 jednoznačne patria k prevratovým súkolesiam času.

Pán profesor Hubenák prežil bohatých deväť decénií štedrých na roky, na rôzne prežité udalosti, no najmä plodných na prácu, na vykonané dielo. Patril ku generácii, ktorá prešla ťažkou a zložitou cestou, a ktorej život poznačili mnohé kritické momenty našej histórie. Ako dieťa zažil rok 1938, na vysokoškolské štúdiá nastúpil po roku 1948, bol svedkom Pražskej jari 1968, zažíval zmeny politického a ekonomického systému po novembri 1989. Taký bol rámec, v ktorom sa formoval a utváral aj jeho život a osud, rámec, v ktorom musel hľadať priestor na svoje uplatnenie. Zmysel svojho života našiel vo vedeckej a pedagogickej práci.

V pracovnom živote prof. Hubenáka možno evidovať tri rozmery jeho osobnosti: bol to vysokoškolský učiteľ, vedecký pracovník (historik a právny historik) a archivár. Bol to vedecký pracovník, kvalifikovaný právnik, ktorý dokázal vždy hlboko preniknúť do všeobecno-historickej problematiky a syntetizovať vo svojej vedeckej práci výsledky právnej i historickej vedy. Bol vzácnym príkladom právneho historika, ktorý sa na tento interdisciplinárny odbor pripravil rovnovážne. Jeho odborná dráha sa začala štúdiom na Právnickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, kde bol v roku 1952 promovovaný titulom doktor práv a ďalej tu pôsobil ako vysokoškolský pedagóg. V roku 1960 ukončil na Filozofickej fakulte UK odbor archívnictva. Pribeh, pravidelnosť postupu, ako aj celková dĺžka jeho vedecko-pedagogického kvalifikačného rastu veľa napovedajú o jeho pracovnom zaujatí, o práci na sebe, o činoch, v ktorých sa prejavoval i kvalitatívny vzrast osobnosti. Po obhajobe kandidátskej dizertačnej práce v roku 1963 nasledovala jeho habilitácia na Filozofickej fakulte UK v roku 1966 v odbore história. V roku 1977 sa Ladislav Hubenák stal doktorom vied a o rok na to bol vymenovaný za riadneho profesora česko-slovenských dejín. Paralelne vykonával i zodpovedné posty mimo vysokoškolského prostredia – v rokoch 1955 až 1968 bol riaditeľom Štátneho slovenského ústredného archívu v Bratislave, rezortného Vedeckovýskumného ústavu Povereníctva vnútra. V rokoch 1968 – 1977 bol vedúcim Oddelenia dejín štátu a práva a zároveň zástupcom riaditeľa Ústavu štátu a práva Slovenskej akadémie vied, v rokoch 1977 až 1981 pracoval ako riaditeľ odboru vysokých škôl na ministerstve školstva. Tu všade sa prejavil jeho talent, húževnatosť, schopnosť skĺbiť vedeckú, pedagogickú a organizátorskú prácu s ľudskými vzťahmi a harmonickým rodinným životom.

Hlavnou oblasťou záujmu prof. Hubenáka boli novodobé československé a slovenské dejiny a dejiny štátu a práva. O jeho obrovskom záujme a vysokej erudícii svedčí úžasné množstvo publikácií vydaných doma i v zahraničí. Ako autor a spoluautor publikoval vyše 40 knižných titulov (monografií), stovku rozsiahlych vedeckých štúdií, takmer 50 odborných článkov, vyše 120 recenzií a správ. O jeho permanentne čulom záujme

o spoločnosť a o aktuálne dianie v nej svedčí i počet článkov v dennej tlači, vystúpení v rozhlase a televízii blížiacie sa k číslu 800. Do výpočtu prác prof. Hubenáka patrí neoddeliteľne aj transformácia jeho vedeckých poznatkov do vysokoškolských učebných textov, konkrétne do vyše 20 učebných pomôcok a 30 študijných materiálov. Osobitne sa vo vzťahu k našej alma mater žiada vyzdvihnúť, že aj tu v čase formovania Právnickej fakulty v Banskej Bystrici profesor Hubenák zaradil prípravu učebníc pre poslucháčov medzi svoje prvoradé úlohy. Z jeho pera vyšli v Banskej Bystrici *Dokumenty k dejinám štátu a práva na území Slovenska (I. a II. diel)*, učebný text *Slovenské československé dejiny štátu a práva v rokoch 1918 – 1945* a *Právne dejiny Slovenska do roku 1918*. V roku 2001 vyšlo jeho dvojzväzkové dielo *Právne dejiny Slovenska do roku 1945 (zv. I. a zv. II.)* ako vysoko fundovaná príručka náročnej právno-historickej disciplíny od najstarších čias až po rok 1945. Za túto publikáciu bol prof. Hubenák ocenený čestným diplomom rektora Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici za osobitný prínos v rozvoji vedy na UMB. Za všetky tieto diela patrí pánu profesorovi vďaka a úcta študentov.

Z hľadiska obrovského prínosu pre oblasť dejín štátu a práva sa žiada uviesť najmä to, že Ladislav Hubenák bol spoluautorom a vedeckým redaktorom fundamentálnej práce slovenských a českých historikov s názvom *Dejiny štátu a práva na území Československa v období kapitalizmu, I. a II. diel* (1971). Táto významná práca právno-historickej vedy získala v roku 1974 Prvú cenu Slovenského literárneho fondu za vedeckú literatúru v oblasti spoločenských vied. K ďalším heuristicky podnetným prácam patria trojčasťné *Archívne pramene k dejinám štátu a práva na Slovensku za kapitalizmu (1848 – 1945)* z rokov 1965 a 1966, ktoré boli neskôr kontinuálne obohatené v práci *Archívne pramene k dejinám štátu a práva na Slovensku v období budovania socializmu (1945 – 1960)* z roku 1969. Ladislav Hubenák v samostatných vedeckých štúdiách spracoval viaceré témy, z ktorých vyberáme: *Politika nemeckej ochrannej zóny na Slovensku roku 1939*; *Nemecko-slovenská ochranná zmluva z roku 1939*; *Nacistické výboje a nemecká ochranná zóna na Slovensku*. V ďalších tematicky spojených vedeckých štúdiách, opierajúc sa o archívne materiály, spracoval napr. problematiku volieb v Československu (parlamentné v rokoch 1920, 1925, 1929 a 1935; voľby prezidentské do roku 1938; ako aj voľby do obecných zastupiteľstiev); problematiku „slovenskej otázky“ v tzv. 1. ČSR, Slovenského národného povstania atď. Vysoko cenné sú jeho päťdielne dokumenty *Riešenie židovskej otázky na Slovensku*, ktoré autor postupne vydával od roku 1994 do 2000. Z novších publikácií možno spomenúť monografiu *Rasové zákonodarstvo na Slovensku* (2003); *Nekorunovaný kráľ Európy F. M. Voltaire* (2004); publikáciu vydanú v spoluautorstve s prof. Mosným *Dejiny štátu a práva na Slovensku* (2008); ďalej *Lexikón právnych dejín Slovenska* (2014). Poslednou prácou prof. Hu-

benáka je jeho kniha s názvom *Cirkev a štát v zrkadle dejín*, ktorú vydal ku koncu roka 2017 vlastným nákladom.

Profesor Hubenák počas svojho života pôsobil ako pedagóg na mnohých fakultách: na Právnickej fakulte UK v Bratislave, na IV. fakulte Vysokej školy ZNB v Bratislave, na Filozofickej fakulte UK v Bratislave (Katedra československých dejín a archívnictva), tiež na Filozofickej fakulte UCM v Trnave (Katedra histórie a verejnej správy), na Vysokej škole ekonomickej prednášal a viedol semináre k metódam vedeckej práce. Nemožno nespomenúť, že dlhé roky pôsobil vo výchove mladých vedeckých pracovníkov a učiteľov vysokých škôl. Bol členom viacerých komisií pre obhajoby doktorských a kandidátskych dizertačných prác. Od roku 1971 zastával funkciu predsedu komisie pre obhajoby kandidátskych dizertačných prác v odbore dejiny štátu a práva pri Ústave štátu a práva SAV, tiež člena komisie pre obhajoby pri Právnickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe. Spomedzi právnických fakúlt azda najdlhšie pôsobil na Katedre dejín štátu a práva na Právnickej fakulte UMB v Banskej Bystrici (1995 – 2004). Zabezpečoval tu výučbu dejín štátu a práva vo všetkých formách štúdia a bol členom komisií pre obhajoby diplomových, rigorózných a doktorandských prác. V priebehu svojej kariéry pôsobil aj ako externý pedagóg napr. na Právnickej fakulte MU v Brne, Právnickej fakulte UPJŠ v Košiciach, na Akadémii PZ v Bratislave, ako aj na Fakulte práva Paneurópskej vysokej školy v Bratislave. Okrem mimoriadne plodnej vedecko-publikačnej činnosti a výchovy mladých vedcov sa v profile prof. Hubenáka prelínala i angažovanosť v spoločenskej a vedecko-organizačnej práci. Bol členom vedeckých kolégií SAV a ČSAV, koordinátorom úloh štátneho plánu základného výskumu. Dlhé roky pracoval v rámci Slovenskej historickej spoločnosti, kde bol niekoľko rokov podpredsedom západoslovenskej pobočky SHS, predsedom právno-historickej sekcie SHS i členom Ústredného výboru SHS, členom redakčných rád. Predsedníctvo SAV i Ústavu štátu a práva SAV ocenili vedeckú i publikačnú prácu prof. Hubenáka udelením čestnej plakety Ľudovíta Štúra za zásluhy v spoločenských vedách, ako i ďalšími cenami. Mnohé práce prof. Hubenáka boli odmenené cenami Slovenského literárneho fondu, Vydavateľstva Obzor, Zväzu slovenských novinárov atď.

V rámci tretej spomínanej oblasti jeho práce – archívnictva – pripomenieme tri diely *Sprievodcu po fondoch Štátneho slovenského ústredného archívu*, prácu kolektívu pracovníkov pod jeho vedením a prípravu na výstavbu novej archívnej budovy. To bolo len pár príkladov z jeho práce archívára, za ktorú mu v roku 1979 bola udelená pamätná medaila Pavla Križku za zásluhy o rozvoj slovenského archívnictva.

Pán prof. Hubenák bol aj vo svojom vysokom veku vitálnym človekom, aktívne verejne a spoločensky angažovaným. Jeho prácu v po-

slednom období ocenilo napríklad Fórum pre pomoc starším – národná sieť, pod záštitou verejnej ochrankyne ľudských práv Jany Dubovcovej a ministra Jána Richtera čestným titulom *Senior roka 2012* za mimoriadne aktivity v seniorskom veku. Osobitne sa žiada uviesť práca a aktivity v humanitnej oblasti v Slovenskej humanitnej rade a v Spoločnosti Prometheus – združení svetských humanistov, ktorej bol zakladajúcim členom a jej druhým predsedom. Ako sa sám vyjadril: „*Za dôležité považujem šíriť myšlienky o rozhodujúcej úlohe rozumu a vedy v pretváraní sveta, spoločnosti a človeka a zároveň bojovať proti prejavom svetonázorového fundamentalizmu, šovinizmu, pamedy a mysticizmu.*“ Stal sa nositeľom čestného titulu *Veľvyslanec humanizmu 2012* za celoživotný prínos k obhajobe humanizmu a humanistických hodnôt v slovenskej spoločnosti a v teórii histórie štátu a práva. V roku 2015 mu bola udelená tiež *Cena Samuela Zlocha* – najvyššie výročné ocenenie udeľované osobnostiam, ktoré svojou prácou výrazne prispeli a zaslúžili sa o spoločenský a ekonomický rozvoj Bratislavského samosprávneho kraja a jeho reprezentáciu doma a v zahraničí.

Takýto bol profesor Hubenák. Pracovitý, svedomitý, plný optimizmu, stále v pohybe. Ako si spomínam, vždy tvrdil, že nemá čas stagnovať. Svojou mnohostrannou osobnosťou obohatil česko-slovenskú a najmä slovenskú historiografiu a právnu vedu, priniesol výrazný vklad do právneho vedomia na Slovensku a vychoval desiatky významných právnych odborníkov. Za všetko mu patrí naša úcta a vďaka. Pán profesor zostane navždy v našej pamäti.

LITERATÚRA A PRAMENE:

História je skutočne učiteľkou života. Miroslav Janek sa zhovára s 85-ročným jubilantom Ladislavom Hubenákom [online]. humanisti.sk, Dostupné na: <http://www.humanisti.sk/view.php?cislocianku=2014110028> [cit. 2018-09-17].

KOVÁČ, J. Z úcty, pán profesor. In: ŠOŠKOVÁ, I. (zost.). *K 75. narodeninám profesora Hubenáka. Zborník z medzinárodnej právno-historickej konferencie konanej pri tejto príležitosti*. Banská Bystrica: Právnická fakulta UMB v Banskej Bystrici, 2004, s. 5 – 6.

O novej knihe prof. Ladislava Hubenáka [online]. prometheus.sk, [2018-01-12]. Dostupné na: <http://prometheus.sk/o-novej-knihe-prof-ladislava-hubenaka/> [cit. 2018-09-17].

Ocenenia BSK sú už v rukách laureátov [online]. region-bsk.sk, [2015-12-16] Dostupné na: <http://www.region-bsk.sk/clanok/aktualne-spravy-ocenenia-bsk-su-uz-v-rukach-laureatov.aspx> [cit. 2018-09-17].

STRAKA, J. Životné jubileum prof. Hubenáka. In: ŠOŠKOVÁ, I. (zost.). *K 75. narodeninám profesora Hubenáka. Zborník z medzinárodnej právno-historickej konferencie konanej pri tejto príležitosti*. Banská Bystrica: Právnická fakulta UMB v Banskej Bystrici, 2004, s. 7 – 9.

Zo slávnostného udeľovania Cien humanistov 2012 [online]. prometheus.sk, [2012-06-21] Dostupné na: <http://prometheus.sk/zo-slavnostneho-udelovania-cien-humanistov-2012/> [cit. 2018-09-17].

Parlamentarismus v Československu v letech 1918 – 1938 v politickém systému

prof. JUDr. PhDr. KAROLINA ADAMOVÁ, DSc.

Západočeská univerzita v Plzni, Právnická fakulta

Abstrakt: Autorka se ve svém příspěvku věnuje otázce vývoje parlamentarismu v období první Československé republiky. Poukazuje na to, že k hlubšímu poznání forem a vývoje parlamentarismu na území našeho státu ve sledovaném období je zapotřebí znalosti obsahu pojmů, myšlenek a ideových tezí. Zároveň v tomto kontextu uvádí prameny pravidel parlamentarismu – ústavní listiny, zákony, jednací řády sněmoven, ústavní zvyklosti, apod. Jako nedílnou součást parlamentarismu představuje jednotlivé politické strany a jejich postavení v období první Československé republiky. Zároveň představuje další instrumenty s touto problematikou související (např. metodiku voleb či referendum).

1. Parlamentarismus za první republiky

1.1. Pojetí parlamentu a parlamentarismu za první republiky

Hlubší přístup k poznání podstaty forem a vývoje parlamentarismu v období první Československé republiky předpokládá alespoň základní znalost obsahu pojmů, myšlenek a ideových tezí, jimiž tuto problematiku vysvětlovali tehdejší představitelé politiky, práva a státovědy.

Pojmem **parlamentarismus**¹ nebo také soustava parlamentní, byl nejčastěji označován souhrn pravidel upravujících ono zvláštní postavení parlamentu ve státu, na jehož základě parlament vykonává rozhodující vliv na věci státní, takže v něm v podstatě spočívá těžiště veškerého státního života.

V tomto smyslu bylo (a je) možno uvažovat o vládě parlamentní a rozlišovat mezi **státy parlamentními a neparlamentními**.

V jiném smyslu lze parlamentarismus chápat jako souhrn pravidel, jimiž se řídí vnitřní život a veškeré jednání v parlamentu. V nejširším smys-

¹ K parlamentu a parlamentarismu srv. např. SCRUTON, R. *Slovník politického myšlení*. Brno 1989, s. 90 – 91. O parlamentarismu s výhradou, kdy není šetřena klasická dělba moci mezi mocí zákonodárnou a výkonnou viz BRAUN, J. *Einführung in die Rechtswissenschaft*. 2. Auflage. Tübingen 2001, s. 240; NOHLEN, D. (Hrsg.). *Wörterbuch Staat und Politik*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1991. Heslo Parlamentarismus, s. 437 – 449.

lu se jím rozumí souhrn norem, kterými se řídí složení, pravomoc a způsob jednání v parlamentu, to znamená právo parlamentní.

Všeobecně se také uznávalo, že obsah a způsob fungování parlamentarismu nelze plně vyjádřit jen „právníckou formulací“. Jako „stát parlamentní“ (ať monarchie či republika) nebyl parlamentarismus považován za kategorii převážně právníckou, nýbrž též politickou.

Jako prameny pravidel parlamentarismu jsou uváděny: 1) Ústavní listina a ústavní zákony. Ale sama **ústavní listina** není v tomto směru rozhodujícím činitelem. Náleží jen k pramenům pravidel, které parlamentní soustavu připouštějí, jednak tím, že něco dovolují nebo předpokládají.

Jako výjimka v „novějších parlamentních státech“ bylo uváděno například ustanovení ústavních listin, že ministři mohou být členy parlamentu a jsou mu odpovědní, že hlava státu má právo rozpustit parlament, že každý akt hlavy státu má mít platnost státního aktu a musí být opatřen spolupodpisem alespoň jedním ministrem, který tím přejímá odpovědnost za jeho realizaci (ministerská kontrasignace).

Nižší úroveň působnosti ve srovnání s ústavní listinou dosahují **zákony**. Pokud upravují skutečnosti vyjádřené v ústavní listině, mají spíše charakter prováděcích norem, které tyto skutečnosti jen jasněji a přesněji formulují (například zákony, které upravují odpovědnost ministrů zakotvenou v ústavní listině, zákony upravující podrobněji určité výsady členů parlamentu a pod.).

Mezi prameny pravidel charakterizujících parlamentarismus náleží i **jednací řády sněmoven**, pokud obsahují ustavení o vlivu parlamentu na vládní záležitosti, například předpisy, které upravují právo parlamentu (resp. sněmoven) vykonávat kontrolu vládních aktů, právo klást otázky a podávat interpelace, usnášet se na pořadu jednání, vyslovovat vládě důvěru nebo nedůvěru, volit zvláštní výbory, pořádat ankety apod.

Nezbytným pramenem soustavy parlamentarismu jsou také **ústavní zvyklosti**. Jejich zvláštnost spočívá v tom, že nejsou založeny zákonem, ale vyvíjejí se samočinně v souvislosti s obsahem ústavní listiny, zákonů, jednacích řádů, parlamentních precedencí a pod.²

Hlavními zásadami v tomto smyslu jsou vázání zejména: a) **Hlava státu** vykonávající svou moc prostřednictvím ministrů nesoucích odpovědnost za provedení a důsledky jejího rozhodnutí; b) **Ministři**, kteří podle ústavních listin některých států mohou být členy parlamentu. Ústavní zvyklost tuto možnost mění v nutnost.

² Pavel Rychetský soudí, že „ústavní zvyklosti jsou důležité pro mezery v Ústavě, které je třeba vyložit, ČR je však stále hledá“. <https://www.novinky.cz/domaci/310817-rychetsky-ustavni-zvyklosti-jsou-jako-colombova-manzelka.html>.

Charakteristickým rysem ústavních zvyklostí neboli konvencí je jejich pružnost, spočívající v tom, že se snadno přizpůsobují politickým a ústavním poměrům v dané společnosti, že reagují na nové skutečnosti a tím se přirozeně mění.

Podle způsobu, jakým se v demokratické společnosti ustavuje většina v parlamentu a vládě, se rozlišují dvě soustavy: **anglická** a **pevninská**.

Pevninská soustava se v definicích z první republiky vyznačuje tím, že v ní působí vláda více politických stran zároveň. Politické strany zastoupené na základě obecných voleb v parlamentu vytvoří na základě společného vládního programu vládní koalici, která vládu převeze.

Přitom je důležité, že vládní většina a ministerský kabinet vznikají teprve v parlamentu a že vláda zůstává na parlamentu neustále závislá. Ministerský kabinet má tvořit těleso jednorodé a jeho politika musí být jednotná. Také každé ministerstvo musí být solidárně odpovědné parlamentu z politiky jím uskutečňované.

Skutečnost, že parlamentarismus uskutečňuje základní myšlenku veškerého demokratismu **vládu většiny** (s tím, že se respektují práva menšin a menšina se může za jistých okolností stát většinou) způsobuje prosazení se myšlenky svrchovanosti národa. Občané státu si volí své zástupce do parlamentu a z parlamentu vychází jejich vláda, která řídí osudy státu.

Velká pozornost v období první Československé republiky byla jak státovědcí, právníky, tak politiky věnována složení a fungování zákonodárného sboru v podobě soustavy jednokomorové nebo dvoukomorové.

Ve prospěch soustavy dvoukomorové se zpravidla uvádělo, že působením horní sněmovny se zaručuje větší stálost právního řádu, protože o každém zákonu se musí odděleně usnášet dvě sněmovny: poslanecká sněmovna a senát.

Má-li dvoukomorová soustava splnit svůj hlavní úkol, optimalizovat a zkvalitňovat proceduru přijímání ústavních a ostatních zákonů, musí být výběr členů do poslanecké sněmovny a senátu rozdílný. Jestliže se děje způsob výběru členů dolní komory na základě voleb, je vhodné, aby se volební právo do horní sněmovny odlišovalo například rozsahem aktivního a pasivního volebního práva, to je určení okruhu osob k volbě oprávněných, nebo úpravou volebního řízení (zásada majoritní, popřípadě poměrného zastoupení), jak o tom psal Zdeněk Peška ve studii „O dvoukomorové soustavě“ z roku 1926.

1.2. Volební právo

Součástí teoretické výbavy českého parlamentarismu v období první republiky bylo učení nejen o volbách, ale i o **referendu**. V ucelené formě

ho vyjádřil například Fr. Weyr ve vysokoškolské učebnici *Právo ústavní* z roku 1937.³

Obecné volební právo bylo chápáno jako nezbytná procedura vytváření orgánů státní moci v celé struktuře politického systému parlamentní demokracie, ale zároveň bylo přihlíženo k tomu, že jde pouze o ideální postulát, který ve skutečnosti nikdy nemůže být plně dosažen. I při nejobecnějším volebním právu působí omezení, například co se týče stáří (volební právo mají jen občané, kteří v den volby nebo vyložení volebních seznamů dosáhli jistého věku) nebo jiných skutečností (např. z volebního práva jsou vyloučeny osoby odsouzené pravoplatným výrokem soudním, ti „kdo upadli v konkurz nebo neplatí jistou minimální daň“ atd.). V bývalé habsburské monarchii se mluvilo o „obecném právu volebním“ přes to, že z něho byly zásadně vyloučeny ženy, za první republiky již ženy volební právo měly.

Teorie a praxe uskutečňování volebního práva rozlišovala:⁴

- a) **Volby rovné a nerovné**, podle toho, zda se hlasům voličů přisuzovala ve všech případech zásadně stejná váha či nikoliv;
- b) **Volby přímé a nepřímé** podle toho, zda občané volí své zástupce (členy zastupitelského sboru) přímo nebo prostřednictvím volitelů. Demokratickému ideálu více odpovídají volby přímé, proto se staly pravidlem;
- c) **Volby tajné a veřejné**. Tajné jsou, když jejich průběh zaručuje, že se nikdo nedozví, které straně volič odevzdal svůj hlas;
- d) **Volby povinné a nepovinné**. Princip demokratického parlamentarismu předpokládá, že občan si váží svého volebního práva, ale zkušenost ukázala, že někdy tomu tak není. Zákonem stanovená volební povinnost nutí k volebnímu úkonu i takové jedince, kteří o něj nemají zájem. Povinnost volit byla za první republiky stanovena při volbách do obcí.

Skutečnou páteří každého demokratického řádu je **zásada majoritní** (většinová). Znamená, že vůle většiny vítězí nad vůlí menšiny. Je nezbytným předpokladem každého hlasování, jímž se rozhoduje „pro“ nebo „proti“.

Další důležitou skutečností je, že každá volba předpokládá určitou minimální jednotu voličstva. V demokratickém státě, kde vedle hlavní národnostní skupiny existují menšiny, je nutno právně zajistit, aby velké skupiny či strany voličstva byly ve voleném zastupitelském sboru poměr-

³ WEYR, F. *Právo ústavní*. Brno 1937, s. 49 – 51. Srv. též diskuse v parlamentu k § 46 o pozitivních a negativních referend. In: BROKLOVÁ, E. *Československá ústava 1920*. Praha 1992, s. 138 – 145.

⁴ K volbám srv. KREJČÍ, O. *Kniha o volbách*. Praha 1994.

ně zastoupeny. V teorii (i praxi) bylo konstruováno několik soustav poměrného zastoupení (proporcionality), z nichž některé kladl větší váhu na dosažení co největší spravedlnosti, jiné na žádoucí jednoduchost.

Za nejznámější soustavy voleb a sčítání hlasů byly za první republiky považovány metodiky tří volebních teoretiků: Harea, D'Hondta a Hagenbacha-Bischoffa.

Podle **Harea** tvoří veškeré voličstvo jednu skupinu (tzn., že celé území, na kterém se volí, představuje jeden volební kraj). Každý volič volí jen jednoho kandidáta. Zvolen je ten, kdo dosáhl tolik hlasů, kolik činí tzv. **volební číslo** (volební kvocient). To se zjistí dělením počtu odevzdaných hlasů počtem mandátů, které mají být obsazeny. Jakmile se při skrutiniu zjistí, že daný kandidát byl již zvolen, škrtně se jeho jméno ve všech zbývajících lístcích a hlasy se přiřčou kandidátu nejbližšímu. Přitom mají být nejdříve sčítány lístky, na kterých je napsán sám, pak lístky, na nichž napsán je s jedním, pak s dvěma, třemi atd. spolukandidáty.

Podle **D'Hondta** se dělí počet hlasů odevzdaných pro každou stranu nejprve jednou, pak dvěma, třemi, čtyřmi atd. Mandát se postupně přiřazuje té straně, která při dělení vykazuje číslo větší, než je výsledek dělení nejbližší následujícího. To se děje tak dlouho, až jsou veškeré mandáty obsazeny.

Podle **Hagenbacha-Bischoffa** se součet všech odevzdaných hlasů dělí počtem zvětšeným o jeden a volebním číslem je celé číslo nejbližší výsledku dělení. Tímto volebním číslem se pak dělí počet hlasů odevzdaných každé straně a výsledek dělení udává počet mandátů straně přikázaných.

Teorie voleb také rozeznává **přísně vázané listiny** (kde voličům není dovoleno škrtnat jednotlivá jména na kandidátních listinách nebo je nahrazovat jinými) a **listiny volné**, na kterých může volič sestavovat kandidátní listinu libovolně, ale jen ze jmen uvedených na platně podané listině příslušné strany (říká se tomu „panašování“).

1.3. Přímá demokracie⁵

S růstem sociálního, politického a morálního sebevědomí jednotlivých součástí občanské společnosti a s jejich úsilím o získání prostoru pro vyjadřování svých zájmů a požadavků se stává trvale aktuální problematika **referenda**. Jde o rozhodování občanů v přímém hlasování o otázkách ústavně politického nebo zákonodárného charakteru.

Tam, kde je referendum ústavně přijato, umožňuje občanům vyjad-

⁵ K přímé demokracii srv. ADAMOVIČ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. K diskusi o přímé demokracii. *Právník*. 1993, roč. 132, č. 5, s. 503 – 518.

řovat se samostatně k otázkám, které považují za podstatně významné v územní oblasti, ve které žijí. Právo vznášet požadavek na uspořádání referenda bývá obvykle zákonem svěřeno poslancům, hlavně státu, nebo i samotným voličům.

V závislosti na formulaci předložené otázky se občané rozhodují např. „pro nebo proti“ přijetí určitého zákona, budování stavby celostátního významu v určitém místě apod.

Výsledky referenda mohou mít většinou jen doporučující charakter v rámci jeho obsahového vymezení v ústavě státu a upřesnění zákonodárnou činností daného státu. Obecně se referendum uznává za jeden z účinných prostředků tak zvané **přímé demokracie**, to znamená takového způsobu organizace a fungování politického systému, který umožňuje všem lidem, kterým je v dané společnosti přiznáno právo účasti na státně politickém řízení, bezprostředně rozhodovat o zákonem stanovených záležitostech celospolečenského nebo regionálního charakteru.

Jinou formou hlasování občanů o politických otázkách společnosti, ve které žijí, je lidové hlasování – **plebiscit**. V teorii i praxi představuje jednu z podob přímé demokracie. Obyvatelé se v něm obvykle odpovídají „ano“ či „ne“ vyslovují k některé závažné politické otázce, například zda má určitá část státu zůstat jeho součástí či má být připojena ke státu jinému.

K plebiscitu se může dojít na základě vnitrostátního zákona nebo z rozhodnutí Organizace spojených národů. Dohled na jeho přípravu a průběh mohou vykonávat třetí strany nebo mezinárodní organizace.

1.4. Politické strany

Nedílnou součástí českého demokratického parlamentarismu první Československé republiky tvořily **politické strany**.⁶ Z právního hlediska byly právníckými osobami, ve kterých se soustřeďovali občané k účasti na politickém životě společnosti, zejména a k utváření zákonodárných sborů, zastupitelstev vyšších územních celků a obecních, resp. městských zastupitelstev. Jako takové podléhaly registraci podle zákona o sdružování v politických stranách a hnutích.

V obecnějším politologickém pojetí představují politické strany legálně vytvořené a fungující organizace ekonomicky, sociálně a politicky stejně smýšlejících a orientovaných občanů, usilujících shodnými formami a metodami politické aktivity, zejména cestou voleb poslanců do zastu-

⁶ K politickým stranám srv. DUVERGER, M. *Politické strany*. Praha 2016. FIALA, P., STRMISKA, M. *Teorie politických stran*. Praha 2009. ADAMOVÁ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. *Základy politologie*. Praha 2000, s. 176 – 187.

pitelských orgánů státu a samosprávy, získat pro své členy právo jednat a spolurozhodovat v těchto orgánech o obsahu, způsobu uplatňování a kontrole státní a komunální politiky.

Takové vymezení působení politických stran v demokratickém parlamentarismu spočívá na dvou premisách. Zaprvé, že v ekonomicky, sociálně a politicky diferencované společnosti existují určité okruhy obsahově shodných individuálních a skupinových zájmů, jejichž institucionalizace umožňuje definovat stranickou politiku jako relevantní součást politického systému pluralitní společnosti. Představují centra vyjadřování individuálních zájmů členů strany, transformovaných působením stranického života do roviny skupinových zájmů a prosazené jako zájmy obecné, odrážející předpokládané potřeby života celé společnosti.

Přitom k dosažení svých politických záměrů a cílů musí strany usilovat o co možná nejširší podporu občanů ve volbách, což nezřídka vede při formulaci volebních programů ke kompromisu a někdy i korekcím původního politického záměru.

Podle druhé premisy jsou politické strany ve vzájemném soutěžení tím úspěšnější, čím jsou vnitřně homogennější a čím autentičtější mohou prosazovat své partikulární zájmy v termínech celospolečenských potřeb.

V období vzniku první Československé republiky fungovalo původně pět silných, organizačně dobře vybudovaných a politicky vyzrálých politických stran. Na levici stála **Československá sociálně demokratická strana dělnická** a **Československá strana socialistická**.

Levý střed představovaly **Československá strana národně socialistická**, **Československá strana lidová** a **Československá strana živnostensko-obchodnická**. Postupně směřovaly spíše k pravici, kterou později představovala **Národní obec fašistická** a **Národní sjednocení**.

Československá sociálně demokratická strana dělnická byla v době ustavení Československa stranou nejsilnější, protože nejvíce prosazovala program „českého socialismu“, vyjadřující politické, sociální a mravní představy osobností, které se o vznik nové české státnosti nejvíce zasloužili – T. G. Masaryka, Edvarda Beneše a Rastislava Štefánika a dalších.

Jak vyplývá z programu přijatého (po odštěpení komunistů) na XVI. sjezdu v roce 1930, Sociální demokracie reflektovala skutečnost, že společnost se opírá o panství malé třídy kapitalistů, která jim není pro svou slabost schopná vládnout sama. Dělnická třída však ještě nebyla tak silná, aby sama převzala vládu, proto uznávala nutnost koaliční vlády, pomocí níž by mohla prosazovat všechny formy kolektivní výroby – státní, samosprávné, družstevní nebo smíšené, a tak dostat společnost z područí kapitalistů. Důležitým úkolem bylo nejen v době krize, ale natrvalo zvyšovat životní úroveň pracujících pomocí sociálně politického zákonodárství.

V roce 1919 se ustavila **Německá sociálně demokratická strana děl-**

nická s obdobným programem, který ale obsahoval nový požadavek uplatnění práva na sebeurčení menšin. Z počátku prosazovala i „ustavení národností jako národní autonomní korporace s právem samosprávy národních záležitostí prostřednictvím demokratických národních rad a jimi dosazených národních vlád.“

Po odklonu sociální demokracie od principů marxismu se osamostatnilo její radikální křídlo a založilo **Československou stranu komunistickou**, vzápětí přejmenovanou na „**Komunistickou stranu Československa**“. Ta se přihlásila k tzv. marxismu-leninismu a přijala podmínky pro vstup do Komunistické internacionály. Její program vycházel z teze o nutnosti nastolení diktatury proletariátu a postupného vytváření sociálně sjednocené socialistické a následně i komunistické společnosti.

Názorným příkladem složitosti působení politických stran v období první republiky byl vývoj Československé strany národně sociální, jejímž členem byl zpočátku i E. Beneš. V roce 1918 se konstitovala pod názvem **Česká strana socialistická** s programovým požadavkem doplnění politické rovnosti a rovností sociální a odloučení politické sféry státní moci od sféry hospodářské (odmítnutí státního socialismu).

Znárodněné výrobní prostředky měly být svěřeny do správy bezprostředních výrobců, případně i spotřebitelů. Při svěření některých podniků přímo státu nebo obecní správě, měli mít zaměstnanci právo rozhodovat o řízení a podílet se na zisku.

Již před volbami v roce 1920 ze strany vystoupili „realisté“ a v roce 1923 byla pro spolupráci s komunisty při parlamentní kritice zákona na obranu republiky ze strany vyloučena skupina sympatizantů v čele B. Vrbenským (ministrem první vlády a prvním předsedou stranického klubu v Národním shromáždění).

V roce 1926 „Česká strana socialistická“ přijala nový název **Československá strana národně socialistická**. V roce 1926 se od ní oddělilo pravicové křídlo (pod vedením J. Stříbrného, dalšího ze socialistických ministrů první vlády) a skončilo v pravicové nacionalistické straně „**Národního sjednocení**“. Členům rozpadající se Národně demokratické strany bylo doporučeno, aby vstoupili do „Československé strany národně socialistické“.

Vlivnou stranou v době formování státoprávních základů a politické orientace nové československé státnosti byla i „**Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská**“. Vznikla v roce 1919. Po volbách 1929 se postupně přesouvala do opozice.

Velmi dobrý vztah nejvyšších představitelů budování československého státního systému – T. G. Masaryka a A. Švehly – přispěl k významnému postavení **Republikánské strany československého venkova**, která se v dubnu 1919 přejmenovala na „Stranu zemědělského a malorolnické-

ho lidu“ (z jejího vedení se za první republiky nejčastěji rekrutovali před-
sedové vlád).

Po vzniku samostatného československého státu tato strana prosazo-
vala zásadu „zlidovění půdy“. Půda měla být zabrána velkostatkářům
a prodána drobným vlastníkům nebo měla sloužit k vytvoření vzorových
osad.

Nemalý význam byl od počátků samostatné Československé státnosti
přisuzován i politickým stranám sdružujícím své členy na základě nábo-
ženského přesvědčení. Již v roce 1918 došlo ke spojení prvních katolic-
kých stran na Moravě v Československou stranu lidovou. Její program se
v sociální oblasti dovolával křesťanské solidarity, požadoval spravedlivé
sociální zákonodárství, ale odmítal materialistické pojetí třídního boje.
Spravedlnost vůči menšinám se měla opírat nejen o požadavky politické,
ale i křesťansko-morální.

Na podnět výkonného výboru Kněžské rady došlo v roce 1918 k obno-
vení činnosti „Slovenské lidové strany“, která se v roce 1925 přejmenovala
na „**Hlinkovu slovenskou lidovou stranu**“, a stala se symbolem odporu
proti „pragocentrismu“.

Vznik samostatné republiky sice snížil význam dříve působících ná-
rodně orientovaných českých a slovenských stran, ale jejich politická
orientace se uplatňovala dále. Ještě před koncem války v únoru 1918 se
ustavila „**Česká státoprávní demokracie**“ jako sdružení řady starších
českých stran, zejména „Národní strany svobodomyslné“ (mladočechů)
a „Strany národní“ (staročechů), části „České strany pokrokové“ a „Mo-
ravské strany lidově pokrokové“. Prosazovala politické cíle všennárodní-
ho, demokratického a pokrokového zaměření s tím, že v nové republice
„nesmí být člověk nástrojem člověka a vedle přepychu nesmí lidé umírat
hlady“.

Jako projev poválečné radikalizace německého nacionalismu vznikly
v nové Československé republice v roce 1919 **Německá nacionální stra-
na** a **Německá národně socialistická strana dělnická**, které byly v roce
1933 na základě zákona č. 20/1933 Sb. z. a n., o zastavování činnosti a roz-
pouštění politických stran rozpuštěny, protože vyvíjely výrazně ireden-
tistickou činnost. Po čtrnácti letech soustředěného protičeského působení
těchto stran došlo v roce 1933 z popudu K. Henleina, opírajícího se
o rostoucí agresivitu Německa, k vytvoření **Sudetoněmecké vlastenecké
fronty**, která se později přejmenovala na **Sudetoněmeckou stranu**. K ní se
později přidala i **Německá agrární strany**, **Německá živnostenská strana**
a **Německá křesťansko-sociální strana**.

Stručný, ale výstižný výklad působení německých stran v první Česko-
slovenské republice podává Eva Broklová ve studii „Československá de-

mokracie (politický systém ČSR 1918 – 1938)“.⁷ Jejich programy vyhlášené ve stejné době jako programy stran československých byly vesměs negativistické. Parlamentní svaz čtyř německých občanských stran vydal v roce 1920 prohlášení, že československý stát vznikl na úkor historické pravdy a bude vždy ohrožovat mír. Je výsledkem jednostranné české vůle, která obsadila německá území násilím. Veškeré zákonodárství i s ústavou odmítaly jako zřejmé porušení smlouvy o ochraně menšin, a proto žádný z těchto zákonů nepokládaly za pro sebe závazné.

Německá křesťansko-sociální strana lidová požadovala v programu z roku 1919, aby ČSR uzákonila plebiscit. Odsuzovala „židovskou nadvládu“, vyslovovala se pro stíhání lichvy, kartelů a výstřelků v bankovním systému, pro ochranu práce proti kapitalistickému vysávání.

Německá národně sociální strana dělnická přijala v roce 1919 program požadující sebeurčení národů a prohlašovala odhodlání vést boj za zrušení národní cizovlády a odstranění byrokratického vládního systému, uvedení národů jako samostatných těles s právem samosprávy národních záležitostí, školství, vzdělávacích a kulturních ústavů.

Významným mezníkem ve vývoji programu německých stran byl vstup německých zemědělců, živnostníků a křesťanských sociálů do vládní většiny občanské koalice v roce 1926.

Německá sociálně demokratická strana dělnická, která ještě v roce 1917 horovala pro vytvoření národnostního státního spolku s Rakouskem, v programu z roku 1919 prohlašovala, že ČSR je výtvozem dohodového imperialismu a že je úkolem strany potírat protirevoluční ráz této strany. Požadovala zavedení milice s německým velícím jazykem v národnostně ohraničených útvarech, vytvoření Národní rady se zákonodárnou pravomocí a uzavření smlouvy o ochraně menšin.

Za nejnebezpečnější pro republiku byly považovány Sudetoněmecká strana a Německá strana nacionální. Jejich cílem bylo spojení všech území, která obývali Němci, ve velkou německou říši.

Změny v postojích jednotlivých politických stran i celého stranického systému, usměrňujícího pomocí voleb vytváření a směr fungování nejvyšších orgánů státní moci a správy (parlamentu a vlády), naplno odrážely akcenty ve vědomí a požadavcích v mnoha směrech strukturované občanské společnosti jak v ČSR, tak v ostatních evropských zemích. Významným impulsem demokratickým silám Evropy byly zvláště po roce 1918 ideje vzniku a trvání parlamentarismu v Československu, jejichž představitelé byli Tomáš Garrigue Masaryk a Edvard Beneš.

⁷ BROKLOVÁ, E. *Československá demokracie (politický systém ČSR 1918 – 1938)*. Praha 1992.

1.5. Karel Čapek s nadsázkou o parlamentu

V knize *Místo pro Jonathana*, která obsahuje Čapkovy úvahy zejména o politice, je zařazena i stať *Proti tříštění* (1925), ve které kritizuje přílišné stranictví. V tomto kontextu je možné dodat jako příklad onoho přílišného stranictví, že kandidáti na parlamentní funkci museli za první republiky podepisovat bíanco vzdání se mandátu. To se uplatnilo v případě, že poslanec v průběhu volebního období změnil stranickou příslušnost.

Vraťme se ale k Čapkově stati a ocitujme z ní úryvek, který i dnes vybízí k zamyšlení „Kdyby parlamentu opravdu nešlo než o vyřizování státních záležitostí, byly by tam v každém konkrétním případě možné dvě nebo tři strany: jedna, která je pro věc, druhá, která ji odmítá a třetí, která ji obstruuje, protože zásadně popírá první i druhou stranu. Jsou státy, které vystačily pár set let méně než s tímhle. Další strany jsou možné vlastně jenom tím, že bylo vymyšleno cosi mezi ‚pro‘ a ‚proti‘, totiž politický handl. Budu pro tvou věc, budeš-li ty pro mou; budu hlasovat pro tuhle státní nezbytnost, budeš-li ty hlasovat pro zavedení cla z ponožek nebo pro státní úhradu družstevních deficitů. Je to skutečný obchod; té a té věci se dává souhlas, protože se chce získat nějaká jiná výhoda. Hlasy, které má, ta která strana k dispozici, jsou velmi cenné, neboť jsou, abychom tak řekli, trhovým zbožím; dá se za ně něco trhnout. Tahle strana nese na trh kopu hlasů a tahle jenom mandel; kdyby dodala o jeden hlas méně – kdyby například měl některý poslanec o věci odlišné mínění a podle toho hlasoval – bylo by to porušení obchodní morálky; chci říci, bylo by to tříštění. My, kteří nejsme politiky, přitom nechápeme jenom to, proč se k tomuto handlu aranžují hlasovací komedie a parlamentní živé obrazy; stačilo by přece, aby vůdcové stran měli místo poslanců v kapse prostě odpovídající počet hracích známek (mohly by být různých barev) a v danou chvíli je vyklopili na zelené sukno. Bylo by to lacinější a jaksí věcnější.“⁸

1.6. Tomáš Garrigue Masaryk a Edvard Beneš a jejich pojetí parlamentní demokracie

Největším myslitelem a politickým organizátorem utváření moderní české státnosti v pohnutém období konce 19. a počátku 20. století je Tomáš

⁸ ČAPEK, K. *Místo pro Jonathana*. Praha 1970, s. 92 – 93. Prvorepublikový parlament leckdy připomínal spíše „závodní kolbiště“ než místo, kde jednají kulturní lidé. Padaly tu i nadávky, facky a házely se po řečnících věci. Srv. KUČEROVÁ, I. *Sněmovnou létaly facky i smradlavé bomby*. *History*, 8. srpen 2018, s. 26 – 27. Autorka vycházela z knihy: KLIMEK, A. *Vítejte v první republice*. Praha 2003.

Garrigue Masaryk (1850 – 1937). K jeho významným pracím patří např. *Cesta demokracie* (1934), *Otázka sociální* (1898), *Světová revoluce* (1925) a *Rusko a Evropa* (1931 – 1933).

Před první světovou válkou, kdy byla v Rakousku-Uhersku u moci konstituční monarchie s velkou pravomocí císaře a jeho aristokratických spoluvládů, Masaryk ostře kritizoval rakouský centralismus. Svou politickou, vědeckou, esejistickou a výchovnou činnost zaměřoval k oslabení struktur monarchismu s posílení prvků demokracie ve všech oblastech uplatňování státní moci. Usiloval o přetvoření Rakousko-Uherska ve federativní demokratický stát, v němž by všechny národy byly zcela rovnoprávné. V uskutečnění demokratických principů vládnutí spatřoval nejlepší a nejúčinnější prostředek k řešení nejen české otázky, ale i všech ostatních národnostních, sociálních a kulturních problémů tehdejší společnosti.

Po vypuknutí první světové války Masaryk svůj poměr k Rakousku-Uhersku změnil. Rozhodl se odejít do zahraničí, připojil se na stranu dohodových mocností a začal v nejvyšší rovině mezinárodních vztahů prosazovat historicky oprávněné zájmy českého a slovenského národa.

Své pojetí moderního demokratického státu Masaryk stručně shrnul a vysvětlil ve spise *Nová Evropa* (Praha 1920). Historie učí, že existuje dvojí základní forma a kvalita společenské a sociálněpolitické organizace – aristokratická a demokratická.

Ve *Ideálech humanitních*⁹ Masaryk vysvětloval, že demokracie svou podstatou očekává od každého občana smysl pro stát. Ale žádný stát, ani demokratický, není institucí božskou a vševědoucí, jak si to představoval Hegel. Je institucí lidskou se všemi vlastnostmi těch, kteří jej vedou. Totéž platí i o zákonech. Zákon je kodifikací pravidel státní administrace. V té je mnoho čistě technického, vyplývajícího ze státní mašinerie. Ale zákon má také význam mravní, všude se podle Masaryka od státu a jeho zákonů žádá spravedlnost a právo. Základ práva, jeho jistotu a zabezpečení viděl Masaryk v mravnosti, tj. v humanitě, v lidskosti. Odmítal učení, že právo je tvořeno mocí, která používá násilné prostředky.¹⁰

Problematickou organizace a fungování demokratického státu se Masaryk souhrnně zabýval i v „Prezidentově poselství Národnímu shromáždění, vládě a lidu republiky“ ze dne 28. října 1928.¹¹ Uváděl v něm, že je-li demokracie vládou všech nad všemi, znamená to za daných kultur-

⁹ MASARYK, T. G. *Ideály humanitní*. Praha 1990, s. 99 – 105.

¹⁰ Masarykův názor na demokracii srv. ČAPEK, K. Hovory s T. G. M. Praha 1969, s. 261 – 263. Masaryk spojoval demokracii s mravností.

¹¹ Srv. Poselství presidenta prof. T. G. Masaryka, přednesené ve výroční schůzi Národního shromáždění dne 28. října 1928. Praha 1928.

ních poměrů, že všeobecným volebním právem se do vlády a parlamentu dostávají i mnozí „laikové“. Ovšem i demokratický stát potřebuje dobře připravené a odborně zdatné politiky a úředníky. Proto je životní otázkou každé demokracie zharmonizovat vztah parlamentu a tzv. byrokracie.

Vedení a správa státu vyžaduje a bude stále více vyžadovat znalosti politických a správních odborníků. V demokratickém systému – jak vysvětloval Masaryk – je nutno počítat se stálými střety politických agitací s ostrými stranickými a třídními boji atd., ale nakonec se musí uplatnit rozum a rozvaha – politicky řečeno „volený parlament nemůže neuznat odbornost“.

Masaryk vyjádřil svůj názor i na stav ústavy a zákonů. Neuspokojovalo ho, že první zákony, koncipované, formulované a kodifikované v nutném chvatu, obsahují mnohé neurčitosti, vady a chyby. Většinou jsou rámcové, určené pro svou dobu, využití pro budoucí zvláštní poměry předpokládá jejich pečlivé a včasné doplňování, opravování a případně i revize.

Velký význam přisuzoval Masaryk také problematice rozdělení moci a využití samosprávy. Demokracie je především samosprávou všeho občanstva a každého jednotlivého občana. Když ve státě s početnějším obyvatelstvem, a navíc národně a kulturně nestejným mají všichni společně vládnout, je žádoucí rozdělení politické moci také podle daných růzností obyvatelstva. Proto Masaryk požadoval nejen samosprávu a autonomii teritoriální, ale i tzv. kvalifikovanou – korporativní. Zároveň připomínal, že moderní demokratický stát se nemůže vzdát organizačního centralismu, že vytváření a udržování harmonie mezi centralizací a autonomizací je jeho trvalým úkolem.

Pro moderní stát je také charakteristické, že stále rozšiřuje své funkce. Jak se společnost rozestupuje na stavy, třídy a rozmanité korporace, potřeba sjednocování a organizování veškeré práce vzrůstá. Nový stát přibírá správní funkce zejména v oblasti hospodářského, finančního a sociálního života společnosti. Zvýšená starost o hospodaření a sociální potřeby obyvatelstva nemusí být neoprávněným materialismem. Láska k bližnímu, která je podle Masaryka koneckonců smyslem všeho společenského soužití, nesmí být pouhým kázáním o lásce, ale účinnou prací pro dobro každého jednotlivého občana a celé společnosti. Humanita v demokracii není filantropií a „almužnictvím“, nýbrž odhodláním umožnit každému člověku slušné živobytí pomocí zákonodárství. Demokracie moderního státu není v Masarykově pojetí jen politická, ale nutně i hospodářská a sociální.

V názorech na obsah, formu a působení demokracie se s T. G. Masarykem shodoval jeho mnohaletý spolupracovník Edvard Beneš (1884 – 1948), který své celoživotní politické vyznání vyjádřil v knize *Demokracie dnes a zítra* (Praha 1946). Masarykovo a Benešovo pojetí demokracie je

možno na základě jejich teoretické i praktické politické činnosti stručně vyjádřit v několika bodech:

1. Demokracie znamená především drobnou, stálou a promyšlenou práci. Nespočívá jen v diskutování, nemá nic společného s politickým intrikařením, planým schůzováním a s hádkami politiků a jejich stran o osobní zájmy. Demokrat musí opravdu pracovat, stále a mnoho, na základě dobře uplatňovaného principu dělby, organizace a vedení práce. Musí vykonávat nejrůznější činnosti podle politické situace a podle vlastních schopností.
2. Za charakteristický rys svého pojetí demokracie považovali T. G. Masaryk a E. Beneš vědu. Demokracie tím, že znamená a předpokládá souhlas nebo alespoň poradu občanů o hlavních otázkách rozhodovací činnosti, vyžaduje argumenty, fakta, důvody a důkazy. To poskytuje politické praxi politická věda. Znalost a využívání vědeckých poznatků a metodických postupů, spolu se stálým prohlubováním vzdělání občanů i politických činitelů, je podmínkou společenské účinnosti politického jednání.
3. Demokracie svou vlastní podstatou hájí individualismus – svoboda je cílem a podstatou demokracie. Proto volení či vybírání reprezentantů je hodnocením. Demokracie uznává kvalifikaci a autoritu, jenže autorita v demokracii neznamena politickou či stavovskou povýšenost a výsady, nýbrž politickou způsobilost a odbornost. Demokracie také není paušální rovností, neuznávající kvalitativní rozdíly. Požadavek svobody, rovnosti, bratrství neznamena nivelizaci, nýbrž individualizaci, a proto i kvalifikaci.
4. Neopomenutelným atributem demokracie je pravda. Pravdu Masaryk a Beneš chápali v jejím humanistickém a etickém smyslu jako poctivost, čestnost a charakternost ve veškeré politické činnosti, jako logický doplněk mravního základu filozofie a demokracie vůbec. Pravda v demokracii, podle E. Beneše, znamená vědeckou metodu poznávat, zkoumat a pořádat fakta, zjišťovat potřeby, přání a city společnosti a podle toho nalézat prostředky k dosažení politických cílů demokracie.
5. Z filozofie i praxe uskutečňování demokracie vyvodili Masaryk a Beneš nutnost obsahové totožnosti cílů politiky a etiky. V demokracii nemá být sporu mezi politikou a mravností, nesmí se připustit, aby se špatný politický čin, podvod a lež ospravedlňovaly vlastenectvím, zájmy strany, národa či politického režimu. I pro dnešní dobu je plně aktuální teze, že demokracie v dimenzi budoucnosti nemůže požadovat jen přetváření institucí a společenských poměrů, ale především výchovu lidí, změnu jejich politického myšlení a jednání, přesvědčení, že bez mravní obrody lidí nebude lepší demokracie, a tím ani lepší společnosti.

6. Jak pro T. G. Masaryka, tak i pro E. Beneše nebyla demokracie jen „něčím politickým“, ale světovým a životním názorem, základním principem přístupu k lidem a jednání s lidmi, metodou a etickým profilem společenského myšlení a jednání ve věcech velkých i malých.

1.7. Ústava z roku 1920¹²

Ústavní listina z roku 1920 (Zákon č. 121/1920 Sb. z. a n.), jejímž hlavním autorem byl profesor Jiří Hoetzel, nahradila krátkou prozatímní ústavu z roku 1918 (Zákon č. 37/1918 Sb. z. a n.), která vycházela z modelu jednokomorového Národního shromáždění.

Ústava z roku 1920 byla ústavou založenou na teorii dělby moci a na parlamentní demokracii. Parlament je zde upraven ve druhé hlavě nazvané Moc zákonodárná. Složení a působnost Národního shromáždění a obou sněmoven.

Moc zákonodárnou měl tedy nadále vykonávat parlament složený z poslanecké sněmovny a senátu. Zákonodárná a správní činnost zemských sněmů byla zrušena.

Poslanecká sněmovna měla 300 členů, kteří byli voleni na období šesti na základě všeobecného, rovného, přímého a tajného hlasovacího práva. Aktivní volební právo činilo 21 let bez rozdílu pohlaví a pasivní volební právo bylo 30 let.

Senát jako horní komora parlamentu měl být pojistkou zákonnosti. Měl 150 členů volených rovněž na základě všeobecného, rovného, přímého a tajného volebního práva na dobu osmi let. Aktivní volební právo bylo 26 let, pasivní volební právo bylo 45 let. V průběhu trvání první republiky stále probíhaly diskuse o potřebnosti senátu a jeho skutečné efektivitě.

Do obou sněmoven se volilo na základě zásady poměrného zastoupení a platil tak zvaný svobodný mandát, to znamená, že nikdo nesměl přijímat žádné příkazy a pokyny pro výkon své funkce. Každý měl vykonávat mandát osobně a podle svého nejlepšího vědomí a svědomí. To také slibovali ve slibu na první schůzi parlamentu. Odepření slibu mělo za následek ztrátu mandátu.

Nikdo nesměl být členem obou sněmoven. Platila zde tedy zásada inkompatibility. O platnosti voleb do obou sněmoven rozhodoval volební soud.

Poslanci i senátoři měli imunitu, o jejich eventuálním vydání k trestnímu stíhání rozhodovala příslušná sněmovna.

¹² Masarykův názor na demokracii srv. ČAPEK, K. *Hovory s T. G. M.* Praha 1969, s. 261 – 263. Masaryk spojoval demokracii s mravností.

Zasedání Národního shromáždění svolával prezident republiky a prohlašoval jejich zasedání za skončené. Řádná zasedání se konala na jaře a na podzim.

V hlavě o moci zákonodárné bylo v § 46 upraveno také referendum jako projev přímé demokracie. Bylo ovšem velmi limitováno a dlužno říci, že v průběhu první republiky nebylo nikdy vyhlášeno.

V tomto paragrafu se praví „Zamítlo-li Národní shromáždění vládní návrh zákona, může se vláda usnésti, aby hlasováním lidu bylo rozhodnuto, má-li se zamítnutý vládní návrh státi zákonem. Usnesení vlády musí být jednomyslné. Hlasovací právo má každý, kdo jest oprávněn voliti do poslanecké sněmovny. Podrobnosti upravuje zákon. Hlasování lidu není přípustné o vládních návrzích zákonů, jimiž má být měněna nebo doplněna ústavní listina a její součásti (čl. I uvoz. zák.).“

Zákon upravující referendum vydán nebyl. Ze samotné ústavy nevyplývalo, zda by výsledek referenda byl pro parlament závazný. I o referendu se vedly debaty, zda má být součástí systému parlamentní demokracie.

Prezident měl vůči návrhům zákonů suspenzivní, tedy odkládací, veto. Podepisoval zákony, které spolupodpisoval předseda vlády a ministr výkonem zákona pověřený.

Vedle zákonodárné působnosti měl parlament vůči vládě i kontrolní pravomoc, poslanci a senátoři mohli vládu interpelovat. Vykonával též kontrolu státního a finančního hospodářství.

Zákonodárnou iniciativu měly vláda a kterákoli sněmovna či skupina poslanců nebo senátorů. O ústavních zákonech se rozhodovalo kvalifikovanou většinou. Zásadně ale platilo, že každá ze sněmoven je způsobilá usnášet se za přítomnosti alespoň třetiny všech členů. Ku platnosti usnesení bylo potřeba nadpoloviční většiny přítomných.

V době, kdy sněmovny nezasedaly, nebo po uplynutí volebního období či jejich rozpuštění zasedal 24. členný výbor volený na základě poměrného zastoupení parlamentem. Sněmovna poslanecká měla volit 16 členů a senát 8 členů. Výbor činil neodkladná rozhodnutí, která pak měly dodatečně schválit nově zvolené sněmovny parlamentu.

Právní úprava moci zákonodárné byla velmi podrobně projednána samotným parlamentem. Zvláště zajímavé byla debata o odlišnosti senátu a poslanecké sněmovny. Z toho je patrné, jak velký důraz dávala první Československá republika na ústavněprávní úpravu zákonodárného sboru.

Storočnica od vzniku Československa a metamorfózy jeho interpretácie

prof. JUDr. JOZEF KLIMKO, DrSc.

Paneurópska vysoká škola, Fakulta práva

Nesporným pozitívom je, že naša súčasnosť umožňuje v spoločensko-vedných disciplínach ponúkať výsledky práce, ktoré dovoľujú pluralitné videnie, hodnotenie a chápanie našej minulosti. Naša historiografia, ako aj viacerí ambiciózni členovia kolektívu právnych historikov, reagujú na spoločenskú objednávku. Dokazujú, že sú schopní zbaviť sa minulosti ideologicky vnucovaného limitu a zjednodušeného obrazu našej minulosti. Vecný a fundovaný výklad, ktorého sme boli súčasťou v spleťtej, komplikovanej a protirečivej realite, nehľadá len konfrontačnú interpretáciu, ale poukazuje aj na pozitívne stránky vývoja v stredoeurópskom priestore. Na druhej strane to neznamená, že by sme mali strácať senzibilitu voči skutočnosti, že každý politický systém socializuje svojich občanov k svojim hodnotám, zámerom a cieľom. Vieme, že v dejinách poznávania, napriek rôznosti názorov na určitú vec, išlo poväčšine o hľadanie, spravidla základnej skutočnosti a jedinej pravdy o nej, pričom je notoricky známe, že táto „absolútna pravda“, sa vždy stáva relatívnou. Každé naše poznávanie ma afinitu k relatívnej pravde. To neznamená, že to ospravedlňuje ambície tradicionalistov alebo dogmatikov. Cestou má byť uplatnenie schopnosti definovať príčiny, ktoré v pozitívnom aj v negatívnom zmysle ovplyvňovali rozvoj, napredovanie, alebo zaostávanie nášho národného spoločenstva. Platí to aj pre naše nástupnícke Československo, ktorého storočnica od jeho vzniku nás k tomu motivuje.

Interpretácie udalostí od vzniku spoločného štátu evidentne rezonujú nielen u českých a slovenských historikov, ale sa involvujú do širokého podvedomia českej a slovenskej spoločnosti. Boli nezriedka príčinou utvárania rozdielnej optiky a spoločenskej polarizácie. V rôznych časových reláciách a odlišnou intenzitou sa tak prítomná názorová rozštiepenosť v českých a slovenských dejinách opakuje. Nie je jednoduché, aby si celá spoločnosť trvalejšie našla spoločný príbeh, pretože si nielen neželáme formálnu uniformovanosť, ale ako sme už naznačili, nemali sme v toku našich dejín dostatok historického času na snahu o čo najobjektívnejšiu interpretáciu, lebo na druhej strane táto diagnóza má svoju logiku v geopolitike a veľkosti našich národov, ležiacich v siločiarach záujmov bližších i vzdialenejších susedov. Preto je evidentné, že táto historická DNA je prí-

tomná aj pri aplikovaných a nezriedka modifikovaných výkladoch vzniku československého štátu. Napriek tomu netreba vynaložiť veľa úsilia, aby sme mohli bez väčšej úhony, pri tejto príležitosti, prezentovať tézu, že vznik Československa bol prospešný pre Čechov aj Slovákov. Ak pre obyvateľov českých krajín bol výhodný najmä politický, pre Slovákov znamenal nespochybniteľný prínos na zachovanie jeho identity, ekonomický a kultúrny rozvoj. Česká, ale aj početne slabšia a nepripravená slovenská reprezentácia, boli schopné pochopiť jedinečnú historickú príležitosť definitívneho vyčlenenia sa z rámca monarchie. Pred viac ako osemdesiatimi rokmi to jadrne vyjadril vo svojom prejave pri zmienke o zásluhách Masaryka o Slovákov slovenský krajinský prezident Jozef Országh: „Stáli sme na okraji priepasti... Masarykovská republika nás zachránila.“

Povojnové usporiadanie Európy evidentne bolo odrazom víťazstva dohodových mocností, ktoré urýchlene utvorili systém záruk svojich mocenských pozícií prostredníctvom systému medzinárodných zmlúv.¹ Možno pripomenúť, že Slováci boli vznikom Československa v roku 1918 síce zachránení od nebezpečenstva maďarizácie a otvorili sa im možnosti ďal-

¹ Hranice Československej republiky boli vymedzené s medzinárodnoprávne zakotvené mierovými zmluvami:

1. **Versaillskou mierovou zmluvou** s Nemeckom z 28. júna 1919 (do vnútroštátneho právneho poriadku bola včlenená ako zákon č. 217/1921 Zb. z. a n.) Nemecko podľa nej uznávalo nezávislosť Československa, odstupovalo mu územie časti Hlučínska, na 99 rokov sa zaviazovalo poskytovať Československu slobodné pásma v prístavoch Hamburg a Štetín. Za územne vymedzovací základ sa zobrala historická hranica krajín koruny Českej. Nadväzovalo sa tiež na zmluvu z roku 1742, ktorou český štát stratil v prospech Pruska väčšinu Sliezska a Kladska. Touto zmluvou sa vymedzili československo-nemecké hranice.
2. **Saint-germainskou mierovou zmluvou** s Rakúskom z 10. septembra 1919 (zákon č. 507/1921 Zb. z. a n.). Zmluva okrem uznania nezávislosti Československa Rakúskom obsahovala odstúpenie územia Vitorazska a Valticka československému štátu a vychádzala v podstate z rovnakého základu ako v prípade hranice s Nemeckom. Táto zmluva riešila československo-rakúske hranice.
3. **Trianonskou mierovou zmluvou** s Maďarskom zo 4. júna 1920 (zákon č. 102/1920 Zb. z. a n.). Rokovania o tejto zmluve boli podstatne zložitejšie vzhľadom na to, že tu neboli žiadne historické hranice. Slovensko v rámci uhorského štátu nebolo nikdy samostatnou správnu jednotkou s pevne vymedzeným územím. Parížska mierová konferencia v zásade len potvrdila existujúcu demarkačnú čiaru ako hranicu medzi oboma štátmi. Maďarsko odstupovalo Československu územie Slovenska a Podkarpatskej Rusi. Zmluva vymedzovala československo-maďarské hranice.
4. Neratifikovanou **Sevréskou mierovou zmluvou** z 10. augusta 1920, upravujúcou československo-rumunské hranice a československo-poľské hranice.
5. **Rozhodnutím konferencie veľvyslancov o Tešínsku, Orave a Spiši** z 28. júla 1920 (vyhl. č. 20/1925 Zb. z. a n.), ktorým sa definitívne vyriešila podoba československo-poľskej hranice. Predchádzalo mu vyriešenie sporu priamou dohodou zahraničných ministrov oboch zúčastnených strán 10. júla 1920 v Spaa.

šieho národnostného vývoja, avšak český historik, prof. Jan Rychlík, pripomína, že politický vývoj slovenského národa tým však nebol zavŕšený. Poukazuje na nezriedka frekventovanú tézu, že každý národ si spravidla pod zavŕšením tohto vývoja predstavuje vlastný štát. Prirodzene, v tejto súvislosti sa aktualizuje otázka, či každý národ smeruje k vytvoreniu vlastného národného štátu, alebo či je možné, aby jeho národné potreby boli trvalo saturované v spoločnom štáte s inými národmi. V českej spoločnosti panuje zásadný konsenzus, že k saturovaniu českých národných potrieb došlo v plnej miere v roku 1918 vznikom Československa. Naproti tomu v slovenskej spoločnosti takýto zásadný konsenzus nepanuje. Napokon je známe, že problematika právnej a politickej interpretácie otázky, odkedy Československo existuje ako štát, najmä so zreteľom na „uznávacie“ akty vlád západných štátov, ako o nich zámerne hovorili Masaryk, Beneš a iní, intenzívne rezonovala počas i po mierovej konferencii v Paríži.

Je príznačné, že sám T. G. Masaryk zaujal k otázke čs. štátu váhavý postoj: „Odkedy teda trvá náš štát? Z uznania zahraničnej Dočasnej Vlády (Národnej rady) Spojencami a domácimi politickými vodcami v Ženeve niektorí publicisti vyvodzovali, že náš etát existuje od 14. októbra, v ktorom dni bolo ustanovenie Dočasnej Vlády Spojencom notifikované... Súhlasím a myslím, že náš štát právne existuje od tohto dátumu.“² Svoje úvahy však nakoniec uzatvára takto: „Prijímam dátum 28. októbra, celý národ ho uznal ako začiatok našej samostatnosti, a preto, že sa tým dňom vyhlásenie nezávislosti Národným výborom stalo na vlastnom území.“² Moment variability so zreteľom na Slovensko nemožno však chápať ako neochotu, resp. rezervovanosť Slovákov v súvislosti so životom v spoločnom štáte. Stačí opätovne poukázať nielen na jednoznačnú formuláciu obsiahnutú v prvomájovej rezolúcii mikulášskeho slovenského robotníctva alebo na osvedčenie Slovenskej národnej strany z 24. mája 1918, ale najmä na Deklaráciu SNR z 30. októbra 1918. Bol to historický akt prihlásenia sa Slovákov k myšlienke československej štátnosti, hoci SNR vtedy nemala síl skutočne prevziať politickú moc.

Bolo by preto nesprávne stotožniť sa s vtedajšou interpretáciou V. Chaloupeckého, že Martinská deklarácia nemá štátoprávny význam, čo zámerne, s úmyslom negácie jej významu vyjadril slovami: „K československému štátu by došlo i bez Martinskej deklarácie.“³

Toto tvrdenie by sa mohlo akceptovať v bezprostrednom časovom vzniku, lenže treba poukázať na skutočnosť, že martinskí deklaranti 30. októbra ešte nevedeli, že v Prahe je už vyhlásený československý štát a dokonca sa spravuje svojimi prvými zákonmi. V ďalších zápasoch s ma-

² Masaryk, T. G. *Světová revoluce*. Praha 1925, s. 464 – 465, 468.

³ Chaloupecký, V. *Martinská deklarace a její politické osudy*. Praha 1918, s. 18.

ďarskou a nemeckou iredentou na domácom i zahraničnom fóre malo v zápase o Slovensko medzi Prahou a Budapešťou prihlásenie sa Slovákov k ČSR v Martine mimoriadny politický význam a opodstatnene patrí k rudimentárnym prvkom československej štátnosti.

Pomery na Slovensku síce neboli vtedy a potom ešte relatívne dlhší čas konsolidované, ale možno jednoznačne akceptovať stanovisko, že „územie Slovenska bolo podľa zákona z 28. októbra 1918 Československým štátnym územím a tvorilo súčasť čs. štátu na základe zhodnej vôle českého a slovenského ľudu realizované na princípe práva národov na sebaurčenie“.⁴

Právny historik prof. Vojáček pripomína, že nové interpretácie známych udalostí nemusia byť nutne spojené s odhalením nových skutočností. Nezriedka sú podmienené subjektívnou optikou, odvíjajú sa od osobnosti a erudície autorov, ako aj od dobového kontextu. Pôsobia tu nepochybne aj ďalšie faktory vrátane kognitívnych predpojatostí u dobových aktérov. Nesmieme zabúdať na skutočnosť, že pri opise udalostí prevratových dní boli historici odkázaní takmer výlučne na osobné výpovede účastníkov, pretože priamych písomných dokladov sa zachovalo minimum a vznik československého štátu bolo vo viacerých aspektoch aktuálnou politickou záležitosťou.

V predchádzajúcich pasážach sme sa už zmienili, že aj keď vznikom Československa boli národné potreby slovenského národa do značnej miery saturované, zostávajú nedielnou súčasťou pokračujúceho slovenského emancipačného zápasu. Je namierený proti českej hegemonii v Československu, pričom je irelevantné, či táto česká hegemonia skutočne existovala, alebo bola len zdanlivá.⁵

Možno pripomenúť, že rok 1918 je pre Čechov medzníkom celkom zásadným, čo v princípe nespochybňovala ani komunistická historiografia, hoci sa snažila vysvetľovať vznik Československa ako dôsledok dvoch ruských revolúcií v roku 1917. Naproti tomu nacionálne ponímanie dejín v rámci Československa charakterizuje logická asynchronnosť pri interpretácii českých dejín. Jej miera počas existencie Československa bola relatívne limitovaná. Výraznejšie vystupovala do popredia v hodnotení obdobia 1939 – 1945. Prehlbujúca sa diferenciácia bola prítomná aj v optike na rôznych politických činiteľov československých dejín; Masaryka, Beneša, Štefánika.

⁴ Laco, K. *Ústava predmníchovskej ČSR a ústava ČSSR*. Zv. I. Bratislava, SAV, 1966, s. 130. Pozri k tomu Rychlík, J. *Česi a Slováci ve 20. století*. Praha, Vyšehrad, 2012, s. 66

⁵ Rychlík, J. *Česi a Slováci ve 20. století*. Praha, Vyšehrad, 2012, s. 11

Po februári 1948 bola historická literatúra slovenských aj českých autorov orientovaná pro-československy. Československé vzťahy boli hodnotené ako dynamické. Napriek tomu môžeme zaznamenať určité rozdiely u marxistických autorov pri hodnotení československých vzťahoch, ako aj interpretácií samotného SNP vrátane jeho štátoprávneho významu. V päťdesiatych rokoch boli práce historikov poznamenané politicky presadzovanou tézou o tzv. slovenskom buržoáznom nacionalizme. Federalizmus bol dôsledne odmietaný. V šesťdesiatych rokoch sa začína aktualizovať myšlienka doriešenia československých vzťahov. Po roku 1968 silnie požiadavka nastolenia socialistickej federalizácie, vďaka čomu najmä so zreteľom na vhodné medzinárodno-politické relácie panuje vhodná atmosféra na jej definitívne vyriešenie.

Dovolím si predpokladať, že po tejto veľmi, len v kontúrach priblíženej anamnéze okolnosti vzniku Československa a jeho následného vývoja sa mnohí stotožníme s názorom, že českú a slovenskú otázku bolo možné riešiť len v celoeurópskom kontexte. Je evidentné, že Česi ani Slováci nie sú schopní sami osebe trvalejšie presadzovať riešenia v tej podobe, ktorú pokladajú za optimálnu z aspektu svojich záujmov. Inými slovami český a slovenský štát a jeho osudy a národné záujmy, musia byť viac alebo menej submisívne voči snahám o nastolenie a udržiavanie mocenskej rovnováhy, ktorú spravidla narušovali, nezriedka negovali mocnosti a nie malé štáty. Akceptovanie tejto tézy poskytuje argument na tvrdenie, že by bolo pomerne naivné sa domnievať, žeby sme vlastnými silami mohli vytvoriť samostatné spoločenstvo, ktoré by bolo rezistentné voči objektívnym mocenským pohybom. Kontinuálne s blížiacim sa stým výročím vzniku Československa môžeme opodstatnene predpokladať, že sa čoskoro dočkáme nových názorov na hodnotenie jednotlivých historických udalostí.

Rozdelenie Československa z konca 20. storočia nám dáva vhodnú príležitosť na nové podnety. V súčasnosti si stále zreteľnejšie uvedomujeme, že donedávna dominantný variant realizovateľnosti záujmov malých štátov (vrátane Českého aj Slovenského) nepredstavuje v rámci medzinárodnej či nadnárodnej štruktúry vo väzbe na EÚ takú mieru samozrejmosti. Samostatný Československý štát ako útvar 20. storočia bol de facto slabý na to, aby mohol disponovať prostriedkami, ktoré by boli schopné trvalejšie čeliť agresívnym tendenciám. V súčasnosti charakterizovanej napätými geopolitickými vzťahmi to platí dvojnásobne. Bez efektívnej garancie nadnárodnej inštitúcie sa to nedá realizovať. Samozrejme, predpokladáme, že táto integrácia bude trvalo ukotvená v humanistickej vízii a európanstve.⁶ Vstup Českej a Slovenskej republiky do Európskej únie

⁶ Pozri k tomu Krejčí, O. *Geopolitika středoeurópskeho prostoru*. Praha 2016, s. 410.

nepochybne pomohol odstrániť mnohé ekonomické problémy spôsobené rozdelením spoločného štátu.

Nemôžeme ignorovať skutočnosť, že aj československý prípad v praxi potvrdil, že etnicita zostáva aj na prahu 21. storočia hlavným prostriedkom sociability a že samotné osobné slobody a demokratický poriadok nemusia byť dostatočne pevné na to, aby udržali mnohonárodnostný štát pohromade. Môžeme tiež konštatovať, že federalizmus na národnostnom princípe rovnako automaticky nezaručuje vyriešenie národnostnej otázky. Prebiehajúca európska integrácia taktiež nemôže bez permanentnej pozitívnej reformovateľnosti vyriešiť národnostnú otázku, keďže integruje štáty a nie národy. Pripomeňme si preto, že rudimentárnou otázkou nie je systém politického režimu, ale otázka spoločnej identity obyvateľstva mnohonárodnostného štátu. Úsilie o formovanie spoločnej identity etnicky rôznorodých štátov je sizyfovská úloha. Je však výzvou pre naše súčasné storočie.

Musíme si pripomínať skutočnosť, že systém medzinárodných zmlúv označovaný ako Versaillský mierový systém, nedokázal zabrániť ďalšej svetovej kataklizme. Len čo tento systém opustili samostatní tvorcovia, resp. garanti (Veľká Británia a Francúzsko) začalo v rokoch 1938 – 1939 postupné vydanie Československa nacistickému Nemecku a jeho prechodnému zániku.

Po oslobodení v roku 1945 sa síce Československo prezentuje ako samostatný aktér, avšak len po formálnej stránke. Postupne čoraz výraznejšie na seba preberá, najmä po februári 1948, sovietske tendencie a prisúdenie obmedzeného aktéra v subsystéme sovietskeho bloku.

V období od roku 1989 sa obnovujú demokratické pomery a aktivizujú sa činnosti vo významných medzinárodných organizáciách. Úspešne sa uskutočnilo aj zaradenie do európskych, integračných a severoatlantických bezpečnostných štruktúr. Nevydarilo sa však v štátoprávnej rovine presadiť varianty autentickej federácie. Zamatový rozvod, rozdelenie Československa v novembri 1992 sa podarilo uskutočniť bez ohrozenia (aj keď v prípade Slovenska nie bez určitých komplikácií). Smerovanie do Európy to však neohrozilo. Perspektíva zabezpečovania národných záujmov Českej a Slovenskej republiky predpokladá zvládnutie neľahkej úlohy. Určite ju nemožno dosiahnuť iba prostredníctvom aktivít klasickej bilaterálnej dimenzie, ale len pomocou akceptovania garancií multilaterálneho charakteru.

Ako to však v Čechách i na Slovensku dokážeme, zostáva otvorenou otázkou. Historici, vrátane tých právnych, si musia uvedomiť, že v dnešnej dobe sa celkom spontánne rodí nový prístup k minulosti. Podmieňuje to viacero dôvodov, technických, vzdelanostných, sociálnych, a v neposlednom rade aj politických. História stráca svoju prestíž „učiteľky života“

síce pozvoľne, ale napriek tomu badateľne. Kauzalitu príčin a následkov, ktorá pomáha pochopiť súčasnosť, nemožno prenechať mediálnej ľubovôli. Bez našej pomoci sa nemôžu správne orientovať v každodennom daní, zmenách spoločenských štruktúr, životného cyklu, hodnôt vrátane ľudských osudov. Želateľným výsledkom by mala byť navigácia pri hľadaní súvislostí, ktoré by bolo treba čo najzrozumiteľnejšie definovať. V širokom kontexte príčin a následkov historických zmien si musíme osvojiť „technológiu“, ktorá pomôže pochopiť súčasnosť.

Slovensko-česká neoddeliteľnosť jednoty politiky prevratu od jesene 1947 do februára 1948¹

prof. JUDr. Dr. h. c. PETER MOSNÝ, CSc.

Trnavská univerzita v Trnave, Právnická fakulta

Abstrakt: Na pozadí usporiadania po druhej svetovej vojne vychádzajúceho z rozdelenia mocenských sfér vplyvu medzi štátmi protihitlerovskej koalície (teheránska konferencia, jaltská konferencia, postupimská konferencia) štúdia sa zaoberá procesom mocenských premien na území československého štátu. Konštatuje fakt definitívneho začlenenia štátneho a politického režimu Československa do sféry veľmocenského Sovietskeho zväzu. Stalo sa tak v jednote a v zhode v období od jesenných udalostí na Slovensku v roku 1947 po februárové udalosti v roku 1948. Štúdia konštatuje, že celý ich priebeh bol mocenským pučom zo strany slovenských i českých komunistov riadených moskovským komunistickým vedením sovietskeho štátu. Presvedčivo poukazuje na fakt nastolenia rozhodujúceho mocenského postavenia Komunistickej strany Československa v rovine politickej, spoločenskej i štátnej.

Kľúčové slová: Komunistická strana, Demokratická strana, SNR, február 1948

Abstract: Author of the study deals with governmental changes in Czechoslovakia, following the division of the spheres of influence between the anti-Hitler coalitions states /Tehran, Yalta and Potsdam Conferences/. The findings confirm an absolute incorporation of Czechoslovakia into the Soviet Union influence sphere, most visible on its changed regime. This process was completed between the autumn events in Slovakia in 1947 and February events in 1948. The Author states that during all this time, a putsch made by Slovak and Czech communists and guided and controlled by the Moscow communist leaders of the Soviet state was ongoing. The establishment of the Communist Party of Czechoslovakia as a leader in the national public sphere is pointed out and scrutinised too.

Key words: Communistic party, Democratic party, Slovak national council, February 1948

Výsledky druhej svetovej vojny podstatne zmenili politickú mapu Európy na základe spojeneckých dohôd predstaviteľov rozhodujúcich štátov protihitlerovskej koalície – Sovietskeho zväzu, Spojených štátov amerických a Veľkej Británie. Stalo sa tak na rokovaní v Teheráne v roku

¹ Tento príspevok vznikol v rámci riešenia grantového vedeckovýskumného projektu VEGA č. 1/0549/15 *Právne postavenie Židov na území Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1942 so zreteľom na niektoré vybrané oblasti právnej úpravy v stredoeurópskom kontexte.*

1943, na Jalte v roku 1944 a v Postupime v roku 1945.² Ich výsledkom bolo rozdelenie sfér veľmocenského vplyvu týchto štátov na európskom území, čo znamenalo zaradenie československého povojnového štátu do veľmocenskej sféry socialistického Sovietskeho zväzu. Bolo len otázkou času a spôsobu skopírovania a nastolenia socialistického štátneho zriadenia aj na území československého štátu, vychádzajúceho zo socialistického politického i štátneho zriadenia veľmocenského Sovietskeho zväzu.

Účinným prostriedkom na to bola politika slovenských a českých komunistov dlhodobo riadených a podriadených medzinárodnému komunistickému hnutiu s ideologickou centrárou v Moskve.³ Preto aj komunisti už po voľbách v roku 1946 sformulovali program získania všetkej moci v československom štáte bez ohľadu na spôsob jej získania.⁴ Počítalo sa tak nielen s legitímnou cestou v podobe volebného víťazstva v nasledujúcich voľbách. Za rovnocenný, krajný spôsob sa považovalo aj vyvolanie politickej krízy v štáte s následne možným prevratom založeným na použití mocenskej sily. Plánu komunistov významne nahrávala skutočnosť, že v obnovenom povojnovom československom štáte sa bezvýhradne

² Základom delenia povojnových sfér vplyvu sa stal obsah Teheránskej konferencie stanovujúci začlenenie československého územia do vojenskej zodpovednosti Sovietskeho zväzu. Táto skutočnosť sa prejavila aj v podstate v symbolickom leteckom zásobovaní Slovenského národného povstania Spojenými štátmi americkými i Veľkou Britániou. Viackrát opakované žiadosti československej exilovej vlády vo Veľkej Británii o masívnejšiu anglickú vojenskú podporu Povstaniu boli odmietané tvrdením o neexistencii predchádzajúcej dohody alebo súhlasu Sovietskeho zväzu na takúto činnosť – pozri bližšie: BROWN, M. D. *Jak se jedná s demokraty. Britské ministerstvo zahraničí a českoslovenští emigranti ve Velké Británii, 1939 – 1945*. Praha 2008, s. 207 – 220.

E. Beneš vo svojich Pamätiach daný fakt potvrdzuje konštatovaním, že až na príklade daných skutočností sa exilová dočasná československá štátna reprezentácia dozvedela o rozdelení veľmocenských politických sfér vplyvu ako výsledku konferencie protihitlerovskej koalície v Teheráne. Pozri bližšie: BENEŠ, E. *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. Praha 2004, s. 377.

³ Dialo sa to navonok pod záštitou Informačnej kancelárie komunistických a robotníckych strán – Informbyra – ktoré v medzivojnovom období po rozpustení jeho predchodcu (Kominterny) predstavovalo ovládnutie komunistických strán Sovietskym zväzom. Po jeho založení v roku 1947 ho tvorili komunistické strany Sovietskeho zväzu, Bulharska, Československa, Francúzska, Maďarska, Talianska, Rumunska, Juhoslávie a Zjednotenej robotníckej strany Poľska. Rozhodnutia tohto orgánu nielenže ovplyvňovali, ale direktívne určovali politiku členských strán

⁴ Čelný predstaviteľ slovenských komunistov G. Husák pri stretnutí so svojim bývalým spolužiakom a funkcionárom HSLS Jánom Mikulom po voľbách v roku 1946 uviedol: „Čo záleží na voľbách? Ty dobre vieš, že Československo patrí do záujmovej sféry Sovietskeho zväzu a je len otázka času, kedy sa tu zmení systém. Voľby nám práve ukázali (komunistom – pozn. P. M.), že s touto zmenou sa bude treba ponáhľať.“ Pozri bližšie MIKULA, J. *Cesta života trnístá*. Bratislava 1992, s. 68 – 69.

v zmysle ustanovení Košického vládneho programu realizovala zahraničná politika orientovaná na Sovietsky zväz. Tiež postupné prepájanie hospodárskych vzťahov na Moskvu, najmä pod vplyvom odmietnutia amerického tzv. Marschallovho plánu hospodárskej obnovy územia Európy.

Zmierniť tieto skutočnosti mohla len vízia prezidenta E. Beneša o postavení Československa ako akéhosi mosta medzi Západom a Východom, ktorá by sa mohla realizovať za podmienky trvalej povojnovej spolupráce medzi trojicou štátov bývalej protihitlerovskej koalície. To sa však nestalo vyhlásením o vytvorení tzv. železnej opony v prejave premiéra Veľkej Británie W. Churchilla na univerzite v americkom Fultone v marci 1946. Vznikla tak potreba zabrániť prenikaniu komunistickej ideológie do západoeurópskych štátov v spolupráci s doktrínou USA zameranou aj na zadržiavania upevňujúceho vplyvu Sovietskeho zväzu na štáty strednej a východnej Európy, ktorý pri tom používal metódy diskreditácie a kriminalizácie nekomunistických strán v nich.⁵

Vnútropolitická kríza ako spôsob premeny spoločenského a štátneho zriadenia sa najprv prejavila na Slovensku pod vplyvom výsledkov parlamentných volieb v roku 1946, v ktorých slovenských komunistov porazila Demokratická strana. Na základe ich výsledkov tak v zákonodarnej Slovenskej národnej rade, ako aj v Zbore povereníkov s výkonnou mocou. Táto skutočnosť nevyhovovala procesu premeny politických i spoločenských pomerov na našom území do podoby pomerov a stavu v Sovietskom zväze. Preto na základe tlaku Moskvy prebehol najprv na Slovensku celý rad spôsobov diskreditácie Demokratickej strany, počnúc jej kriminalizáciou až po vlastizradné protičeskoslovenské obviňovania. Vhodnou zámienkou na to sa stal aj súdny proces s J. Tisom, v ktorom Demokratická strana zastávala stanovisko odmietajúce udelenie trestu smrti.⁶

⁵ V prejave bývalého ministerského predsedu Veľkej Británie pod názvom „Opory mieru“ bol zvýraznený dôraz na potrebu užšej spolupráce Veľkej Británie a USA v pomere k Sovietskemu zväzu a štátom východnej Európy, patriacim do povojnovej veľmocenskej sféry Moskvy. Bola to reakcia na porušovanie tých častí jaltských rokovaní, v ktorých sa Sovietsky zväz zaviazal umožniť v nich povojnový demokratický vývoj. W. Churchill v prejave tiež obvinil Sovietsky zväz za vytváranie, na územiach štátov východnej Európy, mocensko-nepriateľskej základne proti demokratickým západoeurópskym štátom. Na prejave prítomný prezident Spojených štátov H. Truman následne začal uplatňovať politickú doktrínu „zadržiavania komunizmu“. Sovietsky zväz a štáty východnej Európy začali považovať tento prejav za začiatok tzv. studenej vojny. V konečnom dôsledku sa vzťahy štátov bývalej protihitlerovskej koalície znepriatelili založením vojenskej organizácie NATO už v roku 1949 a Varšavskej zmluvy (ZSSR a štáty východnej Európy) až v roku 1955.

⁶ Slovenskí komunisti vychádzali nie z neopodstatnenej vysokej miery predpokladu istoty, že tzv. Aprílová dohoda zaväzovala všetkých jej signatárov vytvoriť všetky predpoklady na neodsúdenie J. Tisu na trest smrti. Pozri bližšie: ČARNOGUR-

V polovici roku 1947 slovenskí komunisti vyzvali československú vládu, aby zakročila proti ilegálnemu separatistickému hnutiu na Slovensku údajne organizovaného Demokratickou stranou. Vyslovili sa za zrušenie tzv. aprílovej dohody z roku 1946, na základe ktorej v strane získali významné pozície bývalí členovia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Požadovalo sa tiež odstúpenie čelných predstaviteľov Demokratickej strany, J. Kempného a M. Bugára, i ďalších činiteľov pod hrozbou vylúčenia celej strany z vlády, z vyvolania vládnej krízy či rozpustenia Demokratickej strany. Hlavným cieľom komunistov bolo pozmenenie politickej štruktúry v slovenskej spoločnosti, v Zbore povereníkov i v ďalších orgánoch, a tým dosiahnuť celkové oslabenie demokratov. Na túto činnosť komunisti zneužili im blízke organizácie ako Zväz slovenských partizánov, zamestnanecké rady i ďalšie organizácie Národného frontu.⁷

SKÝ, P. *Súboj s komunizmom 2*. Bratislava 2015, s. 241. Na druhej strane slovenskí komunisti nekompromisne presadzovali trest smrti pre J. Tisa. Veľmi aktívne sa o tom vyjadroval G. Husák okrem iného slovami: „Kto je s Tisom a jeho režimom, je jasným nepriateľom nášho obnoveného štátu. Preto je potrebné dokončiť Povstanie a očistiť Slovensko od nepriateľských živlov.“ Pozri bližšie Husák G. Čo ďalej, in: *Nové slovo*, 5. 4. 1947, s. 2.

Tento stret protichodných záujmov dvoch najsilnejších politických strán na Slovensku sa tak v konečnom dôsledku stal predmetom politického kapitálu oboch politických strán. Následne rozhodujúcou mierou prispel k destabilizácii povolebného povojnového politického života na Slovensku s vyústením do politickej krízy. Hoci Demokratická strana mala v Zbore povereníkov väčšinu jedného hlasu jeho, predseda G. Husák presadil v stanovisku pred hlasovaním československej vlády o udelení milosti pre J. Tisa postoj slovenských národných orgánov v zmysle milosť odsúdenému neudeliť. Československá vláda tak v zmysle alibistickej požiadavky prezidenta E. Beneša, že sa v tejto otázke podriadi stanovisku československej vlády, nakoniec väčšinou hlasov rozhodla neudeliť milosť na trest smrti odsúdenému J. Tisovi. Za udelenie milosti hlasovali len ministri za Demokratickú stranu a za Československú stranu lidovú.

- ⁷ Stupňujúci sa tlak Sovietskeho zväzu na československých komunistov na rozhodujúcu zmenu štátneho a politického režimu v Československu zosilnel po ustanovení zasadnutí Informbyra v septembri 1947. Vedúci predstavitelia komunistickej strany prijali rozhodnutie realizovať rozhodujúci útok na Demokratickú stranu prostredníctvom zhromažďovania diskriminačných materiálov. V zmysle uplatňovanej zásady demokratického centralizmu politickú líniu slovenských komunistov určovalo vedenie celoštátnej Komunistickej strany Československa. Preto aj G. Husák, v rukách ktorého sa diskriminačný materiál na Demokratickú stranu sústreďoval v rámci prísnej straníckej disciplíny, nerozhodol sám, ale žiadal rozhodnutie od K. Gottwalda, ako ho vhodne použiť. Sám na to spomínal takto: „Keď som ho už s tým otravoval, povedal, tak to celé zostav, hodíme to na Národný front ... tam sme chceli tú otázku zlomiť.“ Citované podľa MACHÁČEK, M. *Gustáv Husák*. Praha, Vyšehrad, 2017, s. 231.

V polovici septembra 1947 povereníctvo vnútra odhalilo protištátne sprisahanie v Žiline vedúce údajne k najvyšším postom v Demokratickej strane. V skutočnosti išlo z veľkej časti o provokáciu bezpečnostných zločín. Centrálna vláda v Prahe na čele s K. Gottwaldom iniciovala rozsiahle zatýkanie s požiadavkou ustanoviť nový Zbor povereníkov. Začal sa tak naplňovať pripravený scenár, v zmysle ktorého povereníci predovšetkým za slovenských komunistov podali demisiu. Hoci povereníci v demisii netvorili väčšinu v rozpore s právnym poriadkom predsedu Zboru povereníkov, komunista G. Husák zaujal stanovisko, že ide o demisiu celého Zboru povereníkov, ktorý údajne nie je spôsobilý plniť si svoje povinnosti. A to napriek nesúhlasnému postoju väčšiny Demokratickej strany v Zbore povereníkov. Preto je možné tento scenár, spôsob jeho realizácie i výsledky označiť pojmom nelegitímneho mimoprávného konania so všetkými znakmi pokusu o politický puč, ktorý mal vyvolať celkové zmeny na slovenskej politickej scéne a následne i zmeny v slovenskej spoločnosti. Nedošlo však k jeho dokonaniu ani k jeho zániku. Prešiel len do latentného stavu. Priebeh udalostí na Slovensku treba považovať len za prvú časť neoddeliteľných februárových udalostí v nasledujúcom roku 1948.⁸

V novembri 1947 sa ustanovil nový Zbor povereníkov SNR, ktorý nerešpektoval výsledky posledných demokratických volieb v roku 1946, v jeho zložení slovenskí demokrati stratili dovtedajšiu absolútnu väčšinu. Ústupkom demokratov boli aj ďalšie personálne zmeny vo svojej politickej strane, ale tiež odvolanie tzv. aprílovej dohody.⁹ Proces likvidácie dovtedajších víťazných politických pozícií Demokratickej strany nielen na Slovensku, ale aj v československom prostredí bol už nezvratný.

Na začiatku roku 1948 československý politický i štátny systém mal všetky znaky anomálie. Československo v pomere k ostatným stredoeurópskym štátom patriacim do sféry vplyvu Sovietskeho zväzu predstavo-

⁸ Čelný predstaviteľ slovenských komunistov a predseda Zboru povereníkov G. Husák svoje konanie demagogicky odôvodňoval takto: „Keď zjazd závodných rád vyslovil požiadavku odstúpenia Zboru povereníkov, považoval som toto za príkaz, lebo v demokratickom štáte si neviem predstaviť seba vyšší orgán, ktorý by mohol spravovať verejné veci proti vôli širokých vrstiev obyvateľstva.“ HUSÁK, G. *Pravda*, roč. 28, 25. novembra 1947, č. 270, s. 1.

⁹ Na rekonštrukcii Zboru povereníkov sa rozhodujúcou mierou v pozícii sprostredkovateľa podieľal predseda československej vlády K. Gottwald. Pozície Demokratickej strany sa v početnom vyjadrení oslabili, ale nenastolil sa monopol politickej moci slovenských komunistov v Zbore povereníkov. Odobraté povereníctva Demokratickej strany obsadili Strana slobody a Strana práce. Vzniknutý mocenský politický pat okomentoval G. Husák slovami: „A vyliezol z toho jeden blbý kompromis ... Boli sme dosť sklamaní, povedali sme si: takú veľkú prácu sme si s tým dali a nevyšlo z toho dohromady nič.“ Prevzaté podľa: MACHÁČEK, M. *Gustáv Husák*. Praha, Vyšehrad, 2017, s. 232 – 233.

valo štát, v ktorom komunistická strana stále nemala monopol politickej moci. Definitívna náprava tohto stavu formou faktického i štátoprávneho začlenenia československého štátneho i politického režimu i celého štátu do socialistického bloku vedeného Sovietskym zväzom nastal po celoštátnych politických krízových udalostiach vo februári 1948.

V tom období sa aj v celoštátnom československom meradle zvyšovala intenzita útokov komunistov voči celému politickému spektru demokratických strán. Do tohto zápasu sa výraznou mierou zapojilo ministerstvo vnútra, na čele ktorého stál komunista V. Nosek. Ním riadené bezpečnostné zložky, najmä Zbor národnej bezpečnosti, sa postupne dostávali pod kontrolu komunistickej strany. Otvorene sa to prejavilo v spôsobe preobsadzovania vedúcich pozícií na veliteľstve Zboru národnej bezpečnosti komunistickými prívržencami napriek odporu predstaviteľov nekomunistických politických strán. Tí nielenže sa odmietli zúčastňovať na zasadaniach vlády, ale následne neuvážene vyvolali politickú krízu tým, že 20. februára 1948 ministri Národnosocialistickej strany, Československej ľudovej strany a slovenskej Demokratickej strany – podali demisiu. Kalkulovali s tým, že donútia komunistov buď k ústupkom, alebo prezident E. Beneš vymenuje prechodnú úradnícku vládu a následne budú vypísané nové predčasné voľby.

Osobitnou súvisiacou skutočnosťou bolo stanovisko a činnosť predsedu Zboru povereníkov G. Husáka, ktorý fakt demisie členov vlády za Demokratickú stranu politicky zneužil a protiprávne rozhodol, že demisia demokratických členov vlády je súčasne tiež demisiou členov Demokratickej strany pôsobiacich na čele povereníctiev v Zbore povereníkov SNR, napriek skutočnosti, že v zmysle právneho poriadku jednotlivých povereníkov mohlo odvolať len Predsedníctvo Slovenskej národnej rady, čo sa však nestalo. Odvolaní demokratickí povereníci boli následne pod hrozbou a za asistencie bezpečnostných zložiek pozbavení výkonu svojich funkcií. Tieto skutočnosti nemožno inak hodnotiť ako komunistický puč na Slovensku obsahujúci takú potrebnú prevratovú politickú, protiprávnú, a v tomto prípade aj bezprostredne použitú výhražnú nátlakovú ozbrojenú zložku.¹⁰

Demisiu tak spolu podalo 12 ministrov, ktorí vzhľadom na nerezignovanie sociálnodemokratických ministrov i dvoch nestraníckych ministrov

¹⁰ G. Husák svoje konanie zdôvodňoval svojky: „Považoval som za nelogické, aby zástupcovia Demokratickej strany sedeli v slovenskom vládnom orgáne, keď ich ministri v pražskej vláde podali demisiu. Rozhodol som sa odvolať ich z funkcií. Zavolať som Gottwaldovi, informoval som ho o mojom zámere a on mi povedal: Tak prečo ich tam držíš? Zákony a ústavu som v tomto prípade nemohol aplikovať, volil som teda politické riešenie. Keď s ním odmietli súhlasiť, musel som ich odvolať.“ PLEVZA, V. *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*. Bratislava 1991, s. 58.

– J. Masaryka a L. Svobodu, tvorili len menšinu vlády. Československá vláda tak mohla v zmysle ústavy naďalej plniť svoje funkcie, pokračovať vo svojej činnosti. Na tejto ústavnej skutočnosti bola založená koncepcia komunistov, ktorí to navonok prezentovali ako legálnu a legitímnu snahu o čisto ústavné riešenie politickej krízy vyvolanej tzv. reakciou v spoločnosti.¹¹

Súčastou naznačenej stratégie a taktiky komunistickej strany sa stala nielen požiadavka pokračovania plnenia vládneho programu z posledných volieb, ku ktorému sa zaviazali všetky relevantné politické strany podieľajúce sa na povojnovej koncepcii Národného frontu, ale predovšetkým v rámci neho sa začal klásť silný dôraz na uskutočnenie pozemkovej reformy, ďalšieho znárodňovacieho procesu i prijatia nového zákona o národnom poistení. Za tým všetkým sa však skrývala snaha komunistov získať politickú podporu od robotníkov i roľníkov, ktorí tvorili najpočetnejšiu a sociálne najnižšiu vrstvu československej spoločnosti. Komunistická strana i naďalej hlásala potrebu zachovať systém Národného frontu. Ten mala tvoriť nielen komunistická strana, ale aj príslušníci dovtedajších nekomunistických strán za predpokladu, že budú podporovať politiku komunistov. Teda vo svojej podstate prejdú na pozície kolaborácie.

Veľmi dôležitým krokom uskutočňovania politiky komunistov sa stalo vytváranie tzv. Akčných výborov Národného frontu vo všetkých sférach spoločenského, hospodárskeho i politického života, ktorých úlohou bolo zaistiť tzv. očistu. Vo svojej podstate sa však stali navonok skrytým nástrojom komunistov slúžiacim na nielen politickú likvidáciu svojich bývalých povojnových spojencov, teraz v rámci snáh u prevzatie všetkej moci v štáte už odporcov a protivníkov.¹²

Snahou komunistov bolo tiež vytvoriť predpoklady, aby prezident E. Beneš bol prinútený prijať ich požiadavky smerujúce predovšetkým k prijatiu demisie odstúpiťších ministrov, umožniť rekonštruovať vládu K. Gottwalda, ktorá mala naďalej vládnuť. Komunisti organizovali masové nátlakové akcie organizácií robotníkov a roľníkov, čo boli vlastne mimoústavné prostriedky. Komunisti v nich postupne získali rozhodujúci

¹¹ V apríli 1948 v rámci objasňovania priebehu vládnej krízy K. Gottwald okrem iného uviedol: „Najprv som tomu nechcel veriť, že je to skutočne tak, že by to išlo tak ľahko. Ale potom sa ukázalo, že to tak bolo, že demisiu skutočne podali. Ja som sa len modlil, aby ich tá hlúposť s demisiou neopustila a nerozmysleli si to.“ GOTTWALD, K. *Výběr z projevu prvního dělnického prezidenta pro agitatori*. Praha, Ideologické oddelení KSČ, 1951, s. 25.

¹² Hlavným a jediným poslaním Akčných výborov, bez ohľadu na použité prostriedky, bolo pacifikovať odporcov komunistického režimu – funkcionárov i aktivistov nekomunistických strán. Ich opatrenia sa neskôr validovali legitímnosťou aj v prípadoch, keď boli v rozpore so vtedajšími platnými právnymi predpismi.

vplyv tvrdením, že sociálne i ekonomické postavenie obidvoch sociálnych skupín pod ich vládou bude nepomerne lepšie v porovnaní s ich objektívne zlou situáciou v predmníchovskom Československu. Ideologická kampaň zameraná proti návratu predmníchovských čias mala v širokých masách obyvateľstva úspech.¹³ Vonkajším prejavom bolo zorganizovanie generálneho štrajku podporujúceho činnosť komunistov, na ktorom sa zúčastnilo 2,5 milióna štrajkujúcich.

Výrazne protiústavnou činnosťou komunistickej strany v tom období bolo zriaďovanie ozbrojených skupín v závodoch a podnikoch známych ako Ľudové milície, ktoré boli ozbrojenými zložkami komunistickej strany pod jej velením. Pri pasivite bezpečnostných zložiek patriacich pod ministerstvo vnútra riadeného komunistom V. Noskom i československej armády na čele s prokomunistickým nestraníkom Ľ. Svobodom sa tak Ľudové milície stali jedinými akcieschopnými ozbrojenými skupinami v štáte. Navyše žiadna z nekomunistických politických strán nedokázala zorganizovať žiadny odpor voči aktivitám komunistov. Rovnako aj západné demokratické veľmoci zaujali pozíciu pasivity voči prebiehajúcej aktivite komunistov získať rozhodujúcu politickú i ekonomickú moc v československom štáte. Rešpektovali tak podpísané dohody o povojnovom usporiadaní európskeho priestoru.¹⁴

¹³ Objektivizujúcou skutočnosťou zlého hospodárskeho a sociálneho postavenia najširších vrstiev obyvateľstva predmníchovskej republiky od obdobia všeobecnej hospodárskej krízy na prelome 20. a 30. rokov až do konca jej štátnosti boli jedným z mála prostriedkov nedemagogického charakteru používaných komunistickou stranou vo vtedajšej rozsiahlej propagandistickej kampani.

¹⁴ Nezanedbateľný význam a zásadný vplyv na vládnu krízu mali dve udalosti spojené s 19. februárom. Tou prvou bol náhly prílet bývalého veľvyslanca Sovietskeho zväzu v Československu a vtedajšieho námestníka ministra zahraničných vecí Sovietskeho zväzu V. A. Zorina, ktorý K. Gottwaldovi tlmočil príkaz J. V. Stalina využiť krízu na definitívne prevzatie monopolu politickej moci československými komunistami. Zároveň vôľu sovietskeho diktátora, aby predseda vlády K. Gottwald požiadal sovietskú vládu o vojenskú pomoc, ktorá bola už sústredená na maďarských hraniciach. K. Gottwald pozvanie Červenej armády odmietol, čo sa z historického hľadiska považuje za jediný prípad, keď vedúci predstaviteľ československých komunistov neposlúchol Stalinov príkaz. V. A. Zorin sa krátko stretol aj s prezidentom E. Benešom i s ministrom zahraničných vecí J. Masarykom. Druhou závažnou skutočnosťou bol prílet amerického veľvyslanca L. Steinhardta z liečenia, ktorý pri stretnutí s predstaviteľmi nekomunistickej opozície vyjadroval obsahovo prázdny optimizmus a nádej, že v Československu zvíťazí demokracia. Zároveň nešetril s ubezpečovaním o morálnej a diplomatickej podpore západných mocností. Z najdôležitejšieho medzinárodnopolitického hľadiska tak o všetkom bolo rozhodnuté. Na jednej strane hrubý otvorený nátlak Sovietskeho zväzu, na druhej strane falošná, jalová fabulácia Spojených štátov amerických. Vnútropolitický vývoj v nasledujúcich dňoch bol už len druhoradý.

Silnejúci tlak komunistov v konečnom dôsledku viedol k splneniu ich požiadaviek prezidentom E. Benešom, ktorý 25. februára 1948 prijal demisiu 12 ministrov Gottwaldovej vlády spolu s jej personálnou rekonštrukciou podľa komunistických predstáv. Znamenalo to, že vláda bola doplnená novými ministrami z ostatných politických strán ochotnými s komunistami spolupracovať. Synchronne s tým 28. februára 1948 Predsedníctvo Slovenskej národnej rady odvolalo z výkonného orgánu Zboru povereníkov všetkých povereníkov za Demokratickú stranu, a to dokonca so spätnou účinnosťou od 23. februára 1948. Po konzultáciách s K. Gottwaldom a na základe jeho súhlasu bol Zbor povereníkov Slovenskej národnej rady rekonštruovaný.¹⁵ Nič teda nestálo v ceste synchronizácie aj v „legitimizácii“ celého prevratového procesu na Slovensku tým, že 8. marca 1948 nový Zbor povereníkov Slovenskej národnej rady z formálneho hľadiska vzal na vedomie celý dovtedy realizovaný postup jeho predsedu G. Husáka. Podľa názoru komunistických protagonistov sa tak uzavrel, z právneho hľadiska bol považovaný za definitívny validačný akt.

Vyvrcholenie riešenia politickej krízy vo svojich dôsledkoch znamenalo, že Komunistická strana Československa sa s definitívnou platnosťou uchopila moci v československom štáte, získala mocenský monopol v ňom, pri zachovaní politickej inštitúcie Národného frontu. Ten začal navonok plniť zastieraciu funkciu pokračujúcej spolupráce všetkých politických strán v ňom združených na demokratických princípoch. V skutočnosti získala rozhodujúce postavenie v jeho rozhodovaní komunistická strana na úkor ostatných politických strán, ktoré sa stali v Národnom fronte už len štatistami.

Riešenie vnútropolitckej krízy na Slovensku a v Čechách komunistickou stranou vrcholiacej vo februári 1948 na prvý pohľad má nemalé znaky ústavnosti. To zdôrazňovali komunisti nielen v danom čase, ale aj počas existencie socialistického štátneho zriadenia na našom území. Nebrali sa pritom do úvahy minimálne štyri základné skutočnosti:

Prvou je fakt, že celý priebeh riešenia vládnej krízy pražským celoštátnym vedením komunistickej strany bol konzultovaný i usmerňovaný sovietskym vedením komunistickej strany i štátu.

Druhou je skutočnosť kooperácie činnosti komunistov na Slovensku s pražským celoštátnym vedením komunistickej strany v rámci vyvolania politickej krízy na Slovensku komunistami v jesenných mesiacoch roku 1947.

Tretí poznatok je spôsob riešenia politickej krízy na Slovensku už od jesenných mesiacoch roku 1947 až po udalosti vo februári 1948 s naplnením rozhodujúcich znakov podstaty politického puču.

¹⁵ V zmysle ustanovení tzv. tretej pražskej dohody československá vláda odobrila rekonštrukciu Zboru povereníkov 5. marca 1948.

K štvrtému patrí nesporná neoddeliteľnosť politickej krízy na Slovensku od politickej krízy v Čechách. Predkrízové scenáre komunistov v oboch teritóriách boli jednotné a smerujúce k uchopeniu politickej moci. Jednotná koordinácia sa realizovala v priebehu riešenia politickej krízy, jednotné boli aj zámery vyústenia politickej krízy, navyše sa neustále vzájomne konzultovali. Existencia disciplinárnej podriadenosti Komunistickej strany Slovenska celoštátnej Komunistickej strane Československa je rozhodujúci a objektívne nevyvrátiteľný fakt znamenajúci celistvú politickú krízu trvajúcu od jesenných mesiacov roku 1947 na Slovensku až po februárové dni roku 1948.¹⁶

Dané skutočnosti, okrem ďalších uvádzaných (napríklad protiústavné vytvorenie ozbrojených ľudových milícií – de facto súkromnej armády komunistickej strany – pripravených na krvavý zásah), tak neoprávňujú definitívne uchopenie politickej moci komunistami v rámci štátneho prevratu v Československu hodnotiť ako proces realizovaný výlučne legítimnými, ústavnými prostriedkami.

Spojením spôsobov riešenia jednotnej politickej krízy v obidvoch územných častiach spoločného československého štátu možno preto nazvať politickým pučom. Navyše riešenie politickej krízy v tom období sa realizovalo mimo najvyššieho zákonodarného orgánu – Ústavodarného Národného zhromaždenia.

Kladom štátneho prevratu bola skutočnosť, že sa uskutočnil bez krvi-prelievania, bez otvoreného násillia. To vychádzalo z faktu, že rozhodujúca časť štátneho prevratu sa udiala s podporou prevažnej časti českej spoločnosti, ktorá akceptovala použité metódy hrubého nátlaku komunistov. Tie spolu s demagogickými príslubmi účinne pôsobili na sfanatizované masy ulice. Obdobné reflektovanie udalostí nemalo oporu vo väčšinovej časti slovenskej spoločnosti.

Záver

Zakončenie komunistického prevratového puču februárovými udalosťami 1948 vo svojich dôsledkoch znamenalo zmenu charakteru štátu i štátneho zriadenia v Československu.

¹⁶ Nezakrytým završením jednotnej ideovej, mocensko – politickej, prísne centralisticko – disciplinárnej spolupatričnosti v nerozlučiteľnosti československých komunistov ako celku bolo organizačné zlúčenie slovenských komunistov s Komunisticou stranou Československa v septembri 1948. Slovenskí komunisti na území Slovenska vykonávali svoju činnosť len v organizačnom rámci oblastnej stránickej organizácie.

Slovenské i české nekomunistické politické strany politický zápas nemohli vyhrať. Dôstojnosť svojej mocenskej porážky však mali vo svojich rukách. Nez mohli sa však v celom časovom období od jesene 1947 až po február 1948 zorganizovať ani jednu rozsiahlejšiu protiakciu s podporou verejnosti. Podstata prebiehajúcich udalostí vytvorila pre nich stav, že hneď na druhý deň po záverečnom rozhodujúcom stretnutí prestali ako politická sila prakticky existovať. K tomu sa pridala ignorancia českých nekomunistických politických strán, ba až historicky podmienené podcenenie situácie v jeseni 1947 na Slovensku, kde komunisti utrpeli drvivú volebnú porážku v roku 1946. Treba tiež spomenúť opätovne tragické zlyhanie prezidenta E. Beneša, ktorý tak ako aj počas mníchovských udalostí v roku 1938 nedokázal odhadnúť a správne vyhodnotiť prebiehajúce udalosti. Preukázala sa jeho tak jeho malosť politická, ako aj ľudská odtrhnutosť od stavu i vývoja celospoločenských slovenských i českých realít.

Objektivitu bezmocnosti voči bezpráviu, vrátane komunistického bezprávia počas celého neoddeliteľného jednotného slovensko-českého prevratového priebehu, nemožno prekonať pasivitou svojej vlastnej bezmocnosti.

LITERATÚRA A PRAMENE:

- BENEŠ, E. *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. Praha 2004.
- BROWN, M. D. *Jak se jedná s demokraty. Britské ministerstvo zahraničí a českoslovenští emigranti ve Velké Británii, 1939 – 1945*. Praha 2008.
- GOTTWALD, K. *Výběr z projevu prvního dělnického prezidenta pro agitátory*. Praha, Ideologické oddelení KSČ, 1951.
- HUSÁK, G. *Pravda*, roč. 28, 25. novembra 1947, č. 270.
- ČARNOGURSKÝ, P. *Súboj s komunizmom 2*. Bratislava 2015.
- MACHÁČEK, M. *Gustáv Husák*. Praha, Vyšehrad, 2017.
- MIKULA, J. *Cesta života trnitá*. Bratislava 1992.
- PLEVZA, V. *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*. Bratislava 1991.

Václav Bouček a geneze jeho návrhu československé ústavy

prof. JUDr. LADISLAV VOJÁČEK, CSc.

Masarykova univerzita v Brně, Právnická fakulta

Abstrakt: Článek je věnován neprojednanému návrhu československé ústavy. Připravil jej člen Národního shromáždění Václav Bouček v březnu 1919. Návrh je radikálně demokratický, sociálně laděný a důsledně světský. Autor usuzuje, že původní podoba návrhu vznikla už před konstituováním československého státu. Svůj závěr vyvozuje z textu návrhu a z dalších okolností.

Klíčová slova: Václav Bouček; vznik Československa; ústava; Národní shromáždění

Abstract: The article is devoted to the unpublished proposal of the Czechoslovak constitution. Prepared by a member of the National Assembly, Václav Bouček, in March 1919. The proposal is radically democratic, socially tuned and consistently secular. The author concludes that the original form of the proposal arose before the establishment of the Czechoslovak state. draws its conclusion from the text of the proposal and from other circumstances.

Keywords: Václav Bouček; the rise of Czechoslovakia; constitution; National Assembly

1. Souvislosti

Když 13. listopadu 1918 členové Národního výboru československého narychlo schvalovali prozatímní ústavu (zákon č. 37/1918 Sb. z. a n.), její tvůrci i schvalovatelé předpokládali, že ústava doplňující a měnící zákon č. 11/1918 Sb. z. a n., o zřízení samostatného státu československého, bude platit maximálně několik týdnů. To se však ukázalo jako nerealné. Příprava definitivní ústavy se protáhla až do začátku roku 1920, přestože zejména pro vládu tzv. rudozelené koalice (sociální demokraté, agráři, národní socialisté a slovenský klub), ustavenou v létě roku 1919, se její přijetí stalo jasnou prioritou.

Nová ústava se z vůle zákonodárce připravovala za zavřenými dveřmi úřadu vlády, tedy bez účasti širší odborné veřejnosti. Důvěrnost jednání se zdůvodňovala potřebou „uzavřítí dveře demagogické agitaci“.¹ Zákonodárci si tedy chtěli připravit – dnes v jiných souvislostech pověstný – „klid

¹ TOBOLKA, Zdeněk. *Jak vznikla ústava Československé republiky z roku 1920*. Praha: Čs. sociální demokracie, 1946, s. 11.

na práci“, tedy v rozjitřené době, vytvářející živnou půdu pro všemožně zbarvený radikalismus, předcházet různým spíše propagandisticky myšleným, líbivým, ale nereálným návrhům. To ovšem pochopitelně vyvolávalo odpor v podstatě vyšachované opozice² a u veřejnosti posilovalo dojem, že se vlastně nic neděje, že příprava ústavy stagnuje.

Zároveň se však s každým dalším uplynulým dnem jasně ukazovalo, že prozatímní ústava na delší užívání stavěna není. Na její skutečné nedostatky, případně na ne zcela adekvátní výklad,³ opakovaně narážely ústřední orgány. Proto nejen z řad opozice, která k tomu využívala především vlastní tisk,⁴ ale i z okolí tvůrce ústavy Alfreda Meissnera,⁵ v té době předsedy ústavního výboru Národního shromáždění, vzešly návrhy na úpravu kompetencí a vzájemných vztahů ústředních orgánů. Na základě nich Národní shromáždění na jaře roku 1919 dvakrát novelizovalo platnou ústavu. První novelizace z března 1919 rozšiřovala počet členů Národního shromáždění delegovaných „za Slovensko“. Byla trochu opožděnou realizací požadavku, vzneseného už při projednávání prozatímní ústavy a pak znovu po ustavení Národního shromáždění, takže s diskusemi vedenými na jaře přímo nesouvisela. Problém fungování nejvyšších orgánů státu tak řešila až novelizace z května 1919, která je obecně spojována především s rozšířením práv prezidenta republiky, ale dotýkala se i dalších otázek (požadavku kvalifikované většiny pro vyslovování souhlasu s některými

² „Takto se ústava nedělá“, konstatoval začátkem února 1920 v revui *Národ* B. Baxa a ptal se, zda vůbec „žijeme ve státě právním“; (BAXA, Bohumil. Nebezpečná hra s ústavou. *Národ*. Roč. IV (1920), s. 33).

³ Odkazuji tu na známou kauzu s prvním prezidentským poselstvím. Podle výkladu ústavy, který si vláda osvojila, prezident nesměl v parlamentu, kde skládal slib, k jeho členům promluvit, byť to ústava výslovně nezakazovala. Proto po složení slibu jen oslovil členy Národního shromáždění jako soukromé osoby a pronesl jedinou větu: „Dámy a pánové! Bratři! Prosím Vás, přijďte zítra o druhé hodině na hrad, abyste vyslechli prvé prezidentské poselství.“ (Citováno z www.psp.cz, Digitální knihovna, Národní shromáždění československé 1918 – 1920; Stenoprotokoly, 13. schůze, sobota 21. prosince 1918.)

⁴ Prvním byl článek BAXA, Bohumil, O republice. In: *Česká revue*, roč. 1/1918 – 1919, s. 355 – 356. K této otázce se vracela i *Kronika*, sledující aktuální dění v zahraničí i doma. Později následovaly články BAXA, Bohumil, Právní postavení prezidenta republiky. *Národ*. Roč. III/1919, s. 174; týž Prozatímní ústava z 13. listopadu a postavení prezidenta republiky. In: *Česká revue*, roč. 1/1918 – 1919, s. 385 – 395.

⁵ Návrh Dra Meissnera, Bechyně, Ecksteinové, Johanise a soudruhů z 26. března 1919, kterým se mění zákon ze dne 13. listopadu 1918, čís. 37 sb. z. a nař., o prozatímní ústavě, www.psp.cz, Digitální knihovna, Národní shromáždění československé 1918 – 1920, tisk 704. Propojením námětů z tohoto návrhu a z kritiky opozice vznikl vládní návrh, kterým se mění zákon ze dne 13. listopadu 1918, čís. 37 sb. z. a nař., o prozatímní ústavě (www.psp.cz, Digitální knihovna, Národní shromáždění československé 1918 – 1920, tisk 810).

mezinárodními smlouvami, počtu členů vlády, podnětu k jednání o důvěře vlády).

Zatímco uvedené souvislosti jsou obecně známy, jen ti, kdo se počátkům republiky věnují blíže, vědí, že parlamentní tisky z roku 1919 obsahují vedle návrhů na novelizaci platné ústavy také zcela originální návrh nové ústavy. Jako parlamentní tisk nese datum 20. března 1919, vznikl tedy v době plamenných diskusí o prozatímní ústavě.⁶ Ministerští úředníci na čele s Jiřím Hoetzlem, připravující ústavu, a většina tehdejší politické reprezentace v něm nutně musela vidět pouze onen zmiňovaný, z jejich pohledu nežádoucí, populistický a nereálný pokus o zviditelnění se. Tak jednoduché to však nebylo.

K tomu se ostatně budu muset vrátit. Nyní však velmi stručně představím hlavního tvůrce návrhu a pak přiblížím samotný návrh.

2. Václav Bouček

Advokát Masarykův⁷ a znalec anglického práva Václav Bouček se narodil 5. září 1869 ve Velké Bíteši jako syn Jana Boučka a Marie, rozené Svobodové.⁸ Po studiích se vydal na dráhu advokáta. T. G. Masaryka obhajoval už v roce 1906, když budoucího prezidenta žalovalo více než tři sta katechetů pro urážku na cti, a stal se jeho blízkým přítelem. Krátce (1901 až 1906) vydával časopis *Právníké rozhledy*, do nějž také přispíval. V Národním výboru československém a pak v revolučním Národním shromáždění reprezentoval malou českou stranu pokrokovou. V obou orgánech patřil k neaktivnějším členům. V Národním výboru spolu s členy předsednictva a dalšími právníky před schválením posuzoval původní Rašínův návrh prvního zákona, apeloval na rychlé vytvoření personální komise, která by vybírala vysoké státní úředníky, při projednávání prozatímní ústavy upozorňoval na růst sociálního napětí a varoval před budováním nového rozkošatělého byrokratického aparátu.⁹ Jako zpravodaj ústavního výboru Národního shromáždění v parlamentu předkládal především návrh definitivní ústavy. Později se vrátil k výkonu advokacie. Zemřel v roce 1940.

⁶ *Návrh Dra. Boučka, Slavička a soudr., aby vydán byl zákon ústavní* (www.psp.cz, Digitální knihovna, Národní shromáždění československé 1918 – 1920, tisk 671).

⁷ Tuto okolnost připomenul F. Kupka; KUBKA, František. *Mezi válkami*. Praha: Svoboda, 1969, s. 93.

⁸ V matrice (<http://actapublica.eu/matriky/brno/prohlizec/7230/?strana=103>) je ovšem zřejmě omylem uvedeno datum 5/5.

⁹ Mimo jiné řekl, že pokud budeme „nespokojenosti ... dodávati takovým způsobem potrav, možná, že nám bude úzký východ ze sněmovny, že poletíme okny“. (www.psp.cz, Digitální knihovna, NV ČS 1918, Stenoprotokoly, 13. listopadu 1918).

3. Návrh, „aby byl vydán zákon ústavní“

„Návrh Dra. Boučka, Slavička a soudr., aby vydán byl zákon ústavní“ (zkráceně budu zpravidla psát jen „návrh ústavy“)¹⁰ byl lakonický v tom smyslu, že obsahoval pouze navrhovaný text ústavy bez důvodové zprávy. Motivy navrhovatelů si tedy můžeme jen domýšlet.

Už při letmém pohledu na návrh ústavy čtenář zjistí, že text vyniká originalitou. To ovšem automaticky nemusí znamenat přednost, ba naopak, v ústavním životě bývá přílišné experimentování spíše na škodu. Když budeme návrh poměřovat prozatímní ústavou, zjistíme, že byl sice obsáhlejší než ona, ale stále stručný. Tvořilo jej pouhých 42 paragrafů, tedy oproti prozatímní ústavě dvojnásobek. Přesto však nebyl podrobnější. Pojednával totiž i o materii, kterou v prozatímní ústavě nenajdeme, přestože bývá pravidelnou, potřebnou a významnou součástí ústav moderní doby. Zajímavé je jeho členění do pěti nezvykle uspořádaných a vnitřně strukturovaných hlav. Paragrafy prvních dvou hlav (*O moci zákonodárné* a *O moci vládní a výkonné*) jsou číslovány společně (§ 1 až 22), přičemž paragrafy 16 až 19 pojednávají o přímé zákonodárné činnosti národa. Pak autor do textu včlenil samostatně číslovanou část *O všeobecných právech občanů* (§ 1 až 12) a teprve pak následují ustanovení *O moci soudcovské* (§ 1 až 6). Toto řazení se zdá být poněkud nelogické, ale autora k němu zřejmě vedla prvotní funkce zakotvení občanských práv – ochrana před svévolí státní správy. Text uzavírají stručná Všeobecná ustanovení (§ 1 a 2). Ústava tedy na rozdíl od prozatímní ústavy obsahovala další dvě tradiční součásti moderních ústav: katalog „všeobecných práv občanů“ a výslovné pojednání o moci soudní.

Pojetí návrhu charakterizuje už první věta prvního paragrafu první hlavy. Podle ní „moc zákonodárnou vykonává lid za účasti poslanecké sněmovny“, přičemž lid „vyhrazuje sobě rozhodnutí o všech změnách zákonů ústavních nebo doplnění jejich a o všech zákonech, kde sněmovna poslanecká nepřijala odchylné rady svého poradního sboru“. V zákonodárství tedy měl dominovat lid za spoluúčasti nebo prostřednictvím dvou orgánů: Poslanecké sněmovny a Poradního sboru.

Přímá zákonodárná činnost lidu měla být velmi intenzivní. Rozvinout se měla ve třech podobách. O některých zákonech měl přímo rozhodovat lid. Tak se mělo dít, jak plyne z citovaného textu, při všech změnách a doplněních ústavních zákonů a tam, kde Poslanecká sněmovna nepřijala odchylné stanovisko Poradního sboru. O dalších zákonech se mohlo ko-

¹⁰ Ze známějších osobností se pod něj podepsali ještě dr. Antonín Uhlíř, Luisa Lando-
vá-Štychová, dr. Theodor Bartošek, Fráňa Zemínová, Stanislav Kostka Neumann
nebo dr. Emil Franke.

nat referendum. K jeho uspořádání se vyžadovalo, aby o ně ve stanovené lhůtě požádalo 200 tisíc voličů. Občané také mohli tzv. zákonodárným popudem iniciovat vydání konkrétního zákona. Pod takový návrh by se muselo podepsat půl miliónu voličů.

Volby 250 členů Poslanecké sněmovny, tedy zákonodárného sboru, který měl přijímat zákony, pokud jejich přijetí nebylo vyhrazeno přímo lidu, měly být všeobecné, rovné, přímé a tajné a volit se mělo podle zásady poměrného zastoupení. Poradní sbor, jakási druhá komora, měl zabezpečovat odbornost zákonodárného procesu. Jako virilisté jej měli tvořit prezidenti Nejvyššího soudu a Nejvyššího správního soudu, rektoři a děkani vysokých škol a předsedové zemědělských rad, obchodních a živnostenských, advokátních, lékařských a inženýrských komor, notářských komor v Praze a v Brně a velkých úrazových pojišťoven a nemocenských pokladen.

Výkonnou a vládní moc návrh ve druhé hlavě svěřoval státní radě, složené z předsedy a deseti přísedících státních radů, volených Poslaneckou sněmovnou. Předseda státní rady ve svých rukou soustřeďoval pravomoci hlavy státu a ministerského předsedy. Jako hlava státu měl být nejvyšším velitelem vojska, přijímat vyslance, vyhlašovat zákony, svolávat Poslaneckou sněmovnu a Poradní sbor a na základě usnesení Poslanecké sněmovny vypovídat válku a předkládat sněmovně sjednaný mír ke schválení. Jako ministerskému předsedovi mu příslušelo svolávat státní radu a předsedat jí.

Hlava „*O všeobecných právech občanů*“ obsahovala úpravu vztahu státu a jeho občanů. Návrh garantoval jednotné a výlučné státní občanství, tedy nepřipouštěl dvojí občanství. Zaručoval osobní svobodu, úplnou rovnost před zákonem, právo na práci a zaopatření při nezpůsobilosti k ní, shromažďovací a spolčovací právo (s možností rozpustit spolek, „*když jeho činností byl vážně porušen trestní zákon nebo veřejný pokoj a řád*“). Zákon měl stanovit, kdo povede spolkový rejstřík. Návrh garantoval též tiskovou svobodu (s možností zabavení a zákazu tiskopisu, jehož obsah zakládá skutkovou „*povahu*“ zločinu nebo hrubě uráží veřejnou mravnost) a volnost vědeckého bádání.

Ve vztahu k církvím a náboženství byli V. Bouček a jeho spolunavrhovatelé velmi radikální. Jejich návrh zakotvoval odluku církve od státu (důsledkem mělo být i pověření okresních politických úřadů k vedení matrik narození, sňatků a úmrtí). Všechna náboženství prohlašoval za rovná před zákonem. Občanům zabezpečoval právo vykonávat náboženské obřady, přičemž však státní rada mohla v zájmu veřejné mravnosti výkon některých náboženství zakázat. Zároveň pro obor práva prohlašoval za neplatná a nezávazná náboženská ustanovení, přičítící se dobrým mravům nebo lidské přirozenosti. Stanovil též, že nikdo není nucen nále-

žet k některé z církví nebo vyznávat nějaké náboženství (z toho vyplynulo i ustanovení, že nikdo není nucen vykonávat přísahu s náboženským obsahem, a zavedení slibu odvolávajícího se na čest a svědomí). Rušil kláštery, zakazovala náboženské školy a jmění mrtvé ruky a zrušených klášterů chtěl převést na stát. Hřbitovy prohlašoval za světské a za obecní majetek a povoloval pohřeb žehem.

V návaznosti na svobodu bádání návrh stanovil, že škola je „světská, bezplatná a vychovává jen podle výsledků vědeckého bádání“. Vlastník školní budovy měl mít za určitých podmínek možnost povolit, aby se v ní vyučovalo i náboženství, ale „jen mimo obvyklou dobu vyučovací, aby tím škola a její světský ráz neutrpěly“.

Návrh, byť to nebylo v názvu hlavy výslovně uvedeno, stanovil i občanskou povinnost: muži od 21 let měli být povinni podrobit se vojenskému výcviku a uposlechnout výzvu k obraně státu.

Podle čtvrté hlavy měli být soudci „neodvislí a samostatní a vázáni jedině zákonem“. Mohli zkoumat platnost nařízení, u zákona jen jeho soulad s ustanoveními ústavy o moci zákonodárné, a to jen na základě námitek sporné strany, v trestním řízení obžalovaného. V závažných trestních kauzách a politických a tiskových sporech měly o vině rozhodovat poroty. Další ustanovení soudci ukládalo, aby – mimo obor práva trestního, kde je při stanovení podmínek trestnosti a druhu a výše trestu vázán jen zákonem – v případě, že nenajde „přímého ustanovení zákonného, jehož by se na daný případ dalo užít“, rozhodl podle zvykového práva, a kde ani to není možné, podle pravidel, která by zavedl, kdyby byl zákonodárcem. Při rozhodování měl dbát „zásad vědou uznaných“ a dát se vést „vědomím, že rozsudek má vyhovovati smyslu pro spravedlnost“.

Návrh se na program jednání parlamentu nikdy nedostal. Podle Z. Tobolky „nebyl více než velikým gestem jeho [tj. Boučkovy – vložil L. V.] strany a jeho osobnosti“. Tomuto závěru svědčí i to, že když V. Bouček v únoru 1920 jako zpravodaj předkládal jménem ústavního výboru návrh ústavy, „neměl ani možnost, ani vůli vyjít ve svých projevech ústavního referenta z tohoto návrhu, který podal jménem své strany. Mohl k němu jen přihlédnout“.¹¹ Skutečně, v březnu 1919, i když od 28. října 1918 ve Vltavě neproteklo příliš vody, revoluční napětí opadlo a československá politická scéna se už polarizovala, takže podobný návrh šanci na přijetí už neměl. Nemohlo však jeho podání sledovat jiný cíl, než pouhé zviditelnění? Domnívám se, že ano. Smyslem zřejmě bylo urychlit pomalu se rozjíždějící práce na definitivní ústavě. Navrhovatele tlačil čas, nikoliv však proto, že by stávající ústavní řešení považovali za zcela neúnosné, jak se jevílo z ličení kritiků

¹¹ TOBOLKA, Zdeněk. *Jak vznikla ústava Československé republiky z roku 1920*. Praha: Čs. sociální demokracie, 1946, s. 10.

prozatímní ústavy. V. Bouček a jeho druzi však dobře viděli, že postupně upadá popřevratového nadšení a s ním spojená ochota přijímat radikální řešení a že tedy šance na přijetí ústavy podle jejich představ, ústavy radikálně demokratické, sociálně laděné a důsledně světské, pomalu odplovává do nenávratna. I když návrh jako celek neměl šanci, čím dřív by se ústava přijímala, tím spíše by se z něj alespoň něco mohlo uplatnit.

Vedle originality a radikálnosti čtenáře zaujme ještě jedna pro nás důležitá okolnost. Z návrhu, i když byl podán až koncem března 1919, dýchá revoluční zápal z podzimu předchozího roku a naopak v něm chybí jakákoliv institucionální vazba na reálné ústavní poměry navozené prvním československým zákonem a navazujícími zákony Národního výboru na čele s prozatímní ústavou. To nás nutí ptát se: proč návrh ústavy pro zákonodárný orgán nepoužívá označení Národní shromáždění nebo proč v něm chybí instituce prezidenta republiky, i když se v ní po návratu z ciziny již stihl etablovat Boučkův přítel Tomáš Garrigue Masaryk? Prostě do března 1919 se tento návrh obsahově vůbec nehodí. Jeho pojetí ladí spíše s říjnovými či prvními listopadovými dny roku 1918, kdy ještě byly všechny cesty otevřené. Když však prozatímní ústava vytýčila určitý směr, radikálně obracet kormidlo už nebylo příliš reálné. To nás přivádí k hypotéze, že kořeny tohoto ústavního návrhu sahají někam do nepříliš vzdálené minulosti a že v březnu 1919 byl „oprášen“, aby urychlil práci na ústavě.

4. Návrh na úpravu občanských práv

První krok při hledání potencionálních kořenů nás přivede do archivu, konkrétně do pražského Národního archivu, kde se nachází nevelký fond Národní výbor 1918. Ve třech kartonech tam leží především záznamy z jednání pléna Národního výboru československého od 2. listopadu, kdy plénium – po přijetí zákona o zřízení samostatného státu československého – zase začalo fungovat jako zákonodárce, a řada dalších dokumentů různého charakteru, včetně nerealizovaných návrhů zákonů. Jedním z nich je „*Zákon o všeobecných právech občanů*“ (zkráceně budu psát „*návrh zákona*“, a tak jej odlišovat od „*návrhu ústavy*“, jejíž kořeny hledáme).¹²

Z obsahu návrhu zákona je zřejmé, že vzešel ze socialistického křídla české politiky. Byl náležitě radikální a výrazně protinábožensky zaměřený. Z celkového počtu 14 obsahových paragrafů se náboženství a církví

¹² NA, fond NV 1918, kart. 1.

přímo dotýkalo pět a nepřímo další tři paragrafy (o vedení matrik, manželství a školách).

Návrh předpokládal jednotné a výlučné československé státní občanství, nepřipouštěl tedy dvojí státní občanství. Všem státním občanům bez rozdílu národnosti přiznával stejná práva. Garantoval „*naprostou osobní svobodu*“, „*úplnou rovnost před zákonem*“, ale také právo na práci a zabezpečení pro případ nezpůsobilosti k ní. Naopak výslovně nezmiňoval ochranu majetku. Rušil šlechtictví, řády a tituly, nevyplývající z povolání.

Radikálním krokem, ovšem korespondujícím i s Masarykovou představou z Washingtonské deklarace, byla předpokládána odluka církve od státu.¹³ Náboženská výuka, vydržování služebníků církve a kostelů měly být věcí církví a náboženských společenství. Návrh garantoval volný výkon náboženských úkonů a rovnost jednotlivých vyznání. Vláda však zároveň dostala zmocnění zakázat výkon náboženství, pokud by odporoval veřejné mravnosti. Náboženské předpisy „*příčící se dobrým mravům nebo přirozenosti lidské*“ měly být „*pro obor práva neplatné a nezávazné*“. Návrh též stanovil, že nikdo není povinen hlásit se k některé církvi nebo vyznávat nějaké náboženství, proto také není povinen skládat přísahu s náboženským obsahem. Rušil kláštery, hřbitovy prohlašoval za světské a za obecní majetek a povoloval pohřeb žehem. Jména mrtvé ruky a zrušených klášterů mělo přejít na československý stát. V souvislosti s úpravou manželství stanovil, že matriky vedou starostové obcí. Manželství charakterizoval v obsáhlém § 10 jako smlouvu, uzavřenou před starostou obce. Umožňoval však, aby manželé zároveň podstoupili i církevní obřad. Rušil manželské překážky náboženského charakteru a zmocňoval vládu, aby vydala nařízení, „*zabezpečující dle možností zdravé potomstvo*“. S odkazem na § 115 obč. zákoníku stanovil, že podmínky pro rozluky manželství jsou pro osoby všech náboženství stejné a umožňoval snadné soudní rozlučení již rozvedených manželství. Zjevně tím reagoval na skutečnost, že v českých zemích nebyla rozluka katolických manželství přípustná (podle rakouského práva rozvod manželství zbavoval manžele povinnosti „*sdílet společný stůl a lože*“, tedy žít ve společné domácnosti, ale bránil jim v uzavření nového manželství; to bylo možné až po rozluce manželství).

¹³ Ihned po zahájení činnosti Národního shromáždění, ustaveného po přijetí ústavy z roku 1920, přišla s propracovaným návrhem na odluku církví od státu skupina levicových poslanců (*Návrh poslanců Dra Theodora Bartoška, Františka Housera, Landové-Štychové, Fr. Zeminové a spol., aby vydán byl zákon, kterým se zavádí v republice československé odluka církve od státu*; www.psp.cz, Digitální knihovna, Národní shromáždění československé 1920 – 1925, tisk 1).

V dalších ustanovení návrh deklaroval shromažďovací právo, spolčovací právo a tiskovou svobodu. Úřady mohly přijímat opatření, aby shromáždění na veřejném místě nerušilo veřejný pořádek a dopravu. Vláda měla určit, kdo povede spolkový rejstřík a také mohla rozpustit spolek, když svou činností vážně porušil trestní zákon nebo veřejný pokoj a řád. Státní orgány mohly zabavit tiskopis a jeho další rozšiřování zakázat, pokud jeho obsah zakládal skutkovou podstatu zločinu nebo hrubě urážel veřejnou mravnost. Konečně zákon proklamoval svobodu vědeckého bádání. Spolu s tím stanovil, že školy jsou světské a vychovávají jen podle výsledků vědeckého bádání. Výslovně konstatoval, že náboženské školy jsou zakázány. Výuku náboženství na školách připouštěl jen se souhlasem majitele školní budovy a mimo obvyklou vyučovací dobu. Návrh obsahoval i úpravu branné povinnosti, které podléhal *„každý muž, který dosáhl 21. rok svého věku“*.

5. Porovnání obou návrhů

Jistě jste si při čtení předchozích řádek všimli, že se při líčení obsahu návrhu *„zákona o všeobecných právech občanů“* ve formulacích často shodují s líčením obsahu příslušné hlavy Boučkovy ústavy. Aby ne! Ta shoda by totiž mohla ještě daleko větší. Když si totiž oba texty položíme vedle sebe, zjistíme, že všechna ustanovení z kapitoly *„O všeobecných právech občanů“* návrhu ústavy téměř slovo od slova najdeme už v návrhu zákona z listopadu 1918! V novějším Boučkově návrhu chybí jen ty paragrafy, jejichž obsah zákonodárce už mezitím stihl upravit samostatnými předpisy: zrušení šlechtictví, řádů a titulů a ustanovení o uzavírání manželství a zavedení manželské rozluky pro všechna manželství. Jedinou skutečnou obsahovou změnu odhalíme v ustanovení o vedení spolkového rejstříku, a ta je okrajová: určit, kdo povede spolkový rejstřík, měla podle návrhu zákona vláda, zatímco v pozdějším textu návrhu ústavy, podle něž úkoly vlády plnila státní rada, to bylo svěřeno přímo zákonu. Takže V. Bouček v návrhu ústavy v podstatě opsal starší návrh úpravy občanských práv. Z toho lze dovodit, že se také jednalo o jeho návrh, případně o kolektivní návrh, na němž ovšem měl rozhodující podíl.

Pokud jde o úpravu základních práv občanů v návrhu ústavy, zdá se, že jsme u cíle. Je tu však přece jen háček. Návrh zákona, u něž autor předpokládal schválení v listopadu 1918, ukládal provedení tohoto zákona vládě. Můžeme proto dovodit, že nevznikl v prvních dnech československého státu. Tehdy se moc koncentrovala v rukou Národního výboru československého a o vzniku vlády se v Národním výboru jednalo až na posledním zasedání 13. listopadu 1918. S ohledem na to, že navrhova-

telé předpokládali schválení návrhu v listopadu 1918, mohl vzniknout později, když už zasedalo Národní shromáždění. Ale proč by pak byl uložen mezi materiály z činnosti Národního výboru československého? To nedává smysl. Nabízí se tak ještě jiná úvaha: vznikl v době, kdy v čele státu stál Národní výbor, ale existuje nějaký starší text z doby, kdy se s vládou jako nositelem vládní a výkonné moci počítalo, z něž návrh ústavy (a tedy i návrh zákona) vycházel. Není však úvaha o ještě starším textu jen fabulací? Je, ale ne zcela nepodloženou. Vedle zmínky o provedení zákona vládou tu jsou minimálně dvě indicie, které tuto úvahu podporují. Navíc připomínám, že nám stále chybí vzor pro svéráznou Boučkovu konstrukci orgánů moci zákonodárné, výkonné a vládní a soudní a jejich fungování.

Když budeme pečlivě číst Boučkův návrh ústavy, zarazí nás, že se v § 7 části O všeobecných právech občanů se píše, že jmění mrtvé ruky a zrušených klášterů „přechází na český stát“. Ve stejném ustanovení „listopadového“, tedy dřívějšího, návrhu „zákona o všeobecných právech občanů“ se však ve stejné větě psalo o československém státu. Použití slova „český“ místo „československý“ samozřejmě mohlo být pouhým nedopatřením – mnoha Čechům v této době československé splývalo s českým. Ale lze uvažovat i tak, že V. Bouček měl po ruce onen – prozatím stále hypotetický – text z doby, kdy ještě sousloví „československý stát“ nebylo oficiálním označením nového státu. A právní historici vědí, že ještě před vznikem samostatného státu Národní výbor projednával „osnovu první přechodné ústavy“,¹⁴ známou jako návrh politického zákona. Jeho autor Ferdinand Pantůček, přestože popisoval uspořádání společného státu Čechů a Slováků, také používal označení český stát.

Dokončit úvahu o „předpřevratovém“ původu Boučkových návrhů nám pomůže další krok, tentokrát mířící k sekundární literatuře. Domněnku, že nejen kořeny návrhu na úpravu občanských práv, ale celého Boučkova návrhu vyrůstají už z doby před vznikem samostatného státu, totiž podporuje drobná, ale pro nás zásadní zmínka v již citované Pantůčkově vzpomínce na vznik návrhu politického zákona. Píše v ní, že při přípravě návrhu jednal také s V. Boučkem, „jenž rovněž byl osnovu nové ústavy vypracoval“.¹⁵ Tento text prozatím objeven nebyl, resp. pisatel o tom, že by se zachoval, neví, ale lze důvodně předpokládat, že to je náš hledaný vzor, z něž vycházely pozdější Boučkovy návrhy.

¹⁴ Takto svůj návrh označil sám autor; srov. PANTŮČEK, Ferdinand. Příprava státního převratu ve směru zákonodárství a správy. *Národní listy* z 28. října 1919; citováno podle WERSTADT, Jaroslav (ed.), Svědectví a dokumenty k historii říjnového převratu v českých zemích. *Naše revoluce*, roč. II/1924, s. 352.

¹⁵ Tamtéž.

Závěr

Hypotéza, že kořeny návrhu ústavy, jak jej v březnu 1919 prezentovali V. Bouček a jeho kolegové, musíme hledat před vznikem samostatného československého státu, se potvrdila. K tomuto konstatování nás vede především fakt, že Boučkův návrh ústavy vůbec nenavazoval na stav vytvořený prvním československým zákonem a prozatímní ústavou z roku 1918. Podporuje jej skutečnost, že autor v něm píše o českém státě, že se do Boučkova návrhu „*zákona o všeobecných právích občanů*“ vloudila zmínka o vládě a zejména, že podle F. Pantůčka V. Bouček již v době před vznikem samostatného státu nějaký návrh ústavy připravil.

Oživení tohoto staršího textu v březnu 1919 je třeba přičíst především snaze urychlit přípravu a schválení nové ústavy a alespoň z části do ní promítnout revoluční étos, spojený s koncem války a vznikem samostatného státu.

* * *

Je velmi záslužné, že Katedra dějin práva Právnické fakulty TU spojila svou sekci na Trnavských právnických dnech se jménem prof. Ladislava Hubenáka, který nás letos opustil. Nebudu zřejmě mluvit, resp. psát jen za sebe, když připomenu, že jeho osoba mne zpovzdálí provázela celým profesním životem. Komunita právních historiků je poměrně úzká a v minulosti byla ještě užší, takže podobně to zajisté měli i další mí vrstevníci. Jako člen komise pro obhajobu mé kandidátské, dnes bychom řekli disertační, práce stál už u mého prvního rozhodnějšího kroku mezi právní historiky. Zpočátku pro mne byl vzdálenou, vysoce postavenou, proto s opatrností sledovanou personou, z níž se pravidelným setkáváním na konferencích stával člověk, kterého jsem poznával stále víc a díky tomu se k němu také více lidsky přibližoval. Tento „sbližovací“ proces se završil, když jsme se za mého bratislavského působení stali kolegy. Jsem rád, že jsem ho poznal a mohl s ním spolupracovat.

A propos: Boučkovu sociálně laděné a důsledně světské pojetí základních práv občanů by se „Lackovi“, jak prof. Hubenákovu říkali kamarádi, jistě velmi zamlouvalo.

LITERATURA A PRAMENY:

- BAXA, Bohumil. Nebezpečná hra s ústavou. *Národ*. Roč. IV (1920), s. 33 – 34.
BAXA, Bohumil, O republice. In: *Česká revue*, roč. 1/1918-1919, s. 234 – 239 a 345 – 356.
Týž. Právní postavení presidenta republiky. *Národ*. Roč. III/1919, s. 173 – 174.

Týž. Prozatímní ústava z 13. listopadu a postavení presidenta republiky. In: *Česká revue*, roč. 1/1918 – 1919, s. 385 – 395.

KUBKA, František. *Mezi válkami*. Praha: Svoboda, 1969.

TOBOLKA, Zdeněk. *Jak vznikla ústava Československé republiky z roku 1920*. Praha: Čs. sociální demokracie, 1946.

VOJÁČEK, Ladislav. *První československý zákon. Pokus o opožděný komentář*. Praha: Wolters Kluwer, 2018. ISBN 978-80-7552-185-9.

WERSTADT, Jaroslav (ed.), Svědectví a dokumenty k historii říjnového převratu v českých zemích. *Naše revoluce*, roč. II/1924, s. 352.

<http://actapublica.eu/matriky/brno/prohlizec/7230/?strana=103>

Národní archiv (NA), fond NV 1918.

www.psp.cz, Digitální knihovna, NV ČS 1918, Stenoprotokoly, 13. listopadu 1918.

www.psp.cz, Digitální knihovna, Národní shromáždění československé 1918-1920.

www.psp.cz, Digitální knihovna, Národní shromáždění československé 1920-1925.

Revolučný rok 1848 a zmeny v postavení uhorskej šľachty

prof. JUDr. PhDr. TOMÁŠ GÁBRIŠ, PhD., LL.M., MA

Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta

Abstrakt: Príspevok skúma vývoj právneho, sociálneho a hospodárskeho postavenia šľachty, resp. jej sociálne a hospodárske oslabovanie a napokon úplné právne zrušenie v podmienkach Slovenska, pričom na príklade tohto vývoja sa zamýšľa nad tým, či spoločenské, kultúrne, hospodárske a iné zmeny ovplyvňujú právnu realitu, alebo prípadne naopak, ako právo ovplyvňuje spätne spoločenskú realitu. Dospieva pritom k záveru zhodnému so závermi sociologických teórií multiagentovosti a metodologického singularizmu.

Kľúčové slová: šľachta, šľachtické tituly, trieda, marxizmus, determinizmus, metodologický singularizmus

Abstract: The contribution analyzes evolution of legal, social and economic status of nobility, respectively its social and economic weakening and final legal abolishment in Slovakia. Against this background, question is being answered as to whether social, cultural, economic and other changes influence the legal reality or vice versa. Conclusion of the paper is identical with the viewpoints of sociological theories of multiagency and methodological singularism.

Keywords: nobility, nobility titles, class, Marxism, determinism, methodological singularism

Úvod

Príspevok je výstupom projektu VEGA 1/0638/18 Hospodárske právne dejiny: hospodárstvo a podnikanie v právnych dejinách. Preto je jeho podstatou skúmanie interakcie hospodárskych a sociálnych (vrátane právnych) dejín. Konkrétne tak urobíme na príklade historických míľnikov, osobitne rokov 1848 a 1918, ktoré sú v uhorsko-slovenských podmienkach úzko spojené s prevratnými zmenami v právnom, spoločenskom a aj hospodárskom živote spoločnosti. Zamyslíme sa pritom filozoficky nad tým, či sú historické míľniky, ako napr. roky 1848 a 1918, prejavom dominancie matérie a materialistickej determinovanosti nad ideou (spoločenskou nadstavbou), alebo naopak, či sú to idey, ktoré určujú historické míľniky determinujúce následne materiálnu základňu spoločnosti. Predmetom výskumu nám v tomto príspevku pre jeho obmedzený rozsah budú zmeny právneho, spoločenského a hospodárskeho rozmeru iba jedného inštitútu, resp. spoločenskej vrstvy, a to šľachty na území Slovenska, a to

v dvoch pre šľachtu „prevratových“ rokoch – 1848 a 1918. Myslíme si, že vývoj právneho, sociálneho a hospodárskeho postavenia šľachty, resp. jej sociálne a hospodárske oslabovanie a napokon úplné právne zrušenie, predstavujú veľmi príhodný výskumný materiál na to, ako spoločenské, kultúrne, hospodárske a iné zmeny ovplyvňujú právnu realitu, alebo prípadne naopak, ako právo ovplyvňuje spätne spoločenskú realitu.

Metodologické prístupy

Šľachta a šľachtictvo je spoločenským (kultúrnym, politickým), hospodárskym, ale zároveň aj právnym fenoménom a inštitútom, a to inštitútom stáročným, ktorý prekonal podstatný vývoj v závislosti od viacerých spoločensko-ekonomických zmien posledného tisícročia. Ak sme pritom použili spojenie „spoločensko-ekonomický“, urobili sme tak zámerne – práve s poukazom na to, že na príklade šľachty môžeme skúmať právny inštitút a jeho zmeny skutočne aj na pozadí politicko-ekonomickom, materialistickom (v marxistickom kontexte) či priamo triednom.¹ Toto je prístup, ktorý v súčasných právnych dejinách nie je vzhľadom na skúsenosti pred roku 1989 preferovaný, ale napriek tomu ide stále o jeden z legitímnych prístupov ku skúmaniu takeého významného spoločenského, hospodárskeho a právneho inštitútu, akým šľachta nepochybne je. Takýto prístup má pritom viacero historických, ale aj súčasných podôb – počnúc chronologicky od Marxa cez politicko-ekonomické prístupy prvej polovice 20. storočia (Georges Bataille), kritickú právnu školu 70. a 80. rokov 20. storočia v USA,² až po niektoré súčasné podoby „práva a ekonómie“.³ Všetky tieto prístupy sa snažili vysvetliť materiálne, ekonomické súvislosti spoločenských premien, zrodu a rozvoja občianskej (buržoáznej) spoločnosti a kapitalizmu, a prípadne v podmienkach východnej Európy v 20. storočí aj ďalšieho prechodu od kapitalizmu k socializmu, až napokon k želanému prechodu ku komunizmu, ale reálne napokon po roku 1989 návratu ku kapitalizmu a buržoáznej spoločnosti. Šľachta ako práv-

¹ PULLMANN, M. Třída. In: STORCHOVÁ, L. a kol.: *Koncepty a dějiny: Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, 2014, s. 185 a nasl.

² TUSHNET, M. Critical Legal Studies: A Political History. *Yale L. J.*, 100, 1991, s. 1515 a nasl. Najvýznamnejšími predstaviteľmi tohto hnutia boli Drucilla Cornell, Mark Kelman, Alan Hunt, Catharine MacKinnon, Duncan Kennedy, David Kennedy, Martti Koskenniemi, Gary Peller, Peter Fitzpatrick, Morton Horwitz, Jack Balkin, Costas Douzinas, Karl Klare, Peter Gabel, Roberto Unger, Renata Salecl, Mark Tushnet, Louis Michael Seidman, John Strawson a Martha Fineman.

³ POLINSKY, A. M. *An Introduction To Law & Economics*. 4. vyd. New York: Wolters Kluwer Law & Business, 2011.

ny inštitút síce už prechod ku komunizmu prežiť nemala, keďže sa s ňou vyrovnala už kapitalistická občianska spoločnosť, a to v roku 1918 právne, v rámci vlny republikanizmu, a v roku 1945 aj ekonomicky, v rámci denacifikácie a retribúcie, stále si však myslíme, že práve vývoj postavenia šľachty je osobitne vhodným príkladom na spoločensko-ekonomické pozadie a podmienenosť právneho vývoja 19. a začiatku 20. storočia. Práve zrušenie šľachty v roku 1918 totiž malo akoby symbolicky dovŕšiť spoločensko-ekonomickú realitu úplného prechodu ku kapitalizmu, občianskej spoločnosti a trhovému hospodárstvu s buržoáznymi (meštianskymi, občianskymi) hodnotami, a tento prechod má svoj symbolický začiatok v roku 1848. Do takéhoto sveta sa šľachta nehodila ani formálne – ako osobitný právny inštitút, ale ani materiálne – obsahovo – svojím neskromným životným štýlom a hodnotami, ktoré v prostredí kapitalistickej spoločnosti viedli k rýchlemu ekonomickému úpadku tejto spoločenskej vrstvy, ako sme boli svedkami aj v Uhorsku. Hodnotový systém uhorskej šľachty, systém bataillovskej všeobecnej ekonómie,⁴ ako ekonómie výdavkov a mrhania (*consumption, expenditure and waste*)⁵ na potvrdzovanie statusu,⁶ nemal miesta v spoločnosti zameranej na šetrenie, zisk a hromadenie majetku vlastnou prácou a podnikavosťou. Totiž kým aristokracia sa spája práve s ekonomickým modelom rozdávania, zabezpečeným vďaka v podstate nevyčerpatelným (v Uhorsku vďaka nescudziteľnej dedovizni), bezkonkurenčným (druhou formou bohatstva už boli zväčša len vládne dlhopisy⁷) a dostatočný zisk prinášajúcim pozemkovým bohatstvám, buržoázia (meštianstvo) sa sústreďuje na akumuláciu, čím sa ocitá na pomedzí medzi tzv. *leisure class*, triedou ekonomicky neproduktívnou, plniacou iné spoločenské úlohy, a triedou pracujúcou – produktívnou (*servant class*).⁸ Môže teda hypoteticky plniť obe úlohy ako neproduktívnosti, tak aj produktívnosti, ale príznačná je pre ňu práve snaha o produktivnosť, a to využívaním pracujúcich tried. Jej neproduktivnosť vo svete zameranom na produktivnosť, ktorý sama v 19. storočí vytvorila, by viedol k jej zániku.

Tento vývoj sa však dá vysvetľovať aj inak ako triedne alebo marxisticky, t. j. prechodom k inej spoločensko-ekonomickej formácii, čo je vývoj

⁴ NOYS, B. *Georges Bataille: a critical introduction*. London: Pluto Press, 2000, s. 104.

⁵ [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: <https://philosophersforchange.org/2012/12/25/the-economy-of-violence-waste-expenditure-and-surplus/>

⁶ Ide o obdobu Maussovho *potlatchu*. Pohostinnosť a mrhanie spomína už Helmold z Bosau aj u Slovanov (HELMOLD Z BOSAU *Kronika Slovanů*. Prel. J. Zdichynec. Praha: Argo, 2012, s. 149, kap. LXXXIII.

⁷ PIKETTY, T. *Capital in the Twenty-First Century*. Prel. A. Goldhammer. Cambridge, London: Harvard University Press, 2014, s. 113.

⁸ Porovnaj BATAILLE, G. *Prokletá část. Teorie náboženství*. Praha: Herrmann a synové, 1998.

deterministický a podľa klasikov marxizmu-leninizmu vedecky predpo-vedateľný. Dá sa totiž rovnako objasniť aj bez hlásania historických zákonitostí, a to ako výsledok kombinácie pôsobenia viacerých faktorov – sociologických, kultúrnych, ekonomických, psychologických, resp. všeobecne historických, v zmysle dnes aj v sociológii akceptovaných náhľadov metodologického singularizmu a individualizmu, zdôrazňujúcich úlohu jednotlivých aktérov a singulárnych udalostí, t. j. tzv. mikroúrovne.⁹

Z hľadiska naznačenej možnej nemarxistickej a netriednej singulárnej a individualistickej metodológie a metodiky riešenia našej vytýčenej úlohy, skúmania meniaceho sa právneho, spoločenského a hospodárskeho statusu šľachty, by bolo ideálne skúmať postoj konkrétnych predstaviteľov niektorých historických postáv – či už na strane šľachty, alebo buržoázie prelomu 19. a 20. storočia. Špecificky pre problematiku skúmaného prerodu na území Slovenska však z objektívnych historických dôvodov nedisponujeme dostatočne početnou archívnou dokumentáciou a ani memoárovou literatúrou či záznamami orálnej histórie vo vzťahu k osudom a psychológii spomínaných spoločenských vrstiev, a aj existujúce pramene nie sú zväčša dodnes komplexnejšie spracované. Mikroúroveň však môžeme vzhľadom na minimum spracovaných a dostupných singulárnych zdrojov vzťahujúcich sa na územie a obyvateľstvo Slovenska, ktoré je našim primárnym referenčným bodom, predsa len skúmať aj inak – pomôckou nám tu môže byť realistické umelecké stvárnenie dobovej situácie. Môžeme totiž súhlasiť s Aristotelom v názore, že aj umenie môže byť výrečným svedkom dobovej situácie, a práve umenie často dokáže realitu zachytiť komplexnejšie a abstraktnejšie, než by ju predstavili singulárne udalosti popísané historikom.¹⁰ Už Aristoteles totiž vo svojej *Poetike* konštatoval, že kým dejiny zachytávajú veľké množstvo konkrétností, existuje spôsob, ktorý dokáže dobovo zachytiť zovšeobecnenie konkrétnych skúseností.¹¹ Týmto spôsobom zachytávania množstva konkrétnych príkladov je v Aristotelovom koncepte poézie; v našom kontexte ním môže byť *in concreto* literatúra. Môžeme sa teda pokúsiť rekonštruovať historické mikrosvety na podklade všeobecných príkladov z realistických – skutočnosť viac-menej verne zachytávajúcich – literárnych diel, ako to robí napríklad aj hnutie známe ako „právo a literatúra“, či konkrétne jeho

⁹ Pozri BOUDON, R. Social Mechanisms without Black Boxes. In: HEDSTRÖM, P. – SWEDBERG, R. (eds.) *Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory*. New York: Cambridge University Press, 1998.

¹⁰ ARISTOTELES *Poetika*. Praha: Oikoymenh, 2008.

¹¹ SEATON, J. Law and Literature: Works, Criticism, and Theory. *Yale Journal of Law & the Humanities*, 11, 1999, 2, Article 8. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: <http://digitalcommons.law.yale.edu/yjlh/vol11/iss2/8>

prúd „právo v literatúre“.¹² Pokúsime sa preto preskúmať, ako je právo a právne inštitúty, v našom prípade šľachta ako právny, hospodársky a spoločenský inštitút a fenomén, zobrazená v literárnych dielach dobovej beletrie,¹³ ale čiastočne aj memoárovej a biografickej tvorbe.¹⁴ Zistíme pritom, že tieto diela skutočne obsahujú opis spoločnosti, v ktorej sa právo realizuje a aplikuje, a vykresľujú tak aj prvky, ktoré sú predmetom záujmu právneho historika, skúmajúceho dobovú právnu a spoločenskú situáciu. Samozrejme, aby sme pritom neskĺzli do úplne nereálneho literárneho fikčného sveta, počas nášho skúmania budeme mať neustále na pamäti aj výsledky doterajších vedeckých pokusov o rekonštrukciu sveta šľachty 19. a 20. storočia na území Slovenska, resp. Uhorska, a to konkrétne jej statusu v období feudalizmu do roku 1848, období buržoáznej spoločnosti a kapitalizmu po roku 1848, a napokon v československej, republikánskej fáze vývoja po roku 1918.

1. Šľachta v období feudalizmu

Šľachta predstavovala vo svojich prirodzených historických premenách a vývoji kontinuálne najneskôr od 13. storočia až do zániku Uhorska v roku 1918 právne aj spoločensky najvýznamnejšiu vrstvu uhorského obyvateľstva a možno ju tak nepochybné vnímať ako výnimočný spoločenský, hospodársky a aj právny (a právno-historický) fenomén feudálneho obdobia našich dejín. Obdobie existencie právne vymedzeného šľachtického stavu od 13. do 19. storočia však, samozrejme, prinieslo pomerne bohatý rozrod typov a úrovní šľachty; preto nemožno hovoriť o jednotnom osude a jednotnom postavení všetkých príslušníkov šľachty. Nás v tejto kapitole bude zaujímať situácia šľachty v jej najširšom zmysle, ale zásadne len v 19. storočí, presnejšie tesne pred rokom 1848, ako míľnikom znamenajúcim prechod od feudalizmu ku kapitalizmu.

V tejto súvislosti môžeme uviesť, že Imrich Kelemen, jeden z najuznávanejších právnikov Uhorska, vnímal na začiatku 19. storočia šľachtu

¹² ŠKOP, M. *Právo a vášeň: Jazyk, príbeh, interpretace*. Brno: Masarykova univerzita, 2011, s. 35

¹³ Podobne, ako to vo vzťahu k šľachte aj právu urobil GREGOR, M. Hájnikova žena P. O. Hviezdoslava a jej právne dimenzie. *Justičná revue*, roč. 69, 2017, č. 3, s. 303 – 326.

¹⁴ Z uhorskej literatúry možno spomenúť najmä ZELENAY, R.: *Spomienky Heleny Erdődy*. V. (Preklad z: Erinnerungen. Viedeň, 1929). [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://slachta.kosztolanyi.com/modules.php?name=K88_News&file=article&sid=96; BOROVICZÉNY, A. *König und sein Reichsverweser*. München: Verlag für Kulturpolitik, 1924.

dvojako – z morálneho (spoločenského, duchovného) a z tzv. civilného hľadiska. Ako pre právnika bolo preňho zaujímavé primárne **civilné (právne) hľadisko**, pri ktorom rozlišoval objektívnu a subjektívnu definíciu šľachty. Objektívnu bola podľa neho definícia šľachtictva ako „*privilegia, ktorým sa zaslúžila osoba vyníma z poddanských povinností, pozdvihuje do významnejšieho civilného statusu, a zdobí sa osobitnými imunitami a prerogatívami*“.¹⁵ Zo subjektívneho hľadiska šľachtictvo definoval ako „*stav a postavenie, mocou ktorého osoba, vyňatá nad život bežných občanov, užíva osobitné imunity a prerogatíva*“.¹⁶ Následne ponúkol výpočet jednotlivých kategórií takto právnický definovanej uhorskej šľachty, ktorá podľa neho zahŕňala (v pomerne širokých kategóriách):

- a) celý klérus vrátane rádového,
- b) krajinských barónov, magnátov a tzv. *proceres* (poprední šľachtici, baróni podľa mena),
- c) vlastnú šľachtu alebo rytiersky stav (v Uhorsku sa však rytierske tituly neudeľovali),
- d) slobodné kráľovské mestá, z ktorých každé užívalo práva ako jednotlivý šľachtic (podľa zák. čl. 1/1608),¹⁷
- e) dištrikty Jazygov, Kumánov (podľa zák. čl. 29/1791) a hajdúske obce, ktoré boli považované za osobitné subjekty tzv. kolektívneho šľachtictva.¹⁸

Konkrétne právne výsady šľachty, najmä tie spojené s **hospodárstvom a ekonomickými výhodami**, predstavovali osobitne viazanosť majetku v rode (aviticita) a z toho vyplývajúce obmedzenia prevodu rodového majetku, hoci i v rámci exekúcie. Z ďalších výsad to bola najmä nezdanitelnosť, a napokon z politických výsad to bol takmer výlučný podiel šľachty na štátnej moci a verejnej správe.

Všetky uvedené prvky sa však už pritom na sklonku feudalizmu otvorene považovali za brzdu ďalšieho pokroku. Uvedené môžeme demonštrovať napríklad na Bottovom živote Jonáša Záborského, keď konštatuje

¹⁵ KELEMEN, E. *Institutiones Juris Hungarici Privati. Liber I. De Personis*. Budae: Typis Regiae scientiarum univ. hungaricae, 1818, s. 186.

¹⁶ Tamže, s. 187.

¹⁷ Mohli teda vlastníť šľachtické donačné majetky, nadobudnúť menšie regálne práva, patronátne práva, vykonávali nad poddanými, ale aj nad jednotlivými mešťanmi zemepanskú zvrchovanosť, a mali spôsobilosť na erb a pečať. Rovnako mali aj procesnú spôsobilosť vo vzťahu k šľachticom – mohli teda žalovať šľachticov. LUBY, Š. *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava: Iura Edition, 2002, s. 211.

¹⁸ KELEMEN, E. *Institutiones Juris Hungarici Privati. Liber I. De Personis*. Budae: Typis Regiae scientiarum univ. hungaricae, 1818, s. 187. Staršiu maďarskú literatúru k vzniku a vývoju uhorskej šľachty pozri v LUBY, Š. *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava: Iura Edition, 2002, s. 261.

„...zemiansky majetok bol akýmsi viazaným fideikommissom, ktorého svobodný odpredaj bol i právnymi inštitúciami, i právnymi zvykmi a ako dedovizeň, aviti-cita, právom dedenia i členov pobočných vetví rodín a ich predkupným právom všelijak obmedzovaný. Zemiansky majetok, a všetka pôda bola zemianskou, aby sme sa tak vyslovili, nebol článkom národo-hospodárskym, nebol predmetom svobodného konkurenčného odpredaju s devízou: dám ho tomu, kto dá viac. K tomu nešťastná, nespravedlivá zemianska urputne zastávaná zásada ,onus non inhaeret fundo' (ľarcha grunt netlačí), to jest zemän neplatí daň, bola najvýdatnejším prameňom hospodárskej zaostalosti Uhorska“.¹⁹

Vyššie spomenutú ochranu pred exekúciou rodového majetku ešte v roku 1847/48 kritizoval na sneme aj Ľudovít Štúr ako ustanovenie neprajúce podnikateľom, nešľachticom, a chrániace zemanov: „Od čohože je pri očite dokázaných zemianskych dlhoch, už pri samom vykonať sa majúcom súdnym výroku, takrečená ,oppositio cum baculo', alebo po slovensky s ometlom, ktorým zeman všetkých sudcov a vykonávateľov spravodlivosti, keď sa k vykonaniu tejto k nemu dostavili, zo svojho domu povyháňa? K čomuže je tiež 15. článok r. 1836, ktorý je len, pravda, ďalší následok celého nášho civilného práva a podľa ktorého zemianske statky — hoc aj sa už súdny výrok vykonáva — naskrze sa predať nemôžu, ale sa len takrečeno veriteľovi do zálohu dávajú dotiaľ, kým sa zemianskemu slobodárovi hotovými peniazmi svojho veriteľa uspokojiť alebo dáko nepošťastí, alebo nezachce? ... K čomuže je to, že sa podľa toho istého článku § 18 na statky meštianske, keď už do výstavku (exekúcia) prichodia, dva razy draženie (licitácia) tríme, a to síce pod dvoma mesiacmi, a na zemianske, keď tiež do výstavku, ale nie do predaju — za roveň meštianskym — prídu, len raz, a to pod tromi mesiacmi? Prečože je to, že podľa článku 78. a 93. r. 1647 mestská právomocnosť ani z ohľadu na mestský statok zemana, a tým menej z ohľadu na zemiansky statok v meste súdobný výrok vykonať nesmie?“²⁰

Aj nezdaniteľnosť šľachty bola podľa Ľudovíta Štúra zdrojom zaostávania Uhorska za ostatnými štátmi (západnej a strednej) Európy: „Za starých časov zemianstvo i na vojnu samo chodilo i bandériá do vojny vystráľalo aj ich samo zaopatrovalo a okrem toho ešte platievalo aj vojenskú daň, ako o tom rozličné zákony svedčia, napr. Ľudvika II. článok 1. z r. 1518. Len neskorej, keď sa stále vojsko v krajine usporiadalo a insurekcia celkom sa od neho odlúčila, pripadla vojenská daň na samojediných poddaných. ... zemianstvo majúť v ruke zá-

¹⁹ BOTTO, J. Jonáš Záborský. *Nákres životopisný*. Turčiansky Sv. Martin: Nákladom Kníhtlačiarskeho účastinárskeho spolku v Turčianskom Sv. Martine, 1912. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1460/Botto_Jonas-Zaborsky-Nakres-zivotopisny/2#ixzz4IAX1e28P

²⁰ ŠTÚR, Ľ. *Politické state a prejavy*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1954. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1691/Stur_Politicke-state-a-prejavy/22#ixzz4IAWGfedG

konodarstvo, od povinovatostí a tiarch krajinských vždy viac a viac sa odľahovalo. ... Potom vylial celý prúd zlých následkov z tohoto neplatenia kroz zemanov daní vytekajúcich, ako: nedostatok kreditu (úverku), zlé cesty, nedostatok ústavov, vodovodov, nesplavnosť riek, nestaranie sa o ich zregulovanie, vývoz zemských plodín ochrannými mýtami obťažný, znemožnený, školy zanedbané, súdobníctvo uplatiteľné, nedostatok katastru atď., atď.“²¹

Takto spoločnými právami a povinnosťami spojená vrstva šľachty predstavovala v Uhorsku pred rokom 1848 približne 12 až 16 % obyvateľstva – konkrétne za vlády Jozefa II. sa za šľachticov malo považovať približne 435 000 osôb z 8,7 milióna uhorských obyvateľov,²² a v roku 1840 až 700 až 800 000 osôb z 12,7 milióna obyvateľov²³ (počítajúc Uhorsko spolu so Sedmohradskom). Niekedy sa tiež uvádza číslo 617 000.²⁴ Približne na 17 obyvateľov teda pripadal jeden šľachtic, čo je pomerne vysoký podiel šľachty v porovnaní s rakúskymi krajinami, kde bol tento pomer 350 : 1; v Čechách šlo dokonca len o pomer 828 : 1, a v Lombardsku-Benátsku 300 : 1.²⁵ Magnátskych rodín však z tohto vysokého počtu šľachticov bolo v Uhorsku iba asi 200, t. j. približne tisíc osôb. Postavenie ostatnej šľachty sa s týmito magnátmi nedalo ani porovnávať, hoci tradične sa jej príslušníci všeobecne považovali za zeme-pánov, ako to na príklade slovenského jazyka etymologicky preukazuje Jozef Ignác Bajza: „*V tejto krajine už sám zmysel slova zeman naznačuje, aký je to vlastne človek – pán dajakého kusa zeme. Z toho vidíme, že hoci sú aj inde zemania, v nijakom inom jazyku sa tak jasne ich moc neprejavuje už v mene, ako to vyznieva z jazyka Slovákov...*“²⁶ Najmä u nižšej šľachty však už pred rokom 1848 bolo dokonca často náročne – vzhľadom na jej početnosť, ale tiež na jej chudobu a životnú úroveň – odlišiť ju od poddaných.

Všetkým bolo tiež zrejmé, že je to aj politický systém, v ktorom je stoličná šľachta ako takmer výlučne oprávnené voličstvo „korumpovaná“ pri kortešačkách, čo hospodársky ďalej a čoraz viac likviduje aj stredných šľachticov ako korumpujúcich – slovami Holubyho: „*Zeman si nevedel dosť*

²¹ HURBAN, J. M. *Ludovít Štúr – Rozpomienky*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1958. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1148/Hurban_Ludovit-Stur/3#ixzz4I9eQMsQY

²² KOBLASA, P. *Uherská šlechta v nových časech*. České Budějovice: Historicko-vlastivědný spolek v Českých Budějovicích, 2011, s. 6.

²³ ŽUPANIČ, J. *Nová šlechta Rakouského císařství*. Praha: Agentura Pankrác, 2006, s. 57.

²⁴ KOBLASA, P. *Uherská šlechta v nových časech*. České Budějovice: Historicko-vlastivědný spolek v Českých Budějovicích, 2011, s. 6.

²⁵ ŽUPANIČ, J. *Nová šlechta Rakouského císařství*. Praha: Agentura Pankrác, 2006, s. 57.

²⁶ BAJZA, J. I. *Príhody a skúsenosti mládenca Reného*. Bratislava: Tatran, 1976. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/217/Bajza_Prihody-a-skusenosti-mladenca-Reneho-Druhy-diel/14#ixzz4IANxvllkc

vynachváliť tie dobré zlaté staré časy, keď v Podhradí boli v rokoch 1847 – 1848 dlhotrvajúce kortešačky na podžupanský úrad, kde sa páni bratia z celej Trenčianskej župy rad-radom po obciach, do kaštieľa a parku ostrolúckovského aj na viac dní schádzali a tam muzikám, tancom, spevom, hostinám a pijatikám nebolo konca-kraja. Zemianky podhradské v nedeľu ani doma nevarievali, len si z kostola kancionále domov doniesli a spolu s mužmi a deťmi prišli do parku, kde pre nich už bola hostina pripravená. Jedlo sa, pilo, spievalo a tancovalo celý deň a celú noc až do bieleho rána. ... Mne rozprával Gustáv Ostrolúcky, veľmi vzdelaný, šľachetný pán, že ho tá kortešačka na podžupanský úrad stála semdesiat tisíc zlatých a jeho podžupanská pláca záležala v ročných štyridsaťtisíc šajnových zlatých alebo tisíc šesťsto zlatých v striebre, čo mu sotva stačilo na jeden banket v Trenčíne, ktorý dával v čase župného zhromaždenia úradníctvu a pozvaným zemanom.“²⁷

Zároveň však takýto systém hospodársky likvidoval aj početné zástupy korumpovanej drobnej šľachty. Slovom Kalinčiaka: „...začali chudobnieť, najmä od tých čias, čo i menší zemanovia k reštauráciám a voľbám dietálnych vyslancov hŕfne povolávaní boli: lebo sa odučili — halaškujúc i za pol roka — orať, a priučili sa poháriky dolu a hore prevracať. To ich ale naskrze nehnetlo, bo kým čas k tomu neprišiel, tešievali sa na príchod reštaurácie vediac, že vtedy má každý zeman, hoc by ináč ako grošom smrdel, všetkého dostatok; a potom užili času, lebo vraj i v pekle raz hody bývajú, hoc je už aj dávno starými hrncami zahádzané.“²⁸

Že to bola skutočná **sociálna realita**, dokazujú spomienky Gašpara-Zaseka: „Dľa rodu som zemanom, nie len preto, že zo zeme pochádzam, alebo že otec môj mal zeme, ktoré som ja predal a tak aj zemanstvo ztratil, ale aj preto som zemanom, lebo mi to tak povedali. Zemanské armálese som síce nikdy nevidel, lebo nám ich myši rozsekali na povale, ale zato sme v Trnave mýto nikdy neplatili. Nás, apajských zemanov, mýtnici poznali aj bez armálesov zemanských po červených nosoch, lebo v tých dobrých zemanských časoch každý zeman pil zatiaľ, zakiaľ kúria stačila. Teraz sú už všetci skončení a dokonaní zemanovia. Môj brat ešte mal zemanskú pečiatku, ale to bola len vypožičaná od Horvátovskej rodiny, z ktorej sme mali prababu. V címeri stál lev so strielkou. Našu pečiatku z tejto vyrezal jeden šamorínsky cigán, ale tak nešikovne, že v tom našom címeri miesto leva so strielkou stála vyrezaná a či vyrytá mačka s portvišom. Preto aj môj dobrý kamarát, rektor kláštora jezuitského v Pešťbudíne sa vždy vypytoval, že kde sme sa vyznačili, keď máme taký címer mačku s portvišom? Uspokojil som ho až

²⁷ HOLUBY, J. L. O mojich stykoch s Čechmi v období predvojnovom. In: *Rozpomienky*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1965. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1168/Holuby_O-mojich-sty-koch-s-Cechmi-v-obdobi-predvojnovom/1#ixzz4IADkEkI8

²⁸ KALINČIAK, J. *Reštaurácia*. Bratislava: Tatran, 1976. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/67/Kalinciak_Restavracia-Obrazy-z-nedavnych-cias/6#ixzz4I9OE5BAG

vtedy, keď som mu to vysvetlil, že ponevác naši predkovia nemali príležitosti sa vyznačiť proti Tatárom, nuž naháňali vždy mačky portvišami po povale zato, že nám mačky naše armálese zo psej kože nechaly myšiam roztrhať a rozsekať.“²⁹

Naznačená smutná sociálna realita najmä tej najnižšej vrstvy šľachty, početných drobných zemanov, podobne prenikla aj do ľudovej tvorby:

*„Ja som zeman,
chleba nemám,
iba jednu kobylicu,
aj tú ta dám za bochnicu.“³⁰*

2. Šľachta a zmeny roku 1848

Základné vývojové trendy vo vývoji spoločnosti a hospodárstva aj napriek istému omeškaniu mali i v Uhorsku obdobné črty ako v západnej Európe. V tejto súvislosti sa ani Uhorsko nemohlo vyhnúť opusteniu feudalizmu a prechodu k buržoáznemu, kapitalistickému typu štátu, spoločnosti a hospodárstva.

Nevyhnutným predpokladom na prechod od feudalizmu ku kapitalizmu bolo „oslobodenie“ pôdy v zmysle zrušenia jej viazanosti v rukách šľachtického rodu, a umožnenie voľného nakladania s pôdou ako predmetom súkromného vlastníctva a zdrojom kapitálu. Rovnako si zmeny vyžadovali aj všeobecné zdanenie, vrátane šľachtických vrstiev, a likvidáciu jej faktického politického a volebného monopolu. K týmto krokom došlo už v bratislavskej marcovej ústave z roku 1848 v rámci tzv. buržoáznej revolúcie. Začiatky kapitalizmu a buržoázneho (občianskeho) štátu a práva, vrátane občianskych ideálov rovnosti pred zákonom, sa tak aj na území Slovenska spájajú s uhorskou revolúciou rokov „meruôsmych“ – t. j. rokov 1848/1849.

Revolúcia roku 1848 so svojimi významnými právnymi zmenami realizovanými tzv. bratislavskou marcovou ústavou **odbúrala základné piliere feudálneho právneho poriadku**, a tým tiež základné piliere šľachty ako osobitného stavu – nezdaniteľnosť šľachty, takmer výlučné

²⁹ GAŠPAR-ZAOSEK, L. Môj životopis. In: Vybrané spisy humoristické Zaoska. Budapešť: Koloman Rózsa a jeho manžel., 1902. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1668/Gaspar-Zaosek_Moj-zivotopis/1#ixzz4IA-8LIOCn

³⁰ KOLLÁR, J. Národné spievanky 2 – Piesne meštianske a panské. In: Národné spievanky II. diel. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1953. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1092/Kollar_Narodnie-spievanky-2-Zartovne-satiricke-a-alegoricke-piesne/2#ixzz4I9oe316O

aktívne a pasívne volebné právo šľachty, poddanstvo, nerovnosť pred zákonom, osobitný režim šľachtického tzv. aviticitného (rodového) majetku³¹ a donačného majetku,³² a i. Do párovej kategórie opatrení vytvárajúcich občiansku spoločnosť na troskách feudalizmu patrili v revolúcii 1848 novozavedené záruky základných občianskych práv a slobôd (tlače, slova, zhromažďovania, spolčovania), deklarovanie rovnosti ľudí pred zákonom, a zavedenie zastupiteľského parlamentného systému – to všetko v rámci bratislavskej marcovej ústavy. Stalo sa to akýmsi pomyselným rozšírením šľachtických práv na širšie vrstvy obyvateľstva (v závislosti od majetku či vzdelania). To pritom boli presne tie ciele, ktoré formuloval už v roku 1847/48 aj Ľudovít Štúr – žiadal konkrétne obmedziť podiel na moci nevzdelanému zemianstvu, a rozšíriť ho pre iné vrstvy: „...keď sa toto právo na všetkých obyvateľov krajiny preniesie, ako to slušne žiadame a pevnú nádej máme, tým nikto nič nestratí, ba len celá krajina na bezpečnosti a na utlačovaní každej sebevoľnosti vyhrá. To isté platí o účasti vo verejných sboroch a poradách.“³³

Po revolúcii roku 1848 tak vskutku mali volebné právo už aj „sedliaci“, hoci tí sa s ním ešte len učili zaobchádzať a ľahko s nimi stoličné úradníctvo manipulovalo – slovami Martina Kukučína: „Pred revolúciou by ich boli naučili; vota mali len múdri ľudia, čo sa rozumeli do politiky. Dnes každý sedliak má votum, a ten ho dá, ako mu stolica rozkáže...“³⁴

Vo svetle vyššie uvedených zmien po roku 1848 zostali šľachte v podstate iba nasledujúce, viac-menej formálne, hospodársky takmer bezvýznamné, právne výsady:

- a) právo užívať šľachtické tituly a predikáty;
- b) právo používať erb;
- c) právo na isté príjmy, štipendiá a miesta v katedrálных kapitulách, ústavoch šľachtíci, vzdelávacích inštitútoch a na príjmy z rôznych nadácií;
- d) právo na dôstojnosť a čestné úrady závislé od pôvodu;
- e) *de facto* iba šľachtici mohli zriadiť fideikomis;³⁵

³¹ Pozri LUBY, Š. *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava: Iura Edition, 2002, s. 224 – 225.

³² Pozri bližšie LUBY, Š. *Liptovský a turčiansky register z roku 1391 (Príspevok k otázke donačného systému na Slovensku)*. Bratislava: V Komisii J. Otto, 1932.

³³ HURBAN, J. M. *Ľudovít Štúr — Rozpomienky*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1958. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1148/Hurban_Ludovit-Stur/3#ixzz4I9f1zrjj.

³⁴ KUKUČÍN, M. Za ženou. In: *Dielo III*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1958. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1103/Kukucin_Za-zenou/1#ixzz4I9Q0mJPS.

³⁵ ŽUPANIČ, J. *Nová šlechta Rakouského císařství*. Praha: Agentura Pankrác, 2006, s. 227.

- f) dočasne, až do reformy z roku 1885 vyššia šľachta zasadala v hornej komore snemu (po roku 1885 to už bolo z titulu pozemkového vlastníctva, nie z titulu pôvodu);
- g) a napokon, niektoré právne inštitúty sa v uhorskom súkromnom práve stále týkali iba šľachticov. Svoje majetkové pozície sa totiž šľachta usilovala zabezpečiť osobitnými predpismi, a rovnako trvalo ešte niekoľko desaťročí, kým sa dotiahli všetky súvislosti zrušenia poddanstva a premeny poddaných na moderných občanov.

V novom spoločensko-ekonomickom systéme, zavedenom v roku 1848, ktorý už nemal šľachtu právne zvýhodňovať a chrániť a ktorý naopak preferoval iné, buržoázne, hodnoty – kumuláciu kapitálu, sporovlivosť a podnikateľskú invenciu – sa nevyhnutne muselo dostať aj ďalšie **ekonomické oslabenie šľachty**. Strednej a vyššej šľachte však ešte stále zostávalo zachované isté pozemkové vlastníctvo a menšie regálne práva.³⁶ V roku 1910 tak zo všetkých aristokratických rodín asi polovica, 600 rodín, vlastnila statky s výmerou väčšou ako tisíc katastrálnych jutár. Majetok 200 rodín prevyšoval dokonca rozlohu 10 000 jutár. Až štvrtina aristokracie však nedisponovala vlastným veľkostatkom a živila sa inak – podnikaním, štátnou službou, alebo slobodnými povolaniami. Veľkostatkárov, ktorých bolo na začiatku 20. storočia asi 2 000, však zasa už ponovom nepredstavovala iba aristokracia – druhú skupinu predstavovali zemaniam (nižšia šľachta) a predstavitelia veľkoburžoázie, ktorí investovali aj do poľnohospodárskej výroby – často ako súčasť snahy o zaradenie sa životným štýlom medzi aristokraciu v spojení so snahou o získanie barónskeho titulu. Ostatná šľachta, ktorá nedisponovala veľkostatkom nad tisíc jutár, predstavovala spolu so strednou buržoáziou (ktorú predstavovalo asi tri až štyritisíc rodín) a so súkromnými a verejnými úradníkmi strednú vrstvu, ktorá sa však ešte stále všeobecne považovala za „panskú“ spoločnosť.

Predstavitelia šľachty navyše aj naďalej zastávali **významné spoločenské pozície**, predovšetkým štátne a správne funkcie – zo 111 ministrov obdobia dualizmu pochádzalo 38 z aristokracie (34 %), 55 boli šľachtici (50 %) a len 18 malo meštiansky pôvod (16 %).³⁷ Aj z tradičnej zotrvačnosti podiel

³⁶ HOLEC, R. Aristokracia v procese modernizačných zmien na príklade Uhorska a Slovenska (1867 – 1918). In: FEDERMAYER, F. a kol. *Magnátske rody v našich dejinách 1526 – 1948*. Martin: Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2012, s. 135.

³⁷ HOLEC, R. – PÁL, J. *Aristokrat v službách štátu. Gróf Emanuel Péchy*. Bratislava: Kalligram, 2006, s. 27. Okrem modrej krvi bolo najlepším predpokladom na politickú aj byrokratickú kariéru právnické vzdelanie. Medzi rokmi 1884 – 1910 bol podiel právnikov medzi poslancami v Uhorsku takmer 80 %, čo bolo porovnateľné len s Talianskom. V Nemecku podiel právnikov bol len 30 %. Medzi nemeckými poslancami Uhorska bolo vyše 50 % právnikov. Tamže, s. 22.

aristokratov v dolnej snemovni po roku 1867 predstavoval okolo 10 – 15 %, podiel strednej šľachty okolo 20 %. V hornej komore boli pozície šľachty ešte výraznejšie – začiatkom 80. rokov v nej zasadalo 698 aristokratov, ktorí patrili k 205 rodinám (z 19 rodín pochádzalo 233 grófov, zo Zichyovcov napríklad až 28). Okrem nich zasadali v komore župani, najvyšší cirkevní predstavitelia, predstavitelia armády a najvyšších monarchistických úradov (stolník, pohárnik a pod.). V roku 1885 však prebehla reforma hornej komory: kým dovtedy mala okolo 802 členov, resp. najviac mala až 834 členov, zákonným článkom 7/1885 na základe reformy z hornej komory vypadli župani, titulárni preláti a tí aristokrati, ktorí platili menej ako 3 000 zlatých majetkovej dane. Počet členov hornej komory tak klesol na 369. Aj po reforme však zostalo v komore 204 aristokratov (8 kniežat, 158 grófov a 38 barónov) z 89 rodín. 9 rodín dodalo až 68 členov.³⁸

Nižšia šľachta, ktorá nedisponovala dostatočným pozemkovým či iným vlastníctvom, obdobne hľadala ekonomickú záchranu a garanciu svojho spoločenského statusu v úradných pozíciách, hoci „len“ v rámci miestnej správy. Tak konštatuje Kompiš: *„...župa stávala se zvláště ztroskotaným existencím zemanským posledním útočišťem. Když prodán byl hýřivému zemanovi na dražbě statek, dali mu kamarádi nebo příbuzní — vždyť zemanstvo jednotlivých žup bývalo mezi sebou hodně spřízněno — nějaké místo v župním domě. Nemě-li maturity, udělali jej aspoň písařem anebo nižším úředníkem. V župním domě nevládl nikterak duch byrokratický. Všichni úředníci bývali jako jedna rodina: podžupana nazývali ‚vicišpán báčí‘ atd. Podžupan a slůžnovci pak ‚protežovali‘ svoje podřízené, což šlo nejednou na př. tak daleko, že zámožný podžupan platil za své podřízené (ovšem zemany) karbanické dluhy, čímž zajišťoval si přirozeně jejich slepou oddanost. Úřadovalo se v takovém župním domě všelijak. Někteří úředníci hospodařili v blízkých vesnicích a do sídla župy denně dojížděli.“*³⁹

Sumárne sa v tomto duchu vyjadril aj Kálal, spolu s vlastným vysvetlením tohto javu: *„Co si měli zemané počít? Pracovat neuměli, žebrat se styděli: dali se do služeb Maďarům. Slováci nemohli jim nic dáti, vláda maďarská nabízela jim tučné úřady, na nichž mohli nadále žíti po zemansku: poroučet, lenořit a dobře žít. Maďar pán, zeman pán — hodí se k sobě.“*⁴⁰

³⁸ HOLEC, R. Aristokracia v procese modernizačných zmien na príklade Uhorska a Slovenska (1867 – 1918). In: FEDERMAYER, F. a kol. *Magnátske rody v našich dejinách 1526 – 1948*. Martin: Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2012, s. 142 – 146.

³⁹ KOMPIŠ, P. *Na slovenském bojišti*. Praha: Zemědělské knihkupectví A. Neubert, 1920. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1662/Kompis_Na-slovenskem-bojisti/8#ixzz4I9XNU5Mt.

⁴⁰ KÁLAL, K. *Slovensko a Slováci*. Praha: Tiskem a nákladem F. Šimáčka, 1906. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/5008/Kalal_Slovensko-a-Slovaci/22#ixzz4I9NZIa00.

Pozície v týchto oblastiach šľachta v druhej polovici 20. storočia opúšťala iba veľmi pomaly. Ako prvý sektor, v ktorom sa začal postupne prejavovať spoločenský ústup šľachty z dominantných pozícií, sa pritom uvádza cirkev. Potom nasledovala armáda, a až nakoniec aj vlastná bašta uhorskej šľachty – úrady a ministerstvá.⁴¹

Až do roku 1918 však v Uhorsku stále platí, že hoci bol v roku 1848 inštitút šľachty ako osobitného stavu zrušený, šľachtické tituly v roku 1848 zrušené neboli; práve naopak, v nasledujúcich dekádach až do roku 1918 ich čakala renesancia a nebývalý rozmach. Šľachta, hoci aj najchudobnejšie zemianstvo, naďalej trvala na svojom osobitnom sociálnom statuse, a spoločnosť toto imaginárno akceptovala. Pomôžme si pre výrečnosť v tejto kapitole opäť citátmi z dobovej beletrie a iných literárnych zdrojov: „*Zemani kládli na svoju šľachtickú hodnotu veľkú váhu a mnohí to robia i dnes. Namýšľajú si, že sú celkom inakšie tvory ako sedliak alebo obyčajný občan. Ne-jeden neborák z nich žiadal úctu i nad význačným človekom len preto, lebo bol zemanom, a to dávno po tom, keď ich výsady boli prestaly. Za ,pána' nepokladali nikoho, len zemana. ... Mnohý sedmoslivkár sa ešte nepratal do kože, hoci nemal iné, len dušu v tele a nádej u Boha, lebo bol zemanom. Malý úradníček-zeman zazlieval plebejskému lekárovi alebo advokátovi, keď jeho ,paniu' — Boh zachovaj povedať: ,ženu' — nepozdravil aspoň ,Ruky bozkávam, pani veľkomožná', alebo aspoň ,Pani urodzená'! Keď sa i neopovážil mu to vyčítať — už i preto nie, lebo mu bol iste dlžen — za chrptom to medzi ,pánmi bratmi' iste vykričal a bol pre takú maličkosť jeho zaťatým nepriateľom. A zasa obratný potrimiskár si ľahko získal jeho príchylnosť, keď jeho ,pani veľkomožnej' bozkával ruky, často ani nie poriadne umyté.*“⁴²

Vskutku, napriek všetkému ekonomickému, morálnemu a právnomu úpadku, paradoxne, až do zániku Uhorska uhorská šľachta nestratila veľa zo svojho spoločenského statusu, resp. imaginárnej a symbolickej pozície, ktorú v očiach iných spoločenských vrstiev požívala, a ktoré sa často usilovali šľachtu vo svojom životnom štýle napodobňovať.⁴³ Mnohým sa to aj vďaka štedrej politike udeľovania šľachtických titulov za vlády Františka Jozefa I. a Karola IV. aj čiastočne podarilo. Za vlády Františka Jozefa sa to-

⁴¹ HOLEC, R. Aristokracia v procese modernizačných zmien na príklade Uhorska a Slovenska (1867 – 1918). In: FEDERMAYER, F. a kol. *Magnátske rody v našich dejinách 1526 – 1948*. Martin: Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2012, s. 149.

⁴² NÁDAŠI-JÉGÉ, L. *S duchom času*. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská, 1937. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/443/Nadasi-Jege_S-duchom-casu/1#ixzz4IF72s2vg.

⁴³ Podrobne k tomu KARADY, V. *Distinctive Student Peregrinations Abroad. The Social Conversion of the Nobility in Modern Hungary*. In: KUIPER, Y. – BIJLEVELD, N. – DRONKERS, J. (eds.) *Nobilities in Europe in the Twentieth Century. Reconversion Strategies, Memory Culture and Elite Formation*. Leuven: Peeters, 2015.

tiž už aj inak početná aristokracia v Uhorsku ešte výrazne posilnila – pribudlo jedno knieža (Taszió Festetich v roku 1911), 16 grófov a skoro 140 barónov.⁴⁴ Za vlády Františka Jozefa a Karola bolo dokonca spolu nobilitovaných toľko ľudí, ako nikdy predtým. Samotný Karol povýšil do jednoduchého šľachtického stavu 202 osôb, a okrem toho povýšil 22 barónov, jedného grófa a jedno knieža (Elemér Lónyay). Spolu teda v Uhorsku za Karola napočítame až 226 povýšení (oproti 630 rakúskym).⁴⁵ Karol pritom povyšoval do šľachtického stavu ešte aj v exile.⁴⁶ Zo všetkých nobilitovaných pritom 36 % boli ľudia zastávajúci posty v hospodárstve, advokáti a notári, 31 % vojaci, 21 % úradníci a 8 % vedci.

Pravda, platilo, že medzi starou a novou, rovnako ako medzi bohatou a chudobnou šľachtou sa spoločensky rozlišovalo – veľkostatkársky gróf sa oslovoval *excellenciás gróf úr*, stredný grófsky statkár *méltóságos gróf*, schudobnelý gróf len *gróf*, veľkostatkár – zeman *tekintetes úr*, chudobnejší zeman *úr*, a najchudobnejší *nemes*.⁴⁷

V každom prípade celkovo tak na začiatku 20. storočia v Uhorsku žilo asi 1 200 aristokratických rodín, čo bol dvojnásobok ich počtu pred revolúcie 1848/49. Približne polovicu z nich pritom tvorili noví aristokrati, z ktorých väčšina dostala barónske tituly. Medzi novými barónmi bolo aj 28 židov.⁴⁸ Väčšinu šľachty však stále predstavovala veľmi početná, a pritom takmer alebo úplne nemajetná drobná vidiecka šľachta, spoločensky označovaná podľa anglického vzoru aj ako „gentry“ (džentríci).

3. Šľachta v Československu po roku 1918

Československo sa k šľachte v nových republikánskych podmienkach prvej polovice 20. storočia postavilo odmietavo, negatívne. Používalo pritom primárne dva druhy právnych nástrojov zameraných priamo a výslovne proti bývalej rakúsko-uhorskej šľachte – (1.) nástroje rušiace (a sankcionujúce) používanie šľachtických titulov a radov, a (2.) zasahujúce do majetkového postavenia šľachty (pozemková reforma).

Z prvého súdka, napriek **právnemu zrušeniu šľachtických titulov zá-**

⁴⁴ HOLEC, R. Aristokracia v procese modernizačných zmien na príklade Uhorska a Slovenska (1867 – 1918). In: FEDERMAYER, F. a kol. *Magnátske rody v našich dejinách 1526 – 1948*. Martin: Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2012, s. 136.

⁴⁵ Tamže, s. 137.

⁴⁶ ŽUPANIČ, J. *Nová šlechta Rakouského císařství*. Praha: Agentura Pankrác, 2006, s. 144, 381.

⁴⁷ Tamže, s. 18.

⁴⁸ KÓNYA, P. a kol. *Dejiny Uhorska*. S. l.: Citadella Publishing, 2014, s. 679.

koncom č. 61/1918 Zb. z. a n. treba priznať, že až do roku 1948 šľachta stále nebola z právneho poriadku Československa úplne vymazaná. Až do roku 1950 jej totiž stále prináležali niektoré osobitné práva a osobitná právna úprava v oblasti súkromného práva, ktorú v 40. rokoch 20. storočia Štefan Luby zhrnul tak, že pre bývalých šľachticov stále platili:

- a) súkromnoprávne privilégia a práva, ktoré ich predkovia nadobudli od kráľa pred rokom 1848, najmä tzv. menšie regálne práva, ak neboli medzičasom výslovne zrušené;
- b) ustanovenia listín zakladajúcich šľachtické základiny;
- c) rozdielne ustanovenia pre šľachticov a nešľachticov pri koakvizícii;
- d) osobitné vdovské dedenie a vyššie zákonné obvenenie;
- e) právo na užívanie šľachtického mena, pravda, bez uvádzania šľachtického titulu.⁴⁹

Po **hospodárskej stránke**, zásah do materiálnej základne šľachty, hoci nie úplne likvidačný, vykonala osobitne prvorepubliková pozemková reforma. Ako ju veľkostatkári vnímali, možno pre územie Slovenska zriedkavo dokladovať z prvej ruky, napríklad z memoárov grófkyni Heleny Erdödy: *„Každý, kto bol vlastníkom nejakých majetkov, musel byť ustarostený, lebo je to vždy zaujímavé podnikanie, ak štát pomýšľa na experiment. Tým zničí časť svojho obyvateľstva a druhej časti alebo sebe samému poskytne zisk. Nedá sa to inak nazvať ako ožebračovanie, ak bezplatne niekomu nevinnému všetko zoberieme. Postup je nasledujúci:*

1. Zoberú sa polia, rozdelia a ponechajú sa 10 rokov napísané na meno vyvolastneného veľkostatkára v pozemkovej knihe, čím tento za pozemky musí platiť dane, ale inému už prinášajú zisk,
2. Za hektár sa zaplatí tzv. mierová cena, čo znamená bývalú cenu zeme v súčasnej mene, ktorá neobnáša ani sedminu hodnoty mierovej zlatej koruny,
3. Ani túto malú úhradu nik neuvidí, ani vyvolastnený, lebo súčasne sa mu predpíše mnoho miliónová daň z majetku, pripočíta sa k tomu daň z predaja, takže v skutočnosti vznikne nula k nule, ak ešte netreba doplácať. A to je predsa vyvolastnenie bez odškodného!
4. Spravidla je prípustný vlastný majetok, ale nie viac ako 150 hektárov. Len protekčným dielkam alebo takým, čo sú potrestaní majetkom obzvlášť veľkého zámku, môže byť na udržanie povolené o niečo viac (500 hektárov). Čo má z toho majiteľ zámku a viacerých vedľajších budov alebo napríklad 80 hektárového parku, keď bez povolenia pamiatkového úradu nesmie byť vyfatý ani jeden strom? Navyše musí vydržiavať početný personál – penzistov, ktorých štát nepreberá. ... Rozumný odborník sa už raz vyslovil, že najlepšia, najlacnejšia a pre doterajšieho vlastníka najmenej ničivá reforma pôdy by sa mala

⁴⁹ LUBY, Š. Základy všeobecného súkromného práva. 3. vyd. Šamorín: Heuréka, 2002, s. 54.

*robiť inak. Jednoducho sa každému veľkostkárovi mala bezplatne odobrať tretina až polovica ich majetku a nie celý. Odobratá časť by sa rozdelila medzi najchudobnejších a zaslúžilých bezplatne, čím by sa všetkým pomohlo a nikto by nebol zničený. Ušetril by sa aj byrokratický pozemkový úrad so stovkami zamestnancov, ktorí sa udržiavajú pri živote tým, že prinúteným odpredajcom počítajú málo a kupujúcim veľa. Tak vyzerala pozemková reforma.*⁵⁰

Ani pozemková reforma, ani predchádzajúce právne zrušenie šľachtických titulov však ešte stále nepriniesli definitívny zánik šľachty ako osobitnej **spoločenskej** vrstvy v Československu. Tá mala až do polovice 20. storočia v spoločenskom rebríčku Československa, vrátane (a osobitne) slovenského vidieka, neustále svoje neopomenuteľné miesto. Ako príklad prežívajúceho šľachtického povedomia si na tomto mieste môžeme požičať postavu bývalého zemana od Nádašiho-Jégého: „*Gáspár Landócy, okresný sudca, rodom zeman. Hoci republika pretrela hrubou čiarou všetky címy, predsa pán sudca cítil v sebe kolovať len belasú krv. Myslieval si: „pán je pán“ a to nikto nijakým nariadením nepreinačí, i drgol seabvedome hlavou.*“⁵¹

Hoci pritom Jégé hovorí o sudcovi zemianskeho pôvodu, zásadne platí, že šľachta sa do organizácie a fungovania nového československého štátu zväčša nezapojoila,⁵² čo bolo ďalším dôvodom jej pokračujúceho spoločenského úpadku. Prípady, keď sa zemianstvo mohlo s republikou plne zžiť a spoločensky pretrvať, zväčša zostávali iba na stránkach beletrie, ako na-

⁵⁰ ZELENAY, R. *Spomienky Heleny Erdődy*. V. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://slachta.kosztolanyi.com/modules.php?name=K88_News&file=article&sid=96

⁵¹ NÁDAŠI-JÉGÉ, L. Zlá voľba. In: *Výhody spoločenského života*. Bratislava: Tatran, 1979. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/841/Nadasi-Jege_Zla-volba/1#ixzz4IAAMEc73

⁵² HOLEC, R. Jeden z porazených. Šľachta na Slovensku po roku 1918. In: ROGULOVÁ, J. a kol. *Od osmičky k osmičke: Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2009, s. 31 a nasl. Roman Holec skatalogizoval možné postoje bývalého uhorského zemianstva a šľachty k republike celkovo do šiestich modelových príkladov postoja šľachty k novému štátu: 1. Útek a účasť v hnutí iredenty; 2. Pauperizácia; 3. Sociálne uzavretie sa; 4. Sociálne otvorenie sa, adaptácia (gróf István Révay bol dlhoročným predsedom maďarského telovýchovného zväzu v ČSR, gróf Nándor (Ferdinand) Billot stál najprv na čele kresťanskosocialistického hnutia v rámci maďarskej menšiny a potom predsedal nemeckým telovýchovným organizáciám; v politickom živote sa presadil gróf János Esterházy ako symbol menšinovej maďarskej politiky v novom štáte; grófi János Pálffy a Emil Myrbach mali úzke styky s agrárnou stranou); 5. Adaptácia a služba režimu (v júli 1922 zeman Zdenko Zmeškal vo svojom prihlase ku slovenskému zemianstvu v Národných novinách naň apeloval, aby neodchádzalo zo Slovenska, ale ujalo sa svojho dielu národnej a hospodárskej práce; podobne možno uviesť aktivity kniežaťa Lívia Odescalchiho či Mikuláša Zaya a Mikuláša Ostrolúckeho); 6. Útek a návrat.

príklad v predstave spisovateľky Cirbusovej: „Pre osobné výsady nesmieme útočiť proti štátu, v ktorom sme získali národnú slobodu, a nebudeme sa zbytočne rozčuľovať. Pomaly sa spriatelíme s novým postavením a budeme sa snažiť vžiť sa doňho. Zemianstvo povýšilo nás k výsadnému politickému a spoločenskému postaveniu. Keď nám vezmú erb, tým ešte neupadneme. Udrží nás na tejto výške náš život, naše vychovanie a z toho vyplývajúci náš život. Výsadné spoločenské postavenie ostane. To sa nemôže zákonmi zničiť. Na okolí každý vie, že pochádzame zo zemianskej rodiny a že máme zemiansky erb, a kým máme majetok, toto povedomie bude prechádzať z pokolenia na pokolenie. V tom duchu a povedomí budeme vychovávať našich potomkov.“⁵³

Zrejme rovnako mala zmýšľať aj Jégého postava Poradovského, ktorý sa vyrovnal aj s pozemkovou reformou: „Poradovský bol hneď po prevrate, ako sa začaly ozývať prvé reči o pozemkovej reforme, dal prepísať svoj majetok v primeraných čiastkach na svoje deti. Ktoré sa z nich oženilo alebo vydalo, dal mu jeho diel, a ktoré, ako Irena, zostalo s ním ďalej bývať pod jednou strechou, vzal mu čiastku do prenájmu a platil za ňu riadnu árendu ako cudziemu. Tak spravoval čiastky ženine, dcérine a nebohého Ďuriho, ktorého dôchodok ukladal v prospech ostatných detí. Celý majetok Poradovského mal skoro do päť tisíc jutár, a tak po rozdelení padol na každého slušný podiel.“⁵⁴

Realita však bola zväčša iná – nezapojenie sa do spoločenského a politického života v Československu a s tým súvisiaca spoločenská izolácia a úpadok sú symbolizované aj upadajúcimi majetkovými pomermi šľachty – statkami, kaštieľmi, kúriami či palácami. Pekne sa to ukazuje na dobovom opise mesta Skalica: „...Dom grófov Pálffy ab Erdöd. ... Dom, to jest predná časť, patrí dr. Euženovi Mittákovi, pravotárovi; stred používa doposiaľ Spitzer, bývalý majiteľ celej zadnej časti, a prízemnú stavbu kúpil snaživý obchodník Valúch a provozuje tam kníhkupectvo, obchod s textilným a rukodelným zbožím. ... Dávno zaniknutá sláva! Kurie slúžia teraz len kšeftárskemu duchu a veleba i spupnosť zemianska je na veky pochovaná. Po slávnej a skvelej minulosti, — prosaický a praktický život. Právě memento mori výnimočným rodom a každej sláve.“⁵⁵

Aj ďalšia literatúra nám skôr ponúka bohatý výpočet prípadov, keď bola republika obdobím pokračujúceho ekonomického a spoločenského

⁵³ CIRBUSOVÁ, J. Cez zatvorenú hranicu. In: CIRBUSOVÁ, J. *Tiché boje*. Ed. V. Petrík. Bratislava: Tatran, 1976, s. 11, 15 – 16.

⁵⁴ NÁDAŠI-JÉGÉ, L. *S duchom času*. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská, 1937. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/443/Nadas-Jege_S-duchom-casu/1#ixzz4IFA3Hzvx

⁵⁵ DUBRAVSKÝ, F. Uhorská Skalica. In: *Slobodné mesto so sriadeným magistrátom Uh. Skalica*. Skalica: Jozef Teslík, 1921. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1824/Dubravsky_Uhorska-Skalica/7#ixzz4l98wFMmp

úpadku šľachty, zemianstva – či už v Plávkovom obraze Joóbovcov,⁵⁶ alebo Stodolovom príbehu o Plathym („*Prišiel o všetko. Ostal mu len kaštieľ, okolo neho záhrada a niekoľko ovocných stromov. Asi r. 1930 predával sám jablká na trhu a vedelo sa, že biedi.*“⁵⁷).

Ale ani samotná republika sa o získanie šľachty na svoju stranu vôbec nesnažila – naopak, najmä v bývalej uhorskej šľachte videla hrozbu snáh o opätovné pripojenie k Uhorsku. To naznačuje aj duch zemianskeho strýka v Jégého poviedke: „*To s tými Čechmi máš svätú pravdu. S tými sa poriadny a statočný Uhor nikdy neskamaráti. — Ale pravdaže. Ja vôbec neviem, ako tu môžete s nimi vydržať. — Ved', ved'. Veru nám je dosť krušno. Hej, kde je náš starý, dobrý život, ako bol pod Maďarmi! Nech poradia niečo pán strýčko, ako by sme ich mohli odtiaľto dostať? — To ti je ľahká vec. Len si preved'te takú malú autonómicku a budete zase žiť ako prasatá v bahne. Mne sa síce to porovnanie veľmi nevidelo, ale vo veci mal pravdu. — Hľa: rovný cit, rovné myšlienky.*“⁵⁸

Tu teda vidíme aj priamy poukaz na spojenie slovenských autonomistických myšlienok s myšlienkami obnovy Uhorska.⁵⁹ Tie sa síce po dosiahnutí autonómie nezhmotnili, viedli však v konečnom dôsledku najprv k strate pohraničných území Slovenska v prospech Horthyho Maďarského kráľovstva (po Viedenskej arbitráži z roku 1938) a následne až k rozbitiu Československa a jeho rozdeleniu na Protektorát Čechy a Morava a na Slovenský štát. Tie boli potom pod priamou kontrolou a vplyvom nacistického Nemecka až do jeho vojenskej porážky a do obnovenia štátnej moci Československa nad jeho pôvodným územím v roku 1945. Uvedený rok následne priniesol retribučnú pomstu všetkým tým Čechom a Slovákom, ktorí sa na rozbití Československa podieľali, a tiež všetkým tým Nemčom a Neslovákovi, ktorí aktívne Československo nebránili – a práve tam patrila zväčša pôvodom aj zmýšľaním rakúsko-nemecká a maďarská šľachta, pre ktorú opatrenia v hospodárskej a právnej rovine, prijaté po druhej svetovej vojne s cieľom skonsolidovať situáciu v obnovenom Československu znamenali povestný klinec do rakvy. Znovuobnovená Československá republika sa totiž rozhodla potrestať všetkých Nemcov, Maďarov, zradcov a kolaborantov, ktorí nebojovali za československú slo-

⁵⁶ PLÁVKA, A. *Smädný milenec*. Diel prvý. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1979, s. 156 a nasl.

⁵⁷ STODOLA, I. *Bolo, ako bolo*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1965, s. 36.

⁵⁸ NÁDAŠI-JÉGÉ, L. Duch môjho strýka. In: *Výhody spoločenského života*. Bratislava: Tatran, 1979. [cit. 2018.08.01.] Dostupné na internete: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/789/Nadas-Jege_Duch-mojho-stryka/1#ixzz4IFFCm3Mb

⁵⁹ K prepojeniu autonomistických snáh Slovákov s promaďarskými iredentistickými hnutiami, osobitne v osobe Dr. Bélu Tuku, pozri napr. ILLÝOVÁ, Z. – MALATINSKÝ, M. *Dva procesy s Vojtechom Tukom*. Praha: Wolters Kluwer, 2017.

bodu. To fakticky znamenalo potrestať takmer všetkých pôvodcom uhorských šľachtických (veľko)statkárov, ale aj Maďarov vo všeobecnosti. Na základe dekrétov prezidenta republiky č. 5/1945, 12/1945, 108/1945 a konfiškačných nariadení Slovenskej národnej rady č. 4/1945 o konfiškovaní a urýchlennom rozdelení poľnohospodárskeho majetku Nemcov, Maďarov ako aj zradcov a nepriateľov slovenského národa v znení nar. č. 104/1945, došlo k prvej etape ekonomickej likvidácie šľachty, na ktorú ako jej druhá etapa nadviazal zákon o revízii pôvodnej pozemkovej reformy z čias prvej republiky (z. č. 142/1947 Zb.), až napokon v rámci tretej etapy bol prijatý úplne nový zákon o pozemkovej reforme (z. č. 46/1948 Zb.), v rámci ktorej sa mal znárodniť všetok nehnuteľný majetok nad 50 ha. Uvedené predpisy sa vo veľkej miere dotkli práve majetkovej základne bývalej rakúsko-uhorskej šľachty, ktorá bola definitívne už nielen právne, ale aj ekonomicke a spoločensky zdiskreditovaná a zlikvidovaná.

Záver

Ak sme si v úvode položili otázku determinovanosti prelomových míľnikov buď materiálnymi podmienkami života spoločnosti, alebo ideovými zmenami ovplyvňujúcimi naopak materiál, môžeme konštatovať, že uvedená otázka po jej testovaní na príklade uhorskej šľachty v spojení s míľníkmi rokov 1848 a 1918 zrejme nemá jednoznačnú odpoveď. Politické, právne, ekonomické a spoločenské zmeny, ako sa zdá, dopĺňali a synergicky prispievali k prevratným zmenám v postavení šľachty na Slovensku v sledovanom období. Nezdá sa pritom, že by bolo možné naznačený vývoj redukovať na jeden hnací mechanizmus alebo na jeden jeho druh (materiú či ideu). Poukazujú na to aj súčasné sociologické teórie pracujúce s historickými udalosťami a dátami, z ktorých možno zmieniť najmä prístup analytickej sociológie, známy ako metodológia multiagentového modelovania, ktorý presadzuje predovšetkým R. Boudon.⁶⁰ Na naše účely možno pritom prevziať iba základnú ideu „multiagentovosti“, konkrétne prístup metodologického individualizmu, uznávajúci doterajší omyl v skúmaní vývoja spoločnosti, ktorý spočíval v tom, že namiesto toho, aby sa kauzalita pripisovala aktérom, imputovala sa do premenných. Pritom v sociológii, resp. pri výskume dejín spoločnosti sú agentmi zásadne individuálni aktéri a dejinný proces sa odohráva zväčša na úrovni ľudského konania.⁶¹ Takto ponímané historické udalosti a historické

⁶⁰ SCHENK, J. *Explanačné modely v súčasnej analytickej sociológii*. Bratislava: Stimul, 2017, s. 8 – 9.

⁶¹ Tamže, s. 13.

multiagentové konanie pritom možno zásadne vedecky len interpretovať, nie vysvetliť (Boudon tu vychádza z rozdielu medzi *Verstehen* a *Erklären*, s ktorým pracoval už Dilthey). Vysvetliť totiž možno len konkrétne, t. j. dobre definované sociálne javy.⁶² V prípade úpadku šľachty však nemusí ísť o dobre definovaný jav. Preto sme sa namiesto snahy o vysvetlenie „zákonitého mechanizmu“ úpadku a zániku šľachty na Slovensku usilovali v tomto príspevku radšej „interpretovať“, „pochopiť“ dôvody skúmaného javu, jeho predpoklady, sprievodné javy a vplyvy, a to v kontexte celkovej premeny spoločnosti od konca 19. storočia, na úrovni právnej, hospodárskej, aj spoločenskej. Makroúroveň úpadku postavenia šľachty sme pritom komparovali s mikroúrovňou príkladov jednotlivých predstaviteľov šľachty a ich správania a sociálneho konania, ktoré je vždy jedinečné, singularné. Hovorí sa tu o už v úvode spomenutom tzv. metodologickom singularizme. Ten uznáva, že jednotlivé rôznorodé skúmané javy a často protikladné konania aktérov sa neriadia ani len jedným súborom zákonitostí. Znamená to, že ak aj rôzni aktéri konajú rôzne, nepostupujú niektorí z nich nutne neracionálne, a neplatí, že len jedna z reakcií, spôsobov riešenia/konania (a vývoja spoločnosti) by mala byť tá správna a presadzovaná, historicky vyššia. Naopak, uznáva sa, že singularné konanie aktérov sa môže považovať za racionálne a rovnako hodnotné, aj keď je toto konanie v rôznych okolnostiach odlišné a s odlišnými dôsledkami. Zostávajúc pri príklade šľachty, už Alexis de Tocqueville sa pokúsil vysvetliť, prečo na konci 18. storočia bol vo Francúzsku – na rozdiel od Anglicka – nesmierne populárny kult rozumu. Vo vtedajšom Francúzsku sa podľa Tocquevillea tradičné inštitúcie, a teda aj tradícia, totálne zdiskreditovali. Kým totiž v Anglicku britská aristokracia plnila dôležité sociálne a ekonomické úlohy a jej status preto ľudia považovali za zdôvodnený a legitímny, francúzska šľachta – okrem toho, že sedela vo Versailles – nemala žiadnu viditeľnú sociálnu a ekonomickú funkciu. Šľachtici, ktorí si neboli schopní kúpiť post v kráľovskej správe, zostávali na svojom majetku: chudobní a zahorknutí len ritualisticky ľpeli na svojich privilégiách, pričom ich oficiálne vyšší rang roľníci považovali za nelegitímny. Keďže to bol produkt tradície, roľníci a iné skupiny obyvateľstva dospeli k záveru, že inštitúcie, ktoré odvodzovali svoju moc od tradície, boli zlé. Takže keď vedúci myslitelia prišli s tým, že by sa inštitúcie založené na tradícii mali nahradiť jej protikladom, rozumom, získali okamžitý úspech. Francúzski občania tak ľahko prijali teóriu, podľa ktorej dobré inštitúcie by mali byť výsledkom (dnešným jazykom) sociálneho inžinierstva, výsledkom rozumu. Rozdiel medzi Anglickom a Francúzskom sa tak zakladá na rozličných, ale

⁶² Tamže, s. 19.

v oboch prípadoch dobrých, racionálnych dôvodoch ľudského konania,⁶³ ktoré viedli k rozdielnemu osudu šľachty v týchto dvoch štátoch. Dôležité pritom je, že tu ide o alternatívne modely (vysvetlenia) a nie o modely konkurenčné. Jeden model nie je platnejší ako druhý, ale jeden platí pre Francúzsko (a Rakúsko-Uhorsko, resp. Československo), kým druhý pre Anglicko. Každý model je vysvetlením osobitého, špecifického, výnimočného javu, a to na makrosociologickej úrovni. Vyžaduje brať do úvahy špecifické sociálne, historické, ekonomické, kultúrne kontexty a zodpovedajúce štruktúrne parametre (ako napr. stupeň centralizácie štátnej správy a pod.).⁶⁴ To je postup, aký sme zvolili aj v tejto práci – odmietajúc jednoduchý materialistický determinizmus či naopak dialektiku ducha, a namiesto toho skôr uznávajúc prepojenosť viacerých prevratových súkolí, ktoré aj pri tom istom fenoméne, akým bola a je šľachta, môžu viesť v rôznych spoločenských podmienkach k rozdielnym, ale stále pomerne dobre pochopiteľným výsledkom, bez hľadania a uznávania spoločných a jediných zákonitostí v dejinách.

⁶³ Tamže, s. 67 – 68.

⁶⁴ Tamže.

Konec stavovské monarchie jako důsledek porážky stavovského povstání

doc. JUDr. KAREL SCHELLE, CSc.

Masarykova univerzita v Brně, Právnická fakulta

Abstrakt: Porážka stavovského povstání v Čechách na Bílé hoře v roce 1620 a následné upevnění moci Habsburků mělo pro český národ katastrofální následky. Během půl druhého roku bylo odsouzeno 680 šlechtických rodin, přičemž 166 bylo zabaveno veškeré jmění, 45 rodin přišlo o dvě třetiny, 128 o polovinu a 215 o třetinu. Na Moravě byl konfiskován majetek 249 osob (156 statků, z toho 59 větších panství). Pro českou šlechtu a královská města znamenala konfiskace velký zásah, jejich výrazné oslabení hospodářsky i národnostně, mimo jiné vedla k příchodu cizí šlechty do Čech.

Klíčová slova: stavovské povstání, šlechta, konfiskace, královská města

Zusammenfassung: Die Niederlage des Ständeaufstandes in Böhmen in der Schlacht am Weißen Berg 1620 und die nachfolgende Befestigung der Macht der Habsburger hatten für das tschechische Volk katastrophale Folgen. Im Laufe der nachfolgenden Monate wurden 680 Adelsfamilien verurteilt, wobei in 166 Fällen sämtliches Vermögen beschlagnahmt wurde; 45 Familien haben zwei Drittel, 128 Familien eine Hälfte und 215 Familien ein Drittel ihres Vermögens verloren. In Mähren wurde das Vermögen von 249 Personen konfisziert (156 Güter, daraus 59 größere Grundbesitze). Für den böhmischen Adel und die königlichen Städte bedeutete die Konfiskation einen großen Eingriff, sowie ihre markante wirtschaftliche und nationale Abschwächung, was u.a. auch zum Eintreffen des fremden Adels nach Böhmen führte.

Schlüsselwörter: Ständeaufstand, Adel, Konfiskation, königliche Städte

Porážka stavovského povstání v Čechách na Bílé hoře v roce 1620 a následné upevnění moci Habsburků mělo pro český národ katastrofální následky.

Dne 9. listopadu 1620 Fridrich Falcký, král český, falckrabě Rýnské Falce, císařský kurfiřt, vévoda bavorský, markrabě moravský, vévoda slezský a markrabě obojí Lužice, opustil Prahu, když se vydal do Vratislavi ve Slezsku, čímž skončila vláda „zimního krále“. Stalo se tak jeden rok a čtyři dny po jeho korunovaci. Jeho dalším osud byl tragický, ztratil nejen české království ale postupně i veškerý zbytek svých lén (Slezsko, Moravu i obě Falce) a byl uvržen do říšské klatby. Titulu „český král“ se ovšem nikdy nevzdal, stejně jako jeho manželka titulu „česká královna“. Fridrich si to-

hoto titulu dlouho neužilo, zemřel relativně mladý v roce 1632 ve svých 38 letech.¹

Veškerý stavovský odboj se zhroutil. V Praze nastal zmátek, drancování a loupení, o což se zasloužilo zejména vojsko Katolické ligy Maxmiliána Bavorského a císařská armáda v čele s polním maršálem hrabětem Charlesem Bonaventurou Buquoyem de Longueval, které Prahu začalo okupovat. Praha bezprostředně poté kapitulovala.

Bylo jasné, že odplata Habsburků nebude na sebe dlouho čekat, a tak mezi protikatolickými rebely se začala šířit panika. Je známo, že již 9. listopadu se k Maxmiliánovi Bavorskému vystupujícího ve funkci císařského místodržitele (císařského komisaře) pro České království, dostavili zemští úředníci v čele s Vilémem z Lobkovic se žádostí o zachování dosavadních zemských svobod. Zároveň si ale kladli podmínky, za jejichž splnění byli ochotni uznat Ferdinanda II. za svého pána. Katalog podmínek obsahoval například všeobecnou amnestii, zachování náboženských a politických svobod, ponechání statků a zamezení plenění. Odpověď Maxmiliána byla ovšem velmi neurčitá s odkazem na to, že definitivně rozhodne Ferdinand II. Slíbil jen (ovšem sám za sebe), že povstalci nebudou postiženi na hrdlech.

Jednání s Maxmiliánem pokračovalo i další den (10. listopadu). Tehdy Lobkovic osobně uznal, že se stavové prohřešili, byli ovšem vyzváni, aby zabezpečili vydání všech listin, jimiž učinili odbojné spolky proti císaři, aby se zřekli Fridricha Falckého jakožto českého krále a složili hold Ferdinandovi II. K tomu také skutečně nazítří 11. listopadu došlo.²

Dne 13. listopadu 1620 podalo 201 šlechticů, včetně Václava z Budova, poníženou prosbu císaři o milost (kapitulační reverz), v němž mimo jiné stálo „že nám srdečně lítostivé jest. Že sme pro tento čas proti vejš slavné připomenuté Jeho Milosti císařské a královské, jakožto našemu pořádnému, posloupnému, korunovanému, pomazanému a lehenskému králi a pánu se pozdvihli...“.³ Právě tento dokument byl vzat za základní a důkaz při jejich obvinění. Vzbouření stavové se tak sami kvalifikovali na zločince. Podobný krok učinili i moravští stavové na shromáždění v Rosicích u Karla st. ze Žerotína. Všichni slíbili podřízenost Ferdinandu II., za podmínky, že potvrdí jejich privilegia a svobody. Císař to však odmítl.

¹ ČECHURA, J. *Zimní král: aneb české dobrodružství Fridricha Falckého*. Praha 2004; KOUDELKA, I. *Zimní král Fridrich Falcký*. Praha 2010.

² KOTLAN, A. Procesy s účastníky stavovského povstání (1621 – 1623). In: *Encyklopedie českých právních dějin VIII. Svazek Procesy (do roku 1949)*. Plzeň – Ostrava 2017, s. 85.

³ ČORNEJOVÁ, I. a kol. *Velké dějiny zemí Koruny české, sv. VIII (1619 – 1683)*. Praha – Litomyšl 2006, s. 63 – 64.

Dne 17. listopadu se správcem Čech (místodržící), stal Karel z Lichtenštejna. V historické literatuře se setkáváme s dost odlišným pohledem na tuto osobu. Před povstáním zastával delší dobu úřad nevyššího hofmistra, tedy nejdůležitější úřad na císařském dvoře. V době stavovského povstání stál na straně císaře. To mělo za následek, že jeho statky na Moravě byly stavy zkonfiskovány. Jeho hlavní kariéra, i když rozporuplná, ho čekala až po bitvě na Bílé hoře. Jak již bylo uvedeno, se stal císařským komisařem a začátkem roku 1621 královským místodržícím v Čechách. K jeho dalšímu působení se ještě dostaneme.

Maxmilián z Prahy však brzy odjel, ovšem s velkou kořistí. Ještě před odjezdem vydal dva restripty (10. a 20. listopadu), jimiž nařídil českým stavům povinné holdování panovníkovi, s výstrahou propadnutí majetku pro ty co by odmítli.⁴

Po odjezdu Maxmiliána se vrchním velitelem katolických vojsk stal Charles Bonaventur Buquoye de Longueval.

Dne 23. listopadu Ferdinand II. zrušil platnost Rudolfova majestátu, jeho přestřižením a spálením pečeti, i když je nepravděpodobné, že tak učinil osobně. To bylo možné považovat za začátek rekatolizace, jehož prvním vrcholem bylo v roce 1621 vypovězení kalvínských a českobratrských duchovních.

Vůdci povstání však stále byli v relativním klidu, věříc vágním slibům zejména Maxmiliána. Dokonce Václav Budovec odvezl svoji rodinu se krýt na venkov, ale sám se vrátil do Prahy. Všichni doufali v dobrodiní císaře. I když času na emigraci měli dost, nevyužili této možnosti a zůstali ve své naivitě. Výjimečně však někteří přeci jen pochopili vážnost situace a v zahraničí zůstali nebo tam odjeli. Byl to nejen generál stavovského vojska hrabě Heinrich Matthias von Thurn, prezident stavovského sboru direktorů, ale i nejvyšší kancléř Fridricha Falckého Václav Vilém z Roupova (cca 1580 – 1634) a několik příslušníků rodů Šliků a Berků z Dubé. V zahraničí zůstalo asi 30 osob, na něž se měl vztahovat trestní postih.⁵

Nicméně v té době se již ve Vídni připravovala odveta. Resp. ta se začala připravovat ještě před bitvou, když Vilém Slavata z Chlumu a Košumberka dostal pokyn, aby předložil císaři návrh na konfiskaci statků předních účastníků povstání. A konečně již 1. prosince 1620 dostal Karel z Lichtenštejna příkaz, aby předáky odboje střežil a zamezil jim odchod

⁴ ČORNEJOVÁ, I. a kol. *Velké dějiny zemí Koruny české, sv. VIII (1619 – 1683)*. Praha – Litomyšl 2006, s. 65 – 66.

⁵ KOTLAN, A. Procesy s účastníky stavovského povstání (1621 – 1623). In: *Encyklopedie českých právních dějin VIII. Svazek Procesy (do roku 1949)*. Plzeň – Ostrava 2017, s. 85 – 86.

do emigrace.⁶ Zakázal jím vývoj peněz a jiných cenných věcí do ciziny. Nechal obstatit jmění těm co již utekli. Rovněž již v prosinci dal postavit šibenice na náměstích všech tří měst a přikročil k preventivnímu uvěznění prvních pěti osob (mezi nimi byl například Jiří Jessenius).⁷

Lichtenštejnova aktivita nepolevila ani začátkem roku, když 8. ledna 1621 poslal císaři na vyžádání soupis osob, které by podle jeho názoru měly být potrestány. K jejich zatčení však ani v tuto dobu ještě nedošlo, vymlouval se mj., že nemá dostatek vězeňských prostor.⁸

Dne 17. ledna 1621 císař jmenoval kardinála Ditrichštejna na Moravě císařským komisařem.

V průběhu února 1620 Lichtenštejn seznámil českou veřejnost prostřednictvím heroldů s říšskou klatbou nad Fridrichem Falckým a dalšími říšskými knížaty, která mu při jeho útoku na habsburské panství pomáhala. Až 11. února 1621 obdržel kníže Karel z Lichtenštejna císařský dekret nařizující zatčení a vyšetření odbojných rebelů. 17. února pak dal na základě císařského rozkazu veřejně vyhlásit a na veřejných místech vyvěsit patent vyzývající politické uprchlíky z řad představitelů stavovského povstání, aby se do šesti týdnů vrátili do země a přihlásili se k hrdelnímu procesu.⁹ Proskripční listina s konkrétními jmény do Prahy dorazila přes Drážďany až 20 února. Počet stíhaných osob přesáhl šedesát. A tak nastalo zatýkání. Páni a rytíři se shromáždili na Pražském hradě, měšťané na radnici, kam byli pozváni pod listivou záminkou, že

⁶ ČORNEJOVÁ, I. a kol. *Velké dějiny zemí Koruny české, sv. VIII (1619 – 1683)*. Praha – Litomyšl 2006, s. 78.

⁷ KOTLAN, A., *Procesy s účastníky stavovského povstání (1621 – 1623)*. In: *Encyklopedie českých právních dějin VIII. Svazek Procesy (do roku 1949)*. Plzeň – Ostrava 2017, s. 89.

⁸ K osobě Lichtenštejna viz zejména HAUPT, Herbert. *Fürst Karl I. von Liechtenstein, Hofstaat und Sammeltätigkeit. Obersthofmeister Kaiser Rudolfs II. und Vizekönig von Böhmen: Edition der Quellen aus dem Liechtensteinischen Hausarchiv. Svazek Textband*. Wien – Graz: Böhlau, 1983. 2 svazky (114 s.). (*Quellen und Studien zur Geschichte des Fürstenhauses Liechtenstein; sv. 1,1*); HAUPT, Herbert. *Fürst Karl I. von Liechtenstein, Hofstaat und Sammeltätigkeit. Obersthofmeister Kaiser Rudolfs II. und Vizekönig von Böhmen: Edition der Quellen aus dem Liechtensteinischen Hausarchiv. Svazek Quellenband*. Wien – Graz: Böhlau, 1983. 2 svazky (125 – 400 s.). (*Quellen und Studien zur Geschichte des Fürstenhauses Liechtenstein; sv. 1,2*); JURÍK, Pavel. *Moravská dominia Liechtensteinů a Dietrichsteinů*. Praha: Libri, 2009; STLOUKAL, Karel. *Karel z Lichtenštejna a jeho účast na vládě Rudolfa II. (1596 – 1607)*. Praha: [s.n.], 1912; VONDRA, Roman. *Karel z Lichtenštejna (1569 – 1627)*. *Historický obzor*, 2007, 18 (11/12), s. 273 – 277.

⁹ KOTLAN, A. *Procesy s účastníky stavovského povstání (1621 – 1623)*. In: *Encyklopedie českých právních dějin VIII. Svazek Procesy (do roku 1949)*. Plzeň – Ostrava 2017, s. 85.

jim bude přečten císařův dekret. V Bílé věži na Hradčanech a v šatlavě Staroměstské radnice bylo uvězněno 61 účastníků povstání (29 direktorů a 32 dalších osob) a dalších 29 (fakticky 24, protože ostatní většinou již zemřeli) bylo internováno v domácím vězení (resp. pod pohružkou smrti museli slíbit, že neodjedou z Prahy).¹⁰ I nadále však pokračovalo zatýkání a obstavování majetku.

V období stavovské monarchie se vyvinul vcelku složitý soudní systém. Z hlediska personální příslušnosti platila zásada personality, tak jako pro celý právní systém. Uděláme si tedy krátký exkurz do zemského soudnictví, tedy organizaci šlechtických soudů.

Šlechtické soudy se vyvíjely v souvislosti se soustavným zápasem mezi šlechtou a panovníkem od začátku 13. století. Nejvýznamnějším soudem pro šlechtu v Čechách byl větší zemský soud, který zasedal na Pražském hradě. Vznikl někdy v první části druhé poloviny 13. století za blíže neznámých okolností. Historici se domnívají, že jeho zřízení bylo výsledkem přenesení soudní agendy dosavadních dvorských sjezdů na samostatný orgán, který mohl jednat operativněji a zasedat častěji v pravidelných intervalech. Předsedal mu panovník, případně v jeho nepřítomnosti nejvyšší purkrabí. Řídil ho zemský sudí. Zasedali v něm nejvyšší zemští úředníci, a to 20 šlechtických přísedících, z nichž bylo 12 pánů a 8 rytířů. Soud projednával spory týkající se majetku šlechty a byl výlučným soudem pro spory o tzv. svobodné neboli deskové statky. Hodnota majetkových sporů však musela být vyšší než 10 kop českých grošů. Samozřejmě, že soudil i trestní věci. Byl příslušný pro šlechtu, v některých případech i pro měšťany. Proti rozhodnutí tohoto soudu nebylo až do roku 1627 možné podat odvolání. Zasedal čtyřikrát do roka v tzv. suchých dnech nebo-li kvatembrech (*quator tempora*).¹¹

Vývoj moravského zemského soudu byl poněkud složitější. Zde vznikl zemský soud postupným slučováním zemských soudů konaných na župních hradech a v knížecích sídlech. Po ukončení tohoto procesu zemský soud na Moravě střídavě zasedal v Brně a v Olomouci. Moravskému zemskému soudu předseda v zastoupení panovníka zemský hejtman. Přísedícími byli zemští úředníci a vybraný počet z řad pánů (bylo jich 20).

¹⁰ ČAPKA, F. *Dějiny zemí Koruny české v datech*. Praha 1999, s. 312.

¹¹ K tomu viz zejména: FIALA, Z. Panovnické listy, kancelář a zemský soud za Přemysla II. In: *Sborník archivních prací*, 1, 1951; JUROK, J. Zápas o zemský soud – jedna z příčin vzniku Zelenohorské jednoty roku 1465. In: *Husitský Tábor*, 6 – 7, 1983 – 1984, s. 181 – 192; MARKOV, J. Spor pánů a rytířů o sedání v lavicích. In: *Sborník prací dějin práva československého I.*, Praha 1930; RAUSCHER, R. O nálezech soudu českého v XVI. století. In: *Sborník vědeckých prací*, 33, 1933; RAUSCHER, R. K otázce vzniku zemského soudu v Čechách. In: *Pocita Laštovkovi*. Praha 1936; TEIGE, J. O zřízení soudu zemského v Čechách. In: *Právník*, roč. 58, 1919.

Později byl tento počet rozdělen mezi pány a rytíře, a to v poměru 14 pánů a 6 rytířů.¹²

Spory menšího významu (do hodnoty 10 hřiven) rozhodoval menší zemský soud, kde zasedali tzv. menší zemští úředníci a přísedícími byli rytíři.

Spory o léna ležící uvnitř státu a spory odúmrtí řešil soud dvorský, je- muž předsedal nejvyšší dvorský sudí. Na Moravě byl dvorským soudem markrabský manský soud, je muž předsedal hofrychtěř (dvorský sudí). Jednotlivými soudci u těchto lenních (manských) soudů byli vybraní le- níci. Postupně se tyto soudy dostaly pod vliv šlechty, čemuž chtěl čelit Ferdinand I. reformou spočívající tom, že přísedícími se stali členové krá- lové rady. Dvorské soudy zasedaly čtyřikrát do roka.¹³

Dvorské soudy měly působnost ve sporech, když seniorem byl panov- ník. V postavení seniora však mohl být o jiný významný feudál. A tak si tito feudálové vytvořili i své lenní soudy. S těmito soudy se setkáváme především na Moravě. Jak známo, lenní soustavu na Moravě vytvořil i dě- dičný maršálek z rodu pánů z Lipé. Manský soud maršálkův měl sídlo v Moravském Krumlově. Jeho význam se ztrácí koncem 15. století.

Nejvýznamnějším moravským lenním pánem byl olomoucký biskup. Ten také vytvořil manský soud olomouckých biskupů se sídlem v Kro- měříži. Jeho vznik se datuje do druhé poloviny 13. století a působí až do poloviny 19. století. Manskému soudu předseda olomoucký biskup, jenž byl někdy zastoupen biskupským dvorským sudím. Většinou zasedal dvakrát do roka.¹⁴

Komorní soud vznikl koncem 14. století, jako výraz panovníkových snah čelit ovládnutí ostatních soudů šlechtou. Zasedal pravidelně v krá- lové komoře, předsedal mu původně panovník. Jeho význam a působ- nost se postupem doby měnily. Od 16. století byl příslušný pro některé spory majetkové a delikty politické, zejména ty které byly namířeny proti

¹² K tomu zejména: JORDÁNKOVÁ, H. – SULITKOVÁ, L. *Předbělohorské soudy na Moravě a královské město Brno*. In: *Časopis Matice moravské*, roč. 113, č. 2, 1994, s. 235 – 260; BÍLÝ, J. *Právní dějiny na území České republiky*. Praha 2003, s. 147.

¹³ KEJŘ, J. *Počátky dvorského soudu*. Praha 1956; KRISTEN, Z. *Soud dvorský a jeho knihy za krále Ladislava Pohrobka*. In: *Práce vědeckých ústavů*, Praha 1931.

¹⁴ BALCÁREK, P. *Manský soud v Kroměříži v letech 1660 – 1618*. In: *Sborník ke 140 letům Státního oblastního archivu v Brně*, Praha 1979, s. 20 – 30; BALCÁREK, P. *Pod- danské stížnosti před manským soudem v Kroměříži a jeho knihy 1600 – 1618*. In: *Časopis Matice moravské*, roč. 99, 1980, s. 52 – 74; BRANDL, V. *Manský soud bis- kupství olomouckého*. In: *Časopis Matice moravské*, roč. 15, 1891, s. 5 – 18, 109 – 118; KUSÁK, M. *Lenní soudy ve Vyškově*. In: *Zprávy Okresního vlastivědného musea ve Vyškově*, 1958, č. 15, s. 6; BÍLÝ, J. *Právní dějiny na území České republiky*. Praha 2003, s. 150.

královské výsosti – *crimen laese majestatis*. Od reformy krále Vladislava II. mu předsedal nejvyšší hofmistr. Zasedal nepřetržitě.¹⁵

V soudní soustavě byl dalším významným soudem soud purkrabího, kterému předsedal nejvyšší purkrabí, a zasedalo v něm 6 přísedících ze stavu rytířského. Soudil spory z dlužních úpisů a smluv.

Spory majetkové povahy příslušely i soudu meznímu, jemuž předsedal purkrabí hradu pražského a byl tvořen dvěma přísedícími z nižší šlechty a 12 šlechtici z místa sporu či jeho nejbližšího okolí. Zasedal vždy na místě sporu. Jeho původ je pravděpodobně v soudu vladaře – vilika.¹⁶ Obdobou byl pravděpodobně na Moravě soud hejtmana na brněnském hradě Špilberk, jenž byl odvolacím soudem pro spory z oblasti horenského práva.¹⁷

Soud českého zemského maršálka soudil spory o šlechtickou čest, posloupnost rodů, spory o přednost (starobylost) atd. Na Moravě spory o čest soudil hejtmanský soud, jemuž předsedal moravský zemský hejtmán.

Ke šlechtickým soudům dále patřil soud hofmistra, jenž rovněž soudil spory o čest.

Ferdinand zcela pominul existující zemské soudnictví (zemský soud byl císařem rozpuštěn) s poukazem, že je obsazeno lidmi jmenovanými v průběhu povstání. Proto jmenoval zvláštní dvanáctičlenný tribunál, označovaný jako „exekuční komise“ (*commissio executionis*). Původně měl v jeho čele stanout bavorský vévoda Maxmilián a jeden z členů měl být Vilém Slavata. Oba však, stejně jako řada dalších odmítli účast v tomto tribunálu. Předsedou se stal nakonec sám Lichtenštejn a jako jeho zástupce byl jmenován nejvyšší zemský hofmistr Adam z Valdštejna. Lichtenštejn ovšem svým jmenováním nebyl asi příliš nadšen, o čemž svědčí několika rezignace na tuto funkci, která ale nebyla císařem přijata. Snažil se spolupracovat s místními úřady obsazenými nekatolíky a dokonce se zastal i loajální utrakvistické církve (tj. katolické církve podoben), ale ve Vídni tím budil jen podezření. Byl na jedné straně oddaný císaři, na druhé straně si musel být vědom nepříznivého dojmu, jaký svojí činnosti jak v domácím prostředí, ale i v celé Evropě zanechá. Obviněným stavům dal dost času na útěk tím, že je začal střežit až se značným zpožděním. O milost pro odsouzené české pány žádal císaře marně.

Přísedícími byli jmenováni Fridrich z Talmberka (prezident českého

¹⁵ KREUZ, P. *Postavení a působnost komorního soudu v soustavě českého zemského trestního soudnictví doby předbělohorské 1526 – 1547*. Praha, Univerzita Karlova, 2000; ČELAKOVSKÝ, J. *Soud komorní za krále Vladislava*. Praha 1895.

¹⁶ STIEBER, M. *Soud hraniční*. Praha 1914; JIREČEK, H. O soudu mezním dle práva českého a moravského. In: ČCM, roč. 32, 1858.

¹⁷ BÍLÝ, J. *Právní dějiny na území České republiky*. Praha 2003, s. 152.

apelačního soudu), malostranský královský hejtman Kryštof Vratislav z Mitrovic, dále tři členové říšské dvorské rady (Wolf Wilhelm Lammingier von Albenreuth, Otto Melander a Johann Wenzel), tři členové české apelační rady (Melchior Gniess von Kobach, Wenzel von Fliessenbach a Jan Daniel Kapr z Kaprštejna) a konečně dva dolnorakouští radové (Kaspar Schwaab a Paul von Ello). Královským prokurátorem se stal Přibík Jeníšek z Újezda.¹⁸ Ze složení tribunálu je zřejmé, že císař se obával ho obsadit jen Čechy. Ti se konečně do této funkce ani nehrnuli s poukazem na svoji podjatost.

Svoji činnost zahájil tribunál 15. března 1621 na Pražském hradě.

Středověké soudní řízení mělo svá pravidla a byl velmi formální. Trestní proces se v období feudalismu dlouhou dobu nelišil od procesu civilního. Důvodem byla skutečnost, že byl zahajován na základě soukromé iniciativy. Jednalo se tedy o akuzační proces, jenž byl veřejný a ústní, obě strany byly v rovném postavení. O od 14. století se u nás, a to nejprve v městském právo a posléze i v právu zemském, se začal prosazovat proces inkviziční, jenž byl zahajován na základě veřejné žaloby (tedy ex offio). Změnilo se postavení obou stran, ale i zásady, na nichž byl postaven. Žalovaný s žalobcem byl v nerovném postavení, protože žalobcem mohl být i soudce. Inkviziční proces byl u nás převzat z práva kanonického, a tedy byl řízen zásadami římsko-kanonického procesu, tedy zásadou neveřejnosti a písemnosti. Rozsudek se ale vynášel veřejně. Stejně tak veřejná byla exekuce.¹⁹

Určité rozdíly mezi civilním a trestním řízením byly v oblasti používání důkazních prostředků. Důkazní prostředky používané na tehdejších soudech můžeme schematicky rozdělit na racionální a iracionální. K racionálním důkazním prostředkům patřily v podstatě ty, které se používají u dnešního soudního řízení – svědectví, výsledky účastníků, listiny ohledání věci atd. Vývoj racionálních důkazních prostředků samozřejmě se vyvíjel v závislosti na vývoji lidského poznání. Tak jak lidé postupně poznávali přírodní zákony, dokázali si vysvětlovat přírodní jevy a úkazy, důkazní prostředky iracionální byly postupně nahrazovány důkazy racionálními. K iracionálním důkazním prostředkům patřily ordály, přísahy a tortura. V době pobělohorské se ovšem ordály a přísahy již dávno nepoužívaly.

Řízení na zemském soudu se skládalo ze tří částí: přípravného řízení, líčení pře a exekuce. Přípravné řízení začínalo půhonem, tj. písemnou formulací žalobního nároku, s nímž hodlal žalobce – původ – vystoupit proti obžalo-

¹⁸ KOTLAN, A. Procesy s účastníky stavovského povstání (1621 – 1623). In: *Encyklopedie českých právních dějin VIII. Svazek Procesy (do roku 1949)*. Plzeň – Ostrava 2017, s. 86.

¹⁹ KNOLL, V. In: *České právní dějiny*. Plzeň 2010, s. 170.

vanému – pohnanému – na soud. Půhon dále obsahoval jména komorníků, kteří jej doručovali a datum konání soudu, ke kterému se pohánělo.

Pro doručování půhonu platila prastará pravidla a komorníci byli chráněni před útoky ze strany veřejnosti. Doručení půhonu bylo pro další proces velmi důležité, neboť na něm záleželo dostavení se obžalovaného k soudu, resp. procesní důsledky jeho případného nedostavení. Proto také komorníci doručující půhon museli po návratu skládat přísahu (ve starších dobách dokládali doručení půhonu třískou z veřejí či vrat domu pohnaného). Půhon byl v průběhu 16. století poznenáhlu vytlačován jinou formou předvolání k soudu, tzv. obesláním. Obeslání bylo úřední předvolání a byl to zpravidla král, který strany předvolával (například před soud komorní). Od roku 1627, od vydání Obnoveného zřízení zemského, bylo pohánění zakázáno.

Zemský soud zasedal původně třikrát, později čtyřikrát do roka o tzv. suchých dnech – adventních, před Velikonocemi, letničních, o sv. Jeronýmu (30. září). Trval původně 12, později 16 dnů.

Před vlastním přelíčením docházelo k tzv. svědčení půhonů, tj. k jejich přečtení za přítomnosti stran.

Vlastní přelíčení začínalo zahájením soudu zemským řečníkem (výraz zahájení však tehdy znamenal uzavření soudu šraňkami od veřejnosti). Strana, která se k soudu nedostavila, prohrávala z důvodu tzv. stanného práva. Výraz pochází od toho, že byla dotazována zda „stojí na svém právu“, tj. zda je přítomna, Ten, kdo se tedy neohlásil a byl potřikrát vyvolán, ve sporu prohrál. Obžalovaný definitivně, žalobce ztrácel jen spor, ale nikoli procesní nárok a mohl znovu pohánět. Princip tohoto kontumačního rozsudku byl totiž v podstatě jediným procesním prostředkem, jak donutit strany, aby se k soudu dostavily. Ztrátu pře přinášelo však i svévolné vzdálení se od soudu a v trestních věcech hrozilo takovému účastníku prohlášení za psance.

Jako důkazy byly připuštěny především zemské desky, listiny, svědectví, ohledání na místě činu, přísaha (doplňovací, oceňovací a pro nevydání listů).

Na závěr přelíčení svolal zemský sudí soudce v potaz (poradu) a po ní byli dva přísedící vyzváni, aby vypracovali nález. Ten pak byl po opravení stranám přečten a zapsán do zemských desek. O formulaci nálezu se rozhodovalo hlasováním, tj. většinou hlasů. Při případné rovnosti rozhodovalo důstojenství hlasujících. Přednost měl názor krále či purkrabího atd. Proti nálezu zemského soudu nebylo v Čechách ani na Moravě zásadně možné odvolání, což vyplývalo z podstaty tohoto soudu.²⁰

²⁰ VLČEK, E. *Dějiny trestního práva v českých zemích a v Československu*. Brno 2006; SCHELLE, K. a kol. *Vývoj trestního řízení*. Brno 2012.

V případě procesu proti vzbouřeným stavům tomu mělo být ale zcela jinak. Jak jsme uvedli, české zemské procesní právo dávalo obžalovaným značný prostor pro průtahy řízení. Rovněž hmotné trestní právo nedávalo jistý podklad pro předpokládané tvrdé potrestání. Proto již v císařově instrukce z 11. února 1621 pro Lichtenštejna bylo předepsáno tribunálu zkrácené řízení, tak aby proces proběhl co nejrychleji a nejefektivněji. Především obžalovaní byli zkrácení v možnosti obhajoby, resp. námitky obhájců neměly být prány v úvahu. Mělo se za to, že účast obžalovaných na proticísařské vzpouře byla všeobecně známa, a tedy jejich vina nemusela být prokazována. Soudci měli zamítnat jakékoli požadavky, které by proces prodlužovaly.

Výslech svědků probíhal v češtině, ale u osob ovládající němčinu tak v němčině.²¹

Důležitá byla kvalifikace jejich trestního jednání. Byli obžalováni z trestného činu urážky panovníka (*crimen laese Majestatis*). Ve středověku se jednalo o jeden z nejzávažnějších trestných činů, který se automaticky trestal smrtí delikventa.

Středověké trestní právo patřilo (na rozdíl od dnešního pojetí) mezi práva soukromá. Jakékoli trestní řízení bylo zahajováno na základě soukromé žaloby postiženého nebo jeho rodiny. Zásada oficiality, tedy zahájení trestního procesu z moci úřední se do středověkého trestního práva dostávala velmi pozdě. A samozřejmě byly to právě trestné činy proti státu (panovníkovi), které postupně začaly být stíhány ex officio. I toto ale mělo svůj vývoj. Již od dob raného středověku splývala představa státu s osobou jeho panovníka. Ochrana státu a jeho základů se tedy překryla s ochranou osoby panovníka. Odtud pocházel specifický delikt urážky panovníka, tedy *crimen laesae Maiestatis*, „trestný čin uraženého Veličenstva“. Původně vnímán jako urážka panovníkovy rodiny (či rodu), byl jako takový také stíhán soukromou iniciativou rodu. Přibližně od 12. století však se stal útokem na stát jako takový, protože se jeho stíhání stalo veřejnou záležitostí. Tímto tedy trestní právo poprvé začalo nabývat veřejnoprávního charakteru. Delikt *crimen laesae Maiestatis* byl obsažen i v *Maiestatis Carolina* a celé předhusitské období považovalo stíhání tohoto deliktu za nedílnou součást královských výsad.

K vyvrcholení vývoje středověkého práva došlo v období stavovské monarchie, trestní právo nevyjímaje. Psané právo začíná převažovat nad právem obyčejovým. Zintenzivňuje se ochrana feudálního státu z trestných činů, které bychom z dnešního pohledu označili za trestné činy proti

²¹ KOTLAN, A. Procesy s účastníky stavovského povstání (1621 – 1623). In: *Encyklopedie českých právních dějin VIII. Svazek Procesy (do roku 1949)*. Plzeň – Ostrava 2017, s. 87.

státu, zde můžeme sledovat delikt zraedy, služby v nepřátelském vojsku, vojenského útoku proti státu, ohrožení územní celistvosti státu a též *crimen laesae Maiestatis*.

Při ochraně královského majestátu (*crimen laesae Maiestatis*), byl viník vždy vydán panovníkovi, aby o jeho trestu rozhodl a též jej provedl. Potrestání se řídilo obyčejovým právem až do povstání stavů roku 1547, na které Ferdinand I. Habsburský obratem reagoval v nové redakci zemských zřízení (vydané roku 1549). Zde je jako *crimen laesae Maiestatis* definováno v podstatě vše, co se šlechta pokusila svým povstáním na králi vydobýt: výlučné právo panovníka svolávat sněmy, jeho právo na obsazování nejdůležitějších míst ve státním aparátu a právo požadovat na šlechtě vojenskou službu, též soudcovská moc. Dále se zakazovalo vytvářet a organizovat opozici vůči králi: tato definice pak byla přímo převzata i do redakce z roku 1564.²²

Ferdinand vycházel z jednoduché úvahy. Každý kdo se zúčastnil sesazení Habsburků a přijetí Fridricha Falckého za krále, dopustil se trestného činu urážky panovníka. Navíc se stavové v kapitulačním reverzu z 13. listopadu 1620 k tomuto jednání sami přiznali. Nebylo třeba co dokazovat. Vycházelo se z toho, že vina byla „obecně známa“. Všem tedy automaticky hrozil trest ztráty hrdla, cti a statků.

Práce exekuční komise (mimořádný soudní tribunál) začala 15 března 1621 za předsednictví Karla z Lichtenštejna na Pražském hradě. Postupovala nakonec mnohem důkladněji, než přikazovala císařova instrukce z 11. února 1621. Zkrácené řízení bylo použito jen u osob, které se k soudu nedostavili z důvodů jejich emigrace. Proti těmto osobám se přelíčení konalo ve dnech 2. – 5. dubna. Rozsudky byly vyneseny tedy 5. dubna a všechny zněly na ztrátu života i statků. Jednalo se například o Václava Viléma z Roupova, Václava Bohuchvala Berky z Dubé a další.

Dále byla odsouzena skupinka povstalců, kteří se přelíčení nedožili. Jednalo se především o stavovského direktora za panský stav Albrechta Jana Smiřického, v jehož domě na Malé Straně byla v květnu 1618 zosnována pražská defenestrace, nebo polního maršála českého stavovského vojska Linhartu Colonna z Felsu. Jejich statky byly zkonfiskovány.²³

Ostatní vzbouřenci, jež byli internováni nebo v domácím vězení museli odpovědět na 236 otázek, které byly sestaveny na základě podkladů získaných z kanceláře Bedřicha Falckého. Když byli s obsahem otázek se-

²² K tomu především MALÝ, K. *Trestní právo v Čechách 15. – 16. století*. Praha 1979, s. 54 – 58.

²³ KOTLAN, A. Procesy s účastníky stavovského povstání (1621 – 1623). In: *Encyklopedie českých právních dějin VIII. Svazek Procesy (do roku 1949)*. Plzeň – Ostrava 2017, s. 87.

známeni, nastalo teprve to pravé zděšení. Navíc než se vzpamatovali tak byli odvedeni zpět do vězení, ale tentokrát již odděleně.

Průběh řízení však není možné rekonstruovat vzhledem k tomu, že se dochovalo jen minimum protokolů.

Řízení samozřejmě, jak již to v podobných situacích bývá, bylo provázáno udáváním, donášením, různými tlaky a prosbami o milost. Byla k tomu využívána složitá provázanost příbuzenských vztahů mezi šlechtou, která sahala až k císařskému dvoru. Z spoluvzbouřenců se stali mnohdy vzájemní udavači. Jako příklad se uvádí například Jáchym Ondřej Šlik, jenž ve snaze si vyprosit milost nasazoval na Václava Budovce z Budova a hlavní viníky označil emigranty.²⁴ Někteří však si stáli za tím, že jednali v zájmu blaha českého lidu, někteří se zdrceně přiznali k **velezradě**, někteří se dokonce soudu vysmívali.

Obžalovaní byli obviněni z vymáhání Majestátu, poskytnutí peněz a verbování žoldnéřů stavovské armády, **vyhazování místodržících z oken**, obsazení hradu, vyhnání jezuitů, kupování statků konfiskovaných katolické církvi, vydávání hanlivých spisů, pobuřování obecného lidu a zločin urážky královského majestátu.

Jak uvádí Antonín Kostlán: Dle původních představ měla komise roztrždit souzené osoby do tří kategorií. Do první z nich spadaly osoby, které se v zásadě provinily jen uznáním Fridricha Falckého za krále. Takové měly být (včetně katolíků) potrestány pokutou, přičemž polehčující okolnost představovalo, jestliže byly k tomuto činu nějak donuceny. Druhou kategorií, u níž se už počítalo se zbavením úřadů a konfiskací majetků, představovaly osoby, které se kromě toho dopustily urážky majestátu ještě nějakým dalším způsobem. Mohly tak učinit například přijetím některého z nižších úřadů či funkcí (například defenzoři víry, delegáti ke generálním sněmům, stavovští komisaři vyjednávající se zahraničím, členové komisí připravujících konfедераční akty, členové komisí podílejících se na odhadu, správě a prodeji duchovenských a dalších konfiskovaných statků, výběrčí berně aj.), spoluprací s Fridrichem Falckým a jeho dvorem, opuštěním země bez císařova svolení a přidáním se k vojskům nepřítele, agresivními útoky na katolickou víru aj. Třetí kategorii pak představovali vlastní vůdcové povstání, pro něž měl platit trest smrti. Sem mohli být zařazeni členové či aktivní spolupracovníci stavovského direktoria, osoby, které přijaly v době povstání nejvyšší zemské úřady včetně přisídících zemského soudu, vojenští velitelé útočící na císařské pozice a další významně angažovaní jedinci. Tato kategorizace provinění byla však v průběhu procesu oslabována nejen v důsledku nejasně vymezených hranic

²⁴ ČORNEJOVÁ, I. a kol. *Velké dějiny země Koruny české, sv. VIII (1619 – 1683)*. Praha – Litomyšl 2006, s. 79.

mezi jednotlivými kategoriemi, ale též uplatňováním protekčních zásahů ve prospěch řady obviněných zejména z řad vysoké šlechty. K tomu docházelo nejen prostřednictvím jednotlivých členů soudního tribunálu, ale i v průběhu následujícího schvalování definitivní podoby rozsudků vídeňským dvorem.²⁵

Obhajoba se nedostala ke slovu, zato byl dán dostatečný prostor pražským katolíkům, jejichž udávání soudu moc pomohlo.

Císaři se některé výsledky, resp. jejich výsledky nelíbily a tak je nechal zopakovat s použitím mučidel. Ne každý to dokázalo vydržet a tak, například jeden z takto vyslýchaných, Martin Fruwein z Podolí (také Martin Fruewein, Fruvein) pražský měšťan, purkrabí zemských desk a účastník Stavovského povstání měl být popraven. Ještě před popravou mu měl být vyříznut jazyk, neboť nejvíce prý zhřešil proti císařskému majestátu svými projevy. Pak měl být sťat a jeho tělo rozčtvrceno. Právě on byl jedním z těch, jehož výslech se císaři nezdá a měl být vyslechnut na mučidlech. Ten v pondělí 7. června 1621, když jej, nemocného a ležícího v žalární kobce v nejvyšším patře, předváděli k výslechu, pod záminkou odchodu na toaletu, se v podstřeší věže protáhl vikýřem, ze střechy skočil a byl nalezen mrtev v Jelením příkopu Pražského hradu.²⁶ Neušel však trestu rozčtvrcení, který byl vykonán později, a jeho hlava byla vystavena poté na Koňském trhu.

Rozsudky byly průběžně konzultovány s Ferdinandem. Prvních 25 bylo předloženo císaři 17. května 1621. Konzultace nad dalšími rozsudky následovaly 29. května a 12. června 1621. Názory na výši trestů ve Vídni nebyly jednotné. Někteří členové poradního konzilia byli pro výrazné zmírnění trestů, které měly mít spíše symbolický charakter. Mezi členy poradního konzilia byli mimo jiné právník Peter Heinrich von Strahlendorf říšský vicekancléř nebo nejvyšší český kancléř Zdeněk Vojtěch Popel z Lobkovic a Filip Fabricius, sekretář pražské dvorské kanceláře, jehož postihla pražské defenestrace.²⁷ Navrhovali mu popravu devíti z každého stavu, ostatní měli být posláni do Toskánska a do Neapole na galéry. Nakonec se zrušilo i čtvrcení zaživa, došlo k němu posmrtně.

Rozsudky nad ostatními byly vyneseny 19. a 20. června 1621. Byly vel-

²⁵ KOTLAN, A. Procesy s účastníky stavovského povstání (1621 – 1623). In: *Encyklopedie českých právních dějin VIII. Svazek Procesy (do roku 1949)*. Plzeň – Ostrava 2017, s. 87.

²⁶ KOBROVÁ, L. *Martin Fruwein*. Praha 2006. 56 s. Bakalářská práce. Filozofická fakulta UK, Ústav českých dějin, s. 37 a násl.

²⁷ KOTLAN, A. Procesy s účastníky stavovského povstání (1621 – 1623). In: *Encyklopedie českých právních dějin VIII. Svazek Procesy (do roku 1949)*. Plzeň – Ostrava 2017, s. 88.

mi přísné, nicméně odpovídaly tehdejšímu zvyklostem. Středověké tresty byly velmi kruté a často symbolizovaly spáchaný trestný čin. Pro celkovou ilustraci připomeneme, že tresty se v tomto období dělily do několika skupin – trest smrti, tresty tělesné, tresty majetkové, ztráta cti a vyhnání. Trest smrti jako trest hlavní a široce používaný měl rozmanitou podobu. Nejčastěji oběšením. Kromě toho mohla smrt nastat stětím, upálením, utonutím, zahrabáním zaživa, lámáním v kole, rozčtvrcením a rozřezáním. Tělesné tresty spočívaly v bití (bičování), useknutí ruky (případně prstů), oslepení, vytrhnutí jazyka a cejchování. Majetkové tresty měly podobu zabavení majetku, propadnutí majetku, propadnutí věci, pokuty a náhrady škody. Často byl konkrétní druh vyhrazený pro konkrétní zločin. V případě vyšších vrstev, hlavně šlechticů, se používalo obvykle stětí mečem, které nebylo považováno za tak dehonestující jako oběšení na šibenici. Kromě toho existovalo množství průvodních trestů jako vystavení na pranýři anebo v kleci na náměstí, což znamenalo ještě větší pohanu a ztrátu cti. Podobnou funkci měl i veřejný průvod z vězení k místu popravy. Dalšími tresty, provázejícími tento průvod, bylo bití, strhávání kousků kůže, vytržení jazyka, odseknutí ruky apod.²⁸

Tribunál po konzultacích ve Vídni vynesl 51 rozsudků. Z nich byl uplatněn trest smrti v 43 případech, z toho však jen v 27 případech bezodkladně. V 16 případech byl výkon odložen až do dalšího případného císařského rozhodnutí. Ve dvou případech (Fridrich Georg z Oldenburgu a Eliáš st. Rozín z Javorníku) došlo v mezidobí mezi vynesením rozsudku a vlastní exekucí, k odložení popravy z důvodů dalšího vyšetřování.

Z 27 odsouzených k smrti byli 3 z panského stavu, 7 rytířů a 17 měšťanů. Jejich náboženské vyznání bylo různé – luteráni, kalvíni, členové jednoty bratrské a jeden katolík.

Z panského stavu:

Jáchym Ondřej Šlik z Holíče, hrabě z Pasounu (německy Joachim Andreas von Schlick, Graf von Passaun und Weißkirchen) nar. 9. září 1569 v Ostrově, šlechtic ze starobylé luteránské rodiny původem z Chebska. V jednáních vzbouřených českých stavů se angažoval již od roku 1608, právě on přesvědčil Slezsko a Lužici, aby se k českému stavovskému po-

²⁸ Například KLABOUCH, J. *Staré české soudnictví (Jak se dříve soudilo)*. Praha 1967, s. 259; KUČTA, J., SCHELLE, K. Trest smrti včera a dnes. In: *Universitas*, roč. 15, č. 3, 1982, s. 17; LYONS, L. *Historie trestu*. Praha 2004; MALÝ, K. *České právo v minulosti*. Praha 1995; MALÝ, K. *Trestní právo v Čechách v 15. – 16. století*. Praha 1979; MONESTIER, M. *Historie trestu smrti. Dějiny a techniky hrdelního trestu od starověku po současnost ve světě a českých zemích*. Praha 1998; SCHREIBER, H. *Trest smrti v dějinách lidstva*. Praha 2008; STIPTA, I. *Dějiny soudní moci v Uhorsku do roku 1918*. Košice 2004; SVÁTEK, J. *Dějiny poprav a katů v Čechách*. Praha 2004; VLČEK, E. *Dějiny trestního práva v českých zemích a Československu*. Brno 2006.

vstání přidaly. Patřil k čelným představitelům luteránského křídla vzbouřených stavů. Za vlády Matyáše Habsburského v roce 1611 se stal královským maršálkem. Poté od Fridricha Falckého, k jehož zvolení značně přispěl, přijal úřad nejvyššího zemského sudího. A k tomu lantfojtství v markrabství hornoluzickém. Účastnil se pražské defenestrace, pravděpodobně byl jedním z jejích vykonavatelů. Ze Zhořelce počátkem roku 1621 vyjednával s Lichtenštejnem o své beztrestnosti, avšak byl ve Frýdlantu v březnu toho roku zajat saským kurfiřtem Janem Jiřím (1585-1656) v rámci jeho pacifikace této vedlejší země Koruny české. Na žádost císaře Ferdinanda II. pak byl vydán ve dnech 23. - 27. května z Drážďan do Prahy k potrestání. Odsouzen k stětí hlavy a k utnutí pravé ruky.²⁹

Václav Budovec z Budova, nar. 28. srpna 1551 v Červené Janovici. Za stavovského povstání byl jedním z direktorů za panský stav, královským komorníkem a prezidentem apelačního soudu. Byl účastníkem pražské defenestrace. Odsouzen ke stětí hlavy.³⁰

Kryštof Harant z Polžic a Bezdruzic, nar. roku 1564 v Klenové. V roce 1618 se vrátil do Prahy, kde se aktivně účastnil povstání českých stavů. Roku 1619 se stal vojenským komisařem jednotek v Mladé Boleslavi, Kouřimi a Hradci Králové a působil jako velitel dělostřelectva Thurnovy armády. Za vlády Fridricha Falckého, zastával funkci tajného rady a předsedy České komory zemské. Byl odsouzen ke stětí hlavy.³¹

Z rytířského stavu:

Kašpar Kaplíř ze Sulevic, nar. roku 1535, český rytíř, člen direktoria českých stavů v době stavovského povstání. Jako generál dělostřelectva pod velením hraběte Thurna se účastnil v roce 1618 obléhání Vídně, za vlády Fridricha Falckého byl v letech 1618–1620 nejvyšším zemským písařem. Původně působil jako císařský rada. Odsouzen ke stětí hlavy.

Prokop Dvořecký z Olbramovic, nar. neznámo, rytíř z rodu Dvořeckých z Olbramovic, člen direktoria českých stavů v době stavovského povstání, dříve působil jako císařský rada, za vlády Fridricha Falckého vykonával post podkomořího (1619 – 1620). Odsouzen ke stětí hlavy.

Fridrich z Bílé, nar. neznámo, rytíř z rodu pánů z Bílé, člen direktoria

²⁹ KOTLAN, A. Procesy s účastníky stavovského povstání (1621 – 1623). In: *Encyklopedie českých právních dějin VIII. Svazek Procesy (do roku 1949)*. Plzeň – Ostrava 2017, s. 89; PETRÁŇ, Josef. *Staroměstská exekuce*. Praha: Rodiče, 2004, s. 320 – 324.

³⁰ GLÜCKLICH, J. *Václava Budovce z Budova korespondence z let 1579 – 1619*. Praha 1908; REJCHRTOVÁ, N. *Budovec z Budova Václav*. Praha 1984; VONDRA, R. Václav Budovec z Budova: (1551 – 1621). In: *Historický obzor*, roč. 19. č.7/8, 2008, s. 184 – 187.

³¹ KOLDINSKÁ, M. *Kryštof Harant z Polžic a Bezdruzic: cesta intelektuála k popravě*. Praha – Litomyšl 2004; NEJEDLÝ, Z. *Křištof Harant z Polžic: 1621 – 1921*. Praha 1921; RACEK, J. *Kryštof Harant z Polžic a jeho doba I – III*. Brno 1970 – 1973.

českých stavů v době stavovského povstání. Dříve působil jako císařský rada, za vlády Fridricha Falckého vykonával post purkrabího hradeckého kraje. Odsouzen ke stětí hlavy.

Jindřich Otta z Losu, nar. 1541, rytíř z rodu Ottů z Losu, člen direktoria českých stavů v době stavovského povstání. Dříve působil jako císařský rada, před ale i za vlády Fridricha Falckého vykonával post karlštejského purkrabího a královského podkomořího. Odsouzen ke stětí hlavy.

Diviš Černín z Chudenic, nar. 1565, rytíř z rodu Černínů z Chudenic, jediný katolík mezi popravenými, císařský rada, za stavovského povstání zasedal jako jediný katolík na zemském soudu, za panování Fridricha Falckého zastával funkci místodržícího (místodržitel) a nejvyššího dvorského hofmistra. Odsouzen ke stětí hlavy.

Vilém starší Konecchlumský z Konecchlumí, nar. 1551, rytíř z rodu Konecchlumských z Konecchlumí, za stavovského povstání zastával funkci stavovského komisaře. Odsouzen ke stětí hlavy.

Bohuslav z Michalovic, nar. 1565, bratrsko-kalvínský politik a právník, rytíř z rodu vladků z Michalovic, člen direktoria českých stavů v době stavovského povstání. Za vlády Fridricha Falckého vykonával funkci druhého místokancléře a purkrabího hradeckého kraje. Odsouzen ke stětí hlavy a utnutí pravé ruky.

Z městského stavu:

Valentin Kochan z Prachové, nar. 1561 v Strakonických měšťan, právník a písař Nového Města pražského, člen direktoria českých stavů v době stavovského povstání. Odsouzen ke stětí hlavy.

Tobiáš Štefek z Koloděj, (něm. Tobias Steffek von Kol[l]odey), český šlechtic, původem měšťan, za povstání direktor za městský stav, byl nápomocen při formulování právních dokumentů českých stavů. Odsouzen ke stětí hlavy.

Ján Jesenský, (též Jan z Jesenu, či Jan Jessenius), nar. 27. prosince 1566 ve Vratislavi, Slezsko, slovenský lékař, politik a filozof, rektor Univerzity Karlovy, za vzbouřené české stavy se účastnil diplomatických jednání s Uhry a Sedmihradskem. Jeho další osudy byly velmi složité. Byl zajat již v létě 1618 císařskou stranou v Prešburku (Bratislava), když se pokoušel odradit tamní stavy od volby Ferdinanda II. za uherského krále. Byl pak vězněn ve Vídni až do prosince 1618, kdy byl propuštěn v rámci výměny zajatců. Znovu byl zatčen Lichtenštejnem 1. prosince 1620. Byl odsouzen k vyříznutí jazyka za živa a poté k stětí hlavy. Jeho tělo bylo katem Mydlářem posmrtně rozčtvrceno a vystaveno u tehdejší Horské brány.³²

³² KOTLAN, A. Procesy s účastníky stavovského povstání (1621 – 1623). In: *Encyklopedie českých právních dějin VIII. Svazek Procesy (do roku 1949)*. Plzeň – Ostrava 2017, s. 90.

Kryštof Kober z Koberšperku, (též Kryštof starší Kober z Kobersberku či Kryštof Kobr z Koberštejna), nar. neznámo, pražský měšťane a dvorní úředník při české komoře, stařešina direktorů městského stavu. Odsouzen ke stětí hlavy.

Jan Šultys z Felsdorfu, (též Jan starší Šultys z Kutné Hory), nar. 1560 ve Slaném, měšťan, člen direktoria českých stavů v době stavovského povstání. Odsouzen ke stětí hlavy.

Maxmilián Hošťálek z Javořice, nar. roku 1564 v Žatci, český politik, primátor města Žatce, zemský direktor během stavovského povstání navíc v jeho domě přespal 27. října 1619 Fridrich Falcký cestou na svou pražskou korunovaci. Odsouzen ke stětí hlavy.

Jan Kutnauer ze Sonnenštejna (též Jan Kutnauer ze Sonenštejna), nar. 1581, staroměstský konšel, purkmistr, vinárník, advokát a vojenský hejtmán ze stavovského povstání. Rovněž měl se podílet na vydrancování jezuitské koleje v Klementinu. Byl odsouzen k oběšení na břevnu vystrčeném z okna staroměstské radnice.

Simeon Sušický ze Sonnenštejna (též Šimon Sušický ze Sonenštejna), nar. roku 1579, pražský měšťan, staroměstský radní. Za stavovského povstání, sloužil jako koncipista české komory. Jako správce jezuitům zabavené klementinské koleje nezabránil žoldnéřům v drancování. Byl otčímem Jan Kutnauera a byl odsouzen k oběšení na stejném břevnu jako on.

Nathanael Vodňanský z Uračova, nar. roku 1563 v Domažlicích, primátor Starého města pražského. Od roku 1609 defensor dohlízející na svobodu víry v Českém království. Za povstání se účastnil práce četných komisí a jednání. Byl odsouzen k oběšení na šibenici umístěné na náměstí u kašny.

Václav Mašterovský z Jizbice (též Václav Maštěrovský z Jizbice), nar. neznámo, pražský měšťan, staroměstský radní. Jako správce jezuitům zabavené klementinské koleje nezabránil žoldnéřům v drancování. Byl odsouzen ke stětí hlavy.

Jindřich Kozel z Peclínovce, nar. neznámo, pražský měšťan, novoměstský radní a válečný komisař. Měl být pověšen z okna novoměstské radnice, ale císař 3. června 1621 změnil jeho ortel na stětí hlavy, což se i stalo.

Ondřej Kocour z Votína, nar. neznámo, pražský měšťan, novoměstský radní. Odsouzen ke stětí hlavy.

Jiří Řečický, nar. neznámo, pražský měšťan, novoměstský radní. Aktivně působil pro sesazení Ferdinanda II. a volbu Fridricha Falckého, dále pomáhal s budováním zemské hotovosti a při odzbrojování katolíků a účastnil se práce řady komisí. Odsouzen ke stětí hlavy.

Michal Witmann (též Michal Wittmann), nar. neznámo, pražský měšťan, novoměstský radní. A stejně jako Řečický Aktivně působil pro sesaze-

ni Ferdinanda II. a volbu Fridricha Falckého, dále pomáhal s budováním zemské hotovosti a při odzbrojování katolíků a účastnil se práce řady komisí. Odsouzen ke stětí hlavy.

Simeon Vokáč z Chyš (též Šimon Vokáč z Chýš a Spitzberku/a), nar. neznámo pražský měšťan, novoměstský radní. I jemu bylo kladeno za vinu totéž do Řečického a Witmannovi. Odsouzen ke stětí hlavy.

Leander Rüppel z Ruppachu (též Leonard Ryppl či Ryppl), nar. neznámo, saský a falcký tajný rada, poté pražský měšťan ze Starého Města pražského a doktor práv. Za stavovského povstání působil jako poradce direktoria českých stavů. Napřed mu byla uťata pravice, pak byla sřeta hlava.

Jiří Hauensild z Fürstenfeldu (též Jiří Hauenschild z Fürstenfeldu), nar. neznámo, doktor práv. Za povstání apelační rada, účastnil se diplomatických jednání se Saskem. Byl odsouzen k stětí hlavy a utnutí pravé ruky.

Z uvedeného přehledu vyplývá, že nejvíce byla postižena královská města, i když nebyla hlavním hegemonem povstání. Jak již bylo uvedeno, tak v nepřítomnosti byli ke ztrátě hrdla odsouzeni členové direktoria a Thurn.

Rozsudky byly vykonány hned druhý den 21. června 1621. A zde se setkáváme s další odlišností od do té doby vžitých zemských pravidel. Totiž když byl v rozsudku stanoven trest smrti, byl soud povinen oznámit nejméně tři dny předem odsouzenému datum a hodinu popravy.

Odsouzení stavové byli po vynesení rozsudku odvedeni zpět do cel a byli k nim připuštěni příslušníci jejich rodin a další příbuzní. Potom k nim byli vpuštěni jezuité, kteří je přemlouvali k přestupu ke katolictví. Všichni to ale odmítli. Až poté byli vpuštěni luteránští kazatelé. K Českým bratřím se ale kazatelé nedostali.³³

A nastal předvečer popravy. Na Staroměstském náměstí se stavělo popravčí lešení potažené černým sukem. Náměstí bylo obsazeno vojskem, aby byl zachován klid. Odsouzení konečně mohli strávit společnou noc na staroměstské radnici. Každý poslední chvíle prožíval jinak. Nikdo však nespál.

24 odsouzených mělo být popraveno a tři oběšeni. Podle tehdejších zvyklostí se poprava musela konat ve všední den, a to vždy veřejně. V případě popravy českých stavů to nebylo jinak. Všem odsouzeným prokurátor znovu přečetl rozsudek. Výkonem exekuce byl pověřen kat Jan Mydlář.

Královský prokurátor vyvolával jména odsouzenců a královský rychtář je přiváděl na popravěštní. Jako první šel hrabě Jáchym Ondřej Šlik z Holejče. Trubači a bubeníci začali dělat randál, aby nebylo slyšet pří-

³³ KLABOUCH, J. *Staré české soudnictví (Jak se dříve soudovalo)*. Praha 1967, s. 64.

padné výkřiky popravovaných. Všichni odsouzení měli odkrytou hlavu a odhalenou hrud'. Údajně límec si odstříhli sami. Šlika doprovázeli na popraviště čtyři luteránští duchovní. Katolické kněze odmítl. Odsouzeného Šika na popraviště doprovázeli i dva jeho sluhové, aby jeho tělo uložili do rakve. Měli tak zabránit zneuctění jeho těla katovými pomocníky. Kat vykonal své dílo useknutím hlavy. Původní verdikt ovšem zněl čtvrcení zaživa. Tím ale exekuce neskončila. Jeden z jeho sluhů položil jeho ruku na špalek, které mu byla podle rozsudku katem useknuta. Až v tuto chvíli poprava Šlika skončila a jeho sluhové mohli odnést jeho tělo.

Další přišel na řadu Václav Budovec z Budova. Černé sukno před špalkem bylo vždy vyměněno, aby odsouzený neviděl stopy popravy předchůdce. Budovec byl starý pán téměř sedmdesátiletý přívrženec Jednoty bratrské. Původní verdikt zněl rozčtvrcení zaživa a poté části jeho těla měly být rozvěšeny na rozcestích Prahy, avšak trest byl zmírněn v pouhé stětí. To se nakonec změnilo. Ale nejprve mu byla uřata ruka na připomínku porušení přísahy věrnosti císaři, a až potom useknuta hlava.

Jako třetí odsouzený a poslední z panského stavu nastoupil popravu Křištof Harant z Polžic a Bezdružic. I jeho poprava proběhla klidně.

Následovala skupina rytířů. Z nich jako první Kašpar Kaplíř ze Sulevic. Byl značně zesláblý, tedy kněz ho musel podpírat. J. A. Komenský o jeho popravě napsal *„Když ho po vynešeném orteli smrti navštívil kněz Jan Rosacius, přivítal ho očima sic pláčtivýma, ale myslí veselou těmi slovy: ‚Hle, já nebohý stařec, dávno jsem mého milého Pána Boha prosil, aby mi milostiv býti a mne s tímto světem rozloučiti ráčil. Ale nestalo se toho, nebo chtěl Pán Bůh, abych také v své starosti světu za divadlo, jemu pak za slávu byl a pro zastávání slávy a pravdy jeho tu smrt, kteráž (věřím jeho milosti Božské) drahá bude před obličejem jeho, abych podstoupil. Kterážto smrt, ač ovšem před světem bude poputná a ohavná, však před Bohem slavná.‘ (...) Když tu něco kněz, jak naděje spasení nezáleží na samé dobře sebe svědomé mysli než obzvláštně na doufání skrze Krista Božímu milosrdenství, promluvil, vedl dále řeč pobožný stařec: ‚Vzkázala mi včera má strýna, chtěl-li bych u knížete Lichtenšteina milosti hledati, že by mi život byl darován, však tak, abych do smrti vězněn zůstal. Ale já jsem vzkázal, že já jim z takové milosti děkuju. Nebo kdy bych milosti hledal, dal bych se vinen, jako bych něco zlého učinil a té smrti hodně zasloužil; jakož pak nezasloužil jsem. Pověz tedy, že já milosti hledám a hledati budu u Boha, proti němuž jsem v životě mém v mnohém hřešil, proti knížeti pak v ničem. A byť i tak bylo, že bych ve vězení živ býti mohl, mně však proměna ta byla by obtížná. Já zajisté jsa již shrbený stařec, dávno již syt jsem života toho. Nebo nemohu ani chuti pokrmu rozeznati, ani nápojem libým se občerstviti. K tomu, sedím-li dlouho, stýská mi se; ležeti těžko, choditi pak hned naprosto, leč od jiných veden jsa aneb na berlíčkách se odnesa, nemohu. I k čemuž jest mi takový život? A jestližeť já volný tento život tak těžce*

snáším, i jakž bych snášel vězení? Uchovejž tedy Bůh od svatého mučedníků tovaryšstva odloučenu býti atd.“³⁴

Následovali Prokop Dvorecký z Olbramovic. Původní verdikt zněl rozčtvrcení za živa, dostal částečné omilostnění, takže byl jen sťat.

I u Fridricha z Bílé původní verdikt zněl rozčtvrcení za živa, také on dostal částečné omilostnění, takže byl jen sťat.

Po Fridrichovi přišli na řadu Jindřich Ota z Losu, jenž rovněž byl původně odsouzen ke rozčtvrcení za živa, i on byl částečně omilostněn, takže byl sťat, a hejtman pražského hradu Diviš Černín z Chudenic. Černín byl jediný katolík mezi popravenými a tak ho na popraviště doprovázel jeden kanovník a jeden jezuita. Podle původního rozsudku mu měly být uřaty dva prsty jako trest za porušení přísahy věrnosti císaři, dostal rovněž částečné omilostnění, takže byl „pouze“ sťat. Do poslední chvíle doufal v milost.³⁵

Z rytířů potom následoval na popraviště Vilém z Konecchlumu, jehož na popraviště musel podpírat kněz, protože byl příliš zesláblý. Následoval Bohuslav z Michalovic, jenž popravu snášel asi nejstatečněji.

Následovali měšťané. Jako první z nich na popraviště vystoupil Jan Theodor Sixta z Ottersdorfu. Za vlády Fridricha Falckého působil jako defensor a direktor, během stavovského povstání těžce onemocněl a nemohl se účastnit jednání vzbouřenců, což se poté u soudu bralo jako polehčující okolnost. Totiž když poklekl před špalek jeho synovci, bratři Platejsové, přišli se zprávou, že předseda mimořádného tribunálu Karel I. z Lichtenštejna exekuci jejich strýce pozastavil a nařídil jej odvést zpět do vězení. Tak se také stalo, čímž byla vyvolána naděje i u dalších odsouzených, že se tak může stát i jim. Jan Theodor Sixt z Ottersdorfu odešel do exilu a zemřel v Drážďanech.

Následoval Valentin Kochan z Prachové. Jeho na popraviště provázal jeho služebník, který vzal jeho šaty, aby je rodině mohl odevzdat nepotřísněné krví. Chtěl na popraviště vzít svého malého synka, aby si pamatoval otcovu smrt, avšak kněz mu v tom zabránil.³⁶

Dalším měšťanem, jenž vystoupil na popraviště, byl Tobiáš Štefek z Koloděj. Poprava proběhla v klidu.

Následoval Jan Jesenský. Tomu ještě před smrtí kat vyřízl jazyk a poté sťal hlavu. Jeho tělo bylo po exekuci odvezeno k Horské bráně, kde byl rozčtvrcen a vpleten do kola. Jeho hlava s kusem jazyka byla spolu s hlavami dalších jedenácti českých pánů vystavena pro výstrahu na tribuně

³⁴ KOMENSKÝ, J. A. *Historie o těžkých protivenstvích církve české*, kap. LXIV.

³⁵ KALISTA, Z. Diviš Černín. In: *Časopis Společnosti přátel starožitností československých v Praze*, roč. 37, 1929.

³⁶ PETRÁŇ, J. *Staroměstská exekuce*. Praha 2004, s. 15.

Staroměstské věže po dobu deseti let, kdy byla potají sejmuta a pohřbena neznámo kde. Zbylé ostatky Jesseniova těla nebyly údajně nikdy nalezeny. Kat musel pro další exekuci vyměnit meč (měl údajně k dispozici čtyři).³⁷

Po exekuci Jesenského byl na popraviště přiveden Kryštof Kober z Koberšperku. I jeho poprava proběhla v klidu.

Následovali dva „venkovští“ primátoři Jan Šultys z Kutné Hory a Maxmilián Hošťálek z Javořice. V případě Šutyse podle původního rozsudku měla být hlava přibita na pranýři v místě bydliště, ovšem verdikt byl zmírněn tak, že po popravě byla jeho hlava pověšena na městské bráně v Kutné Hoře. Na jeho vystavenou lebku jako by se zapomnělo, zůstala viset i přes sejmutí ostatních hlav v roce 1631. Sundána byla až v roce 1724 na povolení císaře, když se opravovala městská brána.³⁸

Také hlava Hošťálkova nezůstala v Praze, ale byla zavěšena na jedné ze žateckých městských bran.³⁹

Další odsouzeným, jehož čekala poprava, byl Jiří Hauenšild z Fürstenfeldu. Nejprve mu kat uřadil pravici, již přísahal v úřadě věrnost císaři a až poté byla vykonána poprava.

Následoval Leander Ruppel z Ruppachu. Rovněž mu kat uřadil pravici, již přísahal v úřadě věrnost císaři, poté jej stál.

Následovala poprava tří oběšením. První dva byli oběšeni na prknu vystrčeném z radnice a třetí na samostatné šibenici vztyčené uprostřed Staroměstského náměstí. Jan Kutnauer a jeho nevlastní otec Šimon Sušický byli členy českobratrské církve. Oběšení na břevnu vystrčeném z okna radnice, byla ta největší potupa pro českobratrské věřící.

Hned po nich přišel na řadu Nathanael Vodňanský, jenž byl oběšen na šibenici.

Následovaly popravy stětím dalších měšťanů. Nejprve Václava Mašterovského. Poté, co viděl omilostnění svého strýce Jana Theodora Sixta z Ottersdorfu, doufal v něco podobného. Nestalo se tak a proto poprava byla dokonána. Po něm následovali Jindřich Kozel, Ondřej Kocour, Jiří Řečický, Michal Wittman a Šimon Vokáč.

Samotná poprava trvala čtyři hodiny.

Ještě je třeba zmínit jedno jméno Pavla Kavky z Říčan, jenž patřil mezi

³⁷ V tomto se informace liší, některé prameny uvádí, že první meč vyměnil již před popravou Štefka.

³⁸ PETRÁŇ, J. *Staroměstská exekuce*. Praha 2004, s. 327.

³⁹ KŮRKA, V., O soudním hrdelním procesu a popravě Maxmiliána Hošťálka z Javořice. In: *Kulturní měsíčník Žatec*, č. 4 – 7, 1968; 1č. 6, 10, 1969; ROEDL, B. Maxmilián Hošťálek. In: *Promenáda III*, č. 27, 1995; VLTAVSKÝ, L. *Památce Maxmiliána Hošťálka*. Žatec 1921.

stavovské direktory a aktivní účastníky povstání. Tribunál jej odsoudil k smrti, ale díky jeho výmluvnosti byl rozsudek změněn v doživotní vězení na hradě Zbiroh. Propuštěn byl v roce 1627, avšak zanedlouho zemřel.

Pro kata však práce neskončila. Musel ještě 12 hlav sřátých odsouzenců vyvěsit na malostranskou mosteckou věž. Byly to hlavy Šlika, Budovce, Kaplíře, Dvoreckého, pána z Bílé, Oty z Losu, Michalovice, Kochana, Stefka, Kobra, Jesenského a Haunschilda. Rovněž na mostecké věži byly vystaveny vyříznuté jazyky a useknuté ruky. Důvod byl údajně ten, že jejich vina byla větší než ostatních. Také tělo Jesenského bylo poté koňmi rozčtvrceno na čtyři kusy a ty pak byly na popravišti vztyčeny do výše. Lebka Jáchyma Ondřeje Šlika na četné prosby jeho vdovy mohla být snata již květnu 1622. Zbýlých jedenáct hlav zde viselo až do vpádu saského vojska v listopadu 1631.

Večer si rodiny popravených přišly pro jejich těla, aby je mohly pohřbít na pražských hřbitovech. Těla Hošťálka a Šultyse byla pochována ve společném hrobě na hřbitově nedaleko kostela u Matky Boží na Louči. Večer byli také sundáni z šibenice tři oběšené měšťané.

Dále příští den byly na Staroměstském náměstí vykonány ještě některé již nehrdelní tresty. Především staroměstský měšťan a purkmistrovský služebník Mikuláš Diviš z Doubravína, nar. cca 1577, jenž v roce 1619 vítal v Praze Fridricha Falckého v převlečení za Jana Žižku z Trocnova, byl po dvě hodiny přibit za jazyk k šibenici. Z města zároveň byli vymrskáni druhý služebník staroměstského purkmistrovského úřadu Václav Božecký a dále i dosavadní prokurátoři při soudech vyšších a novoměstští měšťané Josef Kubín (jinak Gragsa) a Jan Švehla. Vypovězením bylo potrestáno ještě několik dalších lidí.⁴⁰

Rovněž zde bylo ještě několik dalších osob, které nebyli stíháni na hrdle nebo jim byla udělena milost a trest změněn. Na trest odnětí svobody, většinou na doživotí. Na hradě Zbirohu byli věznění na doživotí odsouzení Vilém st. z Lobkovic a někdejší stavovští direktori Pavel Kavka z Říčan (propuštěn až 1627 záhy před svou smrtí), Václav Šťastný Pětipeský z Chýš (propuštěn 1623 po konverzi ke katolictví, později místokomoří Českého království, zemřel asi 1638) a Jan Vostrovce z Kralovic (propuštěn 1623, zemřel po 1629). Rovněž zde byl vězněn Johann Bernhard z Fünfkirchenu (1561 – 1621, na Zbirohu zemřel) a Jindřich Vavřinec z Gutštejna na Hostouni (vězněn ještě v roce 1624). Dále několik méně významných vězňů bylo drženo i na hradě Křivoklát, kam přibyl ostatně v roce 1622 také Jeroným Makovský z Makové, někdejší komorník císaře Rudolfa II.,

⁴⁰ KOTLAN, A. Procesy s účastníky stavovského povstání (1621 – 1623). In: *Encyklopedie českých právních dějin VIII. Svazek Procesy (do roku 1949)*. Plzeň – Ostrava 2017, s. 91.

vězněný již dříve v letech 1603-1619 (byl Ferdinandem II. opět uvězněn, protože výměnou za osobní svobodu prozradil v roce 1619 stavům úkryt Rudolfových sbírek na Pražském hradě; zemřel 1630). Osoby vězněné na pražských radnicích byly nejprve propuštěny do domácího vězení a nejspíše v červnu 1623 byly již všechny na svobodě. Patřil mezi ně například humanistický básník a lékař Matyáš Borbonius z Borbenheimu (1566 – 1629) z Nového Města pražského, sekretář české dvorské kanceláře Jiří Závěta ze Závětic (1575 – asi 1637) a prokurátor při soudech vyšších Melichar Teyprecht z Prechtynku ze Starého Města pražského.⁴¹

Fyzická exekuce byla skončena. Kat Mydlář za ní údajně dostal 559 kop, 40 grošů a 6 denárů.⁴²

Popravou vzbouřených stavů však jejich postih neskončil. Následoval majetkový postih účastníků povstání, tedy konfiskace jejich majetku. Chceme-li sledovat vývoj konfiskací, musíme se vrátit ještě znovu do listopadu 1620, kdy bylo českých stavům nařízeno povinné holdování císaři. Zároveň 25. listopadu 1620 nařídil listem císař prezidentu královské komory Vilému Slavatovi, že je nutné zkonfiskovat statky všech povstalců. Nesmíme však zapomenout, že i už během válečného tažení Ferdinand II. vydal 6. srpna 1619 dekret, jímž nařizoval konfiskaci statků českých stavů k úhradě válečných výloh.

Na příkaz knížete Karla z Lichtenštejna byli dne 9. prosince 1620 vysláni komisaři do všech krajů, aby povstalce evidovali. Mezi těmito pří-

⁴¹ KOTLAN, A. Procesy s účastníky stavovského povstání (1621 – 1623). In: *Encyklopedie českých právních dějin VIII. Svazek Procesy (do roku 1949)*. Plzeň – Ostrava 2017, s. 91.

⁴² O popravě 27 českých pánů byla vydána řada prací, z nichž nejobsáhlejší a nejkompaktnější je kniha Josefa PETRÁŇE, *Staroměstská exekuce*. Praha 2004. 320 s. vydána čtyřikrát. Z dalších prací především VRABEC, J. J. *Popravy na Staroměstském náměstí 21. června 1621*. Praha 1908; HERBEN, J. *Poprava českých pánů na Staroměstském náměstí v Praze 21. června 1621*. Praha 1921; HERAIN, J., TEIGE, J. *Poprava na Staroměstském rynku v Praze 21. června r. 1621*. Praha 1904; MOLNÁR, D. B. *Hlavy mučedníků bělohorských*. Praha 1882; ROSACIUS, J. *Koruna neuvadlá mučedníkův božích českých, to jest: Pravdivá zpráva o pobožném k smrti se připravování věrných a při pravdě Boží stálých Čechův*. Praha 1913. KAVKA, F. *Bílá Hora a české dějiny*. Praha 2003; KROFTA, K. *Bílá Hora*. Praha 1914; STLOUKAL, K. *Bílá Hora a Staroměstské náměstí*. Praha 1921; VRABEC, J. J. *Popravy na Staroměstském náměstí 21. června 1621*. Praha 1908. Z dalších prací časopiseckých viz zejména GINDELY, A. *Popravy v Praze po bitvě bělohorské a jejich následky*. In: *Časopis Musea Království Českého*, roč. 53, 1879, s. 125, 364; WINKELBAUER, T. *Karel z Lichtenštejna a staroměstská exekuce 21. června 1621 jako české místo paměti v zrcadle historiografie*. In: *Časopis Matice moravské*, roč. 131, suppl. 3, s. 49. 2012; Svoji informační hodnotu mají i paměti kata Mydláře upravená Josefem SVÁTKEM: *Paměti katovské rodiny Mydlářů – rozličné příběhy katovské*. Praha 2005 (zde samozřejmě není jasné, co si autor přidal a upravil).

pravami na konfiskace byl dán ještě Lichtenštejnovi rozkaz, aby nechal sledovat bývalé vůdce povstání. To vše jsme již zaznamenali v souvislosti s přípravou fyzické exekuce.

Další kroky ve směru majetkové konfiskace ohlásil císař Lichtenštejnovi už ve svém listu z 2. července 1621. Císařská pokladna se v té době zmítala ve velkých problémech a tak bylo třeba jednat rychle. Dne 18. ledna 1622 byla na návrh Karla z Lichtenštejna ve Vídni podepsána smlouva o mincovním konsorciu mezi císařskou dvorskou komorou a soukromým konsorciem,⁴³ které převzalo do své správy mincovnictví a zavázalo se, že odvede z mincoven v Čechách, na Moravě a v Dolních Rakousích během jednoho roku 6 milionů zlatých. Smlouva vešla v platnost 1. února 1622 a měla skončit 16. února 1623. Konsorcium rovněž získalo výhradní právo na nákup veškerého stříbra a právo na výkup všech kvalitních stříbrných mincí nacházející se na území Čech, za předem stanovené ceny.

Konsorcium nahrazovalo všechny mince v oběhu za nové – ovšem s desetinásobně nižším obsahem stříbra. Jednu minci roztavili, přimíchali k ní obyčejné kovy a vyrazili deset nových. Hovořilo se o tzv. dlouhé minci. Totiž stříbro z devíti starých mincí šlo do kapes členů konsorcia, kteří ho obratem směňovali za pevnou cizí měnu. Užívání jiné měny než nových mincí bylo v zemi zakázáno. Za tuto novou měnu potom členové konsorcia skupovali zkonfiskované statky. V důsledku vytunelování měny nastal státní bankrot – tzv. měnová kaláda.⁴⁴

Tentýž den jako byla podepsána smlouva s konsorciem bylo vydáno císařské nařízení, kterým byl ustanoven zvláštní konfiskační soud (komise) a členy byli jmenováni Adam z Valdštejna, Bedřich z Talmberka a Sezima z Vrtby za předsednictví knížete Lichtenštejna.

Dne 3 února v Innsbrucku byl vydán tzv. generální pardon (zveřejněn byl 7. května), jenž omilostňoval účastníky českého stavovského povstání, pokud přiznali svoji účast. Zaručoval jim osobní svobody, ale nechránil jejich majetek. Přesněji předvolání (tzv. půhon) byl obecný a neadresný, aby byl každý provinilý nucen obvinít sám sebe. Generální pardon prohlašoval: „Všichni jsou vinni urážkou Veličenstva, proto také ti, co byli na hrdle potrestáni, své privilegia, čest, život a statky propadli; z přirozené milosti císařské se jim hrdlo a čest daruje, ale pokuty na statcích a penězích budou odvedeny do královské komory. Ten, kdo se příliš neprovinil, může zůstat na svých statcích pod podmínkou, že na zaplacení dluhů jistou peněžitou

⁴³ Konsorcium bylo složené z následujících osob: Karel z Lichtenštejna, František z Dietrichštejna, Albrecht z Valdštejna, Pavel Michna z Vacínova, Hans de Witte a Jakub Bassewi. Podílňík ovšem údajně bylo 15. Jejich jména však byla utajena.

⁴⁴ K vydání patentu o kaládě došlo 28. prosince 1623. Hodnota mince byla snížena na 12,5 % nominální hodnoty. Kvalitní měna skončila v kapsách spekulantů.

pomoc císaři učiní. Ten, kdo se v šesti nedělích před královského místodržícího nedostaví, proviní se uražením císařské velebnosti; kdo se nepřizná ke všemu, co by mu mohlo býti dokázáno, při svoji ztrátě.“ Tedy ten, kdo by se na všeobecné vyzvání před komisi nedostavil, měl být odsouzen jako velezrádce.

Konfiskační komise dále měla vyšetřovat aktivity provinilců během povstání.

Další události následovaly v rychlém sledu. 7. března 1622 byl na Moravě ustaven soudní dvůr za předsednictví kardinála Dietrichštejna. Následně byla sestavena listina s 247 obviněnými osobami. V srpnu začal soudní dvůr vynášet rozsudky. Do určité míry se postupovalo jako v Čechách. Nejprve byly vyneseny rozsudky nad dvanácti zemřelými osobami, jimž byl ale zabaven majetek. 2. září bylo potom vyneseno 16 rozsudků smrti nad osobami, které se nedostavili k soudu.⁴⁵ Další rozsudky byly vyneseny 3. listopadu na brněnské radnici. 20 provinilců bylo odsouzeno k smrti, ale jejich tresty byly poté změněny na tresty odnětí svobody na Špilberku.⁴⁶

Dne 19. listopadu 1622 se opakovala na Moravě situace jako v Čechách. I zde byl vydán generální pardon pro Moravu. Účast na povstání se neměla trestat na hrdle a uvěznění byli postupně propuštěni na svobodu. Ovšem generální pardon se netýkal konfiskace majetku.

Vraťme se do Čech. Zde 15. července 1622 vyhlásil Lichtenštejn patent, který obsahoval rozsudek nad dvaceti osobami, které se účastnily povstání a nepřihlášily se, takže „*ctí, hrdlem i statkem propadli*“. Následně v srpnu 1622 byl v Praze přibit další patent: „*Ti, co jsou povstalcům, kteří byli něco dlužní, anebo mají v úschově jejich věci, mají to na místodržitelství ohlásit.*“ Sankcí bylo zaplacení trojnásobku a 1/3 měla připadnout udavači.

Každý, jenž byl předvolán před konfiskační komisi, měl lhůtu osmi dnů, aby se dostavil. Ten, kdo se sám přihlásil, byl vyslechnut a musel přivést svědky k prokázání své nevin. Svědčit mohly ovšem jen katolíci a ti, co zůstali věrní císaři. Komise odsuzovala ke ztrátě všeho majetku, 2/3, 1/2, 1/3 a pátého dílu.

Dne 3. října 1623 císař zrušil konfiskační komisi proti osobám panského a rytířského stavu a dne 27. října a 2. prosince 1623 potvrdil poslední rozsudky. Protože však ještě nebylo přes 100 obžalovaných odsouzeno a také několik set jich ještě nebylo obviněno, byla dekretem knížete z Lichtenštejna ze dne 9. října 1624 a 20. května 1626 činnost komise obnovena.⁴⁷

⁴⁵ Byli mezi nimi například Ladislav Velen ze Žerotína, Václav Bítovský z Bítova, Jan Adam z Víckova.

⁴⁶ Údajně na přímělu kardinála Dietrichštejna a Karla st. Žerotína.

⁴⁷ ŠVABENSKÁ, P. Konfiskace pobělohorská. In: *Encyklopedie českých právních dějin III. Svazek. K – M*. Plzeň – Ostrava 2016, s. 245.

Majetkovým postižením byla i města. Zejména královská města přišla o veškerý obecní majetek (odhad činí 2,5 milionů míšeňských grošů.⁴⁸

Během půl druhého roku bylo odsouzeno 680 šlechtických rodin, přičemž 166 bylo zabaveno veškeré jmění, 45 rodin přišlo o dvě třetiny, 128 o polovinu a 215 o třetinu.⁴⁹ Na Moravě byl konfiskován majetek 249 osob (156 statků, z toho 59 větších panství).⁵⁰

Pro českou šlechtu a královská města znamenala konfiskace velký zásah, jejich výrazné oslabení hospodářsky i národnostně, mimo jiné vedla k příchodu cizí šlechty do Čech.⁵¹

⁴⁸ ČAPKA, F. *Dějiny zemí Koruny české v datech*. Praha 1999, s. 317.

⁴⁹ KAVKA, F. *Bílá hora a české dějiny*. Praha 1962, s. 240.

⁵⁰ KNOZ, T. Pobělohorské konfiskace na Moravě jako komunikace na ose císař – zemský gubernátor. In: *Časopis Matice moravské*, roč. 113, 1994, s. 101; KNOZ, T. *Državy Karla Staršího ze Žerotína po Bílé Hoře: osoby, příběhy, struktury*. Brno 2001; KNOZ, T. *Pobělohorské konfiskace. Moravský průběh, středoevropské souvislosti, obecné aspekty*. Brno 2006.

⁵¹ BÍLEK, T. *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618. Díl I – II*. Praha 1882; ČORNEJ, P. Vliv pobělohorských konfiskací na skladbu feudální třídy. In: Petrůň, J. (ed.) *Proměny feudální třídy v Čechách v pozdním feudalismu*. Acta Universitatis Varoliniae. Philosophica et historica 1. Studia historica XIV, Praha 1976, s. 165.

Zavinenie v stredovekom práve¹

doc. JUDr. PhDr. RÓBERT JÁGER, PhD.

Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Právnická fakulta

Abstrakt: Príspevok popisuje používanie termínov vina a zavinenie v stredovekom práve na Veľkej Morave. V úvodnej časti sú popísané predmetné normatívne texty veľkomoravského obdobia obsahujúce termíny vina a zavinenie. Následne je pozornosť venovaná vybraným ustanoveniam Nomokánona a Súdneho zákonníka pre ľud. Autor poukazuje na to, že hoci veľkomoravské právne texty po roku 863 obsahovali normy rozlišujúce jednotlivé formy zavinenia, avšak takéto rozlišovanie foriem zavinenia pravdepodobne v staršom období neexistovalo. Autor sa zároveň pokúša aj poukázať, ako predmetné ustanovenia o rôznych formách zavinenia mohli byť aplikované v právnej praxi daného obdobia.

Kľúčové slová: vina, zavinenie, Veľká Morava, staroslovienčina, slovienčina, dejiny práva

Abstract: The paper describes the use of terms of guilt and fault in medieval law in Great Moravia. The introductory part describes the normative texts of the Great Moravian period containing the terms of guilt and fault. Subsequently, attention is paid to the selected provisions of the Nomocanon and the Judicial Code for the People. The author points out that, even though the Great Moravian texts after 863 contained norms differentiating the various forms of fault, such a distinction of forms of fault probably did not exist in the earlier period. At the same time, the author tries to point out how the provisions in question on different forms of fault could have been applied in the legal practice of the given period.

Keywords: fault, Great Moravia, Old Slavonic Church Language, law history

Pojmy „vina“ a „zavinenie“ sú jednými z nosných pojmov súčasného práva či už v jeho právno-historickej alebo pozitívno-právnej rovine. Nie len termín „zavinenie“, ale aj samotná úprava zavinenia majú na našom území dlhú históriu. Najstaršia právna úprava zavinenia na našom území siaha až do veľkomoravského obdobia. Hoci sa vo veľkomoravskom práve najčastejšie termín vina vyskytuje v Nomokánone, právna úprava a rozlišovanie jednotlivých foriem zavinenia sa nachádzajú v Súdnom zákonníku pre ľud. Práve týmto dvom normatívnym právnym textom budeme v tomto príspevku venovať primárne pozornosť a poukážeme, s akým významom v nich bol používaný termín vina a aká právna úprava v nich bola obsiahnutá.

¹ Príspevok je výstupom grantového projektu APVV-16-0362 *Privatizácia trestného práva – hmotnoprávne, procesnoprávne, kriminologické a organizačno-technické aspekty*.

Rozsahom používania slova *vina* a jeho derivátov je najbohatším veľkomoravským normatívnym textom Nomokánon. Ten obsahuje až 41 použítí slova *vina* alebo jeho derivátov. Staroslovienske slovo *vina* (v rôznych gramatických variáciách *vina*, *vinoju*, *viny*, *vinu*) bolo v texte použité celkovo 16-krát.² Staroslovienske slovo *povinen* (v rôznych gramatických variáciách *povinovati se*, *povinetb se*, *povínnyb*, *povinutie et c.*) bolo v texte použité celkovo 25-krát.³

V Nomokánone sú obsiahnuté tieto použitia staroslovienskeho slova *vina*⁴ s významom uvedeným v zátvorke:⁵ *ne svojejú ichv vinoju* (nie vlastnou ich vinou₂₄₉), *vinoju*⁶ (pod zámienkou₂₅₄), *vinoju* (pod rúskou/pod zámienkou₂₅₆), *vinoju* (pod rúskou/pod zámienkou₂₆₈), *i inoja radi viny* (z inej príčiny₂₇₆), *vina* (dôvod₂₇₈), *vinoju* (pod zámienkou₃₁₁), *vinoju* (pod zámienkou₃₁₂), *smotriti viny* (vyšetrovať príčiny₃₁₂), *vinoju* (pod zámienkou₃₁₅), *bez viny jestb* (je bez viny₃₄₁), *bez viny sutb* (sú bez viny₃₄₁), *viny* (vinný₃₅₃), *sam sebe vinbna tvoritb* (sám seba obviňuje₃₅₈).

Na základe tohto výpočtu môžeme konštatovať, že staroslovienske slovo *vina* bolo v Nomokánone použité deväťkrát použité s významom dôvod, príčina či zámienka, a len štyrikrát bolo význam tohto slova v podobe slovenského *vina* a *vinný*. Môžeme teda tvrdiť, že Nomokánon používal staroslovienske slovo *vina* prevažne na označenie príčiny či dôvodu, menej na označenie viny.

Aj vzhľadom na to, že Nomokánon je viac-menej prekladom gréckej predlohy, ktorá nereflektuje právne pomery na Veľkej Morave, aj vzhľadom na to, že ostatné normatívne texty veľkomoravského obdobia tiež reflektujú problematiku viny a zavinenia, uvádzame v nasledujúcej časti práce ustanovenia tých častí textov veľkomoravského pôvodu, ktoré sa priamo alebo nepriamo zaoberajú problematikou viny a zavinenia.

² Staroslovienske slovo *vina* a jeho rôzne gramatické podoby boli uvedené v texte Nomokánona na nasledujúcich stranách (uvádzame čísla strán podľa MMFH IV prvého vydania): 249, 254, 256, 268, 276, 278, 288, 371, 312, 312, 315, 341, 341, 342, 353, 358.

³ Staroslovienske slovo *povinen* a jeho rôzne gramatické podoby boli uvedené v texte Nomokánona na nasledujúcich stranách: 253, 256, 261, 266, 270, 271, 273, 295, 302, 306, 312, 313, 313, 314, 318, 319, 320, 330, 339, 339, 341, 346, 348, 353, 363.

⁴ Z uvedeného výpočtu sme vylúčili tri použitia slova *vina* s významom víno (nápoj).

⁵ Číslo uvedené v podobe dolného indexu označuje stranu Nomokánona v MMFH IV v prvom vydaní, kde sa slovo *vina* vyskytuje.

⁶ *Jako ne dostoitb s(vę)št(e)niku svojejú ženų izgoniti vinoju govęnija ni po s(vę)št(e)nii ženiti se, razvę tokmo nes(vę)št(e)nomu podobajetb ženiti se.* Kňaz nesmie vyhnať svoju ženu ani pod zámienkou zbožnosti, ani sa po vysvätení ženiť, len nevysvätenému je možné sa ženiť.

A hoci slovo *vina* dokázateľne existovalo aj v jazyku slovienskom, aj v jazyku staroslovienskom, jeho používanie v normatívnych textoch veľkomoravského obdobia nie je časté. Menej zriedkavé je len používanie derivátov slova *vina* v podobe *povinnosť*, *povinný* atď. Aj napriek zriedkavému použitiu staroslovienského slova *vina* a menej zriedkavým použitím derivátov slova *vina* v normatívnych textoch veľkomoravského obdobia je na viacerých miestach pomerne podrobne spracovaná problematika viny, zavinenia, dokonca aj určitý náznak rozlišovania rôznych „foriem zavinenia“ či náznaky „zbavenia viny“.⁷

Používanie slov *vina* a *zvinenie* v Súdnom zákonníku pre ľud

Na rozdiel od Napomenutí vladárom, ktoré neobsahuje priame použitie slova *vina*, ale obsahuje len použitie jeho derivátov, **Súdny zákonník pre ľud** (ZS) obsahuje aj jedno priame použitie slova *vina* v článku č.16.⁸ Okrem tohto obsahuje aj opakované použitie slova *povinnosť*, *povinný* v nasledujúcich variáciách: vo svojom 4. článku⁹, v článku č. 7a¹⁰, v článku č. 8¹¹, a v článku č. 30¹².¹³

Pre poznanie slovienskych a staroslovienskych termínov slúžiacich na označenie slova *vina* je zaujímavý čl. č. 16 ZS, pretože ten obsahuje priame použitie slova *vina*. Ten stanovuje: *Nikyj že priběgajęšajego vъ crъkvъ nъždaję, nъ vęštъ priběgyi javlajętъ popovi vinę otъ nego sъtvorenęję, da priimętъ jeho ubęga. Jako da po zakonu izištętъ sę i ispytajętъ sę obida jeho. Aštę li kъto pokusitъ sę nъždami otъ crъkvъ izvesti priběgъšajego, kъto ljubo będi, da priimętъ*

⁷ Uvedené slovné spojenia sme dali do úvodzoviek preto, že v dobovom jazyku neexistovali ekvivalenty pre tieto termíny.

⁸ *Ten, čo sa sem utieka, nech oboznámi kňaza so svojou záležitosťou a vinou, ktorú spáchal.*

⁹ Sú **povinní** nejest' nič iné okrem chleba a vody po sedem liet.

¹⁰ O svedkoch. Nad všetkými týmito (**previnilcami**) má knieža a sudca pri každom spore so všetkou starostlivosťou a trpezlivosťou konať vyšetrowanie a neodsudzovať bez svedkov. Treba však hľadať svedkov pravdivých, bojacich sa Boha, vážených a takých, Čo nemajú nijakú nenávisť ani zlobu, ani hnev, ani spor, ani **obvinenie** proti tomu, o kom svedčia, ale iba strach z Boha a jeho spravodlivosti. Počet svedkov nech je jedenásť alebo aj viac ako tento počet.

¹¹ Ak je však nemajetný, nech ho dá sudca zbičovať a vyhostiť zo svojho obvodu. Je tiež **povinný** podrobiť sa pokániu počas siedmich rokov, ako sme napísali.

¹² Kto láka k sebe cudzieho otroka, skrýva ho a nepovie, kde je, je **povinný** vrátiť ho jeho pánovi alebo mu dať iného, alebo jeho cenu.

¹³ K zásade zodpovednosti za zavinené protiprávne konanie bližšie pozri FERENČÍKOVÁ, S., MIHALOV, J., VOLANSKÁ, M. Normotvorný, aplikačný a interpretačný význam základných zásad trestného práva hmotného. In: *STUDIA IURIDICA CASSOVIENSIA*, roč. 1, č. 1, s. 22 – 24, 2013. ISSN 1339-3995.

rm rani, i tьgda jako podobajetъ da ispytajetъ se **obida** priběgъšujuemu. Nikto, nech toho, kto utečie do chrámu, násilím (nevyvádza), ale nech utečenec vyjaví vec i **vinu**, ktorú spáchal, kňazovi a (ten) nech ho prijme za utečenca. Pretože nech podľa zákona sa vyskúma a vyšetrí jeho **vina**. Ak sa niekto pokúsi násilím z kostola vyviešť utečenca, nech to bude ktokoľvek, nech prijme 140 úderov, a potom nech sa, ako sa patrí, vyskúma **vina** utečenca.¹⁴

Už pri prvom pohľade na slovenský preklad možno zbadáť, že v uvedenom ustanovení ZS sa vyskytuje až trikrát slovo *vina*. Avšak porovnaním s pôvodným staroslovienskym textom zistíme mierny rozpor. Kým v slovenskom preklade sa trikrát vyskytuje slovo *vina*, v staroslovienskej predlohe sa slovo *vinъ* vyskytuje len raz, a ostatné dve slovenské slová *vina* majú starosloviensky ekvivalent *obida*. Mohlo by sa zdať, že starosloviencina teda poznala dve slová používané na označenie súčasného slovenského *vina* (*vinъ* a *obida*). Nie je to tak: v Etymologickom slovníku staroslovienciny¹⁵ nachádzame pri hesle *obida* nasledujúce významy: krivda, bezprávie, špatnosť, zločin, spor, nespravodlivosť.¹⁶ Význam „vina“ medzi uvedenými nie je. Rovnako význam „vina“ neuvádza ani Dayačenko vo svojom slovníku.¹⁷ Uvedený preklad preto považujeme za nesprávny, a navrhujeme, aby dve použitia staroslovienského slova *obida* boli preložené do podoby „spor“ alebo „bezprávie“ či „krivda“. V takejto podobe sa nachádza preklad obsiahnutý aj v MMFH IV.¹⁸

Súdny zákonník pre ľud však obsahuje článok, ktorý síce priamo neobsahuje slovo *vina* ani jeho deriváty, aj napriek tomu najkomplexnejšie upravuje ponímanie zavinenia v dobovom práve. Ide o čl. 15 upravujúci podpaľačstvo: zapálenie cudzích domov s rozlíšením zapálenia domov v meste a na dedine. (Vzhľadom na väčší rozsah tohto ustanovenia sme ho rozdelili na jednotlivé odseky a tie sme očíslovali. V pôvodnom texte takéto rozdelenie a očíslovanie textu nie je.)

¹⁴ ŽIGO, P., KUČERA, M. a kol. *Na písme zostalo: Dokumenty Veľkej Moravy*. Bratislava: Perfekt, 2012, s. 110.

¹⁵ Porovnaj s KURZ, J. et al. *Slovník jazyka staroslověnského*, diel 22. Praha: Academia, 1972.

¹⁶ ERHART, A. et al. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, diel 9. Praha: Academia, 1999, s. 562. Porovnaj s KURZ, J. *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: Slovenské pedagogické nakladatelství, 1969, s. 177.

¹⁷ ДЯЧЕНКО, Г. *Polnyi cerkovno-slavyansky slovar*. Moskva: Vydavateľské oddelenie Moskovského patriarchátu, 1993, s. 362.

¹⁸ Nikdo ať toho, kdo se utíká do chrámu, násilím nevyvede, ale ten, kdo se sem utekl, ať vyloží knězi svou věc a vinu jím spáchanou, a ten ať jej převezme jako utečenca, aby jeho zločin byl podle zákona vyšetřen a prozkoumán. Pokusí-li se kdo, ať je to kdokoli, násilím vyvést z chrámu toho, kdo se sem utekl, ať dostane 140 ran, a potom ať se, jak náleží, prozkoumá zločin toho, kdo se sem utekl. MMFH IV, s. 188.

1. *Iže za jetery vraždy li grablenbja děla iměnija ognymъ vъžagajetъ chramy, ašte vъ gradě, da ognymъ sъžagajotъ i, ašte li vъ vsi ili vъ selě mečemъ da usěkajotъ i. A po crkvbъnujemû zakonu vъ postě vi lětъ přédajetъ se, jako vražbbbnikъ jestъ. Kto z nepriateľstva alebo kvôli lúpeži majetku podpaľuje ohňom obytnú budovu, nech ho upália, ak je to v meste. Ak je to na dedine alebo v usadlosti, nech ho popraví mečom. Ale podľa cirkevného práva sa odovzdáva na pokánie na 12 rokov, lebo je to nepriateľ.*
2. *Ašte li kъto stbblbje ili trbnbje chotę požešti na svojej nivě vъzgnětitъ ognъ, tže ognъ prošbdъ vъzbžetъ štuždъ nivъ ili (štuždъ) vinogradъ, dostoitъ sqditi i ispytati, da ašte vъ nevěděnbje ili vъ mьdlbstvo vъzgnětivъšju ognъ sę bōdetъ. Ak niekto, strnisko alebo trnie chcú zapáliť na svojej nive, zapáli oheň, ten oheň rozširiac sa zapáli cudziu nivu alebo cudzí vinohrad, treba súdiť a skúmať, či z neskúsenosti, alebo tuposti toho, čo zapálil oheň sa to stalo.*
3. *Bes tštey svgrěvъšajego da tvoritъ, ljubo dъ věrbnъ dьnъ vъzgnětilъ bōdetъ ognъ, ili ne sъchranilъ rekъ ne proidetъ (ognъ) ili oblěvinъ sę, ili ne moglъ bōdetъ. Bez škody pre pohoreného nech sa vec vybaví, ak vo veterný deň zapáli oheň, alebo ho neopatrí, mysliac že sa oheň nerozšíri, alebo z lenivosti to nerobí, alebo že nemôže.*
4. *Ašte li sъchranilъ bōdetъ vъse, naprasъno že burja napadetъ i sego děla proidetъ odnъ daleče, da ne osqditъ sę. Ak opatrí všetko, ale náhle búrka padne, a preto sa oheň ďalej rozšíri, nech sa neodsúdi.*
5. *Ašte otъ tōčę zažagajetъ sę chramъ ili i požbžetъ jetero čbto otъ svojego jemu chrama i proidetъ ognъ i pročeje požbžetъ okrbstъnyichъ svoichъ jemu sqsědъ chramy, jako vъnezapъvō byvъšu požbžetъju tomu ne osqždajetъ sę. Ak od blesku zapáli sa dom i spáli niečo z jeho domu, i preskočí oheň, i ďalej zapáli obkolesujúcich ho susedov domy, pretože znenazdania vznikol požiar ten, neodsudzuje sa.¹⁹*

Prvý odsek článku č. 15 ZS upravuje konanie, pri ktorom niekto kvôli lúpeži podpáli obytnú budovu, a kladie zaň sankciu vo forme popravenia upálením (ak sa skutok stal v meste) alebo sťatím mečom (ak sa skutok stal na dedine), resp. uložením pôstu podľa cirkevného práva. Podpálenie obytnej budovy kvôli lúpeži možno klasifikovať v modernom ponímaní práva ako „úmyselné zavinenie“²⁰ s „priamym úmyslom“. V prípade spáchania skutku v meste možno konštatovať, že sankcia vo forme upálenia je

¹⁹ ŽIGO, P., KUČERA, M. a kol. *Na písme zostalo: Dokumenty Veľkej Moravy*. Bratislava: Perfekt, 2012, s. 110.

²⁰ Na označenie slovných spojení „úmyselné zavinenie, a „nedbanlivostné zavinenie“ používame úvodzovky keďže ide o termíny neznáme dobovému právu a ich používanie v tomto texte je neologizmom.

voľnejšou aplikáciou starozákonného „oko za oko, zub za zub“²¹: za podpálenie domu bude páchatel upálený.²² Aj pri podpálení budovy v meste aj na vidieku je sankciou poprava páchatela, avšak pri spáchaní skutku v meste sa má poprava realizovať bolestivejším a pomalším spôsobom. To, prečo bolo takéto rozlišovanie podpaľáčstva v mestách a na vidieku, sa môžeme len domnievať: môže to byť spôsobené vyšším rizikom rozšírenia ohňa na ostatné budovy v meste, čo v stredoveku často spôsobovalo „lahnutie popolom“ celých mestských častí, kým budovy na vidieku boli od seba v danom období viac vzdialené a neboli usporiadané „popri ceste“ tak, ako je to dnes (tento typ vidieckej urbanizácie sa na našom území začína realizovať až v súvislosti s nemeckou kolonizáciou),²³ a teda riziko rozšírenia požiaru z jednej budovy na ostatné na vidieku bolo nižšie. Ak uvedené rozlišovanie rôznych spôsobov popravy bolo naozaj odôvodňované rôznou mierou rizika rozšírenia sa požiaru na ostatné budovy, môžeme predpokladať, že prvý odsek čl. 15 ZS implicitne predznamenal aj úpravu konania, ktoré by sme dnešným jazykom nazvali „úmyselné konanie s nepriamym úmyslom“, teda konanie, pri ktorom páchatel kvôli lúpeži zapálil dom („priamy úmysel“), ale ten sa mohol v meste kvôli bližšej lokalizácii budov s väčším rizikom rozšíriť aj na ostatné budovy („nepriamy úmysel“).²⁴

²¹ Dôsledným aplikovaním pravidla „oko za oko, zub za zub“ by malo byť sankciou pre páchatela podpálenie jeho domu. Analógiu môžeme však vidieť v tom, že ak sa „zákonodarca“ rozhodol pre trest smrti pre páchatela podpaľáčstva, rozhodol sa pre rovnaký prostriedok smrti, akým bol čin spáchaný, teda ohňom. Slovo zákonodarca sme dali do úvodzoviek, pretože autorom ZS je Metod, ktorý na Veľkej Morave nemal postavenie orgánu oprávneného zákonodarnou mocou.

²² Princíp podobnosti medzi trestom a sankciou nasledujúcou za konanie možno nájsť aj v čl. č. 29 ZS. Tento stanovuje: *Kto slobodného ukradne a predá alebo zotročí, nech je zotročený sám, keďže i on slobodného zotročil, nech do tej istej poroby vstúpi.* V tomto ustanovení je trest zotročením za zotročenie priamo odôvodnený v samotnom texte normy ZS.

²³ K uvedenej problematike pozri bližšie: KOVÁČ, D. a kol. *Kronika Slovenska I. Od najstarších čias do konca 19. storočia*. Bratislava: Fortuna print, 1998, s. 137. KRŠÁK, P. (ed.) *Ottov historický atlas Slovensko*. Praha: Ottovo nakladatelství, 2009, s. 96 – 97.

²⁴ No na to, aby v zmysle dnešného ponímania išlo o nepriamy úmysel, musel by byť páchatel uzrozumený s tým, že sa požiar môže rozšíriť. V tomto prípade je dôležité, že páchatel chcel konať (napr. podpáliť dom A v meste) aj za cenu toho, že sa môže požiar rozšíriť aj na dom B v meste. Buď by sa požiar rozšíril, alebo nerozšíril, teda by existovala trestná, ale aj netrestná alternatíva, pričom páchatel vedel, mohol predpokladať obe tieto alternatívy, a predsa chcel konať – podpáliť dom A. Takže môžeme okrajovo naozaj povedať, že bol tu náznak aj nepriameho úmyslu, pri zohľadnení skutočnosti, že sa požiar v meste mohol reálne rozšíriť kvôli blízkosti domov. Autor poznámky: doc. JUDr. Simona Ferenčíková, PhD.

Za zmienku stojí aj posledná veta prvého odseku.²⁵ Tá sankcionuje konanie, pri ktorom niekto kvôli lúpeži podpáli obytnú budovu, nie trestom smrti, ale cirkevným pokáním. Ide o jav, ktorý sa v ZS viacnásobne vyskytuje a ktorého podstatou malo byť pravdepodobne zmiernenie príliš tvrdých sankcií svetského práva.²⁶ Z formulácie prvého odseku nie je však zrejmé, ktorá sankcia sa v praktickom živote fakticky realizovala. Ak bol páchatel skutku popravený podľa svetského práva, nebolo mu možné uložiť pokánie podľa cirkevného práva. Ak páchatelovi bolo uložené pokánie, svetské právo by zostalo nerealizované. O tom, ako sa toto ustanovenie ZS v praxi naozaj realizovalo, a či sa pri potrestaní páchatela využívali sankcie svetského alebo cirkevného práva, sa môžeme len domnievať.

Naznačený rozpor medzi prísnosťou sankcie uloženej podľa svetského práva a miernosťou sankcií uloženej podľa cirkevného práva dáva veľký priestor na posudzovanie všetkých okolností konkrétneho prípadu, za ktorých bol spáchaný čin a ktoré by sme v modernom práve nazvali „poľahčujúce“ alebo „príťažujúce okolnosti“. Ponechanie sankcie podľa svetského práva vo väčšine ustanovení ZS môžeme odôvodniť skôr preventívno-odstrašujúcou funkciou: potenciálny páchatel mal byť odstrašený prísnou sankciou svetského práva, ale v konečnom dôsledku mu mohlo byť uložené pokánie. Uvedené úvahy o uprednostnení cirkevo-právneho pôstu oproti prísnejšiemu trestu smrti sú však len názorom autorov, ktoré môžu byť do značnej miery ovplyvnené súčasným ponímaním práva.

Ak sa chceme priblížiť dobovému výkladu naznačeného rozporu, z veľkomoravského priestoru nemáme zachovaný žiadny dokument, ktorý by nám na túto úlohu mohol poslúžiť. Avšak zachoval sa nám list, v ktorom pápež Mikuláš I. odpovedal na otázky Bulharov z roku 866, teda z obdobia blízkeho obdobiu vzniku najdôležitejších normatívnych textov veľkomoravského obdobia. Bulharská spoločnosť bola pritom na podobnom stupni vývoja ako veľkomoravská²⁷ a v otázkach adresovaných pá-

²⁵ *A po cръковънъ закону въ постѣ ви лѣтъ прѣдајетъ се, jako вражьбъникъ jestъ. Але podľa cirkevného práva sa odovzdáva na pokánie na 12 rokov, lebo je to nepriateľ.*

²⁶ V ZS sú tresty hrdelné a mrzaciace ešte viac zmiernené a nahradené cirkevným pokáním (pôstom), a to podľa západoeurópskych vzorov rozlišujúcich rôzne stupne pokánia. V tom sa mohol odrážať postoj domáceho obyvateľstva k nemiestne krutým spôsobom trestania. Navyše pri výmere trestov sa vôbec nerozlišuje medzi spoločenským postavením páchatelov a obetí (ich príslušnosťou k rôznym spoločenským vrstvám), čo tiež mohlo vyhovovať spoločenskému zriadeniu Veľkej Moravy. SATURNÍK, T. *Príspevky k šíření byzantského práva u Slovanů*. Praha: Nákladem české akademie věd a umění, 1922, s. 11. Porovnaj s GÁBRIŠ, T. – JÁGER, R. *Najstaršie právo na Slovensku? Pokus o rekonštrukciu predcyrilometodského normatívneho systému*. Bratislava: Wolters Kluwer, 2016, s. 33.

²⁷ Vývoj na Veľkej Morave však bol v niektorých aspektoch na mierne vyššom stupni

pežovi riešia podobné problémy, aké boli aj na Veľkej Morave. Aj Bulhari už postupne prijali kresťanstvo a mali množstvo otázok,²⁸ na ktoré hľadali odpoveď. V uvedenom liste im pápež podrobne a citlivo, niekedy aj s vysokým filozofickým a teologickým nasadením trpezlivo odpovedá na ich otázky. Medzi otázkami Bulharov a odpoveďami od pápeža sa priamo nerieši vyššie naznačený rozpor, ale z ducha celého textu možno abstrahovať nasledujúce: pápež uznáva existenciu aj svetských, aj duchovných zákonov, a odporúča dodržiavať len „ctihodné svetské zákony“. Rovnako tak opakovane odporúča zmiernenie trestov²⁹ a vyslovene odporúča povolenie konania pokánia, ak zločinec ho chce konať, a nikto mu v tom nemá brániť.³⁰ Hoci z obdobia Veľkej Moravy podobný „vykonávací predpis“ k normatívnym textom nemáme, úlohu „vykladateľa“ týchto textov mohol plniť Metod. A Metod ako človek znalý cirkevného práva, ako aj kresťanskej filozofie, kresťanskej náuky či svetonázoru, by pravdepodobne analogicky zaujal k vyššie naznačenému rozporu podobné stanovisko, aké je prezentované v liste pápeža Bulharom.

List pápeža Bulharom nám môže nepriamo dať odpoveď aj na vyššie naznačenú otázku, či podrobenie sa cirkevnému pokániu môže nahradiť trest podľa svetského práva. Odpoveď pápeža XLI. stanovuje, že „každý hriech sa zmýva úplne pokáním“.³¹ Ešte výstižnejšia je posledná veta XXVL. odpovede: „Nechcem smrť hriešnikovu, ale aby sa obrátil a bol živý.“³² Ak táto odpoveď pápeža reflektuje všeobecné ponímanie danej skutočnosti vo

vývoja, o niekoľko desaťročí predbiehal vývoj v Bulharsku. Aj napriek tomu dobový výklad a ponímanie noriem práva danej spoločnosti obsiahnutý v liste pápeža sa dá aplikovať nielen na Veľkú Moravu, ale aj na ostatné krajiny s rozvíjajúcim sa kresťanstvom.

²⁸ List pápeža Bulharom sa skladá zo 106 (viac či menej) rozsiahlych odpovedí, a každá odpoveď sa začína akýmsi „uvedením do problematiky“, z ktorého je možné pomerne jednoducho abstrahovať pôvodnú otázku Bulharov.

²⁹ *Circa hos, qui quando ad pugnam contra hostes proceditis, fugam arripiunt, si non misericorditer praeveniat compassio, saltem legum temperetur severitas.* Čo sa týka tých, ktorí sa dávajú na útek, nech sa aspoň zmierni prísnosť zákonov, ak sa neuplatní už skôr milosrdný súcit. In: MMFH IV, s. 49.

³⁰ *Si, quemadmodum assertis, sponte poenitentiam agere volunt, non sunt prohibendi, sed per omnia poenitentiae summittendi, quam episcopus vel presbyter ordinatus ab illo considera verit. Nam non suscipere poenitentes non est catholicorum, sed Novatanorum.* Ak chcú, ako uisťujete, konať dobrovoľné pokánie, nemá sa im v tom brániť, ale vo všetkom podrobiť pokániu, ktoré biskup alebo kňaz ním vysvätený uzná za dobré, lebo neprijímať kajúcnikov nie je vlastnosťou katolíkov ale noviciánov. In: MMFH IV, s. 77.

³¹ *Utique denique omne peccatum poenitentia, quae non nisi Dei gratia comitante proficit, omnino diluitur.* In: MMFH IV, s. 43.

³² „Nolo,“ inquit Dominus, „mortem peccatoris, sed ut convertatur et vivat“. In: MMFH IV, s. 51.

vtedajšej dobe, a predpokladáme, že aspoň u klerikov áno, dovoľujeme si tým podporiť vyššie uvedené konštatovanie o tom, že Metod by sa v konkrétnom prípade priklonil k miernejšej „sankcii“ podľa cirkevného práva.

Druhý odsek článku č. 15 ZS vo všeobecnosti hovorí o potrebe skúmať situáciu, ak niekto zapáli oheň na vlastnom majetku a ten sa rozšíri ďalej. Ide o situáciu, keď niekto zapáli oheň bez úmyslu poškodenia cudzieho majetku. Ide teda o konanie, ktoré nemá a ani nemôže mať formu „úmyselného zavinenia“, tak ako to bolo v prípade situácií upravovaných v prvom odseku. Konanie popisované v druhom odseku má teda formu „neúmyselného/nedbanlivostného zavinenia“. V nasledujúcom treťom a štvrtom odseku nasledujú popisy situácií, z ktorých môžeme abstrahovať rozdielne formy „nedbanlivostného zavinenia“:

V treťom odseku je popísaný prípad, keď niekto zapálil oheň vo veteranom dni, ako aj príčiny, pre ktoré neurobil opatrenia proti šíreniu ohňa: a) neurobil opatrenia proti rozšíreniu ohňa, pretože si myslel, že sa oheň nerozšíri, b) neurobil opatrenia proti rozšíreniu ohňa pre svoju nevedomosť c) neurobil opatrenia proti rozšíreniu ohňa pre svoju lenivosť. Prvá veta tohto odseku sa začína slovami „bez škody pre pohoreného“. Túto formuláciu môžeme vykladať tak, že ten, kto oheň založil (bez úmyslu poškodiť cudzí majetok), má uhradiť škodu poškodenému ako dôsledok nekonania – nerobenia nutných opatrení kvôli spoliehaniu sa na to, že oheň sa nerozšíri, alebo pre nerobenie nutných opatrení pre svoju nevedomosť či lenivosť. Ide o formu „nedbanlivostného zavinenia“.

Dôležitým na rozlíšenie situácií, ktoré by sme v modernom práve popísali ako „úmyselné zavinenie“ obsiahnuté v prvom odseku a „nedbanlivostné zavinenie“ obsiahnuté v nasledujúcich odsekoch, je vážny rozdiel v následkoch takehoto konania. Pri konaní so znakmi „úmyselného zavinenia“ čl. č. 15 ZS ustanovoval trest smrti (s eventuálnou náhradou cirkevným pokáním), pri konaní so znakmi „nedbanlivostného zavinenia“ bola následkom náhrada spôsobenej škody.

Štvrtý odsek však upravuje situáciu, keď ten, kto zapálil oheň, urobil všetko preto, aby sa nerozšíril, ale len kvôli prírodnej udalosti sa oheň rozšíril a poškodil cudzí majetok. Ten, kto založil oheň a oheň sa len kvôli prírodnej udalosti rozšíril a poškodil cudzí majetok sa nemá odsudzovať. Voľným výkladom a porovnaním s formuláciou tretieho odseku môžeme konštatovať, že kým v treťom odseku je stanovená povinnosť náhrady škody, štvrtý odsek túto náhradu škody nepožaduje, lebo ten, kto zapálil oheň, urobil všetko pre to, aby sa oheň nerozšíril, a jeho rozšírenie bolo spôsobené len prírodnou udalosťou. Štvrtý odsek upravuje teda „nedbanlivostné zavinenie“, ktorého miera zavinenia je nižšia, ako je miera „nedbanlivostného zavinenia“ obsiahnutého v treťom odseku, a kvôli tejto nižšej miere „nedbanlivostného zavinenia“ nie je požadovaná ani náhrada

škody. Miera „nedbanlivostného zavinenia“ v tomto prípade je znížená prakticky na minimum. Toto zníženie je odôvodnené priamym konaním: snahou o odvrátenie škodlivých následkov, na rozdiel od nevykonania nevyhnutných opatrení na predídenie škodlivých následkov svojho konania obsiahnutých v treťom odseku. Porovnaním tretieho a štvrtého odseku by sme mohli konštatovať, že predmetná úprava implicitne rozlišovala konanie, ktoré v modernom práve označujeme ako „komisívne“ a „omisívne“ konanie.

Piaty odsek upravuje situáciu, keď vznikol požiar domu v dôsledku prírodnej udalosti, a oheň sa rozšíril na cudzí dom a poškodil ho. Aj v tomto prípade ZS prikazuje, že sa nemá odsudzovať majiteľ domu, ktorého dom zapálil blesk a z ktorého domu sa požiar rozšíril ďalej. Autor tejto časti ustanovenia čl.15 ZS majiteľa domu implicitne zbavuje akejkolvek formy zavinenia a následnej zodpovednosti (nepripúšťa sa teda ani forma nedbanlivostného zavinenia). Ide o situáciu, ktorú by sme našim jazykom nazvali *vis maior*.

Na základe vyššie uvedeného môžeme konštatovať, že už právna úprava obsiahnutá v čl.15 ZS rozlišovala zapálenie „úmyselné“ a „nedbanlivostné“, hoci termíny „úmyselné a neúmyselné zavinenie“ dobovému jazyku známe neboli. Absencia týchto termínov bola nahradená slovným popisom týchto udalostí, ako aj stanovením následku s eventuálnou sankciou. Rovnako tak dobová právna úprava stanovovala rozdielne následky pri „nedbanlivostnom zavinení“, kde konajúci neurobil opatrenia nevyhnutné na predídenie škody, a situácie, keď konajúci urobil všetky opatrenia na predídenie škody.

Určite zaujímavým a nie náhodným je aj poradie uvedených viet upravujúcich jednotlivé formy zavinenia: začína sa s „zavinením úmyselným“, pokračuje so „zavinením nedbanlivostným“ s vyššou mierou zavinenia, „zavinením nedbanlivostným“ s nižšou mierou zavinenia, a nakoniec je situácia, v ktorej je osoba zbavená zodpovednosti za škodu v dôsledku *vis maior*. Táto postupnosť (či už by bola vzostupná, alebo zostupná) nie je náhodná, ale bola s najväčšou pravdepodobnosťou zámerným konaním zostavovateľa tohto ustanovenia.

Hoci čl. č. 15 ZS hovorí o formách zavinenia len v konkrétnej situácii poškodenia cudzieho majetku spôsobeného zapálením, myslíme si, že uvedené rozlišovanie sankcionovania či nesankcionovania aj iného konania súčasným jazykom nazvaného „úmyselné“ a „nedbanlivostné“ je možné predpokladať aj v iných situáciách. Dobové právo pravdepodobne používalo „analogiu príbuznosti konania“ omnoho viac, ako je to prípustné v modernom práve. Ako príklad si môžeme uviesť známu normu obsiahnutú v Chammurapiho zákone a prevzatú aj do Starého zákona. Formulácia „oko za oko, zub za zub“ nebola určite aplikovaná len

na prípady vylúpenia oka a vylomenia zuba, ale aj na množstvo iných situácií, v ktorých došlo k akémukoľvek zraneniu (či zabitiu) osoby alebo poškodenia majetku. Predpokladáme, že teda popis situácie rozlišovania rôznych foriem zavinenia pri „zapálení ohňa“ bolo možné v dobovej spoločnosti aplikovať aj na iné situácie, keď bolo treba rozlíšiť následky spôsobeného konania na základe vôľového aspektu konajúceho. O tom, že takáto analógia riešenia konkrétnej situácie prípadom obdobným dobovému mysleniu nebolo úplne cudzie, nasvedčuje aj list pápeža Mikuláša I. Bulharom,³³ v ktorom sa v odpovedi LV píše, že výrok sa nemá plniť podľa litery, ale podľa ducha.³⁴

Ak veľkomoravské právo obsiahnuté v Súdnom zákonníku pre ľud obsahovalo rozlišovanie „úmyselného a nedbanlivostného zavinenia“, môžeme konštatovať pomernú vyspelosť tohto práva. Treba si však položiť otázku, či takéto rozlišovanie existovalo už pred príchodom Konštantína a Metoda, alebo takéto rozlišovanie inkorporovali do domáceho práva solúnski bratia. Na základe toho, že inštitút „úmyselného a nedbanlivostného zavinenia“ bol v čl. č. 15 ZS popísaný len opisne bez použitia dobových termínov domáceho jazyka, si dovoľujeme konštatovať, že pravdepodobne rozlišovanie „úmyselného a nedbanlivostného zavinenia“ veľkomoravské právo pred rokom 863 nepoznalo. Ak by ho poznalo, s najväčšou pravdepodobnosťou by už domáci jazyk poznal termíny, ktoré by bolo možné naň použiť (tak ako to bolo pri iných inštitútoch dobového práva). V našich predchádzajúcich prácach³⁵ sme viacnásobne poukazovali na to, že Konštantín a Metod po svojom príchode na Veľkú Moravu používali termíny domáceho jazyka na označovanie právnych inštitútov, na základe čoho sme konštovali, že ak dobový jazyk obsahoval termíny práva, s najväčšou pravdepodobnosťou poznal aj inštitúty práva týmito

³³ Odpoveď LV neodpovedá priamo na to, čo je predmetom nášho momentálneho príspevku, ale citujeme ho ako odporúčanie používania analógie príbuznosti situácií.

³⁴ *Verum hoc sancti evangelii testimonium non per litteram, sed spissum oportet impleri.* MMFH IV, s. 65.

³⁵ Napr. GÁBRIŠ, T. – JÁGER, R. *Najstaršie právo na Slovensku? Pokus o rekonštrukciu predcyrilometodského normatívneho systému*. Bratislava: Wolters Kluwer, 2016. JÁGER, R. – GÁBRIŠ, T. *Trestné činy proti životu a zdraviu v predcyrilometodskom a cyrilometodskom práve*. In: Tauchen, J. – Schelle, K. et al. *Trestné činy proti životu a zdraviu včera a dnes*. Ostrava: Key Publishing, 2015. JÁGER, R. – GÁBRIŠ, T. 2014. *Sexuálne trestné činy v slovanskom práve na Veľkej Morave*. In: Schelle, K. et al. *Sexuální trestné činy včera a dnes*. Ostrava: Key Publishing. GÁBRIŠ, T. – JÁGER, R. *Vlastnícké právo a majetkové vzťahy na Veľkej Morave*. In: *Historia et Theoria Iuris (vedecký časopis)*. roč. 7., č. 1/2015. JÁGER, R. *Rekonštrukcia súdneho procesu v predcyrilometodskom a cyrilometodskom práve*. In: *Milníky práva v stredoeurópskom priestore 2015*. Bratislava: PrF UK, 2015.

termínmi označované. Ak teda Metod ako autor Súdneho zákona pre ľud v pomerne rozsiahlom článku č. 15 ZS použil čisto len opis situácie, je pravdepodobné, že dobový jazyk nemal termín(y) slúžiace na rôzne formy zavinenia, a preto pravdepodobne domáce právo pred rokom 863 ani nerozlišovalo rôzne formy zavinenia.

Autorom Súdneho zákonníka pre ľud bol Metod.³⁶ Ako vyštudovaný právnik poznal vyspelé rímske právo používané v Byzantskej ríši. Aj napriek tomu však existujú názory, že autor ZS vraj pri preklade nepochopil niektoré rímsko-právne inštitúty a dané pasáže rímskeho práva používaného v Byzantskej ríši preložil zle (napríklad trestanie svojpomoci a jej považovanie za krádež Kizlink vykladá ako nepochopenie rímsko-právneho inštitútu svojpomoci).³⁷

Domnievame sa, že autor ZS (Metod) nepochybil pri preklade pôvodnej rímsko-právnej predlohy: toto konštatovanie si dovoľujeme podprieť absenciou vážnejších chýb prekladu pri iných translačných prácach Metoda. Ak by boli zachované časti textu ZS naozaj chybným prekladom, tieto chyby by boli pravdepodobnejšie spôsobené chybami pri neskoršom prepisovaní pôvodného textu. Takéto chyby sa totiž pri neskorších prepisoch vyskytovali veľmi často.³⁸ Ak sa text noriem veľkomoravského práva líši od rímsko-právnych predlôh, môže to byť spôsobené skôr snahou autora o prispôbenie sa špecifickým spoločenským podmienkam domáceho veľkomoravského prostredia. Na základe uvedeného si dovoľujeme konštatovať, že pojmové rozlišovanie „úmyselného a neúmyselného zavinenia“ je pravdepodobne Metodovým „prínosom“ pre veľkomoravské právo.

LITERATÚRA A PRAMENE:

- BARTOŇKOVÁ, D. – HAVLÍK, L. – MASAŘÍK, Z. – VEČERKA, R. *Magnae Moraviae Fontes Historici. I – IV. Prameny k dějinám Velké Moravy*. Praha, Brno: Masarykova univerzita, 1966 – 1971.
- BARTOŇKOVÁ, D. – HAVLÍK, L. – MASAŘÍK, Z. – VEČERKA, R. *Magnae Moraviae Fontes Historici. I – IV. Prameny k dějinám Velké Moravy*. Druhé vydanie. Praha, Brno: Masarykova univerzita, 2008 – 2013.
- ĎYAČENKO, G. *Polnyi cerkovno-slavyansky slovar*. Moskva: Vydavatel'ské oddelenie Moskovského patriarchátu, 1993.
- ERHART, A. et al. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského, díl 9*. Praha: Academia, 1999.

³⁶ Jeho autorstvo bolo v minulosti spochybňované. Pozri bližšie napr. KIZLINK, K. Právo Veľkej Moravy. In: *Právnické štúdie*, XVII, 1969, 3, s. 476.

³⁷ Tamže, s. 471.

³⁸ Pozri bližšie napr. MMFH IV, s. 169.

- FERENČÍKOVÁ, S., MIHALOV, J., VOLANSKÁ, M. Normotvorný, aplikačný a interpretačný význam základných zásad trestného práva hmotného. In: *STUDIA IURIDICA CASSOVIENSIA*, roč. 1, č. 1, s. 22 – 24, 2013. ISSN 1339-3995.
- GÁBRIŠ, T. – JÁGER, R. *Najstaršie právo na Slovensku? Pokus o rekonštrukciu predcyrilometodského normatívneho systému*. Bratislava: Wolters Kluwer, 2016.
- GÁBRIŠ, T. – JÁGER, R. Vlastnícke právo a majetkové vzťahy na Veľkej Morave. In: *Historia et Theoria Iuris (vedecký časopis)*. roč. 7. č. 1/2015.
- JÁGER, R. – GÁBRIŠ, T. Trestné činy proti životu a zdraviu v predcyrilometodskom a cyrilometodskom práve. In: Tauchen, J. – Schelle, K. et al. *Trestné činy proti životu a zdraviu včera a dnes*. Ostrava: Key Publishing, 2015.
- JÁGER, R. – GÁBRIŠ, T. Sexuálne trestné činy v slovanskom práve na Veľkej Morave. In: Schelle, K. et al. *Sexuální trestné činy včera a dnes*. Ostrava: Key Publishing, 2014.
- JÁGER, R. Rekonštrukcia súdneho procesu v predcyrilometodskom a cyrilometodskom práve. In: *Milníky práva v stredoeurópskom priestore 2015*. Bratislava: PrF UK, 2015.
- KIZLINK, K. Právo Veľkej Moravy. In: *Právnické štúdie*, XVII, 1969, 3.
- KOVÁČ, D. a kol *Kronika Slovenska I. Od najstarších čias do konca 19.storočia*. Bratislava: Fortuna print, 1998.
- KRŠÁK, P. (ed.) *Ottov historický atlas Slovensko*. Praha: Ottovo nakladatelství, 2009.
- KURZ, J. et al. *Slovník jazyka staroslověnského*, díl 22. Praha: Academia, 1972.
- KURZ, J. *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: Slovenské pedagogické nakladatelství, 1969.
- SATURNÍK, T. *Příspěvky k šíření byzantského práva u Slovanů*. Praha: Nákladem české akademie věd a umění, 1922.
- SCHNEIDEROVÁ, A. Zradné slová v preklade právneho textu. In: *From text to translation IX – Od textu k prekladu IX*. Praha: Jednota tlumočníků a překladatelů, 2014, s. 140 – 153.
- SCHNEIDEROVÁ, A. Lexical and semantic inaccuracies in the translation of specific legal texts. In: *Law and forensic science*, 2014, vol. 8, no. 2 (2014), s. 46 – 62.
- ŽIGO, P., KUČERA, M. a kol. *Na písme zostalo: Dokumenty Veľkej Moravy*. Bratislava: Perfekt, 2012.

Právní stát tváří v tvář totalitnímu státu v evropském právním vývoji

doc. JUDr. PhDr. PAVEL MARŠÁLEK, Ph.D.

Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta

Abstrakt: V příspěvku se autor zabývá utvářením a proměnami právního státu v kontrapozici ke státu totalitnímu. Představuje právní a totalitní stát jako dvě protikladné formy moderní státnosti. První je postavený na limitaci právem, druhý na omnipotenci státu. Ukazuje, jak se pod vlivem negativních zkušeností s totalitním státem přetvořil původní formální právní stát v soudobý materiální právní stát. Ten doplnil dříve přeceňovaný požadavek legality o dimenzi legitimacy. Na závěr autor sleduje, jak se soudobý právní stát vypořádává s globální proměnou světa.

KLíčové slova: Právní stát, totalitní stát, legalita, legitimita

Abstract: In his contribution, the author addresses development and transformations of the law-abiding state in contraposition to the totalitarian state. He presents the law-abiding state and the totalitarian state as two opposite forms of modern statehood. The first one is based on limitation by law, the other on the omnipotence of the state. He shows how the original formal law-abiding state changed, under the influence of negative experience with the totalitarian state, to the current substantive law-abiding state. The substantive law-abiding state added the dimension of legitimacy to the formerly overestimated requirement of legality. In the end, the author observes the ways in which the current law-abiding state deals with the global transformation of the world.

Keywords: Law-abiding state, totalitarian state, legality, legitimacy

1. Právní stát a moderní státnost

Právní stát bývá považován takřka za synonymum moderní státnosti či přímo za její vyvrcholení. V této představě se odráží četnost jeho výskytu a vznešenost ideálu, který reprezentuje. Má jít o stát limitovaný právem, konající v právních formách, který je pro lidskou společnost spolehlivým institucionálním rámcem umožňujícím její bezporuchový chod a rozvoj.

Ve skutečnosti ale právní stát není jedinou formou moderní státnosti. Pohlédneme-li do moderní historie, zjistíme, že právnímu státu dlouhou dobu konkuroval jeho protiklad – stát totalitní. Ten se objevil jako alternativní uspořádání, založené na omnipotenci státu a negaci lidských práv a svobod. Svoji sílu čerpal z totalitních ideologií (nacismus a marxismus-

-leninismus), nemilosrdné represe a z podpory svedených mas.¹ Svůj zápas s právním státem, jak se zdá, v Evropě prohrál v řádu několika desetiletí ohraňčených porážkou třetí říše (1945) a zhroucením komunistického východního bloku (1989).² Historická zkušenost s totalitními režimy pak proměnila teorii a praxi právního státu.

Také tvrzení, že právní stát je pomyslným vrcholem státoprávního směřování, se jeví jako příliš odvážné. Právní stát je určitě přitažlivým řešením vztahu jednotlivce, společnosti a státu a civilizační vymožeností, dějiny ale nemají konec a jaké budou ideály nastupujících generací lze jen obtížně předvídat. Už dnes jsou slyšet hlasy kritiků výše uvedené teze majících za to, že nastává soumrak právního státu kvůli krizi státu i práva.³ Navíc nechybí ani námitky těch, kteří poukazují na rozpornost v samotném pojmu právního státu nebo právní stát pokládají za utopii.⁴

Ve svém příspěvku budu sledovat utváření a proměny právního státu v kontrapozici ke státu totalitnímu. Zachytím vývoj doktríny a praxe právního státu od jeho počátků až do současnosti.

2. Formální právní stát ve stínu legality

Právní stát se zformoval po vítězství buržoazních revolucí na prahu moderní doby jako protiváha a negace tehdy dominujícího policejního absolutistického státu.⁵ Ztělesňoval ideál právem omezené vlády a vyloučení mimoprávního donucení, jakož i násilí. Byl státem liberálním, spojeným s rozvojem občanských práv a svobod. Jeho prosazení do praxe bylo spojeno se změnou v právním myšlení: přirozenoprávní školu nahradil právní pozitivismus. Ten hlásal, že o právu se nemá dále filozofovat, ale je třeba je pouze vykládat. V tomto postoji se odrážel fakt, že se z přirozenoprávních postulátů stalo platné právo v podobě ústav a občanských zákoníků.⁶

¹ Diskuzi o totalitarismu přehledně shrnuje STORCHOVÁ, L. a kol. *Koncepty a dějiny*. Praha: Scriptorium, 2014, s. 281 a n.

² Viz HLOUŠEK, V. – KOPEČEK, L. – ŠEDO, J. *Politické systémy*. Brno: Barrister & Principal, 2011, s. 53 a n.

³ HURDÍK, J. *Institucionální pilíře soukromého práva v dynamice vývoje společnosti*. Praha: C. H. Beck, 2007, s. 7 a n.

⁴ Srov. RYCHLÝ, T. *Právní normy a společenská praxe*. Praha: Univerzita Karlova, 1998, s. 24 a n.

⁵ Viz MERKL, A. *Obecné právo správní I*. Praha – Brno: Orbis, 1931, s. 72 a n.

⁶ K tomu BOHÁČKOVÁ, R. *Dějiny právního myšlení*. Brno: Masarykova univerzita, 1994, s. 75 a n.

Vznik a rozmach právního státu byl vyústěním společenských změn, které přinesly buržoazní revoluce. Výstižně to vyjádřil J. Pinz: „Buržoazní revoluce znamenaly vítězství nového společenského řádu nad feudálním provincionalismem, separatismem a partikularismem. Nové společenské zřízení překročilo feudální korporativnost, stavovská privilegia a feudální izolovanost. A naopak přineslo tvoření národů v dnešním slova smyslu, formování centralizovaných států spolu s vývojem ekonomických svazků a upevnění formálních demokratických institucí. Úsilí měšťanské společnosti a pokrok proti feudální reakci staví vědu proti náboženství a jednotlivce proti moci, autoritě a tradici. Potřeba lidského kulturního života a ochrany vlastní důstojnosti dává existenční základnu a opodstatnění lidským a občanským právům.“⁷ Totéž platí pro právní stát stejně jako pro systém rule of law, který se etabloval v angloamerickém světě.⁸

Právní stát zaváděný do praxe byl vystavěn na principu formálního. Jeho základními stavebními kameny byly dominance zákona a legalita. V obou případech šlo o velmi staré instrumenty. Se zákony se bylo možné setkat už ve starověkých říších a legality se dovolávali někteří antičtí filozofové.⁹ Obojí se totiž ukazovalo jako velice užitečný nástroj, s jehož pomocí lze budovat a řídit společnost. Výhody tohoto řešení byly zřejmé už dávno: nastolení elementárního řádu, odstranění „pěstního práva“ a s ním spojeného mimoprávního donucení, vyšší míra právní jistoty a pružnosti regulace než u obyčejového práva. Kromě toho se vláda zákonů vždy jevila jako „objektivnější“ a méně zneužitelná než vláda jednotlivců. Celé společnosti – a zejména hospodářské sféře – pak zákony a legalita vždy přinášely stabilitu potřebnou pro jejich rozvoj.

Zákony a legalita tak byly zakomponovány do institucionálního rámce rodící se moderní společnosti, jímž byl formální právní stát. Šlo o stát, který byl vázaný a limitovaný zákony, v nichž byla ztělesněna vůle nového suveréna. Tím byl lid. Tento stát měl konat v právních formách. Pro občany bylo důležité zejména, že zavedl rovnost před zákonem a chránil svobodu – byl státem liberálním. Zákony garantovaly člověku především, že nebude svévolně zatčen a uvězněn, dále že bude moci nabývat majetek a provozovat hospodářské aktivity v předem stanovených mezích.¹⁰

Tento stát měl bezpochyby svoji legitimitu, i když nikoli dokonalou. V řadě zemí ještě nefungoval na zcela demokratické bázi a právo, kterým

⁷ PINZ, J. *Přírozenoprávní teorie a moderní právní stát*. Nymburk: OPS, 2010, s. 123.

⁸ Blíže KINDLOVÁ, M. Koncept vlády práva (rule of law) v kontextu parlamentní suverenity ve Spojeném království. In: *Pocta prof. JUDr. Václavu Pavlíčkovi, CSc. k 70. narozeninám*. Praha: Linde, 2004, s. 385 a n.

⁹ Vzpomeňme např. Platóna a Aristotela.

¹⁰ Viz GERLOCH, A. *Teorie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2004, s. 215 a n.

byl vázán, připouštělo úpravy z dnešního pohledu diskriminační. Sociální problém byl v něm v podstatě ignorován. Tehdejší právo neobsahovalo téměř žádné sociální prvky, které by vyvažovaly výraznou sociální nerovnost a znevýhodnění.¹¹

Tyto vady se postupem času dařilo částečně napravovat. Po etapách byly odstraňovány volební cenzy, rozšiřováno volební právo a ústavní systémy tak byly demokratizovány. Řešení sociálního problému však nijak podstatně nepokročilo a to bylo zdrojem neustálého napětí ohrožujícího legitimitu celého systému. Tento fakt nemohl vyvážit ani úspěšný rozvoj institucionálních záruk právního státu, jako bylo obecné, správní a ústavní soudnictví, vystavěné na principu soudcovské nezávislosti, či pokroky v právní metodologii, které byly zásluhou právního pozitivismu. Lidé vnímali mnohem více nedostatky než přednosti tohoto uspořádání.¹²

Narůstající frustrace a ztráta víry v dokonalé a nezměnitelné zákony v bouřlivě se měnícím světě odstartovaly na konci 19. století krizi formálního právního státu. Stávalo se zjevným, že toto uspořádání může zajistit legalitu, ale nikoli legitimitu. Jednostranná sázka na legalitu při přehlížení legitimacy předznamenala nástup nedemokratických, zvláště totalitních, režimů, které slibovaly ráj na zemi a nakonec negovaly jak legalitu, tak legitimitu.¹³ Jejich ustavení se odehrávalo často formálně legální cestou. Ani tomu nedokázal formální právní stát se svým systémem záruk zabránit. Ukázal se jako bezzubý.

3. Totalitní stát jako protiklad právního státu

Totalitní stát byl nástrojem totalitních režimů, tj. systémů projektujících nový řád na bázi ideologie (nacismus, marxismus-leninismus).¹⁴ Profiloval se jako všemocný stát a popíral lidská práva a svobody – právo na život, rovnost lidí, vlastnické právo, politická práva atd. Jeho právo bylo

¹¹ HATTENHAUER, H. *Evropské dějiny práva*. Praha: C. H. Beck, 1998, s. 518 a n.

¹² Tamtéž, s. 549 a n., 557 a n.

¹³ VIZ BESANÇON, A. *Nemoc století: komunismus, nacismus a holocaust*. Praha: Themis, 2000.

¹⁴ O totalitních režimech podrobně viz BALÍK, S. – KUBÁT, M. *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Praha: Dokořán, 2004. SKŘEJPKOVÁ, P. – SOUKUP, L. *Nedemokratické právní systémy ve vybraných státech Evropy první poloviny 20. století*. Praha: Havlíček Brain Team, 2011. Z cizích autorů se tomuto tématu věnovali zejména R. Aron, E. Fraenkel, F. Neumann, S. Neumann, C. J. Friedrich, Z. Brzezinski, H. Arendtová, J. Linz a G. Sartori. V našich poměrech jsou nejvíce známé práce Arona (*Demokracie a totalitarismus*. Brno: Atlantis, 1993) a Arendtové (*Původ totalitarismu I–III*. Praha: OIKOYMENH, 1996).

nehumánní, teroristické a byrokratické. Spíše se jednalo o neprávo než o právo. Dobrý základ k tomu vytvářelo už jeho pojetí, které se rozvíjelo v tehdejší ideologii podřízené právní teorii. V sovětském Rusku bylo právo definováno jako na zákon povýšená vůle pracujícího lidu. V nacistickém Německu se za právo považovalo vše, co prospívá německému národu, a za bezpráví vše, co mu škodí. V obou případech se jednalo o účelové, instrumentální pojetí práva. Také došlo k nahrazení staletími prověřeného hodnotového základu práva novými hodnotami odvozenými z totalitní ideologie. Z práva byly zcela vypuzeny hodnoty svobody, rovnosti, solidarity, spravedlnosti a právní jistoty a místo nich se etablovaly v sovětském Rusku třídní spravedlnost a proletářský internacionalismus a v nacistickém Německu čistota německé krve a národní cítění.¹⁵ Toto vše bylo projevem právního nihilismu a otvíralo dveře masovému zneužití práva ve jménu rasové nebo třídní nenávisti.

V praxi totalitních režimů sloužilo právo běžně jako nástroj výstavby. Z práva se stal instrument sociálního inženýrství využívaný k proměně společnosti ve směru požadovaném oficiální ideologií. Kromě toho bylo právo i prostředkem represe určeným k likvidaci zjevných, potenciálních i domnělých nepřátel režimu (při eliminaci nepřátel byl ale běžný i mimoprávní postup). V každém případě šlo o sociálně dysfunkční působení práva, protože se boural tradiční společenský pořádek a realizoval se, jakož i se legitimizoval, ideologický experiment. Často funkce práva jako nástroje výstavby a represe splývala (např. rasově čistý stát v nacistickém Německu měl být zajištěn „legálním“ vyloučením Židů, tj. pomocí protizhido-
vských předpisů).¹⁶

Jako prostředek represe sloužilo v sovětském Rusku i nacistickém Německu zejména trestní právo. K jeho podstatným znakům patřilo, že kriminalizovalo i neškodné jednání a opustilo elementární právní principy typu rovnost před zákonem, nullum crimen, nulla poena sine lege (např. tím, že umožnilo analogii v neprospěch obviněného co do podmínek trestnosti nebo pravou retroaktivitu), zákaz reformationis in peius při řízení o opravných prostředcích atd. Trestní proces, konaný mnohdy před mimořádnými soudy a bez jakýchkoli záruk pro obviněné, pozbyl vůbec charakter právního procesu. Jeho cílem se stala eliminace či přímo fyzická likvidace souzených. Tento trend se ještě vystupňoval, když soudy zbavené soudcovské nezávislosti začaly být v roli rozhodujících orgánů nahrazovány složkami tajné státní policie (šlo o tzv. policejní spravedlnost).¹⁷

¹⁵ Blíže viz *Theorie státu a práva*. Praha: Orbis, 1951. KNAPP, V. *Problém nacistické právní filosofie*. Praha: V. Linhart, 1947.

¹⁶ MARŠÁLEK, P. *Právo a společnost*. Praha: Auditorium, 2008, s. 81 an.

¹⁷ Viz SCHROEDER, F. CH. – PELIKÁN, D. – MALÝ, K. V. *Tři studie z novodobých*

Pro zacházení s právem v totalitách bylo typické jeho nadměrné používání a zneužívání. Nebyly respektovány přirozené meze použitelnosti práva (např. při řízení ekonomiky právem, při využívání legální represe jako jediného prostředku boje s kriminalitou). Zvláštní bylo, že v sovětské právní teorii se přitom projektoval konec práva i státu po nástupu komunismu. Praxe tomu však vůbec nenasvědčovala.¹⁸

Zajímavá byla pokřivená totalitní legalita. Totality vytvořily politický pojem zákona. Např. v nacistickém Německu byl zákon nástrojem utváření života národního společenství, nemohl tedy nikdy být neutrální. Zákony sloužily jako prostředek k řízení společnosti, mnohdy je ale vytlačovaly nařízení, interní normativní instrukce nebo různá opatření. Výjimkou nebyl ani mimoprávní postup.¹⁹

Zákony byly přizpůsobeny potřebám režimu, stejně jako jejich aplikace. Cesta vedla od počátečního antiformalismu k formalismu při aplikaci práva. Antiformalisticky aplikační orgány postupovaly v počátečním období totalit, kdy ještě nebylo vytvořeno nové totalitní právo. Výrazem takového postupu bylo ohýbání recipovaného předtotalitního práva podle aktuální politické potřeby nebo rozhodování podle „právního citu“ či „revolučního právního vědomí“ (tzv. revoluční zákonnost). V okamžiku, kdy byly vytvořeny právní předpisy odrážející potřeby nových vládců, nastoupil při aplikaci práva formalismus. Ctěna byla litera zákona, ztělesňující politickou vůli nového suveréna.²⁰

Pokřivenou legalitu totalitních systémů symbolizoval v Sovětském svazu a jeho satelitech pojem socialistické zákonnosti. Ta byla pojímána jako způsob plnění úkolů socialistického státu pomocí práva. Postupně byly vytvořeny dvě koncepce socialistické zákonnosti. První byla tzv. tvrdá. Zákonnost se chápala jako politický pojem, nástroj diktatury proletariátu, proto byla zákonu nadřazena vůle pracujícího lidu. S ní muselo být vše v souladu, nikoli se zákonem. Uplatnila se nedlouho po uchvácení moci komunisty (v sovětském Rusku až po odeznění počátečního období právního nihilismu). Druhá koncepce – tzv. měkká – považovala zákonost za právní pojem. Požadovala přísné dodržování nových socialistických zákonů, které byly výrazem „vůle pracujícího lidu“, při aplikaci, eventuálně

dějín ruského práva. Praha: Univerzita Karlova, 1994. TAUCHEN, J. *Vývoj trestního soudnictví v Německu v letech 1933 – 1945*. Ostrava: Key Publishing, 2010.

¹⁸ Otázkou je, zda byla idea perspektivního konce práva a státu vytyčená marxismem vůbec reálná. Uvědomovalo si to asi i sovětské vedení.

¹⁹ ROBERTS, S. H. *Hitlerovo panství*. Praha: Čin, 1938, s. 302 a n.

²⁰ Viz KÜHN, Z. *Aplikace práva soudcem v éře středoevropského komunismu a transformace*. Praha: C. H. Beck, 2005, s. 19 a n.

i při tvorbě práva.²¹ Byla projevem stabilizace režimu, přechodu k „všeli-dovému státu“. V nacistickém Německu se pokřivená legalita projevovala asi nejvíce v rozporu mezi z dřívějšího období přežívající úctou k zákonu, manifestovanou lpěním na jeho slovech, a bezprávným obsahem zákonů. Bezpráví se krylo formálně legálním postupem. Ten byl zredukován v období totální války, kdy zůstalo jen holé bezpráví. Pokřivenost legality v nacistickém Německu byla patrná i z nadřazování právního citu německého národa nad zákon a z jejího omezení jen na určitou část činnosti státních a jiných orgánů (mimo bezpečnostní oblast).²²

Legalita měla v sovětském Rusku i nacistickém Německu značně represivní povahu. Zákony udělovaly tajné státní policii bezbřehá zmocnění k potírání „nepřátel“ (někdy k postupu bez ohledu na platné právo) a ta je plně využívala k vraždění, deportacím a věznění oponentů režimu.²³ Soudní aplikace práva byla v těchto zemích i v ostatních totalitách masivně ovlivňována politickou objednávkou a nátlakem ze strany politického vedení, exekutivy a policejních orgánů. Neexistovala zde soudcovská nezávislost, maximálně její relikty. Časté byly politické procesy, v nichž docházelo k popření nejelementárnějších principů právního řízení a k teatrálnímu přiznávání souzených. Represe přitom ani nebyla uplatňována rovným způsobem.²⁴

Jak bylo ukázáno výše, totalitní režimy fungovaly na bázi fiktivní pokřivené legality. Jejich právo se svým obsahem a funkcemi, které plnilo, ani málo nepřibližovalo představě, kterou lidé běžně o právu mají, nebo tomu, jak právo za standardních poměrů působí. Šlo totiž spíše o neprávo, než o právo. Také způsob, jak bylo s tímto právem zacházeno, byl čistě účelový a často se blížil pouhé libovůli.

Totality tak demonstrovaly svůj pohrdavý vztah k platnému právu. Věrnost platnému právu, typickou pro demokratický právní stát, nahrazovaly totalitní systémy věrnosti zákonu přírody (nacistický režim) nebo zákonu dějin (komunistické režimy), v nichž mělo mít veškeré platné prá-

²¹ PŘIBÁŇ, J. Komunistická teorie státu a práva: kritický nástin strukturních znaků a vývoje československé právní teorie v období let 1948 – 1989. In: MALÝ, K. – SOUKUP, L. (eds.) *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Praha: Karolinum, 2004, s. 64 a n.

²² MARŠÁLEK, P. Zákon v nacionálně socialistickém státě. In: GERLOCH, A. – MARŠÁLEK, P. (eds.) *Zákon v kontinentálním právu*. Praha: Eurolex Bohemia, 2005, s. 83 a n.

²³ Viz BRAMSTEDT, E. K. *Dictatorship and political police*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1945, s. 67 a n. BABEROWSKI, J. *Rudý teror*. Praha: Brána, 2004, s. 31 a n., 100 a n. OVERY, R. *Diktátoři*. Praha – Plzeň: Beta-Dobrovský & Ševčík, 2006, s. 167 a n.

²⁴ *Černá kniha komunismu*. I. díl, Praha – Litomyšl: Paseka, 1999, s. 169 a n.

vo svůj zdroj. Tím zároveň tuto svoji praxi legitimizovaly. Podle H. Arendtové považovaly dokonce tento postoj „za vyšší formu legitimacy“, která je schopna docílit toho, „čeho by legalita pozitivního práva přirozeně nikdy dosáhnout nemohla“, a to vlády spravedlnosti na zemi.²⁵

Je jasné, že takové pojetí legitimacy neobstojí. Nejedná se o skutečnou legitimitu, ale o její fikci. Tato „legimita“ spočívala na víře v metafyzické zákonitosti uspořádání a vývoje společnosti projektované totalitní ideologií. Nacisté si tyto zákonitosti ztotožňovali s perspektivou ustavení rasově čisté společnosti a panství nordické rasy, komunisté pak s nastolením beztrždní společnosti po vítězství proletářské revoluce.²⁶ Zvrácenost těchto ideálů snad ani nemá smysl dokazovat. Jejich utopickou podstatu také ne.

Přesto je třeba upozornit na některé významné souvislosti. Ačkoli si tyto teorie kladly za cíl něco jiného, vzdálenost mezi nimi nebyla tak veliká. Bylo to důsledkem společného kořenu, který měly. Tím byl sociální darwinismus, který postuloval nevyhnutelnost, s níž musí vše méně dokonalé ustoupit dokonalejšímu, slabší silnějšímu, a to bez ohledu na morálku, tradice a lidskost.²⁷ Dalším takovým styčným bodem byl historicismus – víra, že dějiny mají svůj cíl a finální stav, k němuž neodvratně směřují. Šlo o hlásání utopické vize opřené o těžko udržitelný lineárně deterministický pohled na dějiny.²⁸

V porovnání s běžnými způsoby, jak legitimizovat právo a zákonnost, naplno vystupuje rozdílnost a netradičnost totalitních přístupů. Platí to jak pro legitimizační zdroje, tak pro to, co je legitimizováno. Totalitní legalita nebývá legitimizována odvoláním se na přirozenost, tradice nebo souhlas lidu, popř. lidská práva, ale obrací se k „původnějším“ zdrojům legitimacy – k fiktivnímu zákonu přírody nebo dějin. Legitimizovány pak s odkazem na tyto zdroje bývají i zjevné nespravedlnosti, křivdy a bezpráví.²⁹ Takové pojetí legitimacy pravidelně znesnadňuje poznání, jaká je skutečná tvář totalitního práva a zákonnosti.

²⁵ ARENDTOVÁ, *Původ totalitarismu...*, s. 623.

²⁶ Viz HEYWOOD, A. *Politické ideologie*. Praha: Victoria publishing, 1994, s. 112 a n., 173 a n.

²⁷ ARENDTOVÁ, *Původ totalitarismu...*, s. 625 a n.

²⁸ O utopických aspektech totalit viz GEYER, M. – FITZPATRICKOVÁ, S. (eds.) *Za obzor totalitarismu*. Praha: Academia, 2012, s. 124 a n., 311 a n., 404 a n.

²⁹ Viz TUREČEK, J. *Právo, křivda a neprávno s hlediska dnešní doby*. Praha: Nová osvěta, 1946.

4. Cesta k obnově právního státu

Vyrovnaní se s totalitní legalitou po přechodu k demokracii představovalo vždy teoretický i praktický problém.³⁰ Je zde hned řada otazníků. Musíme si v první řadě položit otázku: bylo vůbec totalitní právo právem? V právní vědě na to jsou různé názory: podle právních pozitivistů ano, podle stoupenců přirozenoprávní školy nikoli. Proslulost si získala Radbruchova formule a spor H. Harta s L. Fullerem.

G. Radbruch, původně zarytý právní pozitivista, se v důsledku zkušeností s nacistickým zneužíváním práva přiklonil k přirozenoprávnímu řešení. Extrémní nespravedlnost práva byla pro něj důvodem k jeho pokládání za neplatné *ex tunc*. Takové zákonné neprávo musí ustoupit nadzákonnému právu. Nicméně tento postup považoval za výjimečný. Běžná nespravedlnost nebo neúčelnost práva, s níž se lze setkat, k tomu stačit neměla. Ve sporu právní jistoty a spravedlnosti za standardních poměrů dále preferoval právní jistotu. Jeho názory našly ohlas i v soudní praxi a vyvolaly spor Harta s Fullerem.³¹

Hart nacistické právo nepovažoval za neplatné kvůli podmínkám, za kterých vzniklo. Jako právní pozitivista odmítl poměřovat platnost práva nějakými vnějšími kritérii. Připustil ale možnost zneužívání práva. Tomu chtěl čelit občanskou neposlušností. Byl pro morální kritiku práva a výkonu moci. Morální důvody pokládal za dostatečné k prolomení principů právní jistoty a zákazu retroaktivity při vypořádávání se s následky totalit. Fuller s Hartem nesouhlasil. Tvrdil, že právo není možné definovat nezávisle na důvodech, pro něž je lidmi akceptováno. Vytyčil osm převážně formálních požadavků, které musí právo splnit, aby bylo právem. Ty nazval vnitřní morálkou práva. S Hartem se však shodl, že řešením dědictví totalit může být retroaktivní legislativa.³²

V praxi dochází k nápravě právních následků totalit restitucemi, rehabilitacemi a retribucemi. Existují různé modely řešení vyrovnaní se s totalitami. Všechny je provází problémy. Vždy záleží na tom, jak hluboce zapustil totalitní režim své kořeny – zda jen v rovině obecně politické či zda převrátil i soukromoprávní vztahy. Od toho se odvíjí, jak daleko je třeba při právní obnově jít.³³

³⁰ K tomu viz KOZÁK, J. Právně teoretická východiska postihu zločinů totalitních režimů. *Právník*, č. 5/2004, s. 417 – 441.

³¹ HOLLÄNDER, P. *Filosofie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2012, s. 21 a n.

³² KUBU, L. a kol. *Dějiny právní filozofie*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2002, s. 112 a n.

³³ MARŠÁLEK, P. Od restituce k revoluci. K právní obnově v poválečném Československu. In: KOKOŠKOVÁ, Z. – KOCIAN, J. – KOKOŠKA, S. (eds.) *Československo*

Mnohé je ovlivněno mírou „revolučnosti“ transformace. Jde-li o postupný, klidný (konsenzuální) přechod od totality k demokracii (např. metodou kulatého stolu jako v Maďarsku a Polsku na konci komunistické éry), je razance ve vyrovnání se s minulostí menší. Při revolučních zlozech je tomu naopak. Připouští se retroaktivita s argumentací, že totalitní právo nebylo právem a nikdo se na ně nemohl spoléhat, když ještě navíc byly státy vázány lidskoprávními smlouvami. Zavádí se též lustrace občanů s tím, že je třeba chránit demokracii.

Důležité je zejména potrestání zločinů totalit. Zde se uplatňují různé radikální přístupy – od důsledného trestání jako za poválečných retribučních až po pouhé dokumentování zločinů a faktickou beztrestnost pachatelů. Naposledy při postkomunistické transformaci bylo nejradikálnější ve snaze o postih Německo, ale i tam skončil „proces století“ s bývalými funkcionáři Německé demokratické republiky za střelbu na hranicích hubenými výsledky. Všude se projeví četné problémy zvláště při dokazování viny zločincům.³⁴

5. Materiální právní stát a jeho současné problémy

Zkušenosti s totalitními režimy potvrdily nutnost spojení legality a legitimacy jako základních principů společenského uspořádání. K tomu mělo dojít v rodícím se materiálním právním státě. Ten se snažil překonat jednostrannou orientaci formálního právního státu na legalitu a jeho faktickou neschopnost zamezit prosazování bezpráví, pokud je oděno do roucha zákonů.

Materiální právní stát doplnil dříve přeceňovaný požadavek legality o legitimitu. Již nešlo jen o to zachovávat platné právo, ale také o to, aby se jednalo o „dobré“ právo – po stránce obsahové, formální i funkcionální. Toto právo mělo být především ztělesněním hodnot potvrzených historickým vývojem: svoboda, rovnost, solidarita, spravedlnost a právní jistota, jakož i hodnot, které získávají na váze v důsledku multikulturních výzev a civilizačních rizik: tolerance a odpovědnost.³⁵

Materiální právní stát se vyprofiloval jako stát liberálně demokratický, sociální, ústavní a nakonec i ekologický. Liberálně demokratický rozměr

na rozhraní dvou epoch nesvobody. Praha: Národní archiv a Ústav pro soudobé dějiny, 2005, s. 118 a n.

³⁴ PŘIBÁŇ, J. *Právní symbolismus.* Praha: Filosofie, 2007, s. 125 a n.

³⁵ Blíže MARŠÁLEK, P. Malomocné právo, morální krize a etika odpovědnosti. In: GERLOCH, A. – ŠTURMA, P. (eds.) *Odpovědnost v demokratickém právním státě.* Praha: Univerzita Karlova, 2013, s. 106 a n.

právního státu se projevuje v tom, že spojuje lidská práva jako východiska právní regulace s demokratickým státním zřízením. Sociální charakter potvrzuje tak, že garantuje občanům sociální práva. Ústavní dimenzi naplňuje tím, že v něm funguje konstitucionalismus včetně garancí typu ústavního soudnictví. Ekologickou orientaci osvědčuje tento stát přihlášením se k ideji trvale udržitelného rozvoje.³⁶

Zdá se, že v materiálním právním státě získala legalita a legitimita vyvážený poměr. Legalita v něm znamená 1) nutnost zachovávat platné právo při aplikaci i tvorbě práva (legalita v užším smyslu); 2) nutnost regulovat společenské vztahy právem (legalita v širším smyslu). Legitimita je podkladem veškerého práva, bytostným nárokem na jeho obsah, formu i zacházení s ním. Garantuje, že se právem nestane bezprávi a že právo nebude aplikováno svévolným nebo formalistickým způsobem. Legalita a legitimita jsou pojímány jako vnitřně propojené: první ztělesňuje právní jistotu a druhá spravedlnost. Společně se staly axiomatickými východisky práva v materiálním právním státě. Tento stát se neobejde ani bez jednoho z nich a musí mezi jejich eventuálně si konkurujícími nároky zjednávat přiměřenou rovnováhu.³⁷

Soudobý materiální právní stát je také vcelku efektivní, i když nefunguje vždy ideálně. Toto je lepší přiznat, než tento systém idealizovat nebo naopak zatracovat jako něco, co je v permanentní krizi či je jen utopií.³⁸ Problém v poslední době představuje oslabování státu jako instituce ve stále více propojeném světě, které s sebou nese pokles vymožitelnosti práva. Rovněž kvalita práva není příliš vysoká a to komplikuje jeho aplikaci. Přehlédnout nelze ani podkopávání demokratického a sociálního prvku konstrukce právního státu. Demokracii dnes relativizuje rostoucí vliv nadnárodních korporací, mezinárodních finančních institucí a médií, jakož i malý zájem lidí o volby. Sociální stát je limitován nedostatkem finančních prostředků, a proto je zčásti na ústupu.³⁹

³⁶ Viz WINTR, J. *Principy českého ústavního práva*. Praha: Eurolex Bohemia, 2006, s. 9 a n.

³⁷ K tomu MARŠÁLEK, P. Antinomie v uskutečňování spravedlnosti a právní jistoty v soudobém právu. In: GERLOCH, A. – TOMÁŠEK, M. et al. *Nové jevy v právu na počátku 21. století*. II. svazek. Praha: Karolinum, 2010, s. 67 a n.

³⁸ Vyváženě na toto téma KYSELA, J. *Ústava mezi právem a politikou*. Praha: Leges, 2014, s. 254 a n.

³⁹ Z četné literatury viz např.: EHL, M. *Globalizace – pro a proti*. Praha: Academia, 2001. SUŠA, O. *Globalizace v sociálních souvislostech současnosti*. Praha: Filosofie, 2010. MEZŘICKÝ, V. (ed.) *Perspektivy globalizace*. Praha: Portál, 2011. Právnicka určitě zaujme sborník *Pluralismus moci a práva*, vydaný v Bratislavě: Bratislavská vysoká škola práva, 2009.

Přes tyto negativní tendence ale právní stát funguje. Nenachází se v žádné krizi ani nenastupuje jeho „soumrak“, jak soudí někteří autoři.⁴⁰ Významné je, že jeho rozvoj je i jednou z priorit Evropské unie. To může být v příštích letech v mnoha ohledech určující. V současnosti vytvořený stav se pak zřejmě nijak podstatně nezmění – minimálně v nejbližší budoucnosti.⁴¹

LITERATURA:

- ARENDTOVÁ, H. *Původ totalitarismu I – III*. Praha: OIKOYMENH, 1996.
- ARON, R. *Demokracie a totalitarismus*. Brno: Atlantis, 1993.
- BABEROWSKI, J. *Rudý teror*. Praha: Brána, 2004.
- BALÍK, S. – KUBÁT, M. *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Praha: Do-kořán, 2004.
- BESANCON, A. *Nemoc století: komunismus, nacismus a holocaust*. Praha: Themis, 2000.
- BOHÁČKOVÁ, R. *Dějiny právního myšlení*. Brno: Masarykova univerzita, 1994.
- BRAMSTEDT, E. K. *Dictatorship and political police*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1945.
- Černá kniha komunismu. I. díl, Praha – Litomyšl: Paseka, 1999.
- EHL, M. *Globalizace – pro a proti*. Praha: Academia, 2001.
- GERLOCH, A. *Teorie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2004.
- GEYER, M. – FITZPATRICKOVÁ, S. (eds.) *Za obzor totalitarismu*. Praha: Academia, 2012.
- HATTENHAUER, H. *Evropské dějiny práva*. Praha: C. H. Beck, 1998.
- HEYWOOD, A. *Politické ideologie*. Praha: Victoria publishing, 1994.
- HLOUŠEK, V. – KOPEČEK, L. – ŠEDO, J. *Politické systémy*. Brno: Barrister & Principal, 2011.
- HOLLÄNDER, P. *Filosofie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2012.
- HURDÍK, J. *Institucionální pilíře soukromého práva v dynamice vývoje společnosti*. Praha: C. H. Beck, 2007.
- KINDLOVÁ, M. *Koncept vlády práva (rule of law) v kontextu parlamentní suverenity ve Spojeném království*. In: *Pocta prof. JUDr. Václavu Pavlíčkovi, CSc. k 70. narozeninám*. Praha: Linde, 2004.
- KNAPP, V. *Problém nacistické právní filosofie*. Praha: V. Linhart, 1947.
- KOZÁK, J. *Právně teoretická východiska postihu zločinů totalitních režimů*. *Právník*, č. 5/2004.
- KUBU, L. a kol. *Dějiny právní filozofie*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2002.
- KÜHN, Z. *Aplikace práva soudcem v éře středoevropského komunismu a transformace*. Praha: C. H. Beck, 2005.
- KYSELA, J. *Ústava mezi právem a politikou*. Praha: Leges, 2014.
- MARŠÁLEK, P. *Antinomie v uskutečňování spravedlnosti a právní jistoty v sou-*

⁴⁰ HURDÍK, *Institucionální pilíře soukromého práva...*, s. 7 a n.

⁴¹ Srov. VEČEŘA, M. – MACHALOVÁ, T. *Europeizace práva v právně teoretickém kontextu*. Brno: Masarykova univerzita, 2010, s. 82 a n.

- dobém právu. In: GERLOCH, A. – TOMÁŠEK, M. et al. *Nové jevy v právu na počátku 21. století*. II. svazek. Praha: Karolinum, 2010.
- MARŠÁLEK, P. Malomocné právo, morální krize a etika odpovědnosti. In: GERLOCH, A. – ŠTURMA, P. (eds.) *Odpovědnost v demokratickém právním státě*. Praha: Univerzita Karlova, 2013.
- MARŠÁLEK, P. Od restituce k revoluci. K právní obnově v poválečném Československu. In: KOKOŠKOVÁ, Z. – KOCIAN, J. – KOKOŠKA, S. (eds.) *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody*. Praha: Národní archiv a Ústav pro soudobé dějiny, 2005.
- MARŠÁLEK, P. *Právo a společnost*. Praha: Auditorium, 2008.
- MARŠÁLEK, P. Zákon v nacionálně socialistickém státě. In: GERLOCH, A. – MARŠÁLEK, P. (eds.) *Zákon v kontinentálním právu*. Praha: Eurolex Bohemia, 2005.
- MERKL, A. *Obecné právo správní I*. Praha – Brno: Orbis, 1931.
- MEZŘICKÝ, V. (ed.) *Perspektivy globalizace*. Praha: Portál, 2011.
- OVERY, R. *Diktátoři*. Praha – Plzeň: Beta-Dobrovský & Ševčík, 2006.
- PINZ, J. *Přirozenoprávní teorie a moderní právní stát*. Nymburk: OPS, 2010.
- Pluralismus moci a práva*. Bratislava: Bratislavská vysoká škola práva, 2009.
- PŘIBÁŇ, J. Komunistická teorie státu a práva: kritický nástin strukturních znaků a vývoje československé právní teorie v období let 1948 – 1989. In: MALÝ, K. – SOUTKUP, L. (eds.) *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Praha: Karolinum, 2004.
- PŘIBÁŇ, J. *Právní symbolismus*. Praha: Filosofia, 2007.
- ROBERTS, S. H. *Hitlerovo panství*. Praha: Čin, 1938.
- RYCHLÝ, T. *Právní normy a společenská praxe*. Praha: Univerzita Karlova, 1998.
- SCHROEDER, F. CH. – PELIKÁN, D. – MALÝ, K. V. *Tři studie z novodobých dějin ruského práva*. Praha: Univerzita Karlova, 1994.
- SKŘEJPKOVÁ, P. – SOUTKUP, L. *Nedemokratické právní systémy ve vybraných státech Evropy první poloviny 20. století*. Praha: Havlíček Brain Team, 2011.
- STORCHOVÁ, L. a kol. *Koncepty a dějiny*. Praha: Scriptorium, 2014.
- SUŠA, O. *Globalizace v sociálních souvislostech současnosti*. Praha: Filosofia, 2010.
- TAUCHEN, J. *Vývoj trestního soudnictví v Německu v letech 1933–1945*. Ostrava: Key Publishing, 2010.
- Teorie státu a práva*. Praha: Orbis, 1951.
- TUREČEK, J. *Právo, křivda a neprávo s hlediska dnešní doby*. Praha: Nová osvěta, 1946.
- VEČEŘA, M. – MACHALOVÁ, T. *Evropeizace práva v právně teoretickém kontextu*. Brno: Masarykova univerzita, 2010.
- WINTR, J. *Principy českého ústavního práva*. Praha: Eurolex Bohemia, 2006.

Kultúrne a spoločenské korene myšlienky právneho štátu

doc. JUDr. MUDr. DANIEL ŠMIHULA, PhD. Dr. iur.

Stredoeurópska univerzita v Skalici

Abstrakt: Autor sa snaží definovať sociálne a kultúrne podmienky vzniku základnej myšlienky koncepcie právneho štátu, za ktorú považuje obmedzenie moci stredovekých panovníkov právom. Tvrdí, že táto základná myšlienka vznikla v Anglicku a škandinávskych kráľovstvách, lebo tu sa stretli dva faktory oslabujúce moc panovníkov: spor medzi svetskou mocou a katolíckou cirkvou a prežívajúca tradícia vojenskej demokracia, v ktorej bol vzťah medzi kniežaťom (vojenským vodcom) a jeho bojovníkmi zmluvný a podmienený. Naopak, rímska idea neobmedzenej moci cisárov tu bola slabá. Rozvoj právneho a filozofického myslenia v stredoveku pomohol takúto situáciu opísať aj teoretickými pojmami. Pôvodný zápas medzi šľachtou a mešťanmi obhajujúcim právne obmedzenia kráľovskej moci a panovníkom zdôrazňujúcim vlastnú suverenitu a nadradenosť nad právom pokračuje vlastne doteraz v diskusii o vzájomnom pomere medzi štátom a občanmi.

Kľúčové slová: Právny štát, monarchia, stavy, sloboda, právo na odbor, cirkev

Abstract: The author tries to define social and cultural conditions for the formation of the basic idea of the rule of law concept, which is a limitation of the royal power by the law. He says that this basic idea arose in England and Scandinavian kingdoms because here the two main factors weakening the royal power met: a tension between a secular authority and the church and an outliving tradition of a military democracy in which a relation between a prince (a military leader) and his warriors was conditional and contractual. On the contrary, a Roman idea of an unrestricted authority of emperors was weak in these lands. A development of legal and philosophical thinking helped to describe such a situation also from a theoretical point of view. An original struggle between nobility and commons defending legal restriction of royal authority and – on the opposite side - monarchs stressing their own sovereignty and superiority over law continues also today – in a discussion on a mutual relations between the State and citizens.

Key words: rule of law, monarchy, estates of the realm, freedom, ius resistendi, church

Úvod

Idea právneho štátu sa nám v dnešnej demokratickej Európe zdá byť samozrejmá. Nie je to však pravda, cesta k nej bola pomerne dlhá. A zdá sa, že ani nie samozrejmá a na svoj zrod potrebovala **špecifické podmienky**, ktoré sa táto štúdia snaží odhaliť. Na začiatok ale nie je na škodu pripomenúť si základné definície právneho štátu.

1. Podstata právneho štátu

Právny štát môžeme azda definovať ako taký systém vládnutia v krajine, v rámci ktorého štát a štátne orgány môžu postupovať len na základe práva a len spôsobom ustanoveným právom.¹ Vládcom, ktorý prikazuje všetkým a každému, je zákon (vo význame objektívneho práva, t. j. súboru právnych predpisov platných v danej krajine). Platí, že v podmienkach právneho štátu štát a iná verejná moc môže zasahovať do života jednotlivcov len v rozsah a spôsobom, ktorý dovoľuje právo (ústava a zákony). Štát môže konať len to, čo mu právo umožňuje, kým jednotlivec môže robiť všetko, čo mu zákon nezakazuje.

Prameňmi koncepcie právneho štátu v modernej dobe sú teórie spoločenskej zmluvy a prirodzených práv človeka.² Rozpracovaná bola v nemeckom právnom pozitivizme 19. storočia a anglosaskom liberalizme a konštitucionalizme (13. – 19. storočie),³ v ktorom anglická tradícia silného a nezávislého postavenia súdov, ktoré „právo nachádzajú“ vo všeobecných právnych predstavách spoločnosti, zohrala kľúčovú úlohu.

Nemecká koncepcia právneho štátu (*Rechtsstaat*), ktorá sa sformovala v 19. storočí a predchádzala vnútornej demokratizácii stredoeurópskych krajín, zdôrazňuje viazanosť štátnej moci pri zasahovaní do života jednotlivcov a spoločnosti platným právom – teda cieľom má byť predvídateľné a limitované konanie štátu na základe platného verejne známeho práva, pričom aj sféra pôsobnosti štátnej moci by mala byť obmedzená.⁴ V nemeckej literatúre sa pojem *Rechtsstaat* (ktorý v dobovom kontexte 19. storočia môžeme prekladať výstižnejšie aj ako „konštitučný štát“) objavil zrejme prvýkrát v diele Roberta von Mohla (1799 – 1875)⁵ *Die deutsche Polizeiwissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates* (Nemecká veda o vnútornej štátnej správe podľa princípov právneho štátu) napísanom v rokoch 1832 – 1834. Mal byť protikladom policajného absolutistického štátu.

Anglosaská koncepcia právneho štátu (*rule of law* – vláda práva), ktorá sa formovala súčasne s prebiehajúcou liberalizáciou a rastom významu parlamentu, okrem požiadavky na obmedzenie štátnej moci právom, zdôrazňuje právnu a procesno-právnu ochranu občana (tzv. *due process of*

¹ NESVADBA, A., ZACHOVÁ, A. 2005. *Teória štátu a práva*. Bratislava: Akadémia policajného zboru. S. 71. ISBN 808054347X.

² OTTOVÁ, E. 2006. *Teória práva*. Bratislava: Heuréka, s. 67. ISBN 807160187X.

³ PRUSÁK, J. 1995. *Teória práva*. Bratislava: Univerzita Komenského, Právnická fakulta, s. 161. ISBN 80-7160-080-6.

⁴ KRŠKOVÁ, A. 2002. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava: Iura edition, s. 430. ISBN 80-89047-52-1.

⁵ KRŠKOVÁ, A. 2002. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava: Iura edition, s. 432. ISBN 80-89047-52-1.

law – právo na spravodlivý a riadny súdny, resp. administratívny proces) pred zneužívaním moci štátnymi a inými verejnými orgánmi (napr. cestou nezávislého súdnictva, vysokej vynútiteľnosti práva a pod.). Súčasťou anglosaskej koncepcie právneho štátu je aj požiadavka na obsah platného pozitívneho práva, ktoré má byť spravodlivé a rešpektovať prirodzené práva a slobody občanov,⁶ a aj na spoluúčasť občanov pri vytváraní práva a formovaní štátnej moci ako takej – teda na demokratický spôsob vlády.⁷ V rámci ideológie politického liberalizmu sa myšlienka *rule of law* a *due process of law* interpretuje aj ako výzva k tzv. minimálnemu štátu, ktorý čo najmenej zasahuje do života občanov (tzv. *limited government*).

Táto anglosaská koncepcia „*rule of law*“ sa postupne vyvíjala od neskorého stredoveku v rámci anglického ústavného systému. Je protikladom „*rule of men*“ – t. j. štýlu vládnutia, kde rozhodnutie mocenských orgánov je výsledkom slobodnej úvahy a poprípade aj zloville jednotlivcov vo verejných funkciách. Teoreticky anglo-americkú doktrínu *rule of law* zhrnul a doformoval A. V. Dicey (1835 – 1922) v roku 1881.⁸

V moderných demokratických štátoch súčasnosti sa uplatňuje **kombinácia nemeckého aj anglosaského prístupu**, ktorú môžeme vyjadriť v nasledujúcich princípoch:⁹

- princíp vlády práva (nevládu ľudia, ale inštitúcie realizujúce platné právo)
- právo na spravodlivý proces
- obmedzená vláda (existencia limitov na zasahovanie štátnej moci do života občanov a spoločností)
- rešpektovanie ústavnosti a zákonnosti (štát je zaviazaný rešpektovať právo a konať len v jeho rámci, týka sa to aj právnych aktov medzinárodného práva, všeobecných demokratických zásad)
- delba moci a kontrola moci
- suverenita ľudu (vo význame nadradenosti záujmov občana nad štátom v podobe ústavy a kódexu ľudských práv a občianskych slobôd a účasti občana na kreovaní štátnej moci vo voľbách)
- nezávislosť súdnictva
- garantovanie základných práv a slobôd
- právna istota.

⁶ ADAMOVÁ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. 2000. *Dějiny myšlení o státě*. Praha: Codex, 2000, s. 315. ISBN 80-86395-08-1.

⁷ PRUSÁK, J. 1995. *Teória práva*. Bratislava: Univerzita Komenského, Právnická fakulta, s.162. ISBN 80-7160-080-6.

⁸ OTTOVÁ, E. 2006. *Teória práva*. Bratislava: Heuréka, s. 68. ISBN 807160187X.

⁹ ADAMOVÁ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. 2000. *Dějiny myšlení o státě*. Praha: Codex, 2000, s. 315. ISBN 80-86395-08-1 a OTTOVÁ, E. 2006. *Teória práva*. Bratislava: Heuréka, 71. ISBN 807160187X.

Zjednodušená definícia, podľa ktorej právny štát je takým štátom, kde platí právo, resp. „právo sa dodržiava“, je často mätúca, pretože vyvoláva dojem, že ak v štáte sa dejú individuálne neprávosti, ktoré štátna moc nedokáže plne postihovať, nejde o právny štát. Podstatné ale je, že aj verejná moc sa musí riadiť právom platným v danej krajine (ktoré aj sama ustanovila),¹⁰ takže dochádza k sebalimitácii štátnej (verejnej) moci prostredníctvom vopred daných, všeobecne záväzných a verejne vyhlásených pravidiel.¹¹ (Uvedený prípad častých individuálnych neprávostí môžeme skôr charakterizovať ako nízku úroveň vymožitelnosti práva, čo je, samozrejme, taktiež neželaný stav.) Právny štát sa dnes vníma ako základ ekonomickej a spoločenskej prosperity.¹²

2. Hypotéza

Ak sa teda zamyslíme nad tým, čo je asi najzákladnejšou podstatou koncepcie právneho štátu, tak musíme dôjsť k názoru, že to, že právo je právne záväzné aj pre politickú moc, jej vykonávateľov a samotného zákonodarcu.¹³ Ak teda hľadáme korene myšlienky právneho štátu, hľadáme vlastne moment, kedy sa objavila myšlienka, že **zákonodarca a štát je obmedzovaný právom** a dokonca aj právom, ktoré sám vydal. A táto povinnosť je právne záväzná a aj vynútiteľná.

Taktiež sa môžeme pýtať, či koncepcia právneho štátu **vzniká automaticky** ako produkt prirodzeného vývoja skôr alebo neskôr v každej spoločnosti, alebo pre ňu musia existovať **špecifické kultúrne, spoločenské, ekonomické a politické podmienky**.

Hypoteticky predpokladajme, že platí druhá možnosť a pokúsme sa takéto definovať. Po krátkej úvahe ich azda môžeme vidieť v konkrétnej spoločnosti v nasledujúcom zozname:

- Organizovaná politická moc: štát alebo jemu podobná organizácia.
- Právny systém.
- Aspoň základy právneho a politického myslenia.

¹⁰ ADAMOVÁ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. 2000. *Dějiny myšlení o státě*. Praha: Codex, 2000, s. 315. ISBN 80-86395-08-1.

¹¹ NESVADBA, A., ZACHOVÁ, A., 2005. *Teória štátu a práva*. Bratislava: Akadémia policajného zboru, s. 71. ISBN 808054347X.

¹² LANDES, D. 2004. *Bohatství a bída národů*. Praha: Nakladatelství Jirí Buchal-BB/art, s. 221. ISBN 80-7341-291-8.

¹³ VEČEŘA, M., GERLOCH, A., SCHLOSSER, H. RUDENKO, S. 2009. *Teória práva*. Bratislava: BVŠP, s. 105. ISBN 978-80-89447-04-06.

- Obmedzenie politickej moci existenciou iných mocných organizácií. (V spoločnosti teda existuje mocenská pluralita.)
- Možnosti vzdorovania politickej moci alebo úniku pred ňou.
- Základy konceptu ľudskej individuality, slobody a samostatného rozhodovania sa.

Sú to veľmi logické podmienky. Azda ich môžeme ešte zjednodušiť tak, že:

- existujú **faktické obmedzenia moci štátu**,
- **na jednotlivcovi v spoločnosti záleží**,
- a aspoň časť spoločnosti je natoľko intelektuálne vyspelá, že je schopná takúto situáciu **reflektovať a sformovať do nejakej ucelenej predstavy**.

3. Historický exkurz

Nie je jednoduché povedať, kedy sa prvýkrát v európskom prostredí objavila myšlienka obmedzenia štátnej moci právom. Vývoj tejto predstavy rozhodne nebol lineárny a zažil obdobia renesancie i úpadky tejto myšlienky.

Ak hľadáme obdobie, od ktorého už vieme vystopovať kontinuitu k našej súčasnosti, tak je to **Európa 12. – 14. storočia**.¹⁴ O potrebe vládcov sa riadiť právom už síce písal svojho času aj Platón, Aristoteles, Cicero alebo Plínius mladší.¹⁵ no podľa všetkého túto povinnosť vládcov videli hlavne v morálnej rovine – nie ako právne záväznú¹⁶ a vynútiteľnú spoločnosťou.¹⁷ Nakoniec rímska právna teória (Ulpian) dospela k názoru, že cisár nie je viazaný zákonom – ani vlastným. Čokoľvek, čo cisár vytvára, má silu zákona.¹⁸ Svoje pôvodné zákonodarné právomoci rímsky ľud údajne preniesol na princepa (cisára). K predstave o univerzálnom a záväznom obmedzení autority štátu právom antické myslenie zrejme nikdy

¹⁴ KRŠKOVÁ, A. 2002. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava: Iura edition, s. 76. ISBN 80-89047-52-1.

¹⁵ KRŠKOVÁ, A. 2002. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava: Iura edition, s. 76. ISBN 80-89047-52-1.

¹⁶ Rimania a antickí Gréci z nášho hľadiska nedostatočne rozlišovali medzi právom a morálkou a medzi štátom a spoločnosťou.

¹⁷ ADAMOVÁ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. 2000. *Dějiny myšlení o státě*. Praha: Codex, 2000, s. 70 – 97. ISBN 80-86395-08-1.

¹⁸ KRŠKOVÁ, A. 2002. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava: Iura edition, s. 87. ISBN 80-89047-52-1.

nedospelo.¹⁹ Dominát mal evidentne charakter absolutistickej moci, kde cisár (aj rímsky štát) boli nad právom.²⁰

Ak by sme aj hľadali nejaké staroveké korene základnej myšlienky právneho štátu, skôr než k antickej civilizácii sa môžeme obrátiť na **kresťanstvo** a **judaizmus**, v tradícií ktorých sa zachovalo, ako Hospodin trestal aj kráľov, ak porušili právo a morálne normy (kauza kráľa Dávida a Uriášovej ženy). V biblickej tradícii – ktorú v stredoveku poznal každý vzdelaný človek – bola taktiež zachovaná spomienka, ako aj Bohom vyvolených starozákonných kráľov obmedzovali kňazi a proroci poukazovaním na Boží zákon.²¹

A čo je hlavné, stredoveká európska civilizácia reálne nenadviazala na klasické Grécko alebo republikánsky Rím, ale na kultúru neskororímsku s jej dominátom. Navyše aj kresťanská politická filozofia v 3. – 5. storočí zdôrazňovala poslušnosť rímskemu štátu a jeho samovládcom.²² Žiadna kontinuita napr. s politickým a právnym myslením antických mestských štátov proste neexistovala. Tradície antickej demokracie a komplexného rímskeho právneho myslenia museli byť „znovuobjavené“ neskôr. Zrejme len učenie sv. Augustína o dualizme božieho a pozemského štátu a predstavy pápeža Gelasia I. z konca 5. storočia o nezávislej pápežskej moci azda predstavovali základ na nejaké obmedzenie moci cisárov a iných svetských vládcov.

V 6. storočí pápež Gregor Veľký (590 – 604) už takúto ambíciu mal. No evidentne to bolo v čase úpadku cisárskej moci na Západe – teda v novej, vlastne už stredovekej mocenskej realite. (Rím bol síce podriadený rímskym cisárom sídliačim v Konštantínopole, a tak súčasťou Byzantskej ríše, no tí boli pomerne ďaleko a s malým vplyvom na reálny chod západnej cirkvi, o ktorej viac rozhodovali franskí, vizigótski a longobardskí vládateli.)

Je vcelku možné, že niektoré predstavy o záväznosti práva aj pre vládcov a zákonodarcov sa vyskytli aj v hlbšej minulosti – napríklad v starovekom Egypte, avšak ich interpretácia je nejednoznačná.²³

Zaujímavé by bolo analyzovať prípadné islamské vplyvy na právnoteoretické myslenie v 12. – 13. storočí v kresťanskej Európe – veď talianske

¹⁹ JELLINEK, J. 1906. *Všeobecná státověda*. Praha: Vydavatelství Jana Laichtera, s. 328 – 329.

²⁰ MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. 1994. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville: The Michie Company, s. 225. ISBN-13: 978-1558341807.

²¹ BÍLÝ, J. 2000. *Troji lid*. Praha: Libri, 2000, s. 74 – 75. ISBN 80-7277-014-4.

²² KRSKOVÁ, A. 2002. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava: Iura edition, s. 103. ISBN 80-89047-52-1.

²³ ADAMOVÁ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. 2000. *Dějiny myšlení o státě*. Praha: Codex, 2000, s. 32. ISBN 80-86395-08-1.

univerzity od Severnej Afriky a Španielska neboli až tak ďaleko... V islamskej politickej a právnej ideológii je aj vládca podriadený islamskému právu, ktoré má božský pôvod a ktoré nemôže meniť. A jeho politická legitimita je striktno odvodená od miery, v akej on sám rešpektuje islamské právo.²⁴

V našich pomeroch sa málo venujeme právnemu mysleniu germánskych kmeňov a bojovníckych družín na rozhraní staroveku a stredoveku. No v skutočnosti je pravdepodobné, že ideu obmedzenia kráľovskej moci právom do západorímskeho prostredia, kde sa presadil absolutistický dominát, vniesli práve germánski dobyvatelia. Má to svoju logiku. Germánski náčelníci a prví králi neboli vnímaní ako neobmedzení vládcovia. Skôr ako vojenský vodcovia alebo reprezentanti svojho kmeňa. Systém obyčajového práva im ani neumožňoval nejakú významnú legislatívnu činnosť a musela sa teda prispôbiť právu, ktoré v danom spoločenstve reálne existovalo. Nemali ešte ani dostatočnú moc a aparát to zmeniť a zaviesť skutočnú panovnícku samovládu. Priamo v Lex Romana Visigothorum z roku 506 a v Lex Visigothorum z roku 643 nájdeme zásady hovoriace, že právo je nezávislé od osoby kráľa a ten je mu podriadený.²⁵

Stredoveký štát bol vhodnejším prostredím na sformovanie myšlienky obmedzenia štátnej moci právom, než bolo rímske cisárstvo. Na rozdiel od neskorej Rímskej ríše stredoveký štát zvyčajne nebol monistický a homogénny. Takmer vždy sa v ňom prejavoval rozpor medzi mocou a právom panovníkov a významom a právom obyvateľstva, najmä povinného vojenskou službou.²⁶

V stredoveku tak akoby sa stretali dve politické tradície: barbarská s víziou kráľovskej moci síce posvätné no obmedzenej právom, ktorá požadovala politickú participáciu prostredníctvom snemov, a druhá – tradícia neskororímskeho cisárstva, na ktorú sa obracali panovníci pri snahe upevniť svoju moc a suverenitu (dobrým príkladom je napr. Karol Veľký).²⁷ Idea *Renovatio Imperii Romani*²⁸ bola v dobovom kontexte volaním po absolútnej moci panovníka a jeho byrokratického štátu – minimálne vo svetských záležitostiach. Antagonistická obrana „starých práv“ sa opierala o spomienky na vojenskú demokraciu, jej snemy a obyčajové právo, ktoré štátna moc nemohla svojvoľne meniť. Idea absolutistického svetovládne-

²⁴ DAVID, R., BRIERLEY, J. E. C. 1996. *Major Legal Systems in the World Today*. London: Stevens and Sons, s. 455 a 466. ISBN 042047340.

²⁵ HODÁS, M. 2016. *Historický vývoj ľudských práv a ústavného štátu*. Bratislava: História ľudských práv, o. z., s. 71. ISBN:978-80-972218-0-5.

²⁶ JELLINEK, J. 1906. *Všeobecná státověda*. Praha: Vydavatelství Jana Laichtera, s. 338.

²⁷ BÍLÝ, J. 2000. *Trojí lid*. Praha: Libri, 2000, s. 25. ISBN 80-7277-014-4.

²⁸ BÍLÝ, J. 2000. *Trojí lid*. Praha: Libri, 2000, s. 26. ISBN 80-7277-014-4.

ho cisárstva – hoci aj v modifikovanej podobe, že konkrétny národný kráľ je „cisárom vo svojom kráľovstve“ – súperila s predstavou voľného na kresťanstve založeného spoločenstva stavovských monarchií s vysokou mierou slobôd pre privilegované stavy.²⁹ (Analogicky v cirkvi proti myšlienka absolutistickej moci pápeža stála myšlienka konciliarizmu.)

Pokračovanie týchto dvoch tradícií v politickej argumentácii sa neskôr prejavil aj v novoveku v kontradikcii medzi koncepciou právneho štátu („kráľ je obmedzený právom“) a ideou úplnej suverenity panovníka a štátu („kráľ tvorí právo, no sám ním nie je viazaný“). Tú druhú spájame dnes hlavne s osobou Jeana Bodina (1530 – 1596). V modifikovanej podobe je v nazeraní na vzťah jednotlivca a štátu vlastne prítomný dodnes.³⁰

4. Základ myšlienky obmedzenia panovníckej moci právom

Idea obmedzenia panovníckej moci právom sa sformovala v **dobovej intelektuálnej klíme**, ktorá generovala príslušnú filozofickú a politickú diskusiu. Môžeme predpokladať, že tá spočiatku prebiehala v rámci myšlienkového sveta barbarskej vojenskej demokracie (o čom však máme len málo zachovaných správ a skôr ju tušíme³¹), neskôr kresťanstva a od konca 13. storočia aj v rámci rodiacej sa sekulárnej humanistickej filozofie a azda aj právnej teórie a štátovedy.

Kresťanskí cirkevní myslitelia už v 10. – 11. storočí diskutujú o možných limitách panovníckej moci.³² V 11. storočí vzniká aj sieť škôl a zárodok vrstvy intelektuálov – ľudí, ktorí získavali vzdelanie a živili sa duševnou prácou: okrem kňazov a mníchov to boli aj učitelia, diplomati, úradníci, dvorania, sudcovia...³³ Dôležitým faktorom bol rozvoj právnych štúdií v stredoveku v 12. storočí na novozakladaných univerzitách.³⁴ Fridrich Barbarossa v roku 1158 vo svojej *Constitutio Habita* poskytol univerzite v Bologni rozsiahlu autonómiu i slobodu bádania, ktorá sa stala vzorom

²⁹ BÍLÝ, J. 2000. *Troji lid*. Praha: Libri, 2000, s. 73. ISBN 80-7277-014-4.

³⁰ Niektorý by však mohol povedať, že tento rozpor existuje doteraz v otázke, či je štát predovšetkým spoločenstvom občanov a má dbať najmä o ich blaho, alebo je to najmä územie, inštitúcie a akási abstraktná moc, ktorej má ľud slúžiť?

³¹ Odboj voči silnejúcej panovníckej moci odvolávajúci si na „staré práva“, „zvyky našich dedov“, „dobré staré právo“, predkresťanské náboženské predstavy a pod.

³² HODÁS, M. 2016. *Historický vývoj ľudských práv a ústavného štátu*. Bratislava: História ľudských práv, o. z., s. 71. ISBN:978-80-972218-0-5.

³³ BROCCAIAEROVÁ, M. F. B. In: LE GOFF, J. (ed.) 1999. *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad, spol s. r. o., s. 157 – 170. ISBN 80-7021-682-4.

³⁴ MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. 1994. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville: The Michie Company, s. 216. ISBN-13: 978-1558341807.

aj pre ostatné univerzitné centrá.³⁵ Vyučovalo sa takmer výlučne rímske a kanonické právo. No toto nové univerzitné prostredie vytvorilo teóriu práva a štátovedu. Bolo možné popisovať spoločenskú realitu a predstavy o usporiadaní vzťahov medzi ľuďmi právnymi termínmi.³⁶

Morálnym arbitrom právnych a politických koncepcií však bola naďalej **kresťanská ideológia**.³⁷ V nejakej podobe až do 18. storočia. V tom období prví právnici, ale aj katolícka cirkev presadzovali koncepciu univerzálneho prirodzeného práva.³⁸ Vychádzali pritom z Aristotela aj svätého Augustína.³⁹ Táto koncepcia, hoci dnes ju vnímame ako prekonanú, fakticky tvrdila, že štátna moc nie je výlučným zákonodarcom a je limitovaná aj pri tvorbe práva a praktickej činnosti „vyššími normami“, ktoré nemôže narušiť.⁴⁰ Pochopiteľne, dobový iusnaturalizmus bol v zásade teologický.⁴¹ Očakávalo sa ale, že „božie zákony“ bude dodržiavať aj panovník. Podľa Izidora zo Sevilly (560 – 636) bolo porušenie kresťanskej morálky dôvodom na stratu kráľovskej hodnosti⁴² (len neriešil, či to majú realizovať jeho poddaní a ako). Kresťanská filozofia v istých opakujúcich sa vlnách požadovala, aby jednotlivec mal v náboženských a morálnych otázkach slobodu pred zásahmi svetskej moci.⁴³ Biblia naznačuje možnosť zmluvného (teda podmieneného) vzťahu so vzájomnými právami a povinnosťami medzi bohom a veriacimi. Ak je to tak, prečo by takýto vzťah nemohol existovať aj medzi poddanými a svetskými vládnymi?⁴⁴

Kanonické právo, ktoré sa v 12. – 13. storočí sformovalo do komplexného uceleného systému písaného práva, poskytovalo vhodný substrát na vytváranie právnych obmedzení pre svetskú a čiastočne aj cirkevnú moc.⁴⁵ Cir-

³⁵ KRŠKOVÁ, A. 2002. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava: Iura edition, s. 117. ISBN 80-89047-52-1.

³⁶ KRŠKOVÁ, A. 2002. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava: Iura edition, s. 136 – 138. ISBN 80-89047-52-1.

³⁷ BÍLÝ, J. 2000. *Trojí lid*. Praha: Libri, 2000, s. 73. ISBN 80-7277-014-4.

³⁸ MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. 1994. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville: The Michie Company, s. 217. ISBN-13: 978-1558341807.

³⁹ ADAMOVÁ, K., KRŽKOVSKÝ, L. 2000. *Dějiny myšlení o státě*. Praha: Codex, 2000, s. 102. ISBN 80-86395-08-1.

⁴⁰ KRŠKOVÁ, A. 2002. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava: Iura edition, s. 123. ISBN 80-89047-52-1.

⁴¹ ZOUBEK, V. 2010. *Právověda a státověda*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. 112. ISBN 978-80-7380-239-4.

⁴² HODÁS, M. 2016. *Historický vývoj lidských práv a ústavného státu*. Bratislava: História ľudských práv, o. z., s. 71. ISBN 978-80-972218-0-5.

⁴³ BÍLÝ, J. 2000. *Trojí lid*. Praha: Libri, 2000, s. 91. ISBN 80-7277-014-4.

⁴⁴ BÍLÝ, J. 2000. *Trojí lid*. Praha: Libri, 2000, s. 103. ISBN 80-7277-014-4.

⁴⁵ KRŠKOVÁ, A. 2002. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava: Iura edition, s. 143. ISBN 80-89047-52-1.

kevná hierarchia bola predsa len prostredie, kde individuálne ambície mali byť navonok potlačené a uprednostňoval sa záujem veľkej inštitúcie, ktorej jednotlivci – vrátane najvyššie postavených – boli len jej služobníci. Neexistovala teda prekážka na to, aby aj ich podriadili spoločným predpisom. Cirkev sa tak menila na právom spravovanú korporáciu.⁴⁶ (To isté platí aj pre jej jednotlivé súčasti: biskupstvá, kapituly, mníšske a rytierske rády atď.)

Podľa teoretikov kanonického práva svetské (rímske) a kanonické právo spravovali dve do seba oddelené oblasti.⁴⁷ Človek tak „nepatril“ len do jednej sféry pod jednu výlučnú moc, ale do dvoch. Bolo tak treba hľadať pravidlá, ako určiť ich kompetencie a nepriamo tak každú z nich obmedziť.

Jeden z prvých veľkých kanonických právnikov – Gratian (asi 1100 – 1160) presadzoval tézu, že knieža je povinné dodržiavať práva, dokonca aj také, ktoré sám vydal. Zákonodarca môže zákonným spôsobom meniť právo, ale nemôže ho ignorovať a porušovať. Ak tak koná, koná protiprávne.⁴⁸ Kanonickí právní teoretici rozoberali aj otázky morálneho obsahu platného práva,⁴⁹ čo je aktuálna téma aj v našej súčasnosti.

Málo preskúmaný je vplyv rodiaceho sa **obchodného práva** (ako súboru nadnárodných zvyklostí v medzinárodnom a diaľkovom obchode). To malo nadnárodný charakter a minimálne v prostredí talianskych miest, trhovísk a obchodných faktórií v praxi obmedzovalo moc miestnych autorít.⁵⁰ (Zjednodušene povedané, vládca, ktorý by porušoval obchodné zvyklosti alebo ohrozoval majetok a slobodu kupcov, by sa dočkal toho, že obchodníci by nabudúce neprišli a obchodné trasy by sa presunuli inam.) Už v 11. storočí existovali prvé súkromné zbierky obchodných zvyklostí v oblasti Stredozemného mora. Asi z roku 1095 pochádza prvá zbierka obchodných predpisov mesta Amalfi (jednej z prvých maritímnych republík ešte pred Janovom a Benátkami), ktorej obsah do praxe prevzali všetky talianske mestské štáty.⁵¹

⁴⁶ CLARK, S. D. The Medieval Origins of Modern Legal Education – between Church and State. In: MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. 1994. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville: The Michie Company, s. 295. ISBN-13: 978-1558341807.

⁴⁷ MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. 1994. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville: The Michie Company, s. 217. ISBN-13: 978-1558341807.

⁴⁸ CLARK, S. D. The Medieval Origins of Modern Legal Education – between Church and State. In: MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. 1994. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville: The Michie Company, s. 295. ISBN-13: 978-1558341807.

⁴⁹ CLARK, S. D. The Medieval Origins of Modern Legal Education – between Church and State. In: MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. 1994. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville: The Michie Company, s. 304. ISBN-13: 978-1558341807.

⁵⁰ MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. 1994. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville: The Michie Company, s. 218. ISBN-13: 978-1558341807.

⁵¹ BERMAN, H. J. Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition. In: MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. 1994. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville: The Michie Company, s. 318. ISBN-13: 978-1558341807.

5. Mocenské súperenie medzi panovníkom a cirkvou

Popri vývoji v oblasti **teoretického myslenia** sa koncept myšlienky právom obmedzenej vlády panovníkov formoval v 12. – 14. storočí aj v rámci dvoch úplne reálnych a prelínajúcich sa stredovekých zápasov:

- 1) medzi **panovníkmi a cirkvou**,
- 2) a medzi **panovníkmi a rodiacimi sa stavmi šľachty a meštianstva** (resp. ich predchodcami, napr. slobodnými bojovníkmi), ktoré boli relatívne bohaté a vojensky vyzbrojené.

Teoretická diskusia ich reflektovala, ale v mnohom aj povzbudzovala. Bol to zápas o obmedzenie panovníckej moci právom a o spoluúčasť na vláde prostredníctvom stavovských zhromaždení. Na podporu ostroumným právnických konštrukciám pritom nezriedka na pomoc prichádzal dobre nabrúsený meč, ťažká bojová sekera, luk a halapartňa...

Už bolo uvedené, že na Západe v 5. – 8. storočí bola cirkev v mnohom závislá od franského kráľa a iných lokálnych panovníkov.⁵² No v 9. – 10. storočí sa v čase relatívneho oslabenia kráľovskej moci v Nemecku a Francúzsku a celkového politického rozdrobenia cirkev stala významnou spoločenskou a politickou silou s veľkým majetkom a vlastnou byrokratickým aparátom, intelektuálnymi strediskami a často aj s vojenskou mocou.⁵³ Predstavovala právne osobitný svet s rozsiahlou autonómiou.⁵⁴ Začala klásť požiadavku oslobodenia sa od cisárskej a kráľovskej authority a prípadne aj získania nadvlády nad svetskou mocou.⁵⁵

V politickej praxi stredoveku tak cirkev dokázala efektívne stanoviť limity moci panovníkov a súperenie medzi svetskou a cirkevnou mocou vytváralo veľmi často rôzne možnosti slobody a únikov. Zápas medzi svetskou a cirkevnou mocou v 11. – 13. storočí mal aj svoju ideologickú a teoretickú stránku a viedol k vysokej produkcii argumentov a polemík. Medzi prvých cirkevných „politických“ publicistov patril remešský biskup Hinkmar (asi 810 – 882). Ten dokonca tvrdil, že ak panovník zle vládne a porušuje cirkevné zákazy („...cudzoložník, vrah, nespravodlivý, uchvatiteľ, otrok všetkých pokleskov...“), podlieha súdu kňazov.⁵⁶ Nebu-

⁵² BÍLÝ, J. 2000. *Trojí lid*. Praha: Libri, 2000, s. 233. ISBN 80-7277-014-4.

⁵³ VOJÁČEK, L. a kol. 2004. *Dejiny veřejného práva v Evropě*. Bratislava: Vydavateľské oddelenie PRAF UK, s. 95. ISBN 80-7160-176-4 a BÍLÝ, J. 2000. *Trojí lid*. Praha: Libri, 2000, s. 229. ISBN 80-7277-014-4.

⁵⁴ VOJÁČEK, L. a kol. 2004. *Dejiny veřejného práva v Evropě*. Bratislava: Vydavateľské oddelenie PRAF UK, s. 101. ISBN 80-7160-176-4.

⁵⁵ ADAMOVÁ, K., KŘÍŽKOVSKÝ, L. 2000. *Dějiny myšlení o státě*. Praha: Codex, 2000, s. 105. ISBN 80-86395-08-1.

⁵⁶ ADAMOVÁ, K., KŘÍŽKOVSKÝ, L. 2000. *Dějiny myšlení o státě*. Praha: Codex, 2000, s. 106. ISBN 80-86395-08-1.

de ale náhoda, že takto začal vystupovať v čase hlbokého rozvratu Franskej ríše a úpadku autority jej súperiacich panovníkov.

Ambícia kontrolovať štátnu moc sa výrazne manifestovala za pontifikátu Gregora VII. (1073 – 1088), ktorý vydal známy *Dictatus papae*. Deklaroval v ňom práve cirkvi súdiť nehodných svetských vladárov. Ján zo Salisbury (1115 – 1180) – biskup v Chartres, teológ a spisovateľ – dokonca hlásal právo takehoto panovníka hoci aj úkladne zavraždiť. V tom už nachádzame základy stavovského *ius resistendi* a monarchomachistických úvah, ktoré sa naplno prejavili v 16. storočí. O viac než storočie neskôr v roku 1302 sa pápež Bonifác VIII. v bule „*Unam sanctum*“ plne prihlásil k nadvláde nad všetkými svetskými panovníkmi.⁵⁷

Nároky cirkvi na kontrolu nad svetskou mocou vyvolávali aj protireakciu: produkciu diela a spisov obhajujúcich naopak slobodu svetskej moci, respektíve jej dohľad nad často skazenou cirkvou, ktorá sa má napraviť, zriecť sa ambícií zasahovať do svetskej politiky a čiastočne demokratizovať.⁵⁸ (Tento trend nakoniec vyvrcholil v reformácii.) Súčasne s tým sa levgisti v rodiciach sa centralizovaných štátoch snažili dokazovať, že kráľovská (štátna) moc je nad zákonom.

Súviselo to aj so zmenou politických podmienok, keď práve v 13. – 14. storočí sa upevňujú niektoré národné monarchie – najmä francúzska a anglická. Dante Alighieri (1265 – 1321), Viliam z Ockhamu (1290 – 1343) a Marsilius z Padovy (1270 – 1340) hlásali nezávislosť svetskej moci od duchovnej.⁵⁹ Položili pritom ale skôr základy koncepcie štátnej suverenity a absolutistickej vlády, nie právneho štátu.⁶⁰ V každom prípade však Marsilius podstatne prispel k predstave, že zákonodarnú moc má mať ľudový snem (hoci ľuďom myslel zrejme len šľachtu a mešťanov) a panovníci nim prijaté zákony majú dodržiavať.⁶¹

6. Panovník verzus šľachta a mešťania

Popri cirkvi s jej rozsiahlymi celoeurópskymi inštitúciami boli ďalším zdrojom odporu voči panovníckej moci jeho vlastní šľachtici a mešťania,

⁵⁷ ADAMOVÁ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. 2000. *Dějiny myšlení o státě*. Praha: Codex, 2000, s. 115. ISBN 80-86395-08-1.

⁵⁸ BÍLÝ, J. 2000. *Troji lid*. Praha: Libri, 2000, s. 243 – 244. ISBN 80-7277-014-4.

⁵⁹ ADAMOVÁ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. 2000. *Dějiny myšlení o státě*. Praha: Codex, 2000, s. 118 – 122. ISBN 80-86395-08-1.

⁶⁰ KRŠKOVÁ, A. 2002. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava: Iura edition, s. 131. ISBN 80-89047-52-1.

⁶¹ KRŠKOVÁ, A. 2002. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava: Iura edition, s. 160. ISBN 80-89047-52-1.

ktorí postupne formovali stavovské orgány a hľadali nejakú formu ko-existencie s panovníkom, od ktorého najprv žiadali garancie svojho postavenia a neskôr aj podiel na spoluvláde, na čo bolo potrebné vytvoriť isté pravidlá. (Mešťanom mohli byť spoločensky blízki aj slobodní sedliaci v oblastiach, kde zostali ako samostatná spoločenská kategória: Nórsko, Švédsko, Frízsko, Tirolsko.)

Stavy šľachticov a čiastočne aj mešťanov (prípadne slobodných sedliakov: Švédsko, Frízsko) sa pritom v zásade ideologicky opierali o spomienku na niekdajšiu kmeňovú demokraciu. Preto sa treba vrátiť trocha hlbšie do minulosti a osvetliť, ako tradícia vojenskej demokracie prispela k budovaniu predstavy o obmedzenosti kráľovskej moci právom.

Dobrou ilustráciu **rezíduí vojenskej demokracie** nachádzame v kultúre Germánov a osobitne obyvateľov Škandinávie. V našich podmienkach sa niekedy zamlčuje vklad Germánov do európskej kultúry a politického a právneho myslenia, no v skutočnosti oblasť, ktorú môžeme definovať ako pobrežie Severného mora, Dánsko a južné Švédsko a Nórsko, pre ďalší európsky vývoj mala význam porovnateľný napr. s Itáliou alebo egejskou oblasťou v časoch antiky. Väčšina európskych štátov odvodzuje svoju politickú tradíciu v nejakej podobe od družín germánskych bojovníkov z temných čias. Ak v stredoveku cirkev bola dedičkou Ríma, svetská politická moc bola dedičkou germánskych barbarov.⁶²

V tradícii germánskych kmeňov a ríš zo začiatku stredoveku bola panovnícka moc vždy obmedzená družinou a ľudovým snemom (bojovníkov).⁶³ Právo bolo obyčajové, len sporadicky dopĺňané rozhodnutiami snemu a kniežata. Po usadení sa na území Rímskej ríše obyčajové právo sa začalo spisovať do kráľovských kódexov (napr. vizigótsky Eurichov kódex z r. 475).⁶⁴

V Škandinávii bola tradícia predštátnej vojenskej demokracie veľmi silná a ovplyvnila celý politický a právny vývoj Dánska, Nórska aj Švédska.⁶⁵ Absolutizmus ani feudalizmus sa v Škandinávii nikdy plne nepresadili. Dochovaný materiál nám umožňuje konštatovať, že slobodní Severania na prelome tisícročí za svoj zákonodarný orgán považovali snem

⁶² BÍLÝ, J. 2000. *Troji lid*. Praha: Libri, 2000, s. 23. ISBN 80-7277-014-4.

⁶³ SCHELLE, K. a kol. 2007. *Právní dějiny*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., s. 215. ISBN 978-80-7380-043-7.

⁶⁴ SCHELLE, K. a kol. 2007. *Právní dějiny*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., s. 221. ISBN 978-80-7380-043-7. Azda je dôležité pripomenúť, že v germánskych ríšach na rímskom území zvyčajne pre Germánov a pôvodných Rimanov platili rôzne právne systémy. Pre jedných obyčajové práva príslušného kmeňa, pre druhých písané rímske právo v jeho regionálnej verzii.

⁶⁵ SCHELLE, K. a kol. 2007. *Právní dějiny*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., s. 619. ISBN 978-80-7380-043-7.

(thing) – zhromaždenie slobodných mužov bojovníkov konkrétnej oblasti.⁶⁶ Podriadenie jednému „zákonu“ sa považovalo za znak príslušnosti k danej skupine – okolo spoločného práva sa tak budovala kolektívna identita. Svoje „zákonníky“ si vytvárali aj bojovnícke bratstvá Vikingov – upravovali vzájomnú podporu, delenie koristi, poslušnosť vodcovi atď. Neskôr na ich základe pre svoje družiny severskí králi vydávali tzv. družinické či dvorské zákony. Prvým známym je zákon pripisovaný svätému Olafovi, nórskeho kráľovi v r. 1015 – 1028.⁶⁷

Pritom kráľovská moc bola veľmi obmedzená – týkala sa najmä vojenských funkcií. „Králi“ nemali politickú moc nad slobodnými mužmi bojovníkmi. Zákonodarstvo a súdy boli kompetenciou snemov prakticky až do 13. storočia a v mnohom aj naďalej.⁶⁸ Kráľ tak bol vnímaný nie ako pán, ale skôr ako úradník, ktorého vyberá snem slobodných bojovníkov. Od kráľa sa očakávalo, že bude dodržiavať právo ako každý iný vrátane zákonov, ktoré sám vydal. Právo dokonca ukazovalo cestu, čo spraviť s kráľom, ktorý právo nedodržiava. Zákon priamo nariaďoval mechanizmus uplatnenia sankcií aj voči panovníkovi. Ukážkou nech je nórsky Zákonník snemu v Froste:

„Nech nikto neútočí na iných, ani kráľ, ani žiadny iný muž. Ak zaútočí kráľ, nech je vyrezaný vojnový šíp a poslaný do všetkých okresov a nech muži vytiahnu proti kráľovi a zabijú ho...”

Právo nebolo vnímané ako produkt politickej moci (panovníka, snemu). Ako obyčajové právo bolo v spoločnosti „odjakživa”.⁶⁹ Prijatie nového zákona bolo tak považované za výnimočnú udalosť. Pozostatky takého prístupu zostali až do 13. storočia, keď na ne plynule nadviazala stavovská monarchia. Pôvodné ľudové zhromaždenia (bojovníkov) v 13. – 14. storočí plynule prerástli do stavovských zhromaždení.⁷⁰ Tým sa Škandinávia líši od Anglicka i Francúzska, kde stavovské zhromaždenia boli síce budova-

⁶⁶ STARÝ, J. Zákonem nechť je budována zem, in: ANTALÍK, D., STARÝ, J., VÍTEK, T. 2010. *Zákon a právo v archaických kulturách*. Praha: Herrmann a synové, 298. ISBN 978-80-87054-24-6.

⁶⁷ STARÝ, J. Zákonem nechť je budována zem, in: ANTALÍK, D., STARÝ, J., VÍTEK, T. 2010. *Zákon a právo v archaických kulturách*. Praha: Herrmann a synové, s. 299. ISBN 978-80-87054-24-6.

⁶⁸ STARÝ, J. Zákonem nechť je budována zem, in: ANTALÍK, D., STARÝ, J., VÍTEK, T. 2010. *Zákon a právo v archaických kulturách*. Praha: Herrmann a synové, s. 309. ISBN 978-80-87054-24-6.

⁶⁹ BERMAN, H. J. Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition, in: MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. 1994. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville: The Michie Company, s. 272. ISBN-13: 978-1558341807.

⁷⁰ SCHELLE, K. a kol. 2007. *Právní dějiny*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., s. 623. ISBN 978-80-7380-043-7.

né na základe spomienok na niekdajšie snemy bojovníkov, ale kontinuita medzi nimi nebola priama a bola prerušená panovníckym centralizmom.

Na druhej strane kontakt s kresťanstvom od 12. storočia však do právnych systémov škandinávskych krajín začal prinášať väčšiu mieru zovšeobecnenia a víziu univerzálnej spravodlivosti a ľudskej rovnosti. Tie boli stelesnené do kráľovských zákonníkov (13. – 14. storočie),⁷¹ ktoré sa stávali nástrojmi upevňovania kráľovskej moci (oficiálne aj v mene ochrany slabších pred silnejšími) a úsilia kráľov stať sa jedinými zákonodarcami a suverénmi stojacimi nad právom – no v Škandinávii azda s výnimkou Dánska tento proces nezašiel tak ďaleko ako v západnej a strednej Európe.

V **západnej Európe** v ranom stredoveku naopak na dobytých územiach rímskej ríše je typická centralizovaná forma vládnutia. Hovoríme o patrimonálnej koncepcii štátu, v ktorej je ovládnuté územie súkromným majetkom panovníka ako „vodcu úspešného dobyvateľského podniku“, ktorý prípadne svojich verných odmeňuje hodnotami a majetkom. Postupné pohlcovanie germánskych kráľovstiev Franskou ríšou a jej premena na veľkú centralizovanú monarchiu ešte viac oslabilo postavenie individuálnych bojovníkov. Najmä ak franskí králi a ich nástupcovia sa programovo opierali o vzor neskororímskych panovníkov – samovládov. Pôvodné snemy bojovníkov (marcové, májové polia sú zatlačené do úzadia). Panovník sa opieral o svoju družinu (vojsko), malý byrokratický aparát (dvorských, ústredných a vidieckych úradníkov) a cirkevné štruktúry. Na už spomenutých starých germánskych územiach v Škandinávii a v Nemecku tento proces bol pomalší, alebo nikdy nebol reálne zavŕšený. Keďže kráľovská moc nepovstala z delenia koristi a pozemkov po vojnovom víťazstve, ale vyrastala krok za krokom z kmeňovej demokracie, musela viac rešpektovať „staré práva“ bojovníkov i sedliakov.

V 10. storočí však panovnícka moc v dnešnom Francúzsku, Nemecku a Taliansku opätovne slabla a z pôvodných kráľovských úradníkov vznikala vrstva dedičnej pozemkovej šľachty, ktorá postupne medzi svoje práva v komplikovanej pyramíde vazalských vzťahov zaradila aj výkon verejnej správy.⁷² Hovoríme o feudálnej rozdrobenosti.⁷³ Tá bránila uplatneniu skutočne efektívnej moci kráľov. Uctievaný kráľ panoval, no jeho skutočná moc vydávať príkazy bola limitovaná.⁷⁴

⁷¹ STARÝ, J. Zákonem nechť je budována zem, in: ANTALÍK, D., STARÝ, J., VÍTEK, T. 2010. *Zákon a právo v archaických kulturách*. Praha: Herrmann a synové, s. 331. ISBN 978-80-87054-24-6.

⁷² BÍLÝ, J. 2000. *Troji lid*. Praha: Libri, 2000, s. 43. ISBN 80-7277-014-4.

⁷³ VOJÁČEK, L. a kol. 2004. *Dejiny verejného práva v Európe*. Bratislava: Vydavateľské oddelenie PRAF UK, s. 99. ISBN 80-7160-176-4.

⁷⁴ BÍLÝ, J. 2000. *Troji lid*. Praha: Libri, 2000, s. 155. ISBN 80-7277-014-4.

Súčasne s tým prebehla aj k **vojensko-technologická revolúcia**, ktorá stvorila ťažkú jazdu s výnimočnými vojenskými vlastnosťami. Avšak nutnosť ovládať súčasne niekoľko zručností: jazdiť na koni, nosiť brnenie, bojovať s mečom a kopijou a pod., čo znamenalo, že plnohodnotným ťažkým jazdcom sa mohol stať len jedinec, ktorý sa na toto povolanie pripravoval od detstva. Takže v dobových pomeroch len potomok materiálne dobre zabezpečenej rodiny pozemkovej šľachty.⁷⁵ Panovník – keďže potreboval vojsko adekvátne dobovým požiadavkám – musel takúto vrstvu nielen strpieť, ale stal sa od nej závislý. Nebolo jednoduché svojich rytierov prepustiť a nahradiť inými, ako sa to dalo ešte s pechotou alebo polofažkou jazdou v 8. – 9. storočí.

Status profesionálnych bojovníkov prudko stúpol. Niekdajšie delenie na slobodných a otrokov bolo nahradené delením na vojakov a sedliakov (prípadne duchovných). Táto vojenská vrstva či kasta – môžeme ju už rovno nazvať **rytierstvom** – si začala byť vedomá svojho postavenia a ekonomickej a vojenskej moci.⁷⁶ Ich vzťah k lénnemu pánovi sa z prostej poslušnosti mení na vzťah vazalský, ktorý má v mnohých aspektoch zmluvný a podmienený charakter.⁷⁷ Idea rytierstva na jednej strane síce hlásala oddanosť vazala suverénovi, no aj od suveréna sa očakávalo plnenie istých povinností voči svojmu vazalovi. To platilo aj vo vzťahu k panovníkovi. Rytier – ospievaný trubadúrmí v hrdinských spevoch (*chansons de geste*) – bol navyše jasne definovaný ako individuálny hrdina a ako osobnosť. Okrem piesní zdôrazňujúcich oddanosť panovníkovi (napr. cyklus o Rolandovi) vznikali aj diela oslavujúce odboj alebo upozorňujúce na kráľovskú nespravodlivosť – cyklus rytierskych eposov zvaný *Geste de Doon Mayence* (resp. cyklus Doona Mohučského). Veľmi populárnym bol napr. epos *Štyria Ajmonovi synovia*.

Vznikol tak šľachtický stav so silnými vojenskými tradíciami.⁷⁸ Ten podobne ako cirkev a duchovní žiada osobitnú imunitu a právo rozhodovať o verejných veciach, čo viedlo k ďalšiemu obmedzovaniu panovníckej moci. Vtedy prišla vhod aj rozpomienka na niekdajšie pomery v družine germánskych bojovníkov⁷⁹ a ich snemy na marcovom či májovom poli vo Franskej ríši. Ako už bolo uvedené, šľachta zdôvodňovala

⁷⁵ Teoretickou alternatívou bol systém mamelukov alebo janičiarov – štátnych otrokov od detstva v internátnej škole pripravovaných na vojenskú dráhu.

⁷⁶ CARDINI, F. Válečník a rytíř, in: LE GOFF, J. (ed.) 1999. *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad, spol s. r. o., s. 69 – 72. ISBN 80-7021-682-4.

⁷⁷ CARDINI, F. Válečník a rytíř, in: LE GOFF, J. (ed.) 1999. *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad, spol s. r. o., s. 71. ISBN 80-7021-682-4 a BÍLÝ, J. 2000. *Trojí lid*. Praha: Libri, 2000, s. 43. ISBN 80-7277-014-4.

⁷⁸ BÍLÝ, J., 2000. *Trojí lid*. Praha: Libri, 2000, s. 163. ISBN 80-7277-014-4.

⁷⁹ JELLINEK, J. 1906. *Všeobecná státověda*. Praha: Vydavatelství Jana Laichtera, s. 340.

svoj nárok na kontrolu kráľovskej moci príkladmi z niekdajšej vojenskej demokracie.

Popri takejto vojenskej šľachte, ktorá v západnej Európe vznikla v 11. storočí, v 12. storočí sa rodí aj **mestský stav**.⁸⁰ Najprv v Taliansku, kde sa sformovali samostatné mestské komúny, ktoré potlačili starú aristokraciu,⁸¹ neskôr aj v ostanej západnej a strednej Európe, kde mešťania vytvárajú s vidieckou šľachtou špecifickú symbiózu. Mešťania ako kolektív za svojimi hradbami boli silným a často hrdým a nezávislým spoločenstvom,⁸² ktoré sa ale orientuje viac prakticky a sekulárne než šľachta a duchovní.⁸³ Spoločne s predstaviteľmi drobnej šľachty mešťania ovládajú aj univerzity, čo má z dlhodobého hľadiska značné dôsledky na „duchovnú klímu“ spoločnosti. Mestá od 11. – 12. storočia získavajú aj samosprávu a právnu autonómiu a vytvára sa v nich osobitné mestské právo s vlastnými inštitútmi, pričom za vzor im slúži nielen právo barbarské a obyčajové, no aj právo rímske a kanonické. No aj mešťania však museli osvedčiť svoju zdatnosť na bojisku. A to v podobe disciplinovanej polotlačkej a ťažkej pechoty vyzbrojenej kušami a dlhými drevcovými zbraňami. Statusom, samosprávou i vojenskou taktikou boli mešťanom blízki slobodní sedliaci vo Frízsku, Švajčiarsku, Tirolsku, Katalánsku... Nový duch takýchto slobodných komunít azda dobre vystihne legendárna švajčiarska prísaha na lúke Rütli z roku 1307 (?) medzi zástupcami kantonov Schwyz, Uri a Unterwalden, hoci o presných detailoch panujú značné pochybnosti:

*„Chceme byť jedným národom bratov,
ktorých nerozdelí žiadne nešťastie ani nebezpečenstvo.
Chceme byť slobodnými, ako boli naši otcovia.
Radšej zvolíme smrť než život v poddanstve.
Chceme sa zveriť do rúk najvyššieho Boha
a nebudeme sa báť žiadnej moci (ostatných) ľudí.“*

Prvým veľkým triumfov novej pechoty bolo víťazstvo pri Kortrijku roku 1302, pri Halmýre roku 1311 a pri Morgartene roku 1315.

⁸⁰ Otázka nakoľko v západnej Európe v 6. – 9. storočí upadol mestský život, je dodnes predmetom diskusie. Vo všeobecnosti azda možno povedať, že v Itálii zostala zachovaná istá kontinuita s neskoriantickými mestami, no v Gálii, Británii a Hispánii pôvodné antické mestá v 7. storočí zanikli. Mestský život hodný toho mena sa až na výnimky udržal len okolo biskupských sídel. V Nemecku a ostanej strednej Európe mestá vznikali samostatne, hoci právne a duchovne aj s istým prihliadnutím na vzory zo západnej a južnej Európy.

⁸¹ JELLINEK, J. 1906. *Všeobecná státovéda*. Praha: Vydavatelství Jana Laichtera, s.469.

⁸² ROSSAUD, J. Měšťan a život ve městě, in: LE GOFF, J. (ed.) 1999. *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad, spol s. r. o., s. 136 – 145. ISBN 80-7021-682-4.

⁸³ BÍLÝ, J. 2000. *Troji lid*. Praha: Libri, 2000, s. 34 a 245. ISBN 80-7277-014-4.

Postupne panovníci museli potvrdiť stavom šľachticov a mešťanov ich práva, autonómiu, imunitu a podiel na moci aj právne. Z roku 1188 pochádza privilegium pre stavy Leonu potvrdzujúce uznanie obyčajového práva, právo na riadny súdny proces, právo troch stavovo spolurozhodovať o dôležitých otázkach politiky a zákonodarstva a pod.⁸⁴ Celkovo treba povedať, že španielske kráľovstvá v 12. storočí predstihli Anglicko v zvolávaní zastupiteľských orgánov (kortesov), právnych obmedzení panovníckej moci i rozvoji osobnej slobody. Vďačili za to vizigótskej tradícii a tiež postaveniu „frontiera“ v boji proti moslimom. To, že táto tradícia bola na rozdiel od Anglicka náhle a radikálne prerušená v 16. storočí nástupom absolutizmu podľa burgundského vzoru (ktorý akoby preniesol neskororímsku tradíciu z Francúzska a Svätej ríše na španielsku pôdu), a tak sa na niekdajší španielsky „demokratizmus“ vlastne zabudlo, je už iná otázka.⁸⁵

Anglická Magna Charta Libertatum z roku 1215 a jej neskoršie verzie a interpretácie garantovali slobodnému človeku ochranu pre svojvoľným uväzneným, trestom, vyvlastnením vypovedaním a pod. zo strany koryuny bez riadneho súdneho procesu, slobodu cestovania, ochranu dovtedajších obyčajových práv a taktiež zástupcom stavov príslušný podiel na moci, aby mohli toto všetko kontrolovať – teda panovníka obmedzovať v mene naplňania práva.

V 13. – 15. storočí v procese formovania stavovských štátov si takéto základné charty dali schváliť stavy a stavovské zhromaždenia po celej Európe západného kresťanstva. Panovníci museli súhlasiť s obmedzením vlastnej moci „starým právom krajiny“.⁸⁶ Vzťah medzi štátom (panovníkom) a občanmi (stavmi) začal byť vnímaný ako v zásade zmluvný a podmienený dodržiavaním dohodnutých pravidiel aj panovníkom a štátom.⁸⁷ Okrem podielu na centrálnej moci vznikajú orgány šľachtickej a meštianskej územnej samosprávy (krajské snemy a snemíky, landfrídy, provinčné generálne stavy a pod.), ktoré sa tiež stávajú prekážkami kráľovských aspirácií.⁸⁸

V mnohých európskych štátoch v 13. – 15. storočí stavovská monarchia viedla k nástupu dualizmu moci medzi panovníkom a stavovskými

⁸⁴ HODÁS, M. 2016. *Historický vývoj ľudských práv a ústavného štátu*. Bratislava: História ľudských práv, o. z., s. 74. ISBN: 978-80-972218-0-5 a BÍLÝ, J. 2000. *Troji lid*. Praha: Libri, 2000, s. 173. ISBN 80-7277-014-4.

⁸⁵ Tento príklad tiež ukazuje, že neexistuje nejaká lineárna a nezvratná cesta k slobode a demokracii.

⁸⁶ Napr. v Katalánsku v r. 1481.

⁸⁷ JELLINEK, J. 1906. *Všeobecná státověda*. Praha: Vydavatelství Jana Laichtera, s. 341.

⁸⁸ VOJÁČEK, L. a kol. 2004. *Dejiny veřejného práva v Evropě*. Bratislava: Vydavateľské oddelenie PRAF UK, s. 111. ISBN 80-7160-176-4.

orgánmi (Anglicko, Dánsko, Švédsko, Aragón, Uhorsko, Poľsko, české krajiny).⁸⁹ Predstava o povinnosti vládcov dodržiavať právo je spojená aj s predstavou o práve poddaných takýchto vládcov zvrhnúť – práve na odpor proti tyranskému panovníkovi.⁹⁰ V praxi malo byť toto právo vyhradené stavom. Stavovský odpor voči nastupujúcemu absolutizmu v 17. storočí bol ideologicky zdôvodňovaný najmä takouto ideou. Opierali sa o ňu aj české a uhorské stavy. Spomenúť možno napríklad viacero politických spisov Jána Jessenia.⁹¹ Alebo aj úvahy Johanna Althusia (1557 – 1638) o zastupiteľskej vláde a ochrane práv ľudu proti vladárovi.⁹² Naopak, monarchovia proti koncepcii obmedzenia moci panovníka podporovali koncepciu božského pôvodu panovníckej moci.⁹³

7. Anglicko a ostrovy slobody

Zrod a vývoj právneho štátu je dobre zdokumentovaný v Anglicku, kde je úzko prepojený aj s ústavným vývojom tejto krajiny. Dôležitým faktorom podporujúcim smerovanie k právnemu štátu a zastupiteľskej demokracii bolo azda to, že v porovnaní s Francúzskom bol anglický feudalizmus nedokončený. Nikdy v Anglicku napríklad nedošlo k feudálnej rozdrobenosti ani vzniku zložitej hierarchickej pyramídy.⁹⁴

V Anglicku pred dobytím Normanmi existovala rozvinutá sieť rôznych rád a zhromaždení, ktorá účinne obmedzovala panovnícku moc.⁹⁵ O kráľovskej samovláde môžeme hovoriť len pre obdobie 1066 – 1215/1295, keď bolo Anglicko kráľovstvom ovládaným fakticky z titulu vojenského porobenia. No aj vtedy súdny systém, obyčajové právo, cirkev a prostá moc silných barónov predstavovali pre panovníkov (ktorý nezriedka trávili dlhé roky mimo anglickej pôdy) citeľné obmedzenia.⁹⁶ Parlament z roku 1265 zvolaný z iniciatívy Šimona z Montfortu je zrejme prvým dobre zdo-

⁸⁹ BÍLÝ, J. 2000. *Troji lid*. Praha: Libri, 2000, s. 172. ISBN 80-7277-014-4.

⁹⁰ HODÁS, M. 2016. *Historický vývoj ľudských práv a ústavného štátu*. Bratislava: História ľudských práv, o. z., s. 73. ISBN:978-80-972218-0-5.

⁹¹ ADAMOVÁ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. 2000. *Dějiny myšlení o státě*. Praha: Codex, 2000, s. 151. ISBN 80-86395-08-1.

⁹² ADAMOVÁ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. 2000. *Dějiny myšlení o státě*. Praha: Codex, 2000, s. 179. ISBN 80-86395-08-1.

⁹³ JELLINEK, J. 1906. *Všeobecná státověda*. Praha: Vydavatelství Jana Laichtera, s. 713.

⁹⁴ BÍLÝ, J. 2000. *Troji lid*. Praha: Libri, 2000, s. 187. ISBN 80-7277-014-4.

⁹⁵ SCHELLE, K. a kol. 2007. *Právní dějiny*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., s. 390. ISBN 978-80-7380-043-7.

⁹⁶ SCHELLE, K. a kol. 2007. *Právní dějiny*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., s. 397. ISBN 978-80-7380-043-7.

kumentovaným príkladom zastupiteľskej demokracie (aspoň v Anglicku). Lordi tak ako dovtedy mali byť prítomní osobne, kým mešťania a nižšia šľachta boli zastúpení prostredníctvom volených delegátov (štyria rytieri za každé grófstvo a dvaja poslanci za každé mesto).⁹⁷ Je pravdepodobné, že systém zastupiteľskej demokracie, keď sa slobodní muži nezúčastňujú na sneme všetci, ale z určitej územnej jednotky vysielajú len jedného poslanca zvoleného spomedzi seba, má zrejme istú spojitosť s miličným vojenským systémom Anglicka a Škandinávie, keď taktiež do boja nešli všetci slobodní, ale podľa istého prepočtu boli povinní vybrať jedného a na vlastné náklady vystrojiť.⁹⁸ Napriek porážke opozície v roku 1265, na základe uvedených princípov v roku 1295 musel Eduard I. zvolať ďalší parlament, potvrdiť Magnu chartu a vyhlásiť, že žiadne nové dane sa nebudú vyberať bez súhlasu parlamentu. Od tých čias panovník v Anglicku nevládol sám.⁹⁹ Parlament čoraz viac zasahoval do praktického výkonu moci a kráľovskí úradníci sa mu zodpovedali za výkon zverených funkcií. Napriek neskoršiemu rozdielnemu vývoju, v tom čase by sme medzi situáciou v Anglicku a Francúzsku vedeli ešte nájsť isté analógie. Napríklad francúzske generálne stavy boli prvýkrát zvolané v roku 1302.¹⁰⁰

Daný vývoj bol v Anglicku reflektovaný aj teoreticky. O obmedzení panovníkovej moci právom ako prvý písal zrejme sudca Henry de Bracton (1210 – 1268) vo svojom diele *De Legibus et Consuetudinibus Angliae* (O práve a obyčajoch Anglicka), pričom bol pod vplyvom svojho učiteľa William of Raleigha:

„Aj kráľ má svojho nadriadeného, konkrétne Boha. Taktiež právo, na základe ktorého sa stal kráľom. Taktiež aj svoj dvor – grófov a barónov – pretože ak on sám je bez uzdy, čo znamená bez práva, mali by mu títo uzdu nasadiť... Kráľ nesmie byť podriadený človeku, ale musí byť podriadený Bohu a právu, pretože právo z neho robí kráľa... preto nemôže byť kráľ tam, kde má (svoj)vôľa prevahu nad zákonom.“

Vidíme, že hovorí aj o mechanizme, ako panovníka prinútiť dodržiavať právo: prostredníctvom krokov jeho vlastných poddaných. Myšlienka o podriadení kráľa Bohu a právu sa potom objavuje aj v dielach Edwarda Cokea, Jamesa Harringtona a pod.

⁹⁷ SCHELLE, K. a kol. 2007. *Právní dějiny*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., s. 407. ISBN 978-80-7380-043-7. Azda je vhodné uviesť, že každé grófstvo poskytovalo v prípade potreby asi 10 až 20 ťažkoodených jazdcov.

⁹⁸ ŠMIHULA, D. 2015. *Vojenská služba, politické práva a občianstvo*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., s. 91. ISBN 978-80-7380-592-0.

⁹⁹ SCHELLE, K. a kol. 2007. *Právní dějiny*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., s. 409. ISBN 978-80-7380-043-7.

¹⁰⁰ BÍLÝ, J. 2000. *Trojí lid*. Praha: Libri, 2000, s. 31. ISBN 80-7277-014-4.

Pojem *rule of law* aj teoreticky a terminologicky zrejme prvýkrát formuloval škótsky presbyteriánsky teológ Samuel Rutherford (1600? – 1661) v knihe *Lex, Rex* (1644, preložiteľné ako „Zákon je kráľom“). *Bill of Rights* (1689) legislatívne „podriadil kráľa zákonu“ – určil limity kráľovskej moci,¹⁰¹ to znamená, že kráľ viac nevládol ako ničím neobmedzený vládca, ale stal sa len súčasťou širšieho systému vlády regulovaného právom.

Všeobecne je menej známy je vývoj vo Švédsku a Nórsku, kde smerovanie k feudalizmu a silnej panovníckej moci bolo ešte slabšie než v Anglicku, dlho prežívali rezídua kmeňovej spoločnosti a osobná sloboda veľkej časti obyvateľov zostala zachovaná. A to je veľká vec.

Napríklad slobodných sedliakov v Nórsku pozorovatelia zo zahraničia opisovali inak ako poddaných roľníkov v Dánsku, hoci aj patrili pod vládu toho istého panovníka. Na rozdiel od znevoľnených dánskych roľníkov „...nórski sedliaci majú viac ducha a iskry vo svojich spôsoboch. Sú čestní, otvorení a neohrození, hoci nie drzí. Nikdy nie sú podliezaví ale primerane úctiví. Hlavný spôsob ich pozdravu je podanie ruky. Za malú finančnú odmenu neďakujú slovami alebo klaňaním sa, ale srdečným a úprimným potrasením ruky“.¹⁰²

Podobne v Európe existovali aj iné „ostrovy slobody“: Tirolsko, Švajčiarsko, Frízsko, nizozemské provincie. Uvedené štáty a regióny sa aj neskôr sa vyhli nástupu absolutizmu a cesta k modernej demokracii v nich nešla cez panovnícky a osvietenský absolutizmus, ale takmer plynule tu stredoveké samosprávne a stavovské inštitúcie prerástli do zastupiteľskej demokracie. A je len historickou náhodou, že aj dnes patria k oblastiam s najvyššou životnou úrovňou a najvyššou koncentráciou bohatstva?

8. Spoločné znaky

Čo bolo typické a spoločné štáty a regióny, v ktorých sa presadila konštrukcia obmedzenia kráľovskej moci právom ako základný predpoklad myšlienky právneho štátu?

V rámci krátkeho historického prehľadu zistíme, že sa v nich vyskytla kombinácia nasledujúcich fenoménov (respektíve aspoň niektorých z nich):

- 1) Existoval v nich istý **dualizmus** medzi mocou svetského panovníka a štruktúrami katolíckej cirkvi, ktorá bola od neho nezávislá (aspoň sčasti). Prebiehal medzi nimi zápas o prevahu alebo „vymedzenie si kom-

¹⁰¹ OTTOVÁ, E. 2006. *Teória práva*. Bratislava: Heuréka, s. 67. ISBN 807160187X.

¹⁰² FORBES, A. 1815. *General Gazetteer, or Compendious Geographical Dictionary*. London: Thomas Tegg, s. 495.

petencií“. Kresťanstvo ako presne definovaná dogmatická ideológia ponúka navyše určitý kódex správania, ktorého záväznosť je univerzálna a všetci kresťania – dokonca aj králi – sa ním musia riadiť. Záväznosť náboženských noriem sa tak stalo vzorom pre záväznosť právnych noriem. Formulácia „kráľ je podriadený bohu a právu“ nie je náhodná.

- 2) Veľká časť spoločnosti bola **osobne slobodná** (v dobovom význame) a bol v nej prítomný **ideál slobodného – muža bojovníka**, ktorý je do istej miery od panovníckej moci nezávislý (rytier, bojovník rodovej spoločnosti, slobodný vojensky vycvičený mešťan). Ten má silu aj odvahu sa panovníkovi postaviť. **A kolektívny odpor** príslušníkov takýchto skupín (reálny alebo ako potenciálna hrozba) bol vojensky natoľko silný, že panovník ho musel vziať do úvahy.
- 3) Existovali **samosprávne orgány a inštitúcie**, či už ako **pozostatok vojenskej demokracie** bojovníkov alebo ako inštitúcie **stavovskej spoločnosti**. (V skutočnosti medzi nimi existuje isté historické prepojenie.) Vznikajú tiež **korporácie** do istej miery nezávislé od panovníckej moci: mestá, cechy, komúny, univerzity mníšske rády, šľachtické združenia... Pomer a stavov (šľachta, mešťania, duchovní) a spomenutých korporácií na jednej strane a panovníka a jeho mocenského aparátu na druhej, tak po období konfrontácie a nastolení istej mocenskej rovnováhy nakoniec musel byť definovaný na základe nejakých pravidiel, najlepšie právnych.
- 4) Rozvíjali sa strediská **intelektuálnej činnosti** – školy, univerzity, kláštory, ktoré sa začali zaoberať právom – rímskym a kanonickým. Uvedené zápasy tak mohli byť podchytené aj teoreticky a projektované do predstáv o spravodlivosti a právnych formulácií.

Ak sa pozrieme na teoreticky sformované predpoklady z úvodu, dospejeme k názoru, že stredoveká spoločnosť 12. – 15. storočia ich naplnila. Poskytla tak priestor na vznik predstavy o obmedzení moci panovníka a štátu právom. A táto myšlienka bola základom, na ktorom v 17. – 18. storočí vznikla idea právneho štátu. (Spinoza, Locke a pod.), a to v zákonitej previazanosti na ďalšie veľké koncepcie právneho a politického myslenia modernej doby:

- 1) individuálnej a kolektívnej slobody
- 2) delby moci
- 3) samosprávy (mestskej, univerzitnej, šľachtickej, cirkevnej)
- 4) participácie na moci pomocou zastupiteľských (stavovských, mestských) orgánov
- 5) nezávislého súdnictva rovných
- 6) práva na odpor
- 7) zmluvného charakteru politickej moci (zmluvy medzi vládcom a ovládanými)

Záver

Idea **právneho štátu** vyrástla z predstavy o **obmedzení moci panovníkov právom**, pričom takéto obmedzenie si môžu aj poddaní vynútiť – napr. pomocou práva na ozbrojený vojenský odpor. Môžeme konštatovať, že zrod takejto idey nie je samozrejímavý a vyžaduje **priaznivé spoločenské, kultúrne, politické a mocenské prostredie**. Historicky vznikla v Európe v 12. – 14. storočí tam, kde sa v stredovekej monarchii stretli silné prvky **vojenskej demokracie** – alebo aspoň spomienky na ňu pretavené do **stavovského zriadenia** – a nezávislá **katolícka cirkev**. Toto prelínanie sa najproduktívnejšie prejavilo vlastne na **okraji dobovej európskej civilizácie** – v krajinách, kde neskororímska idea panovníka ako neobmedzeného vládcu nebola vlastne prítomná – a to v škandinávskych kráľovstvách a Anglicku (prípadne aj nizozemských a frízskych provinciách). Nemali by sme zabúdať ani na **rozvoj teoretického myslenia** v 11. – 13. storočí, najmä na zvláštne premiešania kanonického práva s obyčajovým právom stredovekej Európy, prevažne germánskeho pôvodu, a aj s istým reflektovaním súkromno-právnej rímskej právnej tradície.

Neskôr v stredovekej spoločnosti západnej, severnej a strednej Európy výsledkom reálnych mocenských pomerov v spoločnosti a aj koncepcie obmedzenej panovníckej moci bolo sformovanie **dvojitého dualizmu**: medzi svetskou a duchovnou mocou a potom v rámci svetskej moci medzi panovníkom a stavmi.

Opisovaný vývoj nie je žiadnym dávno zabudnutým stredovekým príbehom. V skutočnosti má dôsledky aj pre našu súčasnosť. Veď predstavy o štáte a jeho úlohe až doteraz sú determinované **dvomi základnými ideami**, ktoré majú svoje právne korene na prelome staroveku a stredoveku. Ideou **suverenity štátnej moci** a **podriadenia obyvateľov tomuto štátu** a ideou **obmedzenej štátnej moci** a **politickej participácie občanov**. Prvú nám zanechalo rímske cisárstvo. Druhú svet zalimesových – prevažne germánskych – barbarov.

LITERATÚRA:

- ADAMOVÁ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. 2000. *Dějiny myšlení o státě*. Praha: Codex, 2000, ISBN 80-86395-08-1.
- ANTALÍK, D., STARÝ, J., VÍTEK, T. 2010. *Zákon a právo v archaických kulturách*. Praha: Herrmann a synové. ISBN 978-80-87054-24-6.
- BÍLÝ, J. 2000. *Trojí lid*. Praha: Libri, 2000. ISBN 80-7277-014-4.
- BÍLÝ, J. 2004. *Moc a právo v evropské politické tradici*. Praha: Eurolex Bohemia, s.r.o. ISBN 80-86432-69-6.

- DAVID, R., BRIERLEY, J. E. C. 1996. *Major Legal Systems in the World Today*. London: Stevens and Sons. ISBN 042047340.
- FORBES, A. 1815. *General Gazetter, or Compendious Geographical Dictionary*. London: Thomas Tegg.
- HODÁS, M. 2016. *Historický vývoj ľudských práv a ústavného štátu*. Bratislava: História ľudských práv, o.z. ISBN:978-80-972218-0-5.
- JELLINEK, J. 1906. *Všeobecná státověda*. Praha: Vydavatelství Jana Laichtera.
- KRSKOVÁ, A. 2002. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava: Iura edition. ISBN 80-89047-52-1.
- LANDES, D. 2004. *Bohatství a bída národů*. Praha: Nakladatelství Jiří Buchal – BB/art. ISBN 80-7341-291-8.
- LE GOFF, J. (ed.) 1999. *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad, spol s r. o. ISBN 80-7021-682-4.
- MERRYMAN, J. H., CLARK, D.S., HALEY, J. O. 1994. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville: The Michie Company. ISBN-13: 978-1558341807.
- NESVADBA, A., ZACHOVÁ, A. 2005. *Teória štátu a práva*. Bratislava: Akadémia policajného zboru. ISBN 808054347X.
- OTTOVÁ, E. 2006. *Teória práva*. Bratislava: Heuréka. ISBN 807160187X.
- PRUSÁK, J. 1995. *Teória práva*. Bratislava: Univerzita Komenského, Právnická fakulta. ISBN 80-7160-080-6.
- SHELLE, K. a kol. 2007. *Právní dějiny*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o. ISBN 978-80-7380-043-7.
- SCHULTZE, H. 2003. *Stát a národ v evropských dějinách*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, ISBN 80-7106-393-2.
- ŠMIHULA, D. 2015. *Vojenská služba, politické práva a občianstvo*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o. ISBN 978-80-7380-592-0.
- VEČEŘA, M., GERLOCH, A., SCHLOSSER, H. RUDENKO, S. 2009. *Teória práva*. Bratislava: BVŠP. ISBN 978-80-89447-04-06.
- VOJÁČEK, L. a kol. 2004. *Dejiny verejného práva v Európe*. Bratislava: Vydavateľské oddelenie PRAF UK. ISBN 80-7160-176-4.
- ZOUBEK, V. 2010. *Právověda a státověda*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. ISBN 978-80-7380-239-4.

Národné oslobodenie a historické bezvedomie

doc. Mgr. MIROSLAV LYSÝ, PhD.

Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta

Abstrakt: Článok sa zaoberá vznikom Československa a vytvorením konštrukcie československého národa a československých dejín. Medzi popredných predstaviteľov tejto konštrukcie patrili bratislavský profesor československých dejín na Univerzite Komenského v Bratislave Václav Chaloupecký. Československé dejiny sa usiloval spracovať na základe dejín spoločných vzťahov Čechov a Slovákov, teda na základe veľkomoravských dejín a potom podľa česko-uhorských vzťahov. Sám za najvýraznejšie postavy pokladal takých panovníkov, ako boli Břetislav I. a Přemysl Otakar II. Výrazne sa tiež usiloval vymedzovať Slovákov z uhorských dejín. Tak sa stali uhorské dejiny pre Slovákov akoby historickou anomáliou. Chaloupeckého koncept síce neskôr odmietla ľudácka historiografia, ale nakoniec bol modifikovaný, len sa začiatok národného oslobodenia už nekládol do roku 1918, ale do roku 1939. Napriek krachu ľudáckych historicko-politických koncepcií zostal nevyrovnaný vzťah k uhorským dejinám trvalou súčasťou slovenského národného povedomia.

Kľúčové slová: historiografia, československý národ, československé dejiny, česko-slovenské vzťahy

Abstract: Article deals with the rise of Czechoslovakia and the creation of the Czechoslovak nation and Czechoslovak history framework. Part of prominent representatives of such a framework was Professor of Czechoslovak history in Comenius University in Bratislava Václav Chaloupecký. He attempted to create Czechoslovak history based on common relations of the Czechs and the Slovaks, that means based on Great Moravian history and the history of Bohemian-Hungarian relations. He himself considered such monarchs as Břetislav I and Přemysl Otakar II to be the most remarkable personalities in this sense. Thus, Hungarian history became something like historical anomaly for the Slovaks. The concept of Chaloupecký was even rejected by historiography of the Ludaks, but after all it was modified in such a way, that the beginning of the national liberation was no longer identified with year of 1918, but with 1939. Despite the fact that historical and political concepts of the Ludaks were broken, unbalanced relation to Hungarian history remained as a permanent part of Slovak national consciousness.

Keywords: historiography, Czechoslovak nation, Czechoslovak history, Czechoslovak-Slovak relations

Za kľúčový výraz môjho príspevku sme nie náhodou zvolili pojem oslobodenie. Ak by sme mali urobiť výpočet, koľkokrát sa podarilo dosiahnuť oslobodenie národa v 20. storočí, podarí sa nám nepochybne zrekapitulovať prakticky všetky osmičkové výročia, ktoré si v tento rok pripomína-

me. Pretože rok 1918 bol chápaný ako národné oslobodenie československého národa, spojené so zánikom Rakúsko-Uhorského žaláru národov a vytvorením tzv. národných štátov. V roku 1938 a 1939 bol oslobodený slovenský národ z pút čechoslovakizmu, v roku 1945 bol slovenský národ oslobodený spod ľudáctva a fašizmu. V roku 1948 bol oslobodený pracujúci ľud, a napokon v roku 1968 bolo celé Československo oslobodené z hrozby pravicovo-oportunistických síl, hroziacich zvrátiť socialistické výdobytky 50. a 60. rokov. V roku 1989 bolo Československo oslobodené spod totalitnej moci Komunistickej strany Československa.

Ako vidíme v predošlom výpočte, zoznam oslobodení je nesmierne bohatý a azda nebudeme príliš ironickí, ak podotkneme, že 20. storočie sa nepochybne nieslo v znamení neustáleho nadobúdania slobody. Ak túto iróniu opustíme, tak máme pred sebou predovšetkým odkaz na to, že sa početné zmeny a revolučné obraty často a nutne niesli práve v duchu oslobodenia. Spôsobené to je najmä tým, že predmetom zmeny nebolo len štátne usporiadanie, ale najmä jeho režimy a súčasne sociálno-ekonomické usporiadanie štátu. Za daných okolností je potom logické, že sa novoutvorenému režimu, stojacemu v opozícii voči svojmu predchodcovi, javilo svoje ustanovenie sa ako oslobodenie (národa, ľudu, spoločnosti).

To však tiež znamená, že sa 20. storočie nieslo v znamení obrovskej diskontinuity, resp. diskontinuit. Každý režim popieral svojho predchodcu a usiloval sa legitimizovať sám seba oslobodzovacou argumentáciou, čím – celkom logicky – väčšinou explicitne delegitimizoval predošlý režim. Vzájomné vymedzovanie režimov tak viedlo k tomu, že jednotlivé dvojice boli vo svojom vzájomnom vzťahu ako téza a antitéza. Prvá Československá republika sa tak vymedzila voči monarchii, tzv. 2. ČSR a slovenský štát sa vymedzil voči „Masarykovskému“ a „Benešovskému“ Československu. Oslobodené Československo sa potom vymedzilo voči kolaborantským vojnovým režimom, atď.

V našom príspevku sa zameriame na pojem národného oslobodenia v historických koncepciách po roku 1918 a 1938. Obe si charakterizujeme, porovnáme a pokúsime sa tiež sformulovať záver o vzťahu k súčasnosti.

V prvom rade si treba uvedomiť, že oficiálnym dôvodom vzniku československého štátu bolo sebaurčovacie právo národov, pričom subjektom tohto práva mal byť československý národ. Medzinárodné právo v tom čase nanovo dokázalo ukotviť sebaurčovací princíp, avšak omnoho väčším problémom bolo zadefinovanie, čo tým národom vlastne je. Ak mal mať vznik Československa nejaký väčší zmysel, muselo sa teda oprieť nielen o existenciu československého národa. Rovnako významné, aj vzhľadom na ďalšiu existenciu štátu sa stala téza o existencii československých dejín. Čo to československé dejiny boli, ako sa konštituovali a čo sa pokladalo za ich obsah?

Pri hľadaní odpovedí na tieto otázky nech nám sú nápomocné poznatky, ktoré vieme o historikovi Václavovi Chaloupeckom, profesorovi československých dejín na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Pripomeňme v tejto súvislosti, že Václav Chaloupecký nebol iba rádovým medievistom v medzivojnovom Československu. Bol predovšetkým učiteľom a zakladateľom profesionálnej historiografie na Slovensku.¹ Historici u nás, samozrejme, pôsobili aj pred vznikom Československa, buď ale išlo o maďarských historikov pôsobiacich v rôznych štátnych či municipiálnych inštitúciách, alebo to boli slovenskí historici s relatívne skromnými podmienkami na prácu a obmedzenými publikačnými možnosťami. Medzi týmito historikmi a Chaloupeckými žiakmi tak existovala určitá diskontinuita.

Chaloupeckého koncept československých dejín už v tom čase bol podrobený určitej kritike z pozícií, že ide o umelý výtvor podopretý inštitucionálnym zázemím.² Skutočne pojem československé dejiny sa pred rokom 1918 nepoužíval, treba však povedať, že aj pojem slovenské dejiny sa využíval v obmedzenej miere. Slovenskí historici sa pred rokom 1918 azda viac koncentrovali na úsilie korigovať závery ich maďarských kolegov. Boli teda autormi uhorských dejín zo slovenského pohľadu.³ Nie je možné však celkom korektné pokladať čechoslovakizmus za výtvor československého štátu, ak uvážime, že idea jazykovej a národnej jednoty bola na Slovensku prítomná aj pred rokom 1918 a sami slovenskí autori, z ktorých aj niektorí nakoniec prijali spisovný štúrovský jazyk, sa vyslovovali za používanie češtiny ako jazyka jednotiacieho Slovákov.⁴ Kritizujúci slovenský názor na čechoslovakizmus totiž často neberie do úvahy jednu kľúčovú vec, a tým je formovanie moderného českého národa. Ten sa totiž

¹ O začiatkoch jeho kariéry porovnaj DUCHÁČEK, M. *Václav Chaloupecký. Hledání československých dějin*. Praha: Karolinum, 2014, s. 131 – 134.

² RAPANT, D. Československé dejiny. Problémy a metody. In: *Od pravěku k dnešku, Sborník prací z dějin československých, K 60. narozeninám Jos. Pekaře. II*. Praha: Historický klub, 1930, s. 531 – 533.

³ Porovnaj napríklad úvodnú pasáž Záborského uhorských dejín. ZÁBORSKÝ, J. *Dejiny královstva uhorského od počiatku do časov Žigmundových*. Bratislava: Slovart, 2012, s. 3. Zo Sasinkových prác by sme mohli spomenúť jeho krátky spis, v ktorom reaguje na nie nový, avšak často používaný argument o Slovákoch ako o potomkoch Čechoch, ktorí prišli do Uhorska až v 15. storočí. SASINEK, Fr. V. *Slováci v Uhorsku*. Turčiansky Sv. Martin: Nákladom vlastným, 1905, s. 3. V tejto súvislosti treba podotknúť, že Sasinek písal o uhorských, nie slovenských dejinách, hoci ich, samozrejme, staval do kontextu s potrebami slovenského národného hnutia.

⁴ Viacero českých i slovenských autorov svoj názor vyslovilo napríklad v diele *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravaný a Slowáky* (= *Spisů musejních číslo XXII*). W Praze: W komisií u Kronberga i Řivnáče, 1846.

vytváral mimo krajinských hraníc Českého kráľovstva a mal ambície minimálne zjednotiť český národ v Čechách a na Morave. Veľkú zásluhu mal ostatne na tom historik František Palacký, ktorý takýto koncept pretavil vo svojom najslávnejšom diele *Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě*. Poznamenajme, že patril k viacerým významným osobnostiam českého národného života s pôvodom na Morave.

Ak sa teda český národ nemienil uzatvoriť v rámci krajinských hraníc Českého kráľovstva, nešlo o nič prekvapivé, ak uvážime, že podobný proces národného formovania môžeme vidieť u Nemcov, Talianov či Poliakov. Preto čechoslovakizmus nemožno chápať ako umelý výtvor, ale ako jednu z ponúkajúcich sa možností historického vývoja v strednej Európe. Vývoja, ktorý nakoniec nezožal úspech v podobe národného zjednotenia, ale viedol aspoň k vytvoreniu československého štátu, ktorý v takej alebo onakej podobe existoval niečo cez sedem desaťročí. Štátu, vďaka ktorému sa Slováci dokonštituovali ako moderný národ.

Hoci bolo používanie češtiny na Slovensku v 19. storočí bežnou praxou, neznamená to automaticky aj vytvorenie spoločného československého národného vedomia, ktoré by viedlo k vytvoreniu národa. Práve preto sa vráťme na chvíľu k Václavovi Chaloupeckému a jeho pokusu o konštrukciu československých dejín. Vo veku 38 rokov sa v bratislavskom Historickom seminári vybral smerom k vytváraniu tohto konštruktú, ktorý zostal na ďalších dvadsať rokov jeho najdôležitejším bádateľským projektom.

Ako však vytvoríť československé dejiny bez československého štátu spreď roka 1918? Táto otázka je naoko banálna, Chaloupecký a jeho ďalší kolegovia však s ňou museli aktívne zápasiť. Prirodzeným spojom bola nepochybne Veľká Morava, keď bol „československý národ“ spojený do jedného štátneho útvaru. Čo však potom? Ako vytvoríť dejiny oboch vetiev československého národa, ak žili v oddelených štátoch? Chaloupeckému v tom pomohli česko-uhorské vzťahy, kde sa núkali predovšetkým také spojivá, ako bolo pôsobenie a aktivity moravského a českého kniežaťa Břetislava I. Inšpiratívnymi sa stali aj príbehy vojenských vpádov Přemysla Otakara II. Tento český kráľ sa výrazne zapísal aj do dejín Bratislavy, čo len podporovalo predstavivosť Chaloupeckého, ktorý sa do mesta presťahoval aj s rodinou, zabezpečil si v nej bývanie a zamestnanie a súčasne sa zaradil do intelektuálno-úradníckej česko-slovenskej (ale azda prevažne českej) komunity. Tieto východiská a realita medzivojnovnej Bratislavy, v prostredí s množstvom nemeckého, maďarského, či aj židovského obyvateľstva nútili Chaloupeckého špekulovať nad slovanskými počiatkami mesta. Azda nie je náhoda, že za zakladateľa Bratislavy pokladal Chaloupecký české knieža Břetislava I., ktorý mal zároveň a súčasne založiť aj

moravskú Břeclav.⁵ Chaloupecký svoju tézu formoval na základe veľmi neistých a už v jeho dobe spochybňovaných hypotéz. Napriek tomu však nad Břetislavovou Bratislavou svoje úvahy rozširoval. Břetislav sa tak stal tým, kto sa pokúsil zjednotiť národ, obnoviť Veľkú Moravu.⁶

Chaloupecký tak mohol začať budovať jeden z nosných pilierov česko-slovenských dejín. Okrem toho si však Chaloupecký všimol, ako dôverne poznal Slovensko český kronikár Kosmas zo začiatku 12. storočia. Vyznal sa nielen v slovenskej topografii, ale zaznamenal aj Zoborskú povesť o Svätoplukovi.⁷ Tým sa v očiach bratislavského profesora dostala na svetlo sveta slovenská povesť o konci domácich kniežat,⁸ a v širších súvislostiach sa mu podarilo ukuť obraz podmaneného a s uhorskou nadvládou nespokojného slovenského ľudu, ktorého Maďari, Pečenehovia, Sikuli či Nemci (po ktorých zostali miestne názvy) museli takpovediac strážiť.⁹ Cudzími exponentmi sa v tomto duchu stali vlastne aj sv. Svorád a sv. Benedikt, pričom nešlo o náhodu, že tieto dve osobnosti sa stali predmetom najstaršej uhorskej legendy (a teda nemožno ich pokladať za slovenských svätcov).

Aj preto sa Chaloupecký nijako nečudoval tomu, že sa obyvatelia Nitrianska vraj nebránili vpádom z Čiech, ako mu dosvedčovali príklady z rokov 1042 a 1109.¹⁰ Svoj záver sa pokúšal uzavrieť na základe toho, že Nitriansko bolo pod pľemyslovskou mocou až do vlády kniežaťa Boleslava II. (967/972 – 999), po ktorého smrti nastala „doba zmatkú“ a územie sa dostalo pod nadvládu Maďarov.¹¹

To však znamená, že „národná jednota“ musela byť v 11. storočí až príliš živá na to, aby mohlo byť pokladané územie Slovenska za integrálnu súčasť arpádovského panstva. Aj preto sa mohol stať Břetislav s jeho mimoriadne aktívnou východnou politikou stredobodom pozornosti „československých dejín“, a to pre pokus o obnovenie „Veľkej“ Moravy, pre pokus o zjednotenie národa.

⁵ CHALOUPECKÝ, V. K nejstarším dějinám Bratislavy. In: *Sborník Filozofické fakulty University Komenského v Bratislavě*. 1922, roč. 1, č. 9, s. 219 – 220. CHALOUPECKÝ, V. *Staré Slovensko*. V Bratislavě: Filosofická fakulta University Komenského, 1923, s. 256. CHALOUPECKÝ, V. O jménu Bratislavy. In: *Bratislava. Časopis Učené společnosti Šafaříkovy*, 1927, roč. 1, s. 320 – 325.

⁶ Porovnaj napr. CHALOUPECKÝ, V. *Staré Slovensko*, s. 38. CHALOUPECKÝ, V. Říše Velkomoravská. In: *Idea československého státu*. Praha: Národní rada československá, 1936, s. 24.

⁷ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum I XIV. Monumenta germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum Nova series*. Ed. B. Bretholz. Berolini: Weidmanos, 1923, s. 32 – 33.

⁸ CHALOUPECKÝ, V. Kosmas a Slovensko. In: *Český časopis historický*, 1924, roč. 30, s. 374 – 376.

⁹ CHALOUPECKÝ, V. Sv. Svorád. In: *Průdy*, 1922, roč. 6, č. 9 – 10, s. 552 – 553.

¹⁰ CHALOUPECKÝ, V. Sv. Svorád., s. 552 – 553.

¹¹ CHALOUPECKÝ, V. *Staré Slovensko*, s. 37.

Chaloupeckého konštrukcia Nitrianska bola založená na Kosmovej topografii severného Uhorska a na Anonymovej kronike, zhodovala sa teda so západným Slovenskom a končila na povestnej hranici „hvozdu“, ktoré boli dôvodom, prečo sa Břetislav nemohol dostať ďalej na východ od Ostrihomu a Hronu. Slovenský priestor a jeho konečné začlenenie do Uhorska boli dôvodmi, prečo sa Břetislav rozhodol vytvoriť systém údelov práve na Morave. Ten však v konečnom dôsledku viedol skôr k rivalite medzi moravskými a pražskými Přemyslovcami a vo vzťahu k Uhorsku k vzájomným šarvátkam, ktoré však ďalekosiahle politické ciele nemali.¹² Na tomto je vidieť, ako veľmi si Chaloupecký cenil práve Břetislavovi pripisované vízie, pretože jeho nástupcovia už nemohli byť tými, ktorým by bolo možné pripísať snahu o odčinenie straty Slovenska. Práve preto bol Chaloupeckého Břetislav nepriamo opísaný ako strojca idey zjednotenia národa. Idey, ktorá sa za Břetislava naplniť nemohla, idey, ktorá azda našla pokračovateľa v 13. storočí v osobe Přemysla Otakara II.¹³

Z Chaloupeckého textov však nadmieru vyniká ešte jedna vec: dichotómiu cudzí – vlastný definoval jasne: Česi a Slováci (československý národ) bol historickou entitou, ktorej časť sa na celé stáročia dostala do cudzieho uhorského štátneho prostredia. U Chaloupeckého československý národ existoval ako objektívna skutočnosť. Nemal potrebu ju nijakým spôsobom dokazovať. Chaloupeckého československý národ bol tak entitou existujúcou často aj mimo vedomie jeho príslušníkov.

Aby Chaloupeckému jeho koncept sedel, musel Slovákov čo najviac vymedziť od uhorských dejín. To je najzásadnejší zlom v chápaní vlastnej histórie na Slovensku. Slovenskí historici 19. storočia, nech sa akokoľvek snažili vymedziť od diel nemecky a maďarsky píšucich autorov, predsa písali o uhorských dejinách, v ktorých hľadali miesto pre Slovákov, resp. pre slovenský národ. Mnohí z nich napokon, celkom prirodzene, pokladali Uhorské kráľovstvo za svoju vlasť. Československí historici po roku 1918 už takéto ambície mať nemuseli; nemuseli korigovať stanoviská maďarských kolegov pre vytvorenie slovenského konceptu uhorských dejín. Práve naopak, snažili sa vedome slovenské dejiny vytrhnúť z uhorských.

Rodí sa tu teda dodnes na Slovensku precitovaná trpká chuť k uhorským dejinám? Azda k nej Chaloupecký a jeho kolegovia významne prispeli. Cenou za budovanie československej štátnej jednoty bolo totiž opustenie Uhorska a vytvorenie konštrukcie, v ktorej bola účasť Slovenska na uhorských dejinách historickou a neprirodzenou anomáliou. Oponentmi tejto koncepcie neboli len poprevratoví maďaróni, ale aj politickí odporcovia čechoslovakizmu z radov autonomistického hnutia.

¹² CHALOUPECKÝ, V. *Staré Slovensko*, s. 39 – 41, 70.

¹³ CHALOUPECKÝ, V. *Staré Slovensko*, s. 40.

Podozrenia, že autonomisti svojím protičechoslovakistickým postojom slúžia záujmom maďarskej moci, boli časté a v určitých prípadoch aj oprávnené¹⁴ (prinajmenšom v postave ľudáckeho politika Vojtecha Tuku). Je preto vlastne zaujímavé, že keď sa koncom prvej československej republiky začal negovať Chaloupeckého koncept československých dejín, nedošlo zároveň aj k negácii naratívu „uhorskej anomálie“. Ako stredobod národného naratívu si neskoršia ľudácka historiografia vybrala veľkomoravský príbeh, ktorý transformovala do slovenskej formy a „národné oslobodenie“ premiestnila z 28. 10. 1918 na 14. 3. 1939. Tým však „uhorská anomália“ zostala zachovaná.

Je teda nesmierne zaujímavé vidieť, že sa ľudácka historiografia rozhodla nie pre tvorbu nového dejinného konceptu, ale pre použitie a pozmenenie toho Chaloupeckého. Prečo to tak bolo, by mohlo zostať v rovine špekulácií, treba si však uvedomiť, že taký autor, ako bol František Hrušovský, tvorca prvej syntézy slovenských dejín,¹⁵ nebol na rozdiel od Chaloupeckého historikom bádateľom, ale skôr historikom ideológom. (U Chaloupeckého sú prítomné obidve roviny.)

Koncepcia národného oslobodenia z roku 1918 (vo variácii potom v roku 1938/1939) zanechala na Slovensku zaujímavé dedičstvo. Jeho výsledok môžeme vidieť v neschopnosti zaujatia stanoviska voči československej a uhorskej minulosti. Ani jeden z týchto historických štátnych útvarov nenachádzame v Deklarácii zvrchovanosti a v Preambule Ústavy Slovenskej republiky. Oba dokumenty sú z roku 1992 a ich autori mali zjavne potrebu predstaviť svoje vtedajšie aktuálne pôsobenie ako vyvrcholenie slovenských dejín. Odkazovali tak síce na Veľkú Moravu a cyrilometodské dedičstvo¹⁶ a snažili sa poukázať na to, že zmysel slovenských dejín mal spočívať v tisícročnom úsilí o dosiahnutie vlastnej samostatnosti. Autori si však prirodzene nevšimli, že keď štúrovci koncipovali svoje Žiadosti slovenského národa, tak poznamenali, že sa slovenský národ práve prebúdza z niekoľkostoročného sna,¹⁷ čo je v očividnom rozpore s „úsi-

¹⁴ Podozrenia vyplývali okrem iného zo skutočnosti, že sa tzv. maďaróni po roku 1918 na Slovensku angažovali najmä v (Hlinkovej) Slovenskej ľudovej strane. Porovnaj RYCHLÍK, J. *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945*. Bratislava: Academic Electronic Press, 1997, s. 79.

¹⁵ HRUŠOVSKÝ, F. *Slovenské dejiny*. Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská, 1940.

¹⁶ Tak Preambula Ústavy Slovenskej republiky. 460/1992 Zb. z.: „My, národ slovenský, pamätajúc na politické a kultúrne dedičstvo svojich predkov a na stáročné skúsenosti zo zápasov o národné bytie a vlastnú štátnosť, v zmysle cyrilometodského duchovného dedičstva a historického odkazu Veľkej Moravy (...) uznášame sa prostredníctvom svojich volených zástupcov na tejto ústave.“

¹⁷ Žiadosti slovenského národa. In: M. Dohnány. *História povstaňia slovenského z roku 1848 I*. V Skalici: Písmom a tlačivom Fraňa Xaviera Škarnicla a sinou, 1850, s. 57.

lím“ formulovaným v našej ústave. Preto sú oba deklaratórne texty nielen historicky nepresné, ale vlastne ani nedokážu vo svojich jednotlivostiach nadviazať na politické uvažovanie národného hnutia v 19. storočí.

Pripomeňme však niečo, čo je asi dôležitejšie ako nepresnosti v týchto textoch. Ani po sto rokoch od zániku Uhorska a po dvadsiatich piatich rokoch po zániku Československa sa Slováci vo svojej väčšine nedokázali výraznejšie prihlásiť k predošlým štátnym útvarom a privlastniť si na nich svoj adekvátny podiel. V poslednom období sa to azda čiastočne zmenilo vo vzťahu k Československu. Uhorsko sa však stalo popoluškou slovenských dejín, a tento stav výrazne ochudobňuje slovenský kultúrny potenciál, úctu k štátnym tradíciám, či vôbec samotné historické povedomie. Je azda načase dospieť z konceptu národného oslobodenia a posunúť sa ďalej.

LITERATÚRA:

- Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. Monumenta germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum Nova series.* Ed. Bertold Bretholz. Berolini: Weidmanos, 1923.
- DUCHÁČEK, M. *Václav Chaloupecký. Hledání československých dějin*, Praha: Karolinum, 2014.
- Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky (=Spisů musejních číslo XXII).* W Praze: W komisií u Kronbergra i Řiwnáče, 1846.
- HRUŠOVSKÝ, F. *Slovenské dejiny*. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská, 1940.
- CHALOUPECKÝ, V. K nejstarším dějinám Bratislavy. In: *Sborník Filozofické fakulty University Komenského v Bratislave*, 1922, roč. 1, č. 9, s. 218 – 239.
- CHALOUPECKÝ, V. Kosmas a Slovensko. In: *Český časopis historický*, 1924, roč. 30, s. 374 – 376.
- CHALOUPECKÝ, V. O jménu Bratislavy. In: *Bratislava. Časopis Učené společnosti Šafaříkovy*, 1927, roč. 1, s. 320 – 325.
- CHALOUPECKÝ, V. Říše Velkomoravská. In: *Idea československého státu*. Praha: Národní rada československá, 1936, s. 18 – 24.
- CHALOUPECKÝ, V. *Staré Slovensko*. V Bratislavě: Filosofická fakulta University Komenského, 1923.
- CHALOUPECKÝ, V. Sv. Svorád. In: *Průdy*, 1922, roč. 6, č. 9 – 10, s. 544 – 553.
- RAPANT, D. Československé dejiny. Problémy a metody. In: *Od pravěku k dnešku, Sborník prací z dějin československých, K 60. narozeninám Jos. Pekaře. II.* Praha: Historický klub, 1930, s. 531 – 563.
- RYCHLÍK, J. *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945*, Bratislava: Academic Electronic Press, 1997.
- SASINEK, Fr. V. *Slováci v Uhorsku*. Turčiansky Sv. Martin: Nákladom vlastným, 1905.
- ZÁBORSKÝ, J. *Dejiny kráľovstva uhorského od počiatku do časov Žigmundových*. Bratislava: Slovart, 2012.
- Žjadosť slovenskeho národa. In: M. Dohnány. *História povstaňja slovenskeho z roku 1848 I.* V Skalici: Písmom a tlačivom Fraňa Xaviera Škarnicla a sinou, 1850, s. 57.

Inštitucionálny základ starostlivosti o deti a mládež na Slovensku v prelomovom období I. ČSR na príklade Okresných starostlivostí o mládež

doc. JUDr. PhDr. ADRIANA ŠVECOVÁ, PhD.

doc. JUDr. MIRIAM LACLAVÍKOVÁ, PhD.

Trnavská univerzita v Trnave, Právnická fakulta

Abstrakt: Štúdia sa zameriava na predstavenie inštitucionálnej základne (verejná versus súkromná) sociálnej starostlivosti o mládež v období prvej Československej republiky. Vychádza zo stavu prioritizácie dobrovoľnej súkromnej spolkovej starostlivosti štátu na území Slovenska zabezpečovanej najmä Československým Červeným krížom, spolkom Živena a inými národnostne či nábožensky a inak štrukturovanými spolkami. V nadväznosti na model uplatňujúci sa v českých krajinách sa na Slovensku od 20. rokov začínajú zakladať nové spolky – Okresné starostlivosti o mládež (OSM, v českom variante OPM), ktoré následne v 30. rokoch budú prevažovať na úseku sociálnej starostlivosti o deti a mládež. OSM boli spolky, zriaďované obvykle v sídlach niekdajších slovenských okresov prvej republiky so širokou poradnou, koordinačnou a propagačnou kompetenciou. Išlo o združenia dobrovoľnej starostlivosti o mládež so všestrannými primárnymi úlohami vo vzťahu k poskytovanej sociálnej starostlivosti, ktoré až do ich zániku koncom 40. rokov boli centrami reálneho výkonu sociálnej starostlivosti o deti a mládež zastrešované centrárou v podobe Krajského (Zemského) ústredia starostlivosti o mládež v Bratislave.

Kľúčové slová: prvá Československá republika, verejná a súkromná sociálna starostlivosť o deti a mládež, Okresná starostlivosť (péče) o mládež (OSM, OPM), sociálna politika, Ministerstvo sociálnej starostlivosti (péče), Inštruktorát sociálnej starostlivosti o mládež v Bratislave (IMSS), Krajské ústredie starostlivosti o mládež v Bratislave (KÚSoM).

Abstract: The study introduces the institutional basis of the youth social care (public vs. private) during the existence of the First Czechoslovak Republic. In the Slovak part it were mainly the voluntary private associations such as the Czechoslovak Red Cross, Živena association or other associations based usually on nationality or religion principle, which played the crucial role in youth social care. Following the example of the Czech countries, some new associations were founded in Slovakia since the 1920s, such as the District Youth Cares, which gained dominant position in the child and youth care since the 1930s. These District Youth Cares were usually founded in district towns and had broad counselling, coordinative and advertising competencies. District Youth Cares were voluntary associations with counselling competency even towards the public administrative bodies. However, their real competencies were much broader and until the end of the 1940s, when they ceased to exist, they were the centres of the real execution of the social care for the children and youth, under patronage of the Country Youth Care Center in Bratislava.

Key Words: The First Czechoslovak Republic; Public and Private Social Care for Children and Youth; District Youth Care; Social Policy; Ministry of Social Care; Instructorate of Social Care for Youth in Bratislava; Country Youth Care Center in Bratislava.

Úvod

Detská otázka a jej riešenie z právneho, ekonomického, demografického, sociálneho medicínskeho a pod. hľadiska bola dôležitou a mimoriadne citlivou témou riešenou v rámci dvadsaťročného trvania medzivojnovej Československej republiky. Spojenie ekonomicky a aj sociálne rozdielných celkov rakúskych a uhorských krajín, ťažkosti vyplývajúce z povojnovej situácie, nezamestnanosť, chudoba, pomerne vysoká chorobnosť u detí a mládeže odkryli drsnú tvár sociálnej reality. Ako konštatovali Tišliar a Šprocha: „Československá republika začínala odznova. Povojnový hospodársky vývoj, ktorý sa vyznačoval postupnou transformáciou na nový, značne zmenšený trh a nerovnováha hospodárskej vyspelosti západnej a východnej časti republiky sa na Slovensku odrazili v prehlbovaní sociálnej krízy a zvyšovaní počtu ľudí na pokraji chudoby.“¹ Deti a mládež ako veľmi ohrozená skupina sa v dôsledku vojny a následných neustálených povojnových pomerov a ekonomických kríz stali a stávali sirotami, opustenými deťmi, sociálne slabými či inak sociálne a ekonomicky zraniteľnými. V súvisi s veľkými sociálnymi problémami sa vynášajú najrôznejšie otázky sociálne podmienenej pauperizácie obyvateľstva, resp. ich detí: Ako sa sociálna politika nového štátu a jeho normotvorba snažili reflektovať daný stav? Aké inštitúcie na úseku sociálnej starostlivosti o deti a mládež pôsobili? Aká bola úloha štátu v rámci tejto starostlivosti? Predbiehajúci záver možno konštatovať, že štátna sociálna politika v podstate len určovala hranice verejnoprávnej sociálnej politiky a konkrétnej pomoci a starostlivosti, s prevažne výpomocným a subsidiárnym charakterom. Starostlivosť o deti a mládež na Slovensku fungovala na relatívnej symbióze štátnych orgánov, orgánov politickej správy,² samosprávy a dobrovoľných spolkov.

Požiadavka osobitne zdôrazňovaná detskými lekármi a sociálnymi lekármi sa v tomto období bez výhrad spájala (a aj dodnes spája) so zdôraznením ochranného princípu a všestrannou starostlivosťou o zdravie, výchovu, výživu a ostatné materiálne a duchovné potreby dieťaťa. Ako zásadný argument na podporu danej požiadavky sa uvádzalo, že detská otázka v sebe vždy generovala (a dodnes aj generuje) nutné sebazáchov-

¹ TIŠLIAR, P., ŠPROCHA, B. Inštitucionalizácia sociálnej starostlivosti o deti a mládež na Slovensku v 20. a 30. rokoch 20. storočia. In: FIALOVÁ, I., TVRDOŇOVÁ, D. (eds.) *Od špitála k nemocnici. Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť a osвета v dejinách Slovenska*. Bratislava: Slovenský národný archív, 2013, s. 436.

² Verejnými orgánmi, participujúcimi najmä organizačnou a subvenčnou regionálnou politikou, sa stali od svojho vzniku okresné (zákon č. 126/1920 Zb. z. a n.) a župné úrady a po reforme verejnej správy v r. 1927 (zákon č. 125/1927 Zb. z. a n.) Krajské úrady v Bratislave a okresné úrady.

né, a preto citlivo každou spoločnosťou vnímané zabezpečenie generačnej výmeny. Štúdia sa pokúsi predstaviť inštitucionálnu stránku starostlivosti o deti a mládež, t. j. aké verejné a súkromné inštitúcie sa na nej podieľali a ako kontrolovali, zabezpečovali a podporovali primárnu rodinnú alebo náhradnú výchovu, výživu, vzdelávanie a ochranu detí a mládeže. Pre úplnosť treba uviesť, že pojem dieťaťa pertraktujeme v dobovom zmysle rozširujúco zahŕňajúc skupinu detí a aj mládeže (dorastu), t. j. do obdobia dosiahnutia plnoletosti, t. j. 21 rokov veku.

1. Dieťa a mládež ako subjekt sociálnej starostlivosti

Dieťa ako člen najmladšej časti populácie vyžadovalo (a aj vyžaduje) istú ochranu a starostlivosť, ktorú mu nie vždy samotní rodičia alebo rodina mohla, alebo bola schopná poskytnúť. Preto od najstarších čias sa filantropicky potýkame s dobrovoľnou verejnou starostlivosťou o deti. Dieťa ako pojem bol a aj dodnes je viacodborovým pojmom ukotveným napríklad v medicíne, psychológii alebo sociológii. Aj právo a právna veda poznali a pertraktovali pojem dieťaťa osobitne v rámci výkladov o osobách a výkladov o spôsobilosti na právne úkony. Uhorská právna úprava platná v danom čase na území Slovenska (neskôr ako československá právna úprava platná na území Slovenska ako súčasť Československej republiky) vychádzala – okrem nevyhnutnej podmienky zistenia manželského alebo nemanželského pôvodu dieťaťa³ – zo zásadných vekových hraníc určených zjednodušené⁴ nasledujúco:

- 1) do 12. roku veku dieťaťa (nemali spôsobilosť na právne úkony) – označované ako „deti do zákonného veku“;
- 2) nadobudnutím 12. roku (nadobúdali deliktuálnu spôsobilosť,⁵ mohli zriadiť verejný testament);

³ Zrovnoprávnenie manželských a nemanželských detí sa stalo prioritou zákonodarstva po roku 1948 (Ústava 9. mája 1948 č. 150/1948 Zb. § 11 ods. 2 „*Pôvod dítěte nesmí být jeho právům na újmu*“).

⁴ Predstavenie vekových hraníc je len zjednodušením, keďže v ich rámci existovali rôzne výnimky a pravidlá vychádzajúce z právnych noriem rôznych odvetví práva (napr. iná bola spôsobilosť na právne úkony v oblasti manželského osobného práva) a z ustálenej súdnej praxe. FAJNOR, V., ZÁTURECKÝ, A. *Nástin súkromného práva platného na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi so zreteľom aj na banské právo a na právne predpisy o pozemkovej reforme (s príslušnými časťami návrhu čl. všeobecného zákónika občianskeho, zhotoveného superrevíznou komisiou)*. III. vydanie pôvodného diela. Šamorín: Heuréka, 1998, s. 45 – 47.

⁵ Výnimkou (vyplývajúcou z ustálenej súdnej praxe) bolo, ak dieťa mladšie ako 12 rokov, bolo také vyspelé, že bolo schopné rozpoznať dosah svojho činu a svoju zodpovednosť zaň.

- 3) nadobudnutím 14. roku veku (mohli bez súhlasu zákonného zástupcu nakladať s príjmom zo svojej práce a uzavierať odplatné právne úkony aj bez súhlasu zákonného zástupcu);
- 4) nadobudnutím 18. roku veku (mohli požiadať poručenský súd, aby ich vyhlásil za plnoleté);
- 5) nadobudnutím 21 rokov veku (nadobudnutie plnoletosti⁶ v zmysle zákona č. 447/1919 Sb. z. a n.; predchádzajúca uhorská úprava vyžadovala na nadobudnutie plnoletosti dovrieť 24 rokov veku). Žena nadobúdala plnoletosť aj uzavretím manželstva, najskôr však dovrieť 16. roku veku.

Pojem mládeže, čiže osoby „dorostlej“, sa v práve nedefinoval, išlo o pojem medicínsky či sociologický, len veľmi nejasne sa identifikoval s vekovou skupinou od 14 do 21 rokov. Na účely našej štúdie budeme vychádzať z hľadiska na skupinu detí a mládeže ako osôb „ktoré boli pre svoj vek vo väčšej a menšej miere nesamostatnými“ a z hľadiska veku zahŕňali osoby neplnoleté s ohnaničením dosiahnutia plnoletosti a plnej spôsobilosti na právne úkony dosiahnutím 21. roku veku.

Štát a jeho orgány si plne uvedomovali zložitosť problematiky ochrany detí a mládeže, ktorá sa realizovala na viacerých úrovniach, a jej náročné inštitucionálne ukotvenie. Uvedené oblasti sa totiž druhom a charakterom poskytovanej pomoci prelínali. Rovnako potrebné bolo zváženie ingerencie štátu, resp. verejných orgánov do „súkromnej zóny“ užšej alebo širšej rodiny. Problematickou kategóriou boli deti a mládež, ktorých spoločným menovateľom bola istá sociálna exklúzia, podporovaná a manifestovaná pretrvávajúcím stavom opustenosti a zanedbávania, ktoré nezriedka trpeli ekonomickou a morálnou biedou či tiesňou,⁷ a to:

- 1) nemanželské deti;
- 2) osirelé alebo opustené deti;
- 3) žijúce v patologických alebo sociálne nevhodných pomeroch: deti z po-

⁶ ŠOŠKOVÁ, I. Plnoletosť ako predpoklad svojprávnosti v podmienkach 1. ČSR. *Historia et theoria iuris – teoretický časopis pre otázky štátu a práva*, Bratislava, 5, 2013, s. 94.

⁷ Veľmi výstižne pomenovala výročná správa OSM v Liptovskom sv. Mikuláši z r. 1932 subjekty starostlivosti OSM: „Predovšetkým máme na mysli deti opustené, nemanželské, siroty, mrzákov a deti duševne úchylné. Poskytovanie pomoci takýmto deťom, to je hlavný výsek našej činnosti.“ Starostlivosť o deti hendikepované sa mala realizovať v rodine alebo v štátnom či súkromnom špecializovanom ústave pod gesciou KÚSoM. OSM v ich prípade plnila len vyhľadávaciu a evidenčnú agendu (t. j. spolupôsobila pri preventívnych lekárskech a diagnostických prehliadkach týchto detí a viedla ich registre), v ťažších prípadoch dohliadala na zdarný vývoj takehoto dieťaťa, ktoré zostalo vo svojej alebo pestúnskej rodine. SNA (Slovenský národný archív v Bratislave), f. IMSS, šk. 21, inv. č. 106.

četných robotníckych rodín alebo z neúplných rodín, deti alkoholikov, nemravných a kriminálnych rodičov, telesne postihnutých alebo ťažko chorých rodičov, deti nezamestnaných, deti tulákov – označované aj ako odstrčené deti;

- 4) deti potulných Rómov, čo na Slovensku malo osobitný význam, a deti potulných umelcov (tzv. cirkusantov alebo komediantov);
- 5) deti vojnových invalidov ako nová sociálna minorita vzniknutá po prvej svetovej vojne.

K nim sa ako špeciálne skupiny priradili aj rôznorodo telesne a duševne hendikepované deti (aj plnoletí s týmto hendikepom), ktoré sa v súdobom odbornom slovníku označovali rôznorodo (až dehonestujúco) ako „*abnormálne, nenormálne, úchylné, vadné či zmrzačené*“ deti a mládež.⁸

Z daného prehľadu je zrejma mimoriadna šírka a diverzifikácia subjektov ochrany. Oblasť starostlivosti o deti a mládež obsiahla problematiku poskytovania starostlivosti tak v rámci rodiny (buď úplnej, alebo neúplnej rodiny), či mimo jej rámca (pestúnske rodiny, ústavná starostlivosť, detské domovy a charitatívne sirotince); starostlivosť o deti zdravé, ale aj deti choré (telesne alebo duševne); starostlivosť o deti/mládež pracujúce alebo sa pripravujúce na štúdium; starostlivosť o novorodencov, deti dojčenského, predškolského, školského veku a pracujúci dorast;⁹ starostlivosť o tzv. kriminálnu mládež a pod.

Ochrana manželstva, materstva a rodiny a v ich rámci aj ochrana detí a mládeže sa v Československej republike dostala do ústavného textu formou vyhlásenia obsiahnutého v § 126 Ústavnej listiny z roku 1920:

⁸ Vo vzťahu k skúmaným OSM personálne vymedzenie subjektov ochrany/starostlivosti určovali stanovy a zmieňovali sa o nich aj obežníky Krajského ústredia starostlivosti o mládež alebo obežníky OSM. V skratke sa za subjekty ochrany považovali deti a mladiství, ktorí kvôli osiroteniu alebo neutešeným rodinným pomerom potrebovali špecializovanú alebo primárnu starostlivosť a ochranu verejných poskytovateľov, predovšetkým OSM.

⁹ V stručnosti sa rozoznávali opatrenia vo veciach výberu povolania a prípravy naň, pracovnoprávna ochrana učňov a mladistvých zamestnancov, vo veciach ochrany mravnosti, ochrany pred alkoholizmom a nevhodnými zábavami. Pri výbere povolania pomáhali dobrovoľné poradne ako Ústredie poradní pre voľbu povolania, zemské úrady práce, sprostredkovateľne práce, činné aj na Slovensku (v Bratislave, Košiciach a Banskej Bystrici). Výchovu proti alkoholizmu podporoval zákon č. 86/1922 Zb. z. a n. Nevhodnú kinematografiu mala sledovať filmová cenzúra. Trestnoprávne predpisy TZ upravovali násilné trestné činy proti mravnosti (zločin smilstva, znásilnenia, kupliarstva a pod.) Zákon č. 241/1922 Zb. z. a n. upravil potieranie pohlavných chorôb a stanovil nakazenej osobe zákonnú povinnosť liečenia. Podľa TŮMA, A. *Právní základy sociální péče o mládež v republice Československé*. Praha: Nákladem České zeme komise pro péči o mládež v Čechách, 1925, s. 141 – 160.

„Manželství, rodina a mateřství jsou pod zvláštní ochranou zákonů.“ Hoci išlo o proklamatívne vyhlásenie bez reálneho dosahu, možno ho zaradiť k ideologickým východiskám sociálnej politiky nového československého štátu. Z následnej normotvorby zásadne ovplyvňujúcej problematiku ochrany detí a mládeže¹⁰ možno spomenúť: zákon č. 256/1921 Sb. z. a n. o ochrane detí v cizí péči a detí nemanželských; zákon č. 56/1928 o osvojení a zákon č. 4/1931 na ochranu osob oprávnených požadovati výživu, výchovu nebo zaopatření (tzv. alimentární zákon). Rovnako významnou bola aj reforma sociálneho systému uskutočnená zákonom č. 221/1924 Sb. z. a n. o poistení zamestnancov pre prípad choroby, invalidity a staroby, ktorým bolo jednotne upravené pre celú republiku nemocenské poistenie, a nová úprava živnostenského práva pre územie Slovenska v podobe zákona č. 259/1924 Sb. z. a n. (vo vzťahu k učňom). Ochrana učňov bola postavená na pracovnoprávných predpisoch Živnostenského zákona zák. čl. XVII/1884, nahradeného Živnostenským zákonom pre územie Slovenska a Podkarpatskej Rusi č. 259/1924 Sb. z. a n. (§ 103 – 111, § 131 – 152) a zákona č. 91/1918 Sb. z. a n. o osemhodinovej pracovnej dobe.

2. Inštitucionálny základ starostlivosti o deti a mládež

V nasledujúcom výklade schematicky predstavíme samosprávny a správny systém starostlivosti o deti a mládež na území Slovenska na začiatku 20. storočia a jeho inštitucionálne piliere. Starostlivosť o deti a mládež vychádzala doktrínálne a aj prakticky z tézy, že za primárneho poskytovateľa starostlivosti o deti a mládež sa považovali rodičia (resp. nemanželská matka a následne príbuzní). Až sekundárne, ak absentovali ich starostlivosť, resp. ju z rôznych príčin nemohli, nevedeli, nechceli poskytovať, nastupoval druhý, záchranný systém verejnej starostlivosti v medziach poskytovanej chudobinskej starostlivosti (zák. čl. XXII/1886, doplnený zákonom č. 329/1921 Zb. z. a n.) a v jej intencii tiež špeciálnej starostlivosti o deti. Pri chudobinskej starostlivosti¹¹ s istým zjednodušením bolo možné za hlavný subjekt poskytovania starostlivosti o dieťa označiť domovskú obec, v ktorej malo dieťa, resp. rodičia domovskú príslušnosť. Systém starostlivosti dopĺňali rôzne miestne charitatívne spolky štruktú-

¹⁰ RÁKOSNÍK, J., TOMEŠ, I. *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918 – 1992*. Praha: Auditorium, 2012, s. 350.

¹¹ O tejto všeobecnej a primárnej, chudobinskej starostlivosti pozri ŠVECOVÁ, A. Starostlivosť o sociálne minority na Slovensku v období I. ČSR. In: MOSNÝ, P. et al. *Právnohistorická realita sociálnej doktríny 20. storočia*. Kraków: Spolok Slovákov v Poľsku – Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 171 – 218.

rované nábožensky, stavovsky, národnostne a pod. Špecifikom uhorskej právnej úpravy (platiacej aj naďalej na území Slovenska v rámci ČSR) bola štátna starostlivosť o deti a mládež nájdenú (najdúchovia, umiestnení v nalezincoch) alebo súdom vyhlásenú za opustenú v štátom riadených a podporovaných detských domovoch. Jej základom sa stali zák. čl. VIII/1901 a XXI/1901 s vykonávacím nariadením vydaným v roku 1903.

Po vzniku Československej republiky a nutnej konsolidácii sociálnych a ekonomických pomerov sa otázka ochrany detí a mládeže poznačenej vojnou a stratou rodinných, sociálnych a ekonomických istôt otvárala nielen v politickej,¹² ale aj v odbornej i laickej rovine (charitatívne prednášky, akcie, osvetová činnosť). Štát v sociálnej oblasti prevzal rakúsky a uhorský model starostlivosti o deti a mládež, v rámci ktorých sa postupne obnovovala alebo nanovo etablovala činnosť charitatívnych organizácií a spolkov. Na Slovensku zostal zachovaný aj systém štátnej starostlivosti (o opustené a nájdené deti). Systém starostlivosti o deti a mládež vychádzal všeobecne z axiómy podpornej úlohy štátu v tejto oblasti. V zmysle uvedeného starostlivosť o deti a mládež mala byť doménou dobrovoľných organizácií a spolkov (finančne zaistených milodarmi od darcov či štátnymi nepravidelnými subvenciami a výpomocami). Z tohto uhla pohľadu (pred vznikom siete OSM a tiež popri sa pomaly konsolidujúcej sieti dobrovoľných spolkov) absenciu inštitucionálnej základne na Slovensku v jednotlivých regionoch a mestách spočiatku zaplnila (intenzívnejší rozvoj badáme od r. 1921) **organizácia slovenskej sekcie (divízie) Československého Červeného kríža** (ďalej len ČSČK¹³). ČSČK na základe výnosu MSS z 22. júla 1922 č. j. 5550/A-1922¹⁴ budovala spolu so Živenou okresnú

¹² Na parlamentnej pôde sa riešila problematika zdravotného stavu detskej populácie a detskej práce (najmä v súvislosti s prerokovaním a následnou kritikou nedodržiavania zákonov č. 91/1918 Zb. z. a n. o osemhodinovej pracovnej dobe a č. 420/1919 Zb. z. a n. o práci detí), problematika sociálnych istôt a mimoriadnych výpomocí (deti nezamestnaných) a pod.

¹³ Jeho slovenská filiálka vznikla odčlenením od uhorského predchodcu, SNA, f. IMSS, šk. 6, inv. č. 21.

¹⁴ MSS vo výnose poverilo ČSČK, aby pri miestnych spolkoch ČSČK zriadil na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi tzv. detské odbory, ktorý sa riadili štatútmi a smernicami pre české OPM. Nepriama výzva na prebranie vecného základu starostlivosti o deti a mládež na plecia miestnych centier ČSČK sa objavila ale už na Zjazde sociálnych pracovníkov v septembri 1919 v Košiciach, kde účastníci zjazdu vyzvali obyvateľstvo: „aby sa stali členmi Čs. Červeného kríža a podporovali všade jeho humanne snahy, smerujúce v prvom rade k odstráneniu neblahých následkov vojny.“ In: *Národné noviny*, 19. septembra 1919, č. 215, archivované in: SNA, f. IMSS, šk. 1, inv. č. 1. Pozri tiež koncept prípisu inštruktora IMSS o zriadení odborov pre mládež pri miestnych spolkoch ČSČK na Slovensku dohodou medzi ČSČK a Čsl. péči o dieťa na Slovensku dňa 13. decembra 1920, in: SNA, f. IMSS, šk. 4, inv. č. 15.

sieť vlastných pobočiek (odborov ČSČK) starostlivosti o deti a mládež. Možno tvrdiť, že výhradne divízia ČSČK pre Slovensko v prvom decéniu organizovala základ sociálnej starostlivosti, keď zriaďovala v príslušných mestách odbory ČK pre starostlivosť o mládež. Jej slovenská divízia bola riadená z Turčianskeho Sv. Martina. Vyplnila tak *vacuum* absentujúcej administratívno-správnej a nadriadenej centrálnej dobrovoľnej starostlivosti, keďže verejnoprávna inštitúcia v podobe Inštruktorátu sociálnej starostlivosti o mládež pre personálne a tiež vecné, viac-menej dozorujúce funkcie nemohla efektívne riadiť (dobrovoľnú) starostlivosť o deti a mládež v každodennej praxi.¹⁵ Odbory ČSČK na druhej strane s narastajúcou agendou a prehlbujúcou sa hospodárskou krízou koncom 20. rokov stagnovali v uvedenej starostlivosti, resp. prejavovali záujem o prenechanie starostlivosti o mládež na novozriaďované spolky OSM. **Na úseku sociálnej starostlivosti o deti a mládež možno spomenúť ešte Českú péču o mládež na Slovensku, spolok Živena, Spolok na podporovanie hluchonemých v Bratislave, IMCA, IWCA, americký Červený kríž, spolok Bratislava, Spolok pre výstavbu nemocníc (prevádzkujúci starostlivosť o telesne postihnutých), Spolok starostlivosti o hluchonemých, Zemský odbor dorastového odboru pre Slovensko, spolok Záchrana pre mravne pokleslé ženy a pod. Popri nich existovali viaceré štátne ústavy, ktoré poskytovali ústavnú starostlivosť o deti hodné ochrany a z nich početnosťou svojich chovancov a významom dominovali po prevrate štátne detské domovy v Košiciach a Rimavskej Sobotě.**

Ústredným orgánom na úseku sociálnej starostlivosti sa po vzniku Československej republiky stalo **ministerstvo sociálnej starostlivosti (sociální péče)** (ďalej len MSS) zriadené na základe zákona č. 2/1918 Sb. z. a n. Mimoriadnosť pomerov na Slovensku si vyžiadala vznik osobitného (regionálneho) ministerstva – Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska, v rámci ktorého sa v priebehu roka 1919 agenda rozdelila medzi jednotlivé referáty. Na úseku sociálnej starostlivosti to bol **Referát sociálnej starostlivosti pri Ministerstve s plnou mocou pre správu Slovenska**, neskôr označovaný ako **Slovenské oddelenie Ministerstva sociálnej starostlivosti** (ďalej len SoMSS), ktorému patrila aj starostlivosť o deti a mládež. Vzťahy podriadenosti Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska a jeho referátov k ústredným pražským ministerstvám vyvolávali

¹⁵ SNA, f. IMSS, šk. 6, inv. č. 21; pozri tiež Výnos MSS z 23. decembra 1921 č. 18219, ktorý v § 7 určil funkcie OSM pre spolky ČSČK: „*Na Slovensku a v Podkarpatské Rusi zastávajú zatiaľ, než stane sa opatření jiné, úkoly Okresné péče o mládež, Odbory péče o mládež, zřízené při tamních místních spolcích Československého Červeného kříže a úkol sdružení zemských příslušné divise Čsl. Červeného kříže.*“ Uverejnené in: *Péče o mládež*, Brno, 1, 1922, s. 81.

najmä v prvých rokoch pôsobenia Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska (1919 – 1920) mnoho rozporov. Podľa výnosu ministra sociálnej starostlivosti z 18. decembra 1919 (č. 6866/19-I) sa pri SoMSS k 1. januáru 1920 vytvoril **Inštruktorát sociálnej starostlivosti o mládež v Bratislave (ďalej len IMSS)**,¹⁶ ktorý sa stal hlavným koordinačným orgánom na úseku starostlivosti o deti a mládež na Slovensku. IMSS bol regionálnym orgánom funkčne podriadeným pražskému MSS. Formálne začal IMSS pracovať od 1. februára 1920. Kompetencia IMSS sa ustálila v priebehu 20. rokov a v podstate vykonával kontrolnú, poradnú a pomocnú činnosť na úseku sociálnej agendy a aj nami sledovanej starostlivosti o deti a mládež. Jednou z prvých úloh IMSS bolo zistenie stavu zariadení poskytujúcich sociálnu starostlivosť o deti a mládež na Slovensku a za týmto účelom v rámci svojej inšpekčnej cesty prvý inštruktor IMSS E. K. Rosol navštívil detské útulky a domovy, sociálne ústavy a detské opatrovne. Výsledkom bolo zistenie, že na území Slovenska pracovalo 328 detských opatrovní a materských škôl.¹⁷ Ako konštatoval E. K. Rosol: „*Prvé doby úradovania inštruktora na Slovensku boli zamerané na zisťovanie soc. inštitúcií a zariadení pre mládež na Slovensku. Bolo treba prevádzať tieto práce osobitne, lebo ani slúžbové, ani župné úrady, nemajúce dostatek kvalifikovaného úradníctva a sú sabotované maďarónskymi obecnými notármi, nemali o sociálnej pečlivosti na Slovensku temer žiadnych správ. Prvé zájazdy do ústavov štátnych i súkromných boli nadmieru smutné, všetky ústavy bolo maďarské a naplnené väčšinou slovenskými deťmi, tak zmaďarisovanými, že na rozkaz protištátne zmýšľajúceho personálu, odmietali hovoriť slovensky, dokonca zúčastňovali sa demonštračných prejavov proti republike. ... Po prekonaní prvých obtíží a zostavení súpisu existujúcich ústavov a sociálnych zariadení pre mládež prikročené bolo predovšetkým ku riadnemu prejímaniu ústavov štátnych do správy ministerstva sociálnej pečlivosti. ... V tom čase nebolo na Slovensku jediného slovenského spolku pre pečlivosť o mládež.*“¹⁸ IMSS teda koordinoval činnosť štátnych a súkromných subjektov starostlivosti o deti a mládež v rokoch 1920 – 1933 a zabezpe-

¹⁶ O jeho zriadení, organizačnej štruktúre, funkčnej a teritoriálnej pôsobnosti a podriadenosti rezortnému MSS v Prahe referuje sám inštruktor E. K. Rosol v odpovedi na žiadosť MSS z r. 1921, in: SNA, f. IMSS, šk. 5, inv. č. 16.

¹⁷ Na tejto pracovnej ceste boli založené štyri Československé starostlivosti o dieťa (Košice, Martin, Banská Bystrica, Bratislava), ktorej hlavnou úlohou bolo riadiť sociálnu pomoc a starostlivosť vo svojich obvodoch a pravidelne informovať IMSS o tejto svojej činnosti. Činnosť Československej starostlivosti o dieťa sa sústredila najmä na pravidelné stravovanie detí z chudobných rodín – zriadilo sa vyše 100 kuchýň, v ktorých sa deti stravovali zadarmo. TIŠLIAR, P., ŠPROCHA, B. *Inštitucionalizácia sociálnej starostlivosti o deti a mládež*, s. 439.

¹⁸ Citované podľa ROSOL, E. K. Sociálna pečlivosť o mládež na Slovensku v prvom päťročí republiky. *Péče o mládež*, Brno, 3, 1924, s. 42.

čoval zriaďovanie nami sledovaných Okresných starostlivostí o mládež (OSM) ako nových spolkov na úseku regionálnej sociálnej práce. Nemenej dôležitou bola osvetová práca a propagácia sociálnych programov zariadení. Inštruktorát bol v roku 1933 zrušený a jeho dozorné právomoci prešli na MSS.¹⁹ Ústredným slovenským spolkom združujúcim OSM sa po administratívnej reforme a zavedení krajinského zriadenia stalo **Krajin-ské (Zemské) ústredie starostlivosti o mládež (KÚSoM, resp. ZÚSoM)**,²⁰ pričom v danom čase na Slovensku vrcholilo zriaďovanie OSM a mnohé z nich už vyvíjali relevantnú a prospešnú činnosť na jednotlivých úsekoch sociálnej starostlivosti.

3. Etablovanie a charakteristika činnosti spolkov OSM v systéme sociálnej starostlivosti na Slovensku

Zo spisového archívneho materiálu zachovaných fondov OSM²¹ sa dozvedáme, že skromné začiatky etablovania OSM možno datovať okolo r. 1921, keď vydalo MSS vzorové stanovy (výnos č. 388/A), ktoré sa považovali za normatívnu smernicu pre činnosť OSM. Avšak reálna činnosť, zrejme pre nezáujem o veci verejné, personálnu poddimenzovanosť aj kompetenčnú neurčitosť, bola spočiatku veľmi slabá.

Rozvoj ich činnosti na Slovensku možno badať koncom 20. a začiatkom 30. rokov. OSM začali vznikať z podnetu vychádzajúceho z českého prostredia podľa vzoru Okresných pečlivostí o mládež (OPM).²² Nešlo o typ starostlivosti známej na území Slovenska a OSM predstavovali v podstate novum organizované na okresných a miestnych úrovniach. V Čechách a na Morave spolky OPM tvorili už počas dualizmu význačný subjekt poskytovateľov dobrovoľnej starostlivosti o deti, keď na úrovni okresov zastrešovali, vykonávali, organizovali alebo spolupôsobili vo väčšine so-

¹⁹ WATZKOVÁ, L. *Inštruktor Ministerstva sociálnej starostlivosti. 1920 – 1933. Inventár*. Bratislava: Štátny slovenský ústredný archív, 1969, s. 1.

²⁰ K centralizácii a inštitucionalizácii starostlivosti na Morave pozri FASORA, L. Centralizační trendy v organizaci péče o mládež v historických zemích Československa v letech 1918 – 1938. In: *Vlastivědný věstník moravský*, č. 2, r. 51, 1999, s. 156 – 160.

²¹ V jednotlivých štátnych archívoch sa nachádzajú ich fondy, napr. ŠA v Trnave uchováva fondy OSM Piešťany, Trnava a Hlohovec, ŠA v Trnave, pobočka Skalica deponuje fondy OSM Skalica, Senica a Myjava, ŠA Šaľa deponuje fondy OSM Šamorín, Šaľa, Sered', Čalovo, Dunajská Streda a Galanta, ŠA v Trenčíne uchováva fondy OSM Trenčín a Nové Mesto n/Váhom.

²² Pozri príklad výskumu viacerých severomoravských OPM: FASORA, L. Problémy systému péče o mládež na Moravě v letech 1921 až 1937. In: *Vlastivědný věstník moravský*, č. 1, r. 53, 2001, s. 24 – 39.

ciálnych úloh a funkcií. Na pomalé adaptovanie sa spolkov OSM v slovenskej spoločnosti poukazuje aj autor príspevku uverejnenom v časopise *Péče o mládež*, zmieňujúc sa o špecifikách starostlivosti o deti a mládež na Slovensku: „Jednotlivými obory péče o dítě zabývají se mnohé spolky, společnosti a soukromá sdružení, mnohé pracují už po dlouhá léta, mají svoji tradici a získaly si také nesporné zásluhy. Ty vidí v Okres. péčích často nevítané konkurenty, cítí v tom i neuznání své činnosti, bojí se styku s Okres. péčí o svoji samostatnost. S těmito lidskými slabostmi nutno počítati a musíme proto při snaze po soustředění péče počínati zvolna, opatrně a taktně, poučováním a nikoli nátlakem.“ Nadriadené orgány (ako MSS) odporučili vo viacerých výnosoch, aby okresné orgány podporili vznik OSM a ich činnosť pri nadväzovaní priateľských vzťahov s ostatnými predstaviteľmi sociálnej starostlivosti a snažili sa ich angažovať pre spoločné akcie a diela, zriaďovali tiež spoločné odbory, všeobecne šírili myšlienku OSM a potláčali pozorovaný úbytok altruizmu ako výstražný signál doby.²³

Až do novej administratívnej reformy zavedením krajinského zriadenia (1928) pretrvávala v oblasti sociálnej starostlivosti o deti a mládež istá nekoordinovanosť, kompetenčná nejednotnosť a nesúlad medzi štátnymi a verejnými inštitúciami – medzi budovanou sieťou OSM – a medzi súkromnou (dobrovoľnou) starostlivosťou na báze spolkov. Na uvedené skutočnosti upozorňuje aj jeden z referátov krajinského zjazdu OPM v Plzni z r. 1922: „Činnost v Okresních péči je zcela zvláštního rázu, docela jiná než v jiných spolicích a korporacích. Okresní péče jsou soukromé spolky, zřízené podle spolkového zákona. Při tom však chtějí a mají býti více. Chtějí míti povahu veřejného úřadu a mají i podle přání ministerstva sociální péče býti výkonnými a pomocnými orgány ministerstva i jiných úřadů veřejné správy. Tento dvojitý ráz Okresních péčí vede přirozeně k různým nesnázím při organisování jejich práce. Jde o to, aby správně byl vyřešen jejich poměr jak k úřadům, jimž podle zákona přísluší péče o dítě (obecní, chudinské, okresní úřady, okresní soudy a j.), tak i k soukromým spolkům a společností, které vedle Okresní péče zabývají se jednotlivými obory péče o dítě. Při tom dlužno míti na mysli, že rozsah činnosti Okresních péčí nevztahuje se jenom na jedno místo, nýbrž na celý okres, po případě (při jazykové hranici) i na více okresů a že práce v městech, zejména větších, je docela jiná než na venkově.“²⁴ Aká bola teda reálna pozícia Okresných starostlivostí o mládež (OSM)? OSM sa zaradili právnou subjektivitou medzi súkromné spolky, ktoré však plnili verejné, resp. aj priamo štátom riadené alebo koordinované verejné sociálne služby, a preto sa dobovo chápali ako „polooficiálne“ orgány starostlivosti o mládež.

²³ Neautoriz. článok: O organisaci práce v okresních péčích o mládež. In: *Péče o mládež*, Brno, 1, 1922, s. 290 – 291.

²⁴ In: *Péče o mládež*, Brno, 1, 1922, s. 290 – 291.

Podľa prvých vzorových stanov z r. 1921 pôsobila sieť slovenských OSM v sociálnej službe „ako pomocné orgány pre výkon sociálnej a sociálno-zdravotnej starostlivosti o mládež so všetkými svojimi zariadeniami“.²⁵ Podľa zmienených stanov sa OSM považovali za „organizačné strediská a ústredných vykonávateľov všetkej dobrovoľnej sociálnej starostlivosti o mládež, ktorá potrebuje z akýchkoľvek dôvodov ochrany a pomoci k svojmu zdarnému vývoju telesnému, rozumovému a mravnému“.²⁶ Relevantnú právnu úpravu dostali OSM až vydaním vzorových stanov KÚSoM z r. 1930, ktoré sa používali v nasledujúcom období (aj počas vojnovnej Slovenskej republiky) pre jednotlivé slovenské OSM. Podľa definovaného účelu a vecnej pôsobnosti v uvedených stanovách z r. 1930 sa OSM v obvode okresu stali:

- a) organizačným strediskom a ústredným vykonávateľom všetkej dobrovoľnej sociálnej starostlivosti;
- b) poradným a pomocným orgánom tých orgánov verejnej správy (najmä okresných úradov, ktoré túto sociálnu agendu podľa zákona č. 126/1920 Zb. z. a n. v znení neskorších predpisov obligatórne prijali za svoju).

Zavedenie krajinského zriadenia prinieslo zmeny vo veciach vzájomných kompetenčných (a záujmových) sporov v oblasti sociálnej starostlivosti o deti a mládež. Vzniká nový ústredný orgán – **Krajinské ústredie starostlivosti o deti a mládež**²⁷ (súdobým názvom: *Zemské ústredie pečlivosti o mládež na Slovensku, resp. Krajinská starostlivosť o mládež*, ďalej

²⁵ Memorandum ZÚSoM z 31. januára 1940, podpísanom jej riaditeľom, prof. MUDr. J. A. Churom uvádza: „Krajinské ústredie a OSM so všetkými svojimi pracovníkmi a zariadeniami dávajú sa k bezvýhradnej dispozícii a ku spolupráci na zabezpečenie pomoci ochrany potrebným deťom sirotám, polosirotám, deťom opusteným normálnym a abnormálnym, ako aj nezamestnanému dorastu. Sľubujú, že poslušní rozkazu vlády a úradov, budú sverené úlohy čo najsvedomitejšie plniť.“ Navyše ZÚSoM už od začiatku 30. rokov vydávalo obežníky, preliminujúce každoročné aktivity, akcie, a inštruujúce OSM v bežnej, administratívnej aj zákonom stanovenej agende a práve tieto interné predpisy najlepšie vypovedajú o koordinovanej, jednotnej činnosti každej OSM na Slovensku. In: ŠA v Trnave, f. OSM Trnava, šk. 2, inv. č. 5a) predsedníctvo.

²⁶ Stanovy OSM Hlohovci, prijaté ako vzor od ZÚSoM, in: ŠA v Trnave, f. OMS Hlohovec, šk. 1, inv. č. 1.

²⁷ Pozri komplex základnej náplne práce a činnosti KÚSoM a jej siete OSM Memorandum tohto ústredia z 31. januára 1940, podpísanom jej riaditeľom, prof. MUDr. J. A. Churom: „Krajinské ústredie a OSM so všetkými svojimi pracovníkmi a zariadeniami dávajú sa k bezvýhradnej dispozícii a ku spolupráci na zabezpečenie pomoci ochrany potrebným deťom sirotám, polosirotám, deťom opusteným normálnym a abnormálnym, ako aj nezamestnanému dorastu. Sľubujú, že poslušní rozkazu vlády a úradov, budú sverené úlohy čo najsvedomitejšie plniť.“ In: ŠA Trnava, f. OSM Trnava, šk. 2, inv. č. 5 a) predsedníctvo.

len KÚSoM, resp. ZÚSM²⁸), založené v roku 1930.²⁹ V priebehu 1. polovice 30. rokov sa OSM a najnižšie stojace inštitúcie *Miestnych starostlivostí o mládež* (ďalej len MSM) s ich hlavnou centrálou KÚSoM dostávajú na úroveň hlavných poskytovateľov a aj koordinátorov³⁰ (v celoslovenskom i československom meradle) dobrovoľnej a štátnymi orgánmi subvencovanej starostlivosti o deti a mládež v presne, ale zároveň veľmi široko definovaných, sociálno-zdravotných a sociálno-právnych odboroch starostlivosti o deti a mládež. Túto pozíciu si udržali až do ich oficiálneho zániku k 31. 12. 1947. Podľa Tišliara a Šprochu mali OSM byť „*poradnými a pomocnými orgánmi verejnej správy (najmä okresných úradov) ... okrem bežnej propagátorskej činnosti usmerňovali prácu a snahu všetkých inštitúcií a spolkov so sociálnym zameraním v príslušnom okrese vytváraním jednotných pracovných plánov k sociálnej činnosti. Vyhľadávaním a registrovaním detí v núdzi mali vytvárať základné predpoklady k ich opatere. Registrovali možné náhradné rodiny, ktoré boli ochotné aj prevziať deti v núdzi do vlastnej opatery*“.³¹ KÚSoM ako ústredný orgán sa podujalo ako jednu z hlavných úloh riadiť a podporovať činnosť OSM,³² aby sa plnohodnotne rozvinula, tak ako v západnej časti republiky pôsobiace OPM (priamym vzorom KÚSoM sa stala zemská centrála OPM v Brne), s ktorými slovenskí sociálni pracovníci a dobrovoľné spolky boli v najčastejšom kontakte pri riešení naliehavých sociálnych prípadov z praxe.

OSM disponovali veľmi prepracovanou organizačnou štruktúrou dobrovoľníkov, dôverníkov, odborných pracovníkov a najmä lekárov pediatriov a zdravotno-sociálnych sestier (pracovníčok), ktorí každo-

²⁸ ZÚSoM menilo počas svojej existencie niekoľkokrát názov, počas Slovenskej republiky (1939 – 1945) sa nazývalo v prvých rokoch Krajinské ústredie starostlivosti o mládež (KÚSoM), v priebehu roka 1943 zmenilo názov na Slovenské ústredie starostlivosti o mládež (SÚSoM). Fond ZÚSoM sa nezachoval pre obdobie 30. rokov do r. 1939, v SNA sa nachádza f. SÚSoM k obdobiu 1939 – 1948. In: ŠIMONČIČ, J. *Štátny okresný archív v Trnave. Sprievodca po fondoch a zbierkach*. Bratislava: Archívna správa MV SSR, 1978, s. 45.

²⁹ Výnos MSS č. 5932/I/A/3/30 z 10. apríla 1930, SNA, f. IMSS, šk. 2, inv. č. 9.

³⁰ Poukazuje na to poznatok z vykonaného sondážneho výskumu OSM Trnava, Hlohovec, Piešťany, Trenčín, Skalica, Senica, Myjava, Nitra.

³¹ TIŠLIAR, P., ŠPROCHA, B. Inštitucionalizácia sociálnej starostlivosti o deti a mládež, s. 439.

³² Pozri komplex základnej náplne práce a činnosti KÚSoM a jej siete OSM Memorandum tohto ústredia z 31. januára 1940, podpísanom jej riaditeľom, prof. MUDr. J. A. Churom: „*Krajinské ústredie a OSM so všetkými svojimi pracovníkmi a zariadeniami dávajú sa k bezvýhradnej dispozícii a ku spolupráci na zabezpečenie pomoci ochrany potrebným deťom sirotám, polosirotám, deťom opusteným normálnym a abnormálnym, ako aj nezamestnanému dorastu. Sľubujú, že poslušní rozkazu vlády a úradov, budú sverené úlohy čo najsvedomitejšie plniť.*“ In: ŠA Trnava, f. OSM Trnava, šk. 2, inv. č. 5a) predsedníctvo.

dennými stykmi s miestnou laickou verejnosťou, samosprávou, štátnou správou a inými verejnoprávnymi subjektmi nadobudli vynikajúci prehľad o miestnych sociálnych pomeroch obyvateľstva príslušného okresu, a teda boli medzi ostatnými subjekty starostlivosti najlepšie pripravené na jej poskytovanie alebo podporovanie. Nahrádzali aj neexistujúcu sieť profesionálnych, verejných inštitúcií (zriadenými buď štátom, či inými orgánmi verejnej moci), ktoré by starostlivosť poskytovali trvalo a sústavne, resp. komplexne. Za účinnej pomoci ostatných verejných činiteľov a obyvateľstva organizovali OSM väčšinu sociálnej starostlivosti o deti v danom okrese, a tým posilňovali dobrovoľnú starostlivosť. Popri nej však existovali aj zariadenia a orgány poskytovania štátnej starostlivosti, ktoré sa koncentrovali najmä na poskytovanie úzko špecifikovanej, ústavnej starostlivosti (štátne detské domovy, špecializované ústavy).

Vo vzťahu k personálnemu a inštitucionálnemu zloženiu OSM možno povedať v krátkosti podľa znenia originálnych stavov OSM z roku 1930,³³ že členmi mohli byť nielen fyzické, ale aj právnické osoby. Členská základňa sa delila na zakladajúcich, prispievajúcich a čestných členov a medzi ne sa zaradila predovšetkým miestna honorácia a inteligencia. I s ohľadom na väčšinovú agendu zdravotno-sociálnej starostlivosti sa medzi popredných členov radili najmä miestni lekári, notári, učitelia, sudcovia, obecní a mestskí verejní činitelia, funkcionári alebo zamestnanci miestneho okresu a pod. Popri nich však OSM disponovala a zriaďovala si vlastné správne orgány: najmä správny výbor, ktorý tvorili predseda, podpredseda, dvaja členovia, tajomník a pokladník. Tí pôsobili ako riadiace a výkonné orgány a funkcionári, ktorých kontrovalo a schvaľovalo rozpočet, správy o činnosti a záverečné finančné uzávierky valné zhromaždenie. Výbor mal navyše právomoc zriaďovať odbory a prijímať a prepúšťať zamestnancov.

Obsah a základné úkony a ciele jednotlivých foriem starostlivosti v rozsahu príslušnej OSM (v súčinnosti s inými nadriadenými, podriadenými verejnoprávnymi orgánmi alebo súkromnými subjektmi) možno zhrnúť nasledujúco:

- 1) **realizovať a podporovať všestranné porozumenie a záujem pre myšlienku sociálnej starostlivosti**, najmä využívajúc vtedajšie masovo-komunikačné prostriedky, vplývajúc tak predovšetkým na zainteresovaných verejných, politických činiteľov a celú občiansku pospolitosť (a to najmä v ľudových, vidieckych a sociálne často exponovaných masách);
- 2) **predovšetkým viesť evidenciu subjektov budúcej a existujúcej starostlivosti** (evidovať dáta o ich kvantite, personálnej fluktuácii a stabilite, stave činnosti);

³³ Uložených príkladne v ŠA v Trnave, f. OSM Hlohovec, šk. 1, inv. č. 1, f. OSM Piešťany, šk. 1, inv. č. 1.

- 3) **vyhľadávať deti, ktoré by boli určené na akúkoľvek formu sociálnej starostlivosti**, podávať príslušným, verejným orgánom žiadosti/návrhy na poskytovanie konkrétnej pomoci a zabezpečiť kontrolu plnenia starostlivosti o deti a mládež v prvom rade od povinných osôb rodičov a na ich úroveň postavených subjektov;³⁴
- 4) **výkon dohľadu nad deťmi v cudzej starostlivosti** (poručencami a opatrovancami), **nad deťmi v pestúnskej starostlivosti a nemanželskými deťmi** v zmysle vl. nar. 29/1930 Zb. z. a n. a **výkon verejného porúčenia** podľa vl. nar. 40/1932 Zb. z. a n. Na túto činnosť mali príslušné OSM určených tajomníkov OSM a verejných poručníkov, ďalej kvalifikované sociálne pracovníčky (ako terénne sociálne pracovníčky), dôverníkov v obciach;
- 5) **poradne matiek a detí**, zriadené na zdravotný a zdravotno-sociálny účel s cieľom znížiť vysokú kojeneckú úmrtnosť a tiež ochrániť život a zdravie dieťaťa pred chorobou, telesným zmrzačením alebo predčasným úmrtím. V poradniach dostávali matky pomoci vo forme bezplatných rad a pokynov, ako majú deti živiť a opatrovať s ohľadom na dosiahnutie uspokojivého zdravotného stavu;
- 6) zabezpečovanie **zdravotnej diagnostiky** a selekcia duševne a telesne chorých subjektov;
- 7) **zriadenie** alebo rôzna inštitucionálna, finančná, personálna subvencia **pre ústavné zariadenia** typu: sirotincov, ktoré v tom čase zmenili označenie na detské domovy, útulky pre matky a kojencov, opatrovne, materské škôlky, rodinné kolónie, jasle, špecializované ústavy pre opustené a žobrajúce, túlajúce sa a tzv. abnormálne („vadné“) deti a pod.;
- 8) podporná a pomocná činnosť, vykonávaná celoročne, ale najmä počas zimného obdobia, a to najčastejšie formou **vyživovacích a ošacovacích akcií**;
- 9) **starostlivosť o nezamestnanú mládež**, inštitucionálne podchytená v poradniach OSM pre výkon povolania a pri aktívnom sprostredkovaní práce, zabezpečení pracovnoprávnej ochrany;
- 10) **starostlivosť o abnormálnu mládež** (označovanú za „vadnú“ alebo „úchylnú“), realizovaná najmä výkonom odborných zdravotných a psychologických prehliadok, a to buď priamo v okresných centrách OSM, alebo v špecializovaných zdravotníckych pracoviskách v Bratislave. Obsahom bola aj vyhľadávacia činnosť spolu s poradňami matiek a detí, škôl a dôverníkov v obciach, aby boli identifikované tie deti, ktoré pre svoju psychickú alebo telesnú „vadu“ nemohli navštevovať

³⁴ S touto činnosťou súviselo evidovanie rodín ochotných plniť funkciu pestúnskej/náhradnej rodiny a propagovať tento typ náhradnej, rodinnej výchovy.

riadny typ školy, a po ich identifikácii a odbornej prehliadke nariadilo KÚSoM v súčinnosti s príslušnou jednotkou OSM úhradu za umiestnenie dieťaťa do liečební alebo prikázanie na pobyt v inom odbornom ústave.

- 11) **zriadenie a zabezpečovanie existencie detských zotavovní**, kde buď počas školských prázdnin, alebo v rámci ozdravných akcií bolo každoročne umiestnených niekoľko sto detí sirôt, polosirôt, detí podvýživných a neduživých na zotavenie;
- 12) **obstarávanie dopravy detí** do nemocníc, odborných ústavov, sirotinco, pestúnskych rodín a poskytovať v súčinnosti s ministerstvom dopravy zľavy na cestovnom pre deti a pre ich sprievodcov.³⁵

Vyššie uvedený sumár základných činností a funkcií OSM vytvára originálny komplexný obraz zásadných segmentov sociálno-právnej starostlivosti o deti a mládež, ktorých výkon mohli OSM delegovať na sieť **miestnych starostlivostí o mládež** (MSM),³⁶ ktoré OSM zakladali v obciach, kde si to miestna potreba vyžadovala. Ich úlohou bolo zachytiť do výchovnej a sociálnej starostlivosti všetky na to odkázané deti v obci, najmä deti opustené, deti poľnohospodárskych a priemyselných robotníkov, pracujúcich sezónne mimo obce, deti miestnych rodín, ktoré počas denných prác rodičov ostávajú bez dostatočného dozoru, ako aj iné deti, rodičmi alebo zákonnými opatrovníkmi zverené do tejto starostlivosti.

Záver

Štúdia poskytla prvotný pohľad na formovanie a inštitucionálne zabezpečenie sociálnej starostlivosti o deti a mládež v období prvej ČSR na Slovensku. Poukázala na preferenciu štátnej sociálnej politiky predpokladajúcu symbiózu a kooperáciu verejného a súkromného sektora v oblasti sociálnej starostlivosti. Aj oblasť starostlivosti o deti a mládež, ktorú sme sledovali, vychádzala zo spolupôsobenia štátnych, verejných inštitúcií (určovali rozsah činnosti, vykonávali kontrolnú a dozornú činnosť) a polooficiálnych inštitúcií v podobe OSM (ktoré plnili okrem iného štátom zverené úlohy pôsobiac na úrovni spolku) spolu s početnými, dobrovoľnými spolkami, rôzniacimi sa zameraním, cieľovou skupinou, nábožen-

³⁵ Spracované podľa Memoranda sociálno-zdravotnej starostlivosti o deti a mládež, vypracované Krajským ústredím starostlivosti o mládež na Slovensku z 26. 1. 1940, signované predsedom Krajského ústredia prof. A. J. Churom. Spracované podľa ŠA Trnava, f. OSM Trnava, šk. 2, inv. č. 5 c).

³⁶ Pozri vzorový Organizačný poriadok MSM, vydaný ZÚSoM, in: ŠA v Trnave, f. OSM Hlohovec, šk. 1, inv. č. 6.

skou orientáciou, národnostnou príslušnosťou a pod. Osobitne sme sa zaznamenali výbornú kooperáciu spolkov (Slovenského Červeného kríža a Živeny) s novozaloženými OSM, ktoré aj vďaka ich pomoci získali v 30. rokoch postavenie dominujúceho spolku medzi reálnymi subjektami poskytovania starostlivosti, a to na úrovni vtedajšieho okresu (prípadne podľa miestnych pomerov spravovala jedna OSM aj viacero združených okresov), keďže na nich ležala najväčšia ťarcha, prípadne väčšina starostlivosti o deti a mládež, a to tak po stránke riadiacej, realizačnej a kontrolnej, príp. tiež poskytovania súčinnosti pre ďalšie orgány verejnej alebo súkromnej starostlivosti, ako aj zabezpečenia kontaktov s povinnými subjektami rodičov alebo iných zákonných zástupcov detí sa vykonávala priamo na uvedených inštitúciách OSM, resp. aj prostredníctvom písomnej a OSM vedenej agentúry Všeobecné stanovy OSM tieto orgány definovali ako združenia dobrovoľnej sociálnej starostlivosti o mládež. Domnievame sa, že uvedené inštitúcie OSM tvorili veľmi významný a z hľadiska efektivity nezastupiteľný orgán starostlivosti, zabezpečujúci väčšinu tejto starostlivosti z regionálneho (okresného) pohľadu, i z celorepublikového pohľadu. Uvedený záver dokazuje aj reálna sociálna práca a jej široký záber načrtnutý v stanovách KÚSoM pre jednotlivé OSM, zahŕňajúc starostlivosť o matky a kojencov, deti predškolského a školského veku, deti zdravé i hendikepované, deti v rodinách i v náhradnej rodinnej starostlivosti či ústavnej výchove so spoločným menovateľom ochrany záujmov dieťaťa v sociálnej núdzi.³⁷ Je preto nanajvýš vedecky podnetné sa tejto téme a uvedených inštitúciám ešte *pro futuro* venovať.

LITERATÚRA A PRAMENE:

Archívne zdroje:

SNA (Slovenský národný archív v Bratislave), fond IMSS.

ŠA v Trnave, f. OSM Trnava; f. OMS Hlohovec; f. OSM Piešťany.

Výber z periodickej a neperiodickej literatúry:

FAJNOR, V., ZÁTURECKÝ, A. *Nástin súkromného práva platného na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi so zreteľom aj na banské právo a na právne predpisy o pozemkovej reforme (s príslušnými časťami návrhu čl. všeobecného zákoníka občianskeho, zhotoveného superrevíznou komisiou)*. III. vydanie pôvodného diela. Šamorín: Heuréka, 1998.

FASORA, L. Centralizační trendy v organizaci péče o mládež v historických zemích Československa v letech 1918 – 1938. In: *Vlastivědný věstník moravský*, č. 2, r. 51, 1999, s. 156 – 160.

³⁷ Štúdia je čiastkovým výsledkom riešenia grantovej úlohy VEGA č. 2/0105/17 *Formy starostlivosti o osirelé a sociálne odkázané deti v období modernizácie (od polovice 18. do polovice 20. storočia)*.

- FASORA, L. Problémy systému péče o mládež na Moravě v letech 1921 až 1937. In: *Vlastivědný věstník moravský*, č. 1, r. 53, 2001, s. 24 – 39.
- O organizaci práce v okresních péčích o mládež. In: *Péče o mládež*, Brno, 1, 1922, s. 290 – 291.
- RÁKOSNÍK, J., TOMEŠ, I. *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918 – 1992*. Praha: Auditórium, 2012.
- ROSOL, E. K. Sociální pečlivost o mládež na Slovensku v prvom päťročí republiky. *Péče o mládež*, Brno, 3, 1924.
- ŠIMONČIČ, J. *Štátny okresný archív v Trnave. Sprievodca po fondoch a zbierkach*. Bratislava: Archívna správa MV SSR, 1978.
- ŠOŠKOVÁ, I. Plnoletosť ako predpoklad svojprávnosti v podmienkach 1. ČSR. *Historia et theoria iuris – teoretický časopis pre otázky štátu a práva*, Bratislava, 5, 2013.
- ŠVECOVÁ, A. Starostlivosť o sociálne minority na Slovensku v období I. ČSR. In: MOSNÝ, P. et al. *Právnohistorická realita sociálnej doktríny 20. storočia*. Kraków: Spolok Slovákov v Poľsku – Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014.
- TIŠLIAR, P., ŠPROCHA, B. Inštitucionalizácia sociálnej starostlivosti o deti a mládež na Slovensku v 20. a 30. rokoch 20. storočia. In: FIALOVÁ, I., TVRDOŇOVÁ, D. (eds.) *Od špitála k nemocnici. Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť a osвета v dejinách Slovenska*. Bratislava: Slovenský národný archív, 2013.
- TŮMA, A. *Právní základy sociální péče o mládež v republice Československé*. Praha: Nákladem České země komise pro péči o mládež v Čechách, 1925.
- WATZKOVÁ, L. *Inštruktor Ministerstva sociálnej starostlivosti. 1920 – 1933. Inventár*. Bratislava: Štátny slovenský ústredný archív, 1969.

Existovalo súkromné vlastníctvo pôdy v predhispánskom Tenochtitlane?

doc. JUDr. PETER VYŠNÝ, PhD. et Ph.D.

Trnavská univerzita v Trnave, Právnická fakulta

Abstrakt: V príspevku analyzujem problém (ne)existencie súkromného vlastníctva pôdy v mestskom štáte Tenochtitlan, jednom z troch centier a časom najvýznamnejšom centre predhispánskej Aztéckej ríše, a formulujem záver, že existenciu súkromného vlastníctva pôdy nemožno úplne vylúčiť. Hoci dominantnými pozemkovo-právnymi režimami boli v Tenochtitlane kolektívne vlastníctvo pôdy členmi rodov, resp. rozšírených rodín a štátne vlastníctvo pôdy, v príspevku sa pokúšam ukázať, že v značne obmedzenom rozsahu sa popri nich mohlo rozvinúť aj súkromné vlastníctvo pôdy.

Kľúčové slová: predhispánske obdobie, Aztécka ríša, Tenochtitlan, súkromné vlastníctvo pôdy, kolektívne vlastníctvo pôdy, štátne vlastníctvo pôdy

Abstract: In the article, I analyze the problem of the (non)existence of private ownership of land in Tenochtitlan, one of the three centers and lately the most important center of the pre-Hispanic Aztec Empire, and I conclude that the existence of private ownership of land can not be totally excluded. Although the dominant land tenure regimes in Tenochtitlan were collective ownership of land by members of lineages/extended families and state ownership of land, I try to show in the article that, to a very limited extent, private ownership of land could develop alongside them.

Keywords: pre-Hispanic period, Aztec Empire, Tenochtitlan, private ownership of land, collective ownership of land, state ownership of land

Úvod

Moc nad pôdou, predovšetkým tou, ktorú možno poľnohospodársky využiť, je mocou nad hlavným potravinovým zdrojom, umožňujúcim ľuďom normálne prežiť ich životy, ako aj sa reprodukovať. Nie je preto prekvapením, že už od najstarších čias (už od obdobia neolitu, v ktorom sa prvýkrát objavilo poľnohospodárstvo¹) vznikali rôzne režimy, na základe ktorých jednotlivci alebo ich skupiny (napr. rody) držali poľnohospodársku pôdu (a/alebo pozemky iného druhu), užívali ju a požívali, ako

¹ Bližšie pozri EARLE, T. Archaeology, Property, and Prehistory. *Annual Review of Anthropology* 29, 2000, s. 39 – 60. EARLE, T.: Property in prehistory. In: GRAZIADEI, M. – SMITH, L. (eds.) *Comparative Property Law. Global Perspectives*. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar, 2017, s. 3 – 25.

aj ňou disponovali, a pôda prechádzala na dedičov. Tieto režimy, ktoré sa moderne zaraďujú do pozemkového, resp. majetkového (presnejšie – do vecného a dedičského) práva a ktoré majú aj určité verejnoprávne aspekty (štátno-mocenská ochrana majetku rôznych subjektov a pod.), sa v čase a priestore vyznačovali – a aj v súčasnosti vyznačujú – značnou variabilitou, čo ale na druhej strane neznamená, že by medzi nimi neboli aj mnohé podobnosti. Z toho vyplýva potreba prípadových štúdií, t. j. výskumu konkrétnych, či už minulých alebo súčasných, pozemkovo-právnych režimov a ich nasledujúceho systematického porovnávania, umožňujúceho vytvoriť určité všeobecnejšie modely vzťahov ľudí k pôde, charakteristické pre určité typy spoločnosti.

Povahu prípadovej štúdie má aj tento príspevok. Skúmam v ňom pozemkovo-právne režimy existujúce v Tenochtitlane a pokúšam sa zistiť, či v tomto meste/mestskom štáte, a časom aj najvýznamnejšom centre predhispánskej Aztéckej ríše, existovalo – popri tamojších dominantných pozemkovo-právnych režimoch, t. j. kolektívnom vlastníctve pôdy členmi rodov, resp. rozšírených rodín a štátnom vlastníctve pôdy – aj súkromné vlastníctvo pôdy. Príspevok nie je vyčerpávajúcím rozborom problému (ne)existencie súkromného vlastníctva pôdy v Tenochtitlane, domnievam sa však, že v dostatočnej miere ukazuje, že tam tento druh vlastníctva mohol existovať (hoci aj vo veľmi obmedzenom rozsahu).

V príspevku najskôr v krátkosti opisujem mesto Tenochtitlan, a to s cieľom ukázať, v akom prostredí existovali skúmané pozemkovo-právne režimy. Ďalej tieto režimy prehľadne charakterizujem. Napokon sa vo forme stručnej diskusie zamýšľam nad možnosťou existencie súkromného vlastníctva pôdy v Tenochtitlane.

Mesto Tenochtitlan

Tenochtitlan bol v predhispánskom období, t. j. od roku 1325 po Kr., okolo ktorého bol založený, do roku 1521, v ktorom ho ovládali španielski dobyvatelia – táto udalosť sa označuje španielskym výrazom *conquista* (= dobytie) –, jedným z mnohých mestských štátov (*altepeme*; sing. *altepetl*) v strednom Mexiku² (Mexické údolie a jeho okolie) a obývaných etnickými skupinami, ktoré mali vlastné dejiny, identity, politické a ekonomické systémy, vonkajšiu politiku a pod., no zároveň aj spoločnú kultúru

² Stredné Mexiko bolo jednou z relatívne samostatných oblastí predhispánskej Mezoameriky. Ako „Mezoamerika“ sa označuje územie amerického svetadielu rozkladajúce sa medzi 22. a 10. stupňom severnej šírky, ktoré v predhispánskom období obývali rôzne indiánske kultúry s určitými spoločnými znakmi.

a jazyk (*nahuatl*). Tieto etnické skupiny mali svoje osobitné pomenovania; popritom sa súhrnne označovali výrazmi „Aztékovia“ alebo „Nahuovia“. Výraz „Aztékovia“ sa však používa aj v užších významoch, a to na označenie obyvateľov buď všetkých troch miest tvoriacich tzv. trojspolok (pozri ďalej), alebo iba Tenochtitlanu. V tomto príspevku ho vzťahujem na obyvateľov Tenochtitlanu.

Tenochtitlan počas prvých zhruba sto rokov svojej existencie nemal politickú samostatnosť – bol podriadený dobovej regionálnej mocnosti – ríši Tepanecov, resp. jej stredisku – mestskému štátu Azcapotzalco. To sa zmenilo na konci 20. rokov 15. storočia, keď Tenochtitlan povstal proti Tepanecom a zmocnil sa ich panstva. Po tejto prelomovej udalosti Tenochtitlan, teraz už ako suverénny mestský štát, uzavrel politicko-vojensko-hospodársko-kultové spojenectvo so susednými mestskými štátmi Tezcoco a Tlacopan, ktoré mu predtým pomáhali v jeho boji proti Tepanecom. Toto spojenectvo je známe pod označením „trojspolok“. Trojspolok krátko po svojom vzniku začal uskutočňovať rozsiahle výboje, ktorými na značnej časti územia dnešného stredného a južného Mexika vznikla Aztécka ríša, zahrňajúca asi 500 sídel mestského charakteru,³ ovládaných trojspolkom.

Aztécka ríša mala tri spolupracujúce mocenské centrá, ktorými boli mestské štáty tvoriace trojspolok. V priebehu druhej polovice 15. storočia sa však najvýznamnejším centrom ríše stal Tenochtitlan. Táto skutočnosť korešponduje s určitou výnimočnosťou, ktorú Tenochtitlanu pripisuje recentné bádanie⁴ – Tenochtitlan sa zreteľne odlišoval od Tezcoca, Tlacopan, ako aj od iných (trojspolkom zväčša podmanených) mestských štátov stredného Mexika, čo vyplývalo z toho, že Tenochtitlan: bol svojou rozlohou (1 350 ha), ako aj počtom obyvateľov (212 500) najväčším sídlom stredného Mexika;⁵ vyznačoval sa jedinečnými urbanistickými a architektonickými prvkami; mal značnú vojenskú, politickú a ekonomickú moc a časom si tiež uzurpoval vedúcu úlohu v procese spoločnej imperiálnej expanzie Tenochtitlanu, Tezcoca a Tlacopan; a mal zásadný náboženský význam (bol považovaný za miesto, v ktorom sa nadprirodzene spájajú tri sféry bytia – podsvetie, pozemský svet a nebesá –, ako aj za posvätný stred celého pozemského/ludského sveta; bol mestom, v ktorom sa v oveľa väčšom rozsahu ako v iných mestách prinášali bohom ľudské obete, ktoré boli podľa dobových predstáv *condicio sine qua non* pretrvania existencie sveta, čo Tenochtitlanu dávalo mimoriadnu prestíž, atď.).

³ SMITH, M. E. *The Aztecs*. 3rd ed. Hoboken, NJ: Wiley – Blackwell, 2012, s. 163.

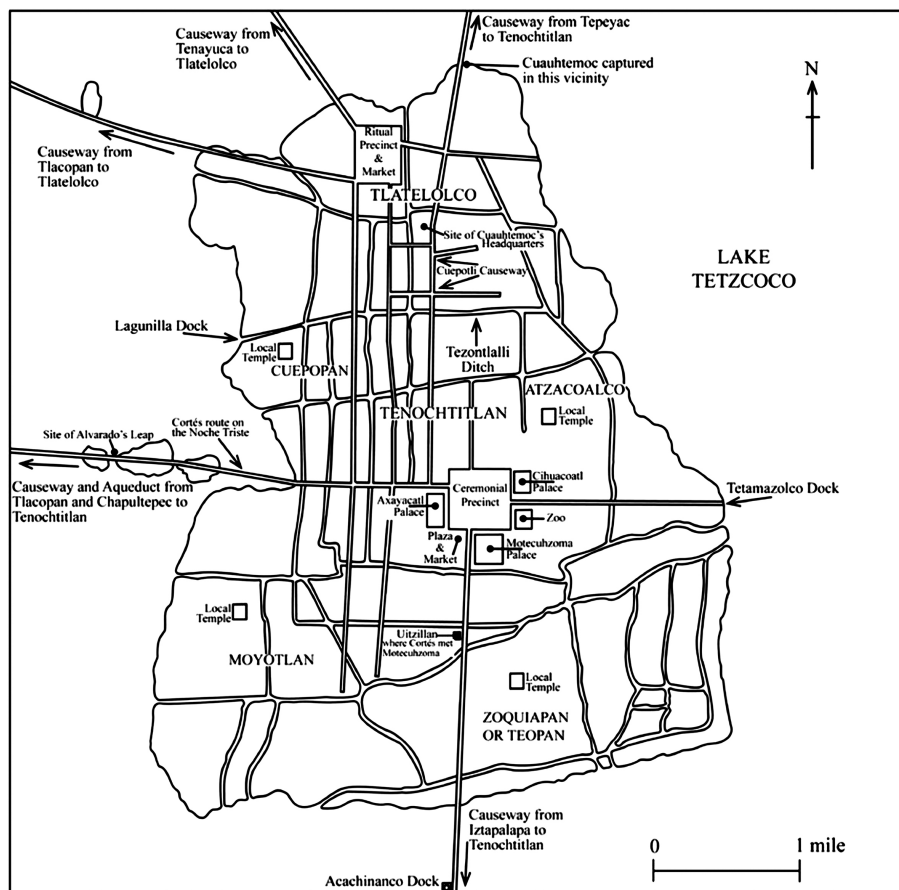
⁴ Napr. SMITH, M. E. *Aztec City-States Capitals*. Gainesville: University Press of Florida, 2008, s. 2 – 4.

⁵ SMITH, M. E. City Size in Late Postclassic Mesoamerica. *Journal of Urban History*, vol. 31, no. 4, 2005, s. 409 a nasl.

Archeológ M. E. Smith, odborník na predhispánsky urbanizmus stredného Mexika, rozvinul komplexnú metodiku skúmania tohto pre vznik a vývoj nahuaských, ako aj iných mezoamerických mestských štátov dôležitého fenoménu, spočívajúcu vo výskume štyroch podstatných, vzájomne prepojených aspektov nahuaských miest, a to: 1. ich formy; 2. života ich obyvateľov; 3. ich funkcií; a 4. symbolických (náboženských, ideologických, kolektívnu identitu mešťanov vytvárajúcich a iných) významov, ktoré sa im pripisovali.⁶ Formou určitého mesta Smith rozumie jeho demografické a fyzické, resp. topografické charakteristiky. Pod životom jeho obyvateľov chápe sociálnu (triednu), ekonomickú (profesijnú), etnickú a rodovú diferenciáciu v meste, tamojšiu sociálnu organizáciu a typické formy ekonomického, politického a náboženského života mešťanov. Za funkcie mesta považuje jeho externé funkcie, t. j. ide tu o skúmanie toho, ako mestské inštitúcie a aktivity realizované v meste pôsobia smerom navonok. Konečne štvrtý aspekt mesta spočíva podľa Smitha v tom, že mesto je zámerne postavené tak, aby mu – ako celku alebo jeho konkrétnym prvkom – jeho obyvatelia, ako aj návštevníci pripísali určité významy (napr. monumentálne mestské budovy tým, čo sa na ne pozerali, neverbálne komunikovali, že mestskí vládcovia a elity, ktoré náročnú výstavbu týchto budov iniciovali, materiálne zabezpečili a riadili, sú veľmi schopní, majetní a mocní ľudia). Ďalej v krátkosti približujem dva aspekty Tenochtitlanu, a to jeho formu a život jeho obyvateľov; charakterizovať aj zvyšné dva spekty tohto mesta nie je z hľadiska tematického zamerania tohto príspevku potrebné.

Tenochtitlan bol založený na ostrove pri západnom pobreží jazera Tezococo, ležiacom v strede Mexického údolia. Po jeho dobytí Španielmi sa jeho niekdajšie územie stalo súčasťou Ciudad de México (Mexico City). V severnej časti ostrova, na ktorom bol vybudovaný Tenochtitlan, prípadne na samostatnom ostrove ležiacom severne od tohto ostrova, v roku 1337/1338 založili odídenci z Tenochtitlanu mesto Tlatelolco, ktoré sa neskôr stalo významným strediskom obchodu, avšak v roku 1473 ho anektoval Tenochtitlan, čím stratilo samostatnosť (stalo sa administratívno-teritoriálnou súčasťou Tenochtitlanu).

⁶ SMITH, M. E. The Archaeology of Aztec City-State Capitals: Four Views of Aztec Urbanism. In: MASTACHE, A. G. et al. (eds.) *Urbanism in Mesoamerica/El urbanismo en Mesoamérica*. Vol. II. Mexico City & University Park: INAH & The Pennsylvania State University, 2008, s. 447 – 499. SMITH, M. E. *Aztec City-Capitals*, passim.



Obrázok č. 1: Schematický plán Tenochtitlanu⁷

Tenochtitlan bol spojený s okolitou pevninou (pobrežím jazera) niekoľkými hrádzami, po povrchu ktorých viedli cesty; okrem toho sa z Tenochtitlanu na pevninu alebo naopak dalo dopraviť v člné.

Tenochtitlan bol zložený z viac-menej pravouhlého centra a štyroch veľkých štvrtí, ktoré centrum – každá z inej strany – obklopovali; v roku 1473 sa jeho piatou veľkou štvrťou stalo Tlatelolco.

Centrum Tenochtitlanu zahŕňalo ceremoniálny/posvätný okrsok so zhruba štvorcovým pôdorysom, ktorý bol zo všetkých štyroch strán obohnaný múrom. Múr súvisle oddeľoval vnútorný priestor okrsku, t. j.

⁷ Prevzaté z AGUILAR-MORENO, M. *Arquitectura azteca*, s. 21. [sine anno]. Dostupné na internete: http://www.famsi.org/spanish/research/aguilard/Aguiard_Arch_Bib_es.pdf (01. 03. 2017).

nezastavané ceremoniálne priestory (námestie) a monumentálne budovy s kultovými funkciami, ktoré v ňom boli rozmiestnené, od ostatného – nezavretého – priestoru mestského centra, ktorý okrsok obkolesoval.

V priestore centra Tenochtitlanu, ktorý bol okolo posvätného okrsku, stáli paláce niektorých vládcov Tenochtitlanu a pozdĺž južnej strany okrsku bolo tiež veľké otvorené námestie/trhovisko.

Okrem posvätného okrsku a námestia situovaného pri jeho južnej strane, ktoré boli hlavnými a zároveň najväčšími námestiami Tenochtitlanu, existovali aj menšie námestia jednotlivých veľkých štvrtí a ešte menšie námestia malých štvrtí, z ktorých boli veľké štvrte zložené.

V každej zo štyroch stien posvätného okrsku bola brána, od ktorej vybiehala cesta na príslušnú svetovú stranu k okraju mesta. Od posvätného okrsku teda vybiehali štyri cesty štyrmi rôznymi smermi; tieto hlavné cesty Tenochtitlan rozdeľovali na štyri veľké štvrte: severozápadnú štvrť Cuexpopan, severovýchodnú štvrť Atzacualco, juhozápadnú štvrť Moyotlan a juhovýchodnú štvrť Teopan. Jednotlivé veľké štvrte sa v literatúre často označujú výrazom „campan“,⁸ ktorý je však problematický, keďže tento výraz nie je autentickým označením veľkej štvrte, resp. neoznačuje žiadnu konkrétnu vymedzenú časť mesta; ide iba o lokatívny sufik, ktorý sa objavuje v slove „nauhcampan“, vyjadrujúcom horizontálne rozdelenie určitého priestoru na štyri časti. Veľké štvrte sa zrejme autenticky označovali ako „calpultin“ alebo „tlayacatl“.⁹

Veľké štvrte pretínali nielen cesty a chodníky, ale aj kanály, po ktorých sa dalo plaviť v číne.

Každá z veľkých štvrtí sa rozdeľovala na určitý počet malých štvrtí, ktoré sa označovali zrejme synonymnými výrazmi „calpultin“ a „tlaxilacaltin“. Tlatelolco sa však nerozdeľovalo na veľké, ale iba na malé štvrte, ktorých rozloha však bola väčšia ako rozloha malých štvrtí Tenochtitlanu.¹⁰

Malé štvrte Tenochtitlanu boli základnými jednotkami miestnej štátnej správy – každú z nich spravoval úradník (*tecuhitli*; plur. *tetecuhitlin*) menovaný vládcom mesta (*tlatoani*; plur. *tlatoque*), t. j. štátom. Zároveň však mali malé štvrte aj obmedzenú samosprávu, ktorú vykonávali ich predstavení a rady starších.¹¹

⁸ Pozri napr. MONZÓN ESTRADA, A. *El calpulli en la organización social de los tenochca*. 2^a ed. México: Instituto Nacional Indigenista, 1983, s. 53 a nasl.

⁹ CARRASCO, P. Social Organization in Ancient Mexico. In: EKHOLM, G. F. – BERNAL, I. (eds.) *Handbook of Middle American Indians. Volumes 10 and 11. Archaeology of Northern Mesoamerica*. Austin: University of Texas Press, 1971, s. 364.

¹⁰ CALNEK, E. Conjunto urbano y modelo residencial en Tenochtitlan. *Cuadernos de Historia*. Año 3, núm. 5, 1989, s. 82.

¹¹ VYŠNÝ, P. *Štát a právo Aztékov*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2012, s. 101 – 102.

Malé štvrte nemali jednotný vzhľad; odlišovali sa tvarom pôdorysu a rozlohou, ako aj funkciou, rozlohou, tvarom a priestorovým usporiadaním pozemkov a budov, ktoré sa v nich nachádzali; k nejednotnosti ich vzhľadu prispel aj postupný značný nárast počtu ich obyvateľov, ktorý zahustil zástavbu, rozšíril mnohé rodinné pozemky na úkor úzkych ciest, ktoré ich lemovali (a zároveň oddeľovali od susedných pozemkov), rozdelil niektoré rodinné pozemky na menšie časti a pod.¹²

Každá malá štvrť Tenochtitlanu mala svoje centrum (*calpulco*), v zásade tvorené nasledujúcimi prvkami: námestím, na ktorom sa stretávali obyvatelia štvrte a konali miestne trhy a náboženské slávnosti; chrámom, v ktorom sa uctieval boh – patrón štvrte (chrám mal prístavbu, v ktorej býval kňaz); verejnou školou (*tepochcalli*), ktorá bola nielen vzdelávacou inštitúciou, ale v niektorých prípadoch aj miestom, z ktorého *tetecuhtin* vykonávali miestnu štátnu správu štvrte, keďže nie je doložené, že by tieto elity vo všetkých malých štvrtiach, resp. v ich centrách žili v budovách, ktoré by mali charakter palácov; a budovou *tequitlalli*, v ktorej sa schádzali obyvatelia malej štvrte majúci na starosti verejný poriadok v jej centre, organizáciu tam prebiehajúcich, napr. kultových aktivít, údržbu verejných priestorov a budov centra a pod., a v ktorej sa skladovali veci súvisiace s verejným životom v centre, napr. veci slúžiace ako dekorácia počas slávností.¹³

Hoci jednotlivé malé štvrte sa po topografickej stránke výrazne odlišovali, vo všetkých existovali (v odlišnom počte) rovnaké sídelné jednotky – susedské spoločenstvá. Susedské spoločenstvo bolo spoločenstvo určitého počtu spravidla rozšírených rodín¹⁴ (rodinných domácností, usadlostí). Jednotlivé rodiny žili na vlastných, dôsledne (súvislými plotmi či múrmi) ohraničených pozemkoch, a to v jednom dome, alebo, čo bolo bežnejšie, v niekoľkých spojených alebo oddelených domoch (hoci boli domy oddelené, boli postavené v tesnej blízkosti pri sebe),¹⁵ a umiestnených pozdĺž

¹² ALCÁNTARA GALLEGOS, A. Los barrios de Tenochtitlan. Topografía, organización interna y tipología de sus predios. In: ESCALANTE GONZALBO, P. (coordinador) *Historia de la vida cotidiana en México. Tomo I. Mesoamérica y los ámbitos indígenas de la Nueva España*. México: El Colegio de México & Fondo de Cultura Económica, 2004, s. 180.

¹³ Tamže, s. 190.

¹⁴ Rozšírenou (extendovanou) rodinou sa rozumie skupina príbuzných osôb, ktorá je väčšia ako tzv. nukleárna rodina, ktorá zahŕňa iba jeden rodičovský pár a jeho deti.

¹⁵ Nie všetky domy postavené na rodinných pozemkoch slúžili na bývanie. V niektorých domoch sa nebývalo, resp. časom prestalo bývať, keďže sa v nich poskytovali, resp. začali poskytovať určité služby, alebo sa niečo vyrábalo, resp. začalo vyrábať. Naopak, niektoré domy, v ktorých sa pôvodne nebývalo, časom, keď sa rodiny zväčšili, začali slúžiť ako obydlia. ALCÁNTARA GALLEGOS, A. Los barrios de Tenochtitlan, s. 173.

jednej strany okolo alebo (to však len zriedkavo) v strede nezastavaného priestoru, t. j. dvora (patio). Pozemky rodín tvoriacich susedské spoločenstvo boli vedľa seba a spolu vytvárali kompaktný územný celok, oddelený od vedľajších susedských spoločenstiev cestami a/alebo kanálmi. Oddelené boli aj pozemky jednotlivých rodín tvoriacich susedské spoločenstvo, a to úzkymi cestičkami, ktoré rodinám na jednej strane umožňovali kontakt so susedmi, ako aj s obyvateľmi iných susedských spoločenstiev štvrte (cestičky boli prepojené a dalo sa po nich dostať na cestu či kanál vedúci popri území susedského spoločenstva, alebo na most, ktorý viedol ponad kanál na územie iného susedského spoločenstva a pod.), a na druhej strane im poskytovali určité súkromie. Na cestičkách boli kamenné susedské oltáre (*mumuztli*), na ktorých vykonávali kultové obrady rodiny, ktorých pozemky susedili. Okrem rodinných pozemkov a na nich postavených domov, cestičiek, oltárov a centier boli typickou súčasťou území susedských spoločenstiev aj umelo vybudované, obdĺžnikové ostrovčeky – záhrady (*chinampas*)¹⁶ situované na ich okrajoch, t. j. v blízkosti kanálov, ktoré vlastnili iba rodiny, ktoré v týchto miestach mali pozemky, prípadne ktoré nejakým spôsobom získali prístup ku kanálom.¹⁷

Pozemky, ktoré existovali v Tenochtitlane, resp. v rámci jeho malých štvrtí, možno z hľadiska ich funkcie (t. j. účelu, na ktorý sa využívali) kategorizovať takto: 1. zastavané pozemky slúžiace na bývanie (budovy, postavené na týchto pozemkoch, však ich obyvatelia zrejme často využívali nielen na bývanie, ale aj na výkon špecifických zárobkových činností, napr. na poskytovanie astrologických alebo liečiteľských služieb); 2. pozemky pri kanáloch, na ktorých boli vybudované *chinampas* a ktoré zároveň slúžili na bývanie (rozloha *chinampas* vybudovaných na jednom pozemku sa pohybovala medzi 87 a 267 m², v niektorých prípadoch však bola menšia – 40 m², alebo naopak väčšia – 298, 350, 374, 480, 704 alebo 1377 m²; obhospodarovanie *chinampas* v konkrétnych prípadoch mohlo, ale aj nemuselo byť hlavným zamestnaním príslušných rodín); 3. pozemky, na ktorých sa bývalo a zároveň uskutočňovala iná ako poľnohospodárska, t. j. remeselná výroba, alebo sa poskytovali určité služby (skladovanie a predaj pitnej vody, chov a predaj zvierat, výroba a predaj soli, prevádzkovanie verejnej sauny alebo pece na vypaľovanie keramiky a pod.); a 4. multifunkčné

¹⁶ *Chinampas* sa využívali na intenzívne poľnohospodárstvo (pestovali sa v nich kukurica, fazuľa, rajčiny, kvetiny a i.). Štandardné rozmery jednotlivých *chinampas* boli 2 – 4 m x 20 – 40 m. Porovnaj POPPER, V. Investigating Chinampa Farming. *Backdirt: The newsletter of the Cotsen Institute of Archaeology at UCLA*. Fall/Winter, 2000. Dostupné na internete: <http://www.sscnet.ucla.edu/iaa/backdirt/Fallwinter00/farming.html> (01. 04. 2017).

¹⁷ ALCÁNTARA GALLEGOS, A. Los barrios de Tenochtitlan, s. 173 a nasl.

pozemky, na ktorých sa zároveň bývalo, poskytovali rôzne služby, boli vybudované *chinampas* a pod.¹⁸

Obyvatelia Tenochtitlanu sa rozdeľovali na dve spoločenské vrstvy, a to na osobne slobodných, avšak na politickej moci a rôznych privilégiách elity neparticipujúcich *macehualtin* (sg. *macehualli*), a na privilegovanú elitu, ktorá bola úzka (zahŕňala najviac 1/10 obyvateľstva¹⁹) a vykonávala politickú moc do určitej miery spolu s jej nositeľom – vládcom Tenochtitlanu (*tlatoani*, plur. *tlatoque*). Elita, súhrnne označovaná výrazom „pipiltin“ (sing. *pilli*), bola zložená z *tlazopipiltin*, *pipiltin* a *quauhpipiltin*. *Tlazopipiltin* boli potomkami a inými blízkymi príbuznými vládcov Tenochtitlanu, resp. členmi jeho vládnucej dynastie, a preto nie je prekvapením, že vo vnútornej hierarchii aztéckej elity mali najvyššiu pozíciu. *Pipiltin* boli nižšie postavení ako *tlazopipiltin*, s ktorými boli spríbuznení rôznymi spôsobmi, resp. v rôznych stupňoch. Najnižšie postavenými boli *quauhpipiltin*, ktorých (mužskí) predkovia pôvodne patrili k *macehualtin*, avšak na základe svojich vojenských zásluh boli povýšení.²⁰

Popri sociálnej stratifikácii (t. j. dvoch nerovnoprávných spoločenských vrstvách) existovala v Tenochtitlane aj profesijná diferenciácia obyvateľstva. Konkrétne sa mešťania rozdeľovali na roľníkov, obchodníkov, remeselníkov, vojenských hodnostárov, kňazov, úradníkov a sudcov. Určitá časť vojenských hodnostárov, kňazov, úradníkov a sudcov patrila k *pipiltin*; ostatní vojenský hodnostári, kňazi, úradníci a sudcovia, ako aj všetci roľníci, obchodníci a remeselníci patrili k *macehualtin*.

Pozemkovo-právne režimy existujúce v Tenochtitlane

Hoci hospodárstvo Tenochtitlanu nespočívalo iba v poľnohospodárskej výrobe, je nesporné, že táto výroba preň mala značný význam. Nie je preto prekvapením, že vznikli pozemkovo-právne režimy, ktoré štátnej moci umožňovali určitú kontrolu osôb, resp. rodín držiacich a požívajúcich pôdu a nakladajúcich s jej výnosmi. V tejto súvislosti možno uviesť dva zákazy: po prvé, nikto, ani držiteľ pozemku nesmel z neho odstrániť úrodu pred dozretím plodov (kukurice), a to pod hrozbou trestu smrti;²¹ po druhé, v čase potravinovej krízy sa držiteľ pozemku musel podriaďiť

¹⁸ Tamže, s. 169 a nasl.

¹⁹ VYŠNÝ, P. *Štát a právo Aztékov*, s. 65.

²⁰ LEÓN-PORTILLA, M. *Toltecáyotl. Aspectos de la cultura náhuatl*. México: Fondo de Cultura Económica, 2003, s. 262.

²¹ LÓPEZ AUSTIN, A. *La Constitución Real de México-Tenochtitlan*. México: Universidad Nacional Autónoma de México, Instituto de Historia, 1961, s. 139.

rozhodnutiu štátnej moci o využití úrody, ktorú dosiahol na svojom pozemku, t. j. mal zakázané voľne disponovať s úrodou zo svojho pozemku.²²

Prvý z uvedených zákazov, spolu s (aspoň teoretickou) možnosťou vrchnostenského odňatia pôdy rodine patriacej k *macehualtin* pre jej neobrábanie trvajúce viac ako dva roky (pozri ďalej), naznačuje, že od držiteľov pôdy sa očakávalo, že budú dobrými hospodármi. Držba a požívanie pôdy sa teda riadili princípom „vlastníctvo zaväzuje“, t. j. ten, kto mal moc nad pozemkovým majetkom, nebol iba tým, kto „mal“ majetok, ale aj tým, kto bol povinný využívať ho určitým, pre seba, ale aj pre svoju rodinu či širšiu komunitu prínosným spôsobom.

V prostredí predhispánskych Nahuov všeobecne a v Tenochtitlane osobitne časti pôdy patrili 1. *calpultin*, 2. štátu, t. j. vládcovi (*tlatoani*) a 3. *pipiltin*.²³ V mestských štátoch Nahuov sa *ex officio* písomne, t. j. piktograficko-ideografickým písmom Nahuov,²⁴ zaznamenávalo, ktoré konkrétne pozemkové majetky patria ktorým konkrétnym subjektom. Na tento účel sa vyhotovovali obrázkové rukopisy nazývané *tlalamatl*, ktoré zachytávali – presne a prehľadne²⁵ – výmeru a kvalitatívne charakteristiky konkrétnych pozemkov, ako aj subjekty, ktoré k nim mali určitý vzťah.²⁶ *Tlalamatl* mali povahu verejnej listiny autoritatívne osvedčujúcej určitý právny stav a zároveň slúžili ako dôkazný prostriedok pred súdom.²⁷

V ďalšom texte si postupne priblížime pozemkovo-právne režimy, ktorých predmetom boli pôdne celky patriace *calpultin*, štátu a *pipiltin*.

Obyvateľstvo Tenochtitlanu bolo organizované do jednotiek, známych aj z iných oblastí stredného Mexika, ktoré sa v *nahuatl* nazývali „*calpultin*“, prípadne „*calpoltin*“ (= veľké domy; sing. *calpulli/calpolli*).

²² Tamže.

²³ Porovnaj TORQUEMADA, J. de *Monarquía Indiana*. Tomo segundo. México: Porrúa, 1969, s. 545 – 546.

²⁴ Nahuaské písmo bolo zložené zo znakov s charakterom piktogramov alebo ideogramov (resp. logogramov), alebo, to však iba v značne obmedzenom rozsahu, fonetických elementov. LOCKHART, J. *The Nahuas After the Conquest. The Nahuas After the Conquest. A Social and Cultural History of the Indians of Central Mexico, Sixteenth Through Eighteenth Centuries*. Stanford: Stanford University Press, 1992, s. 327 – 330.

²⁵ Pozemky *calpultin* sa v *tlalamatl* zobrazovali jasnou žltou farbou, pozemky štátu svetločervenou alebo purpurovou farbou a pozemky *pipiltin* tmavočervenou farbou.

²⁶ LEÓN-PORTILLA, M. de *Toltecáyotl...*, s. 79.

²⁷ Napríklad Sahagún uvádza, že „...los jueces ... primeramente demandavan la pintura en que estaban escritas o pintadas las causas como hazienda, o casas, o maizales...“. SAHAGÚN, B. de *Historia general de las cosas de la Nueva España, II*. Madrid: Dastin, 2001, s. 664.

Názory mexikanistov na podstatu *calpulli* nie sú jednotné,²⁸ čo súvisí s nasledujúcimi okolnosťami:

1. *calpultin* neboli rozšírené v rovnakom rozsahu v celom nahuaskom prostredí a nemali všade úplne rovnakú podobu. Vo všeobecnosti v predhispánskom období platilo, že u západných Nahuov (Mexické údolie a dnešný štát Morelos), vrátane obyvateľov Tenochtitlanu, boli *calpultin* viac rozšírené a mali väčší význam v rámci tamojšej sociálnej, politickej a administratívnej organizácie ako u východných Nahuov (dnešné štáty Puebla a Tlaxcala). V západnej nahuaskej zóne boli *calpultin* skupinami určitého počtu v susedstve žijúcich rozšírených rodín, resp. domácností – v zásade existovali menšie *calpultin* (*chinamitl*), tvorené 10 až 30 domácnosťami, z ktorých boli zložené väčšie *calpultin*, tvorené 100 až 200 domácnosťami –, pričom menšie, ako aj väčšie *calpultin* boli pod správou určitých elít. Hoci časť príslušníkov každého *calpulli* spájali príbuzenské vzťahy, západné *calpultin* neboli (resp. časom prestali byť) príbuzenskými jednotkami (rodmi a pod.), ale boli (resp. časom sa stali) územno-správnymi obvody väčších i menších sídel mestského charakteru, ktoré spravovali – ako miestni predstavitelia *tlatoaniho*/štátnej moci – vyššie spomenuté elity; na vidieku mali *calpultin* podobu dedín či osád. V obvodoch *calpultin* Tenochtitlanu i ďalších väčších miest boli nielen domy a pozemky ich obyvateľov, ale aj paláce elít, administratívne budovy, tržnice, verejné školy, chrámy, v ktorých sa uctievali božstvá, ktoré boli patrónmi jednotlivých *calpultin* a pod.;²⁹
2. *calpultin* prešli určitým vývojom. Najskôr boli personálnymi, t. j. predštatnými jednotkami, konkrétne samosprávnymi rodmi či klanmi; neskôr sa stali administratívno-teritoriálnymi jednotkami štátnej organizácie (správy), vzniknutej v nahuaských mestách, pričom však si do istej miery zachovali aj svoj pôvodný rodový/klanový charakter.³⁰ (Takýto vývoj možno doložiť aj vo vzťahu ku *calpultin* existujúcim v Tenochtitlane.³¹);

²⁸ Pomerne ucelený prehľad vedeckých názorov na *calpulli*, ako aj metodologických problémov súvisiacich s jeho výskumom, podáva F. Báez-Jorge v osobitnom úvode (*Presentación*) k druhému vydaniu diela: MONZÓN ESTRADA, A. *El calpulli en la organización social de los tenochca*. 2^a ed. México: Instituto Nacional Indigenista, 1983, s. 9 – 23.

²⁹ SMITH, M. E., NOVIC, J. Introduction. Neighborhoods and Districts in Ancient Mesoamerica. In: ARNAULD, M. Ch., MANZANILLA, L., SMITH, M. E. (eds.) *The Neighborhood as a Social and Spatial Unit in Mesoamerican Cities*. Tucson: The University of Arizona Press, 2012, s. 5 – 7.

³⁰ LÓPEZ AUSTIN, A., LÓPEZ LUJÁN, L. *El pasado indígena*. 3^a ed. México: El Colegio de México etc., 2014, s. 215 – 217.

³¹ VYŠNÝ, P. *Štát a právo Aztékov*, s. 57 – 58.

3. výrazom „*calpulli*“ sa označovali viaceré odlišné skutočnosti ako etnické skupiny, rodové/klanové komunity, územno-správne jednotky rôznej veľkosti a ich obyvatelia, vojenské formácie, skupiny pracovníkov či miestne chrámy a pri nich existujúce spoločenstvá kňazov a veriacich.³²

Personálnym substrátom *calpulli* bolo spoločenstvo určitého počtu rozšírených rodín, zložených z nukleárných rodín, ktoré sa označovali ako *cencalli* (opisný preklad: tí, čo spolu žijú v dome) alebo *cenyelitztli* (opisný preklad: tí, čo žijú skutočne a trvalo spolu).³³ Domnievam sa, že tieto rodiny mohli byť výsledkom javu známeho ako priestorová segmentácia rodu. V územnom obvode *calpulli* žili permanentne. Ich súdržnosť vyplývala zo vzájomných príbuzenských zväzkov, ktorých reálnym základom bolo skôr frekventované uzatváranie endogamných manželstiev ako viera v nejakého spoločného prapredka či totem,³⁴ avšak nepochybne bola podmienená aj sídelne, t. j. dlhodobým susedským spolunažívaním na rovnakom mieste a s tým súvisiacou existenciou spoločných záujmov, ako aj vzájomnou spoluprácou.

Materiálny substrát *calpulli* predstavoval súbor pozemkov nazývaných *calpullalli* (prípadne – zriedkavo – *tlaxilacallalli*³⁵), ktoré tvorili presne vymedzený, hoci nie vždy aj kompaktný územný celok.

Držba pôdy jednotlivými *calpultin* vznikla takto: Aztécka pospolitost sa krátko po svojom príchode na miesto budúceho Tenochtitlanu rozsídli do štyroch obvodov.³⁶ V rámci týchto obvodov získalo každé *calpulli* časť tamojšej pôdy do trvalej držby, čo pravdepodobne prebiehalo tak, že *calpultin*, ktoré mali v obvodoch vedúcu mocenskú pozíciu, presadili buď pokojnou cestou, alebo násilne rozdelenie pôdy obvodu jednotlivým *calpultin* vo výmerách, ktoré sami určili.³⁷

Usadením sa na pridelenú pôdu vzniklo každému *calpulli* právo svoju pôdu nerušene držať, ako aj užívať a požívať (= obrábať a ponechávať si dosiahnutú úrodu). Hoci ostrovný terén nebol až do jeho zabratia Azték-

³² REYES GARCÍA, L. El término *calpulli* en documentos del siglo XVI. In: REYES GARCÍA, L. et al., *Documentos nauas de la Ciudad de México del siglo XVI*. México: Secretaría de Gobernación etc., 1996, s. 21 a nasl.

³³ LEÓN-PORTILLA, M. *Toltecáyotl...*, s. 242 – 243.

³⁴ KATZ, F. *Staré americké civilizace*. Praha: Odeon, 1989, s. 185.

³⁵ LOCKHART, *The Nahuas...*, s. 142.

³⁶ DURÁN, D. *Historia de las Indias de Nueva España e Islas de Tierra Firme, I*. México: Consejo Nacional para la Cultura y las Artes, 2002, s. 93.

³⁷ Porovnaj: „...Despues de divididos los mexicanos en estos quatro lugares, mandoles su dios que repartiesen entre sí los dioses y que cada barrio nombrase y señalase barrios particulares donde aquellos dioses fuesen reverenciados; y así cada barrio destos se dividió en muchos barrios pequeños ...“ DURÁN, *Historia...*, I, s. 93 – 94.

mi osídlený,³⁸ a tak ani efektívne ovládaný, *stricto sensu* nemožno povedať, že by boli *calpultin* nadobudli držbu pôdy originárne (prvotnou okupáciou), keďže ostrov nebol *terra nullius*, ale patril do hegemonie vytvorenej Tepanecmi.

Väčšia (?) časť pôdneho celku *calpulli* bola objektom rigidného pozemkovo-právneho režimu. Podľa údajov prameňa *Breve y Sumaria Relación de los Señores de la Nueva España*, môžeme tento režim vymedziť takto:³⁹

1. Po usídlení sa Aztékov na ostrove získali všetky *calpultin* časti tamojšej pôdy do trvalej držby, a to v odlišnej výmere, ktorá bola každému *calpulli* určená raz a navždy.
2. Každá rodina patriaca ku *calpulli*, resp. hlava rodiny (muž), bola oprávnená dedične užívať a požívať parcelu, ktorá jej bola pridelená z pôdy *calpulli* predstaveným *calpulli*, zrejme po predchádzajúcej dohode s radou starších *calpulli*. Toto jej právo definitívne zaniklo: a) ak rodina úplne vymrela; b) ak rodina pridelenú parcelu neobrábala počas dvoch po sebe idúcich rokov, a aj napriek upozorneniu predstaveného *calpulli*, že ak ju neobrobí ani v ďalšom roku, bude odňatá, ju rodina neobrobila (neobrábaná parcela však nebola odňatá, ak jej držiteľia neboli objektívne spôsobilí pracovať či už pre nízky/vysoký vek, alebo pre zlý zdravotný stav); a c) ak rodina odišla z *calpulli* s úmyslom opustiť ho natrvalo.
3. V *calpultin* sa pravidelné prerozdeľovanie pôdných prídelov neuskutočňovalo, čo súvisí so skutočnosťou, že boli predmetom dedenia. Prerozdeľovanie sa tak mohlo týkať len pozemkov, ktoré sa z nejakého dôvodu uvoľnili. Tie predstavení *calpultin* (spoločne s radami starších) alebo prideľovali rodinám, ktoré ešte samostatne nepožívali žiadnu pôdu (nové rodiny vznikajúce v *calpultin*), a tým, ktorých hmotné potreby a pracovná výkonnosť takého zlepšenie ich ekonomickej situácie odôvodňovali, alebo ich prenajímali príslušníkom iných *calpultin*, pričom príjem plynúci z árendy sa smel používať výhradne v prospech

³⁸ To však platí iba vo svetle písomných prameňov – archeologický výskum totiž ukázal, že určité osídlenie ostrova existovalo ešte predtým, ako bol na ňom (okolo roku 1325) založený Tenochtitlan, pričom však nie je vyriešené, či toto osídlenie treba spojiť s Aztékmi (ktorí by tak na ostrov prišli skôr ako okolo roku 1325), alebo s nejakým iným etnikom. SMITH, M. E. La fundación de las capitales de las ciudades-estado aztecas: la recreación ideológica de Tollan. In: IGLESIAS PONCE DE LEÓN, MA. J., VALENCIA RIVERA, R., CIUDAD RUIZ, A. (eds.) *Nuevas ciudades, nuevas patrias. Fundación y relocalización de ciudades en Mesoamérica y el Mediterráneo antiguo*. Madrid: Publicaciones de la Sociedad Española de Estudios Mayas. Núm. 8, 2006, s. 271.

³⁹ ZORITA, A. de *Breve y Sumaria Relación de los Señores de la Nueva España*. México: UNAM, 1963, s. 30 – 35.

celého *calpulli* (t. j. na uspokojenie kolektívnych potrieb jeho príslušníkov).

4. Scudziť (predať, zameniť či darovať) pôdny prídel alebo voľné parcely tak medzi rodinami toho istého *calpulli*, ako aj smerom navonok, bolo striktne zakázané.

Časť *calpullalli*, ktorá nebola objektom práve opísaného pozemkovo-právneho režimu, obrábali kolektívne všetci práceschopní príslušníci *calpulli*. Výnos, ktorý pritom dosahovali, spočiatku poskytovali len predstavenému *calpulli*,⁴⁰ neskôr však aj vládcovi (*tlatoani*),⁴¹ a v súvislosti s prehĺbením sociálnej stratifikácie a konsolidáciou štátnej organizácie (t. j. zhruba od polovice 15. storočia) aj individuálnym *pipiltin* a štátnym inštitúciám, čo si zrejme vyžiadalo rozšírenie plochy kolektívne obrábanej pôdy *calpultin* v záujme zväčšenia jej výnosov.

Uvedená charakteristika pomerov vo vnútri *calpulli* je zovšeobecneným modelom, o ktorom nemožno spoľahlivo vyhlásiť, že sa na území Tenochtitlanu uplatňoval presne v tej podobe, ktorú som opísal vyššie, čo súvisí s tým, že prameň *Breve y Sumaria Relación...* dostatočne nereflektuje miestne špecifiká – pomery, ktoré prezentuje ako pomery typické pre celý nahuaský životný priestor sa v skutočnosti nemuseli vyskytovať v celom tomto priestore.⁴² Práve uvedené potvrdzujú pramene z *Národného všeobecného archívu* (*Archivo General de la Nación*), sídliaceho v Mexico City, ktoré rozsiahlo informujú o pozemkových majetkoch špeciálne obyvateľov Tenochtitlanu a z ktorých vyplýva povšimnutiahodná odchýlka od v *Breve y Sumaria Relación...* vymedzeného pozemkovo-právneho režimu vzťahujúceho sa na *calpullalli* – v Tenochtitlane táto pôda *de facto* nebola, resp. časom už nebola, v držbe *calpultin*, ale v kolektívnom vlastníctve členov rozšírených rodín, žijúcich v týchto *calpultin*, pričom pozemky jednotlivých rodín boli ohraničené nielen dôsledne, ale aj nemenne, a preto nimi predstavení *calpultin* zrejme nemohli nijak disponovať (nemohli ich odňať, prerozdeliť či prenajať). Pôda jednotlivých *calpultin* bola teda (časom) natrvalo rozdelená medzi rozšírené rodiny, ktoré v nich žili, čo však nevedlo (aspoň nie plošne) k tomu, že by sa mužské, prípadne niekedy ženské hlavy týchto rodín stali súkromnými vlastníckmi získanej pôdy, keďže tá (úplne alebo aspoň prevažne) zostávala v kolektívnom vlastníctve všetkých členov rozšírených rodín. Zostáva dodať, že pôda rodín sa mohla dediť výlučne v ich rámci, z čoho vyplýva, že nečlen určitej rodiny,

⁴⁰ Tamže, s. 111.

⁴¹ Tamže.

⁴² AHRNDT, W. *Edición crítica de la Relación de la Nueva España y de la Breve y Sumaria Relación escritas por Alonso de Zorita*. México: INAH & Universidad de Bonn, 2001, s. 84 – 85.

resp. osoba, ktorú s členmi rodiny nespájali pokrvné príbuzenské vzťahy, nemohla za žiadnych okolností nadobudnúť jej pôdu.⁴³

Možno tiež uviesť, že postupne sa mnohí príslušníci *calpultin* prestali zaoberať poľnohospodárstvom (alebo sa ním prestali zaoberať ako svojím hlavným zamestnaním). E. E. Calnek napokon už dávnejšie upozornil na potrebu korekcie staršieho názoru, podľa ktorého väčšinu obyvateľstva Tenochtitlanu tvorili až do konca predhispánskeho obdobia roľníci.⁴⁴ Tento neskorší stav pravdepodobne viedol aj k uvoľneniu vyššie opísaného právneho režimu upínajúceho sa na *calpullalli*, keďže sa zdá, že sa s touto pôdou začalo v určitom (zaiste len obmedzenom) rozsahu obchodovať.⁴⁵ Nepriamo to potvrdzuje františkán Bernardino de Sahagún (1500 – 1590), ktorého monumentálne dielo⁴⁶ sa považuje za najvýznamnejší prameň poznania predhispánskeho Tenochtitlanu, keď vo vzťahu k neskoršej predhispánskej aztéckej spoločnosti uvádza, že „*pozemky, ktoré sa kupujú a predávajú a prevádzajú z jedných na druhých, nazývajú [Aztékovia], tlalcoalli [tlalcohualli], čo znamená kúpená pôda*“.⁴⁷ Na inom mieste sa zase zmieňuje, že *macehualtin*, ktorí boli vybraní, aby jeden rok v chráme uctievali boha *Huitzilopochtliho*, museli na vlastný účet priebežne obstarávať veci potrebné na výkon príslušných rituálov, čo si všetci nemohli dovoliť, a preto sa usilovali získať ekonomické prostriedky pôžičkou alebo predajom pôdy, a to chrámovej alebo aj vlastnej pôdy, t. j. *calpullalli*.⁴⁸

Nemožno tiež vylúčiť, že časom sa určitej časti *calpullalli* zmocnili elity sídliaace v *calpultin*,⁴⁹ resp. že im túto pôdu poskytol jej vrchný vlastník, t. j. mestský štát/*tlatoani*,⁵⁰ a to ako odmenu za ich participáciu na výkone štátnej správy na miestnej úrovni (v rámci *calpultin*). Držba aspoň určitej časti

⁴³ ALCÁNTARA GALLEGOS, A. Los barrios de Tenochtitlan..., s. 168.

⁴⁴ CALNEK, E. E. Settlement Pattern and Chinampa Agriculture at Tenochtitlan. *American Antiquity*. Vol. 37, No. 1, s. 114.

⁴⁵ BREUER, S. Imperien der Neuen Welt? Zur Klassifikation des Inka- und Aztekenstaates. *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte*. Vol. 39, issue 1, 1988, s. 53.

⁴⁶ Sahagún svoje dielo *Historia general de las cosas de la Nueva España* zostavoval (spisoval, prepisoval, dopĺňal, spresňoval a upravoval po formálnej stránke) od 40. do 80. rokov 16. storočia, a to v úzkej súčinnosti so vzdelanými aztéckymi elitami, čím (bohaté) informácie obsiahnuté v tomto diele získali značnú mieru autenticity. Sahagúnovo dielo sa najucelenejšie zachovalo v ilustrovanom rukopise *Códice Florentino/Codex Florentinus* (1577).

⁴⁷ „A las tierras que se venden y compran, y pasan de unos a otros, llaman *tlalcoalli*, que quiere dezir tierra comprada.“ SAHAGÚN, B. de *Historia general de las cosas de la Nueva España*, II. Madrid: Dastin, 2001, s. 1044.

⁴⁸ SAHAGÚN, B. de *Historia general de las cosas de la Nueva España*, I. Madrid: Dastin, 2001, s. 279.

⁴⁹ REYES GARCÍA, L. El término *calpulli* en documentos del siglo XVI, s. 33.

⁵⁰ LOCKHART, J. *The Nahuas...*, s. 160 – 162.

calpullalli elitami by potom mohla vysvetľovať skutočnosť, že im radovi obyvatelia *calpultin* časom začali poskytovať určité dávky a služby – tieto dávky a služby mohli byť kompenzáciou za možnosť hospodáriť na pôde, poskytnutej elitami radovým obyvateľom.

Pôda, ktorá nebola v držbe *calpultin*, prípadne pôda, ktorú štát *calpultin* odňal, čo sa v určitom rozsahu dialo na územiach dobytých trojspolkom, bola – okrem pozemkov elít – vo vlastníctve štátu, t. j. sčasti vo vlastníctve *tlatoaniho* Tenochtitlanu, sčasti vo vlastníctve *tlatoque* Tezcoca a Tlacopan, a s aspoň tichým súhlasom týchto vládcov sčasti aj vo vlastníctve vládcov ďalších mestských štátov stredného Mexika. Vládcovia mestských štátov si časť štátnej pôdy ponechali vo svojom vlastníctve a zvyšok odovzdali do držby osobám a inštitúciám zapojeným do výkonu štátnej správy. Osoby a inštitúcie, ktoré sa stali držiteľmi štátnych pozemkov, mali právo na ich výnos, ktorý im slúžil ako hmotné zabezpečenie (alebo bol jedným z jeho zdrojov).

Keďže sa zdá, že v Tenochtitlane zostávala všetka, alebo aspoň väčšia časť pôdy v držbe *calpultin*, resp. časom *de facto* v kolektívnom vlastníctve členov (rozšírených) rodín obývajúcich jednotlivé *calpultin*, musela sa štátna pôda, alebo aspoň jej prevažná časť, nachádzať mimo vlastného územia Tenochtitlanu, t. j. v okolitých, ako aj vo vzdialenejších podmanených oblastiach. Štátnu pôdu pritom nemožno stotožňovať s kolektívne obrábaným *calpullalli* (pozri vyššie), keďže štát nebol vlastníkom tejto pôdy, iba si – ako tribút – prisvojoval jej výnos. Pravda, predchádzajúce dve poznámky neplatia, ak sa stotožníme s názorom J. Lockharta, podľa ktorého sa u predhispánskych Nahuov (aj v Tenochtitlane) uplatňoval tzv. korporatívny model vlastníctva pôdy, v dôsledku čoho bola (prakticky všetka)

pôda takpovediac verejná aj súkromná zároveň. To konkrétne znamenalo, že vymedzené časti pôdy vlastnili *súčasne* aj jednotlivci, ktorí ich celoživotne obrábali a/alebo si v určitom rozsahu ponechávali ich výnosy a ktorí ich mohli zanechať svojim dedičom, aj komunity, ku ktorým títo jednotlivci patrili a ktorými boli – rozšírené rodiny/domácnosti, ďalej *calpultin* a napokon aj – na najvyššej úrovni – mestské štáty, resp. ich vládcovia.⁵¹

Držba štátnej pôdy mala viacero druhov, čo súviselo s odlišnosťou subjektov držiacich túto pôdu. Jej charakteristickými znakmi boli: nescudziteľnosť štátnej pôdy (resp. práva držať štátnu pôdu), podmienenosť trvania držobného oprávnenia k štátnej pôde zastávaním štátnej funkcie (t. j. štátnu pôdu bolo možné držať iba počas zastávania určitej štátnej funkcie) a istá podobnosť s feudálnou koncepciou tzv. deleného vlastníctva: štát-

⁵¹ Tamže.

na pôda ako celok bola v priamom vlastníctve (*dominium directum*) štátu, t. j. *de facto tlatoaniho* Tenochtitlanu alebo *tlatoque* iných mestských štátov, a pozemky, na ktoré sa rozdeľovala, boli zase v úžitkovom vlastníctve (*dominium utile*) členov štátneho aparátu a štátnych inštitúcií.

Podľa U. Dyckerhoffa a H. J. Prema možno štátne pozemky rozdeliť do nasledujúcich kategórií:⁵²

1. Štátne pozemky, ktoré *tlatoani* Tenochtitlanu a iní *tlatoque* mali počas zastávania svojej funkcie v priamej osobnej držbe, do ktorej mohli succeededovať výlučne ich nástupcovia vo funkcii *tlatoaniho*. Tieto pozemky možno ďalej rozdeliť na:
 - a) pozemky *tlatoque* obrábané kolektívne (pre Tezcoco sú doložené ich označenia *tlatocatllalli* a *tlatocamilli*),
 - b) pozemky *tlatoque* obrábané individuálne (pre Tezcoco je doložené ich označenie *tecpantllalli*),
 - c) pozemky *tlatoque* obrábané nájomcami pôdy.
2. Štátne pozemky, ktoré *tlatoani* Tenochtitlanu alebo iní *tlatoque* dočasne poskytli do držby/úžitkového vlastníctva subjektom podieľajúcim sa na výkone štátnej správy. Tieto pozemky možno ďalej rozdeliť na:
 - a) pozemky poskytnuté štátnym funkcionárom na uspokojovanie ich hmotných potrieb a úhradu výdavkov spojených s ich úradnou činnosťou, ktoré prechádzali výlučne na ich nástupcov vo funkcii. Tieto pozemky boli obrábané sčasti kolektívne a sčasti individuálne;
 - b) pozemky poskytnuté do doživotnej držby ako odmena za jednorazovo preukázané služby štátu na bojovom poli, t. j. za určité osobné vojenské zásluhy. Držiteľmi týchto pozemkov boli *tetecuhtin*, ktorých možno do značnej miery stotožniť s *pipiltin* zastávajúcimi štátne funkcie, spomenutými v predchádzajúcom bode. Ich synovia nemohli tieto pozemky zdediť, ak sa však (ako kedysi ich otcovia) vyznamenali v bojoch, štát im ich – spolu s hodnotou *tecuiltliho* (sing. od *tetecuhtin*) – (doživotne) poskytol;
 - c) pozemky obrábané v prospech štátnych inštitúcií, ktoré možno rozdeliť na:
 - ca) pozemky obrábané v prospech chrámov (*teotllalli*), a to sčasti kolektívne a sčasti individuálne;
 - cb) pozemky obrábané kolektívne v prospech výbercov tribútu (*calpixcatllalli*); a
 - cc) pozemky obrábané kolektívne pre potreby vojska.

⁵² DYCKERHOFF, U., PREM, H. J. Der vorspanische Landbesitz in Zentralmexiko. *Zeitschrift für Ethnologie*. Bd.103, H. 2., 1978, s. 200 – 214.

Štátna pôda bola obrábaná sčasti kolektívne a sčasti individuálne. Ak bol štátny pozemok obrábaný kolektívne, znamenalo to, že ho obrábali spoločne viaceré osoby/rodiny, ktoré na ňom nežili, nemali právo na dosiahnuté výnosy (tie patrili držiteľovi pozemku) a okrem obrábania pôdy boli väčšinou povinné vykonávať v prospech držiteľa pozemku ešte osobitné práce, resp. poskytovať mu osobitné služby (napr. vykonávať údržbu jeho domácnosti a zásobovať ju potravinami, pitnou vodou a palivovým drevom). Ak bol štátny pozemok obrábaný individuálne, obrábala ho samostatne jedna osoba/rodina, ktorá na ňom žila, mala právo na jeho výnos (alebo aspoň časť výnosu primeranú jej potrebám) a bola povinná vykonávať v prospech držiteľa pozemku osobitné práce.⁵³ Zostáva dodať, že kým v prvom prípade nemali obrábajúce osoby z obrábania štátnej pôdy žiadny prospech, v druhom prípade boli vo výhodnejšej pozícii, keďže si ponechávali výnosy štátnych pozemkov ako protihodnotu za svoje služby poskytované ich držiteľom (t. j. subjektom, ktorým *tlatoani* postúpil úžitkové vlastníctvo týchto pozemkov).

Určitá časť pôdy patrila aj *pipiltin* Tenochtitlanu.

Pipiltin sa hneď po vzniku úradu vládcu (*tlatoani*) Tenochtitlanu (70. roky 14. storočia), ktorý bol ich exponentom, začali aktívne zapájať do *tlatoaniho* administratívnych, kultových a vojenských aktivít. *Tlatoani* im preto poskytoval hmotné zabezpečenie, a to vo väčšej miere zo zdrojov podmanených oblastí ako zo zdrojov vyprodukovaných priamo v Tenochtitlane. Popritom však boli mnohí *pipiltin* zabezpečení aj výnosmi z pozemkov, ktoré sa úplne alebo prevažne nachádzali mimo vlastného územia Tenochtitlanu. *Tlatoani* Itzcoatl (vládol 1427/1428 – 1440) totiž svojím rozhodnutím rozdeliť značnú časť pôdy porazeného Azcapotzalca vodcom víťazného aztéckeho vojska, t. j. *pipiltin*,⁵⁴ založil prax zaberania časti pôdy podmanených mestských štátov vládcom a elitami Tenochtitlanu, ktorá sa potom bežne uplatňovala. „Hlad po pôde“ bol nepochybne jedným z dôvodov uskutočňovania vojenských výbojov, keďže tie boli pre *pipiltin* jediným, alebo aspoň hlavným spôsobom získania nejakej pôdy. V Tenochtitlane bola v zásade všetka pôda v držbe *calpultin*, pričom *pipiltin*, ako osoby separujúce sa od radových obyvateľov *calpultin* (t. j. od *macehualtin*) a neobrábajúce pôdu v rámci *calpultin*, neboli, a teoreticky sa ani nemohli stať jej držiteľmi,⁵⁵ hoci realita bola zrejme do určitej miery iná.

⁵³ Tamže.

⁵⁴ DURÁN, D. *Historia...*, I, s. 129 – 131.

⁵⁵ Zorita v tejto súvislosti kategoricky tvrdí: „...nunca jamás se daban... las tierras a quien no sea natural del calpulli o barrio...” ZORITA, A. de *Breve y Sumaria Relación...*, s. 30.

Pozemky *pipiltin* sa v prameňoch označujú ako *pillalli* alebo *tecpillalli*. Pred bližšou charakteristikou právneho režimu, ktorému boli podriadené, si spolu s bádateľmi skúmajúcimi sociálno-ekonomické pomery u Nahuov položíme jednu zásadnú otázku: Boli pozemky *pillalli* v súkromnom vlastníctve *pipiltin*, alebo ich *pipiltin* držali z titulu zastávania určitej verejnej (správnej, súdnej, kňazskej či vojenskej) funkcie?

Pre Morgana a Bandeliera, ako aj ich nasledovníkov bola uvedená otázka celkom bezpredmetná; jednoducho tvrdili, že všetka pôda bola vlastníctvom „kmeňa“. Títo bádatelia sa totiž nesprávne domnievali, že aztécky sociálno-politický vývoj nedosiahol úroveň štátu. Naproti tomu Moreno, Toscano, Caso, Katz a iní nazerali na *pillalli* ako na súkromný majetok *pipiltin*. Ďalší bádatelia, vychádzajúci z teórie orientálneho despotizmu a ázijského výrobného spôsobu, existenciu súkromného vlastníctva pôdy u Nahuov odmietli a za jediného alebo vrchného vlastníka pôdy označili štát, resp. *tlatoaniho*, ktorý poskytoval pozemky osobám pôsobiacim v úradoch. Tieto úrady do určitej miery mohli prejsť z otcov na ich synov atď., alebo aj na iných príbuzných osôb, čo ich zastávali, pričom podľa poslednej skupiny bádateľov bol prechod úradu na inú osobu spojený s prechodom práva držby a užívacieho a požívacieho práva na pozemok (t. j. *pillalli*) viažuci sa na úrad.⁵⁶ Inak povedané, podľa poslednej skupiny bádateľov mala konkrétna osoba právo *pillalli* držať, užívať a požívať iba pokým zastávala úrad, t. j. dočasne. Naproti tomu súkromné vlastníctvo v jeho európskom, resp. pôvodne rímskoprávnom chápaní (*dominium, proprietas*) predpokladá, že vlastník (*dominus*) svoju vec (v našom prípade *pillalli*) sústavne (t. j. bez časového obmedzenia) drží (vlastník má tzv. *ius possidendi*) a užíva a požíva (vlastník má tzv. *ius utendi et fruendi*), ako aj to, že môže vlastnenou vecou slobodne disponovať (vlastník má tzv. *ius disponendi*), a to – medzi živými (= vlastník môže vec predať, prenajať, darovať a pod.), ako aj pre prípad smrti (= vlastník môže určiť, kto a v akom rozsahu zdedí jeho majetok po jeho smrti, pričom však spravidla musí rešpektovať určité obmedzenia, napr. vlastník nemôže bez závažného dôvodu vydediť svojho potomka) – takéto (úplné) dispozičné právo k *pillalli* podľa poslednej skupiny bádateľov neexistovalo.

Podľa niektorých mexikanistov sa teda súkromné vlastníctvo pôdy u Nahuov (časom) rozvinulo, pričom vlastníkom *pillalli* patrili všetky typické vlastnícke oprávnenia (vlastníci mohli *pillalli* držať, užívať a požívať a mohli ním aj disponovať), podľa iných však nie. Pre úplnosť možno ešte zopakovať, že existuje aj takpovediac kompromisný názor, sformulovaný J. Lockhartom, podľa ktorého u predhispánskych Nahuov bola všetka

⁵⁶ LEÓN-PORTILLA, M. *Toltecáyotl...*, s. 259 – 260.

pôda verejná aj súkromná zároveň. Na druhej strane Lockhart tvrdí, že v prostredí *pipiltin*, a hoci to nie je spoľahlivo doložené, zrejme aj v prostredí *macehualtin*, sa v obmedzenom rozsahu obchodovalo s pôdou už v predhispánskom období,⁵⁷ čo podporuje stanovisko, že súkromné vlastníctvo pôdy (aspoň v malej miere) existovalo u Nahuov už pred *conquistou*. Výraznejší rozvoj tohto druhu pôdneho vlastníctva však určite nastal až po *conquiste*, keď si Nahuovia osvojili španielske majetkové právo, rozlišujúce verejné a súkromné vlastníctvo;⁵⁸ rozšírenie španielskeho konceptu súkromného vlastníctva v nahuaskom prostredí po *conquiste* osobitne dokladá vtedajšia zmena významu nahuaského slovesa *pia*, ktoré v predhispánskom období znamenalo „spravovať“ či „staráť sa o niečo“ (napr. o domácnosť), avšak v koloniálnom období získalo posesívny význam, porovnateľný s významom španielskeho slovesa *tener* (= mať).⁵⁹

Zmienky o pozemkoch *pillalli* a o právnom režime, ktorému boli podriadené, možno nájsť vo viacerých prameňoch.⁶⁰ Vlastníkmi *pillalli* boli *tlatoque* a *pipiltin*. Vlastníkom *pillalli* patrili v podstate všetky vlastnícke oprávnenia: mali právo na nikým nerušenú držbu svojho *pillalli*, mohli ho bez obmedzenia užívať a požívať a mohli ním, v celosti alebo po častiach, disponovať, a to – úkonmi medzi živými, ako aj pre prípad smrti.⁶¹ Čo sa týka dispozičných úkonov, ktoré vlastníci uskutočňovali ohľadne *pillalli*, resp. jeho častí, zdá sa, že vlastníci mohli *pillalli*, resp. jeho časti, predať, poskytnúť potomkom oboch pohlaví pri ich narodení, poskytnúť dcére ako veno a zanechať (ako dedičstvo) svojim potomkom oboch pohlaví.⁶²

Dispozičné právo vlastníkov *pillalli* však bolo obmedzené v dvoch prípadoch: 1. ak nemali potomkov (= zákonných dedičov), alebo ak 2. *pillalli* odplatne scudzili osobám patriacim k *macehualtin*, čiže nie seberovným osobám (iným *pipiltin*), príslušné *pillalli* pripadlo štátu/*tlatoanimu*.⁶³ Najmä práve uvedené obmedzenia dispozičného práva vlastníkov *pillalli* priviedli niektorých bádateľov k odmietnutiu existencie súkromného vlastníctva

⁵⁷ LOCKHART, J. *The Nahuas...*, s. 153 – 155.

⁵⁸ Tamže, s. 166 – 170.

⁵⁹ Tamže, kapitola 7 – Language.

⁶⁰ CLAVIJERO, F. J. *Historia Antigua de México*. Décima edición. México: Porrúa, 2003, s. 301. IXTLILXOCHITL, F. de Alva *Obras Históricas. Tomo II*. Tercera edición facsimilar. México: Instituto Mexiquense de Cultura; UNAM, Instituto de Investigaciones Históricas, 1997, s. 91. TORQUEMADA, J. de *Monarquía Indiana*, s. 545 – 546. ZORITA, A. de *Breve y Sumaria Relación...*, s. 12, 113, 114, 120, 121, 126, 127.

⁶¹ Tamže.

⁶² DYCKERHOFF, U., PREM, H. J. *Der vorspanische Landbesitz in Zentralmexiko*, s. 191.

⁶³ Tamže.

pôdy u Nahuov. Podľa týchto bádateľov, ako sa už spomenulo, boli pozemky *pillalli* vo vrchnom vlastníctve štátu/tlatoaniho, ktorý ich prideloval – nie však do súkromného vlastníctva, ale iba do držby spojenej s požívaním pozemkov – konkrétnym *pipiltin* a v obmedzenom rozsahu aj *macehualtin*, ktorí (v zásade jedni aj druhí) mali vojenské zásluhy a/alebo zastávali vojenské alebo civilné funkcie. Držba pridelených pozemkov bola pritom podmienená výkonom funkcie, takže keď osoba prestala vykonávať funkciu, štát jej mohol odňať pridelený pozemok, okrem prípadu, ak potomok tejto osoby začal zastávať rovnakú funkciu.⁶⁴ Zostáva dodať, že existuje aj ďalší názor, podľa ktorého pozemky *pillalli* neboli v súkromnom vlastníctve preto, že išlo o spoločný majetok členov rodov patriacich k *pipiltin* (pozri ďalej).

Prvé z uvedených obmedzení dispozičného práva vlastníkov *pillalli* znemožňovalo, aby pozemky *pillalli* zdedili iné osoby ako potomkovia ich vlastníkov, a to aj vtedy, ak takíto zákonní dedičia neboli. Obmedzenie ďalej vlastníkom *pillalli* upieralo právo slobodne disponovať s majetkom pre prípad smrti, t. j. posledná vôľa vlastníkov pozemkov *pillalli* bola platná (a sa rešpektovala), iba ak vlastníci tieto pozemky zanechali svojim potomkom.

Absencia zákonných dedičov (= potomkov) a s tým spojené pripadnutie tzv. odúmrtie, t. j. *pillalli*, ktoré nemá kto zdediť, *tlatoanimu*, sa v rámci vrstvy *pipiltin* javia ako nepravdepodobné. V tejto vrstve bola totiž rozšírená polygýnia, takže to, že nejaký *pilli* nemal potomkov, muselo byť zriedkavé. Okrem toho sa zdá, že dedičské právo pripúšťalo dedičský prechod pozemkov *pillalli* nielen na potomkov ich vlastníkov, ktorí dedili bez ohľadu na pohlavie (dedič teda mohli nielen synovia či vnuci, ale aj dcéry či vnučky), ale aj (ak potomkovia neboli) na ich iných príbuzných (na súrodencov, synovcov, netere a pod.).⁶⁵ Navyše Torquemada uvádza, že popri *pillalli* vo vlastnom zmysle, ktoré na základe toho, ako ho charakterizuje, môžeme považovať za predmet súkromného vlastníctva *pipiltin*, existovali osobitné – štátne pozemky, ktoré vládca (štát) poskytol osobám so zásluhami či hodnosťami a ktoré sa dedili [Torquemada v tejto súvislosti hovorí o majoráte (*mayorazgo*), t. j. že dedili najstarší synovia

⁶⁴ Existenciu súkromného vlastníctva pôdy u Nahuov spochybnili napr.: CASTILLO F., V. M. *Estructura económica de la sociedad mexicana según las fuentes documentales*. México: UNAM, 1996, s. 79 – 84. CARRASCO, P. La economía del México prehispánico. In: CARRASCO, P., BRODA, J. (ed.) *Economía política e ideología en el México prehispánico*. México: Editorial Nueva Imagen, 1978, s. 24 – 29. LÓPEZ AUSTIN, A. *La Constitución Real de México Tenochtitlan*, s. 141 – 142.

⁶⁵ KOHLER, J. *El derecho de los aztecas*. Vydané v jednom zväzku s dielom: CERVANTES Y ANAYA, J. de *Introducción a la Historia del Pensamiento Jurídico en México*. México: Tribunal Superior de Justicia del Distrito Federal, 2002, s. 98 – 99.

držiteľov týchto pozemkov, čo však zrejme nebolo všeobecne rozšírené], pričom podľa Torquemadu sa pravidlo o pripadnutí pôdy, ktorú nemá kto zdediť, lebo nie sú potomkovia (= jediní do úvahy prichádzajúci dedičia), vzťahovalo iba na tieto pozemky, a nie aj na *pillalli*.⁶⁶ Torquemada tak potvrdzuje spomenutý názor, že civilní a vojenský (štátni) funkcionári – *pipiltin* aj niektorí *macehualtin* – mali v držbe štátom poskytnuté pozemky, ktoré prechádzali – v zásade spolu s ich funkciami – na ich potomkov, okrem prípadu, ak potomkovia neboli a pozemky sa vrátili štátu; zároveň však popri týchto pozemkoch vyčleňuje samostatnú kategóriu pôdy – *pillalli*, ktorú chápe ako pôdu v súkromnom vlastníctve *pipiltin*.

Druhé obmedzenie dispozičného práva vlastníkov *pillalli* zabraňovalo predaju *pillalli* osobám, ktoré nepatrili k *pipiltin*.

Pri druhom obmedzení považujem za nepravdepodobné, že by niektorí *pipiltin* chceli svoje *pillalli* predať *macehualtin*, keďže *macehualtin* (s výnimkou bojovníkov s väčšími zásluhami, ktorí však pôdu do súkromného vlastníctva nezískavali kúpou, ale ako odmenu od štátu) nemohli byť súkromnými vlastníkmi pôdy – časti *calpullalli*, ktoré *macehualtin* dedične držali, užívali a požívali im nepatrili spôsobom, ktorý by bolo možné označiť ako „súkromné vlastníctvo“. Ďalej je otázne, či by bežní *macehualtin* vôbec boli mohli uhradiť kúpnu cenu za *pillalli* požadovanú predávajúcimi *pipiltin*, hoci na druhej strane sa nedá vylúčiť, že niektorí *macehualtin* počas svojho života nadobudli väčší kapitál (predajom časti dosiahnutej úrody, produktov vzniknutých jej spracovaním či remeselných výrobkov, ďalej koristením počas vojenských výprav, na ktorých sa *macehualtin* zúčastňovali, a napokon aj pôžičkou, darovaním či dedením). Napokon možno uviesť, že určité obmedzenia vlastníkovho práva predať vec (*pillalli*) nie sú v rozpore s koncepciou súkromného vlastníctva – tej by zjavne odporovalo, iba ak by vlastník vôbec nemohol svoju vec (*pillalli*) predať.

Na základe uvedeného by bolo možné tvrdiť, že pozemky *pillalli* boli kontinuálne predmetom úplného vlastníckeho práva = súkromného vlastníctva, súčasne zahŕňajúceho všetky typické vlastnícke oprávnenia, pričom ak aj štát – *de iure* – mal k *pillalli* vrchné vlastnícke právo, *de facto* ho nevykonával, takže išlo iba o formálne právo štátu, podstatne „slabšie“ ako jeho vlastnícke právo k štátnej pôde. Ak sa však zoberie do úvahy názor, že pozemky *pillalli* neboli v individuálnom (= súkromnom), ale naopak v kolektívnom vlastníctve, t. j. že tieto pozemky neboli samostatným majetkom jednotlivých *pipiltin*, ale spoločným majetkom členov rodov/rozšírených rodín patriacich k *pipiltin*,⁶⁷ nemožno, pochopiteľne, tvrdiť,

⁶⁶ Porovnaj TORQUEMADA, J. de *Monarquía Indiana...*, s. 545 – 546.

⁶⁷ CARRASCO, P. Los linajes nobles del México antiguo. In: CARRASCO, P., BRODA, J. (eds.) *Estratificación social en la Mesoamérica prehispánica*. Mexico City: CIS-

že by u predhispánskych *pipiltin* existovalo „súkromné“ vlastníctvo pôdy. Podľa tohto názoru žili *pipiltin* na panstvách svojich rodov, pričom pôdu rodom pôvodne poskytol *tlatoani*/štát. Na čele jednotlivého rodu a jeho panstva stál *pilli* s titulom *tecuhltli* (plur. *tetecuhltin*), ktorý ako miestny predstaviteľ štátu/*tlatoaniho* vykonával štátnu správu, súdnictvo a pod. a zároveň mal istú moc nad ostatnými členmi (*pipiltin*) svojho rodu, ktorí boli oproti nemu nižšie postavení; *tecuhltli* tiež riadil hospodárstvo panstva a v tejto súvislosti prideloval časti jeho pôdy (*pillalli*) členom svojho rodu, ktorí sa však nestali súkromnými vlastníckmi pridelených pozemkov, ale ich držali, užívali a požívali ako kompenzáciu za plnenie správnych či vojenských úloh, ktorými ich poveril *tecuhltli*. Časť pozemkov panstva *tecuhltli* pridelil aj *macehualtin*, ktorí žili v územno-správnom obvode panstva, resp. v jeho blízkosti, za čo *macehualtin tecuhltlimu* alebo inému *pillimu* z panstva poskytovali určené dávky a/alebo v jeho prospech vykonávali určité práce. Centrom panstva bol *tecuhltliho* palác, v ktorom s *tecuhltlim* žili ďalší členovia rodu (*pipiltin*).⁶⁸ Palác, resp. celé panstvo sa často označovali výrazom „teccalli“, niekedy však aj výrazom „tecpan“. Vo východnej nahuaskej zóne boli panstvá *pipiltin* početnejšie ako v západnej nahuaskej zóne. Východné panstvá, hoci to asi neplatilo všeobecne, mali tiež väčšiu mieru samostatnosti ako západné panstvá. Východné panstvá, na rozdiel od západných panstiev, existovali totiž mimo štandardnej sociálnej a administratívnej štruktúry mestských štátov, t. j. mimo *calpultin*, a ich podriadenosť štátnej moci (moci vládcov mestských štátov), bola, ako sa zdá, obmedzená, a preto aj zapojenie *pipiltin* žijúcich na týchto panstvách do výkonu miestnej štátnej správy bolo skôr obmedzené – o to väčší priestor mali títo *pipiltin* na presadenie si vlastných (úzkyh) mocenských a majetkových záujmov. Naproti tomu západné panstvá boli riadnymi jednotkami miestnej štátnej správy, v rámci ktorých sa štátna moc (správa) vykonávala systematicky a komplexne, a to vo vzťahu k príslušníkom *calpultin*, patriacich do územných obvodov týchto panstiev. V mestských štátoch, v ktorých existovali (v zásade samostatnejšie) panstvá východného typu, sa *pipiltin* separovali od *macehualtin/calpultin* a vystupovali ako rodová „šľachta“ nadradená prostému ľudu, ktorý od nej do značnej miery závisí – „šľachtici“ mu najmä poskytovali pôdu na živobytie. Naproti

-INAH, 1976, s. 19 – 36. CARRASCO, La economía del México prehispánico, s. 25. KALYUTA, A. La casa y hacienda de un señor mexica: Un estudio analítico de la „Información de doña Isabel de Moctezuma“. *Anuario de Estudios Americanos*, 65, 2, 2008, s. 13 – 37. KELLOGG, S. *Law and the transformation of Aztec culture, 1500 – 1700*. Norman: University of Oklahoma Press, 1995, s. 123.

⁶⁸ CARRASCO, P. Los linajes nobles del México antiguo, s. 20 a nasl. CARRASCO, P. La economía del México prehispánico, s. 25.

tomu v mestských štátoch, v ktorých existovali (v zásade menej samostatné) panstvá západného typu, *pipiltin* vystupovali ako predstavitelia štátu a zároveň ako najvyšší predstavitelia *calpultin* patriacich do obvodov ich panstiev, a ako určití sprostredkovatelia medzi štátom/vládcom a *calpultin*, ktoré spravovali, sa teoreticky usilovali harmonizovať záujmy štátu/vládcu so záujmami týchto *calpultin*.⁶⁹

Paláce *pipiltin*, existujúce v Tenochtitlane, boli zapojené do štátnej správy, čo zároveň znamenalo, že boli pod určitou kontrolou štátu/vládcu. Na druhej strane ich zrejme nemožno jednoznačne považovať za centrá panstiev západného typu, keďže sa zdá, že tieto panstvá boli relatívne samostatnými a sebestačnými sociálno – ekonomickými, administratívnymi, ako aj kultovými jednotkami. Panstvá, ktorých bolo asi 12, netvorili kompaktný územný celok: kým palác bol v Tenochtitlane, jeho pôda, alebo aspoň jej určitá časť, boli mimo Tenochtitlanu, či už v jeho bezprostrednom okolí (na ostrovoch alebo pobreží jazera), alebo vo vzdialenejších oblastiach Mexického údolia.⁷⁰ Paláce, ktorých rozmiestnenie v rámci Tenochtitlanu (vrátane Tlatelolca) bolo nerovnomerné, možno klasifikovať takto:⁷¹

1. *tecpan-calli* alebo *tlahtocalli*. Išlo o paláce vládcov, ktoré boli v tesnej blízkosti posvätného okrsku; možno k nim zaradiť aj palác *cihuacoatla*, ktorý bol druhým najvyšším hodnostárom aztéckeho štátu po *tlatōanim*;
2. *tecpan*. Boli to paláce potomkov vládcov, t. j. najvyššie postavených *pipiltin*, ako aj paláce najvyššie postavených *tetecuhtin*. V malej štvrti Coatlan, ktorá patrila k veľkej štvrti Atzacualco, sa nachádzal palác pôvodne obývaný istým Acamapichtlim, dvanástym synom tlatōaniho Ahuizotla. Vo veľkej štvrti Moyotlan boli zase tri paláce (v malých štvrtiach Huehucalco, Tzapotlan a Tecpancaltitlan), ktoré boli majet-

⁶⁹ LOCKHART, J. *The Nahuas...*, s. 102 a nasl.

⁷⁰ Bližšie pozri: ROVIRA MORGADO, R. Huitznáhuac: Ritual político y administración segmentaria en el centro de la parcialidad de Teopan (Mexico – Tenochtitlan). *Estudios de Cultura Náhuatl*. No. 41, 2010, s. 41 – 64. ROVIRA MORGADO, R. *In Chalchihuitl in Quetzalli: Nobleza urbana, residencias palaciegas y rentas nobiliarias en México-Tenochtitlan*. In: Dalla Corte, G. et al. (coordinadores) *Sociedades diversas, sociedades en cambio. América Latina en perspectiva histórica. XII Encuentro-debate América Latina ayer y hoy*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2011, s. 75 – 85. ROVIRA MORGADO, R. *Las cuatro parcialidades de México-Tenochtitlan: especialidad prehispánica, construcción virreinal y prácticas judiciales en la Real Audiencia de la Nueva España (siglo XVI)*. Dizertačná práca obhájená 15. 9. 2014 na Universidad Autónoma de Madrid, Departamento de Historia Moderna. Dostupné na internete: <https://repositorio.uam.es/handle/10486/662979> (01. 09. 2016).

⁷¹ ROVIRA MORGADO, R. *In Chalchihuitl in Quetzalli...*, s. 77 a nasl.

kom rodiny dona Diego de Mendoza Austria, syna tlatoaniho Cuahtémoca a zároveň vnuka tlatoaniho Motecuhzomu II. Viaceré paláce sú tiež doložené pre centrálnu časť veľkej štvrte Atzacalco, v ktorých žili niektorí príbuzní (pokrvní, ako aj afínni) tlatoaniho Motecuhzomu II, napr. jeho dvaja bratia Don Juan García Achicatzin a Don Miguel Tl-nahuacatl;

3. *huehuecalli*. Išlo o paláce, ktoré boli v centrálnom priestore jednotlivých (štyroch) veľkých štvrtí Tenochtitlanu;
4. *tecpilcalli* a *tlatzocalli*. Tieto paláce obývali *pipiltin*, *tetecuhtin*, ako aj majetní obchodníci. Nachádzali sa v rôznych častiach Tenochtitlanu i Tlatelolca.

Existenciu rodového vlastníctva *pillalli*, resp. rodových panstiev a ich centier – palácov, v ktorých spolu žili členovia, prípadne len vyššie postavení členovia príslušných rodov *pipiltin*, interpretujú niektorí vedci pomocou Lévi-Straussovho konceptu „spoločnosti založenej na domoch“ (*société à maisons; house society*).⁷² Základnou jednotkou tohto typu spoločnosti je tzv. dom (*maison*), pričom medzi jednotlivými domami existujú viac-menej hierarchické relácie a dynamické interakcie, ktoré síce môžu mať aj charakter vzájomného pokojného spolužitia, vytvárania politických a matrimoniálnych aliancií či kooperácie napr. v ekonomickej alebo kultovej sfére, často sú však poznačené vzájomnou rivalitou, tenziami a konfliktmi.

Lévi-Strauss dom je v podstate tým, čo právna historiografia označuje pojmom „rodinný nediel“. Lévi-Strauss chápe dom nielen ako obydlie, ale aj – a to predovšetkým – ako špecifický sociálny útvar, ktorý je „právnickou osobou“,⁷³ t. j. samostatným, od skupiny osôb patriacich k domu oddeleným nositeľom určitých práv a povinností. Dom je ďalej právnickou osobou, „ktorá vlastní majetok, zahŕňajúci hmotné aj nehmotné statky, ktorá sa reprodukuje [medzigeneračným] prenosom svojho mena, majetku a svojich práv v reálnej alebo fiktívnej [zostupnej príbuzenskej] línii, a ktorá je považovaná za legitímnu [za legitímne existujúcu], ak takú [jej medzigeneračnú] kontinuitu možno vyjadriť jazykom pokrvných alebo afínných príbuzenských vzťahov, alebo, čo je najčastejšie, oboma [jazykmi] zároveň“.⁷⁴ Pre Lévi-Straussa je teda dom samostatným právnym subjektom, ktorý má svoj materiálny (majetok domu, prechádzajúci z generácie na generáciu), ako aj personálny (skupina osôb patriacich k domu, spojených pokrvnými alebo afínnymi príbuzenskými vzťahmi) substrát,

⁷² Pozri napr. KALYUTA, A. La casa y hacienda de un señor mexicana..., s. 36.

⁷³ LÉVI-STRAUSS, C. *La Voie des masques*. Éd. revue, augmentée et rallongée de trois excursions. Paris: Plon, 1979, s. 177.

⁷⁴ Tamže.

pričom druhý substrát predstavuje sociálnu skupinu, ktorá je širšia ako rod – zahŕňa aj osoby, ktoré sa stali členmi skupiny uzavretím manželstva s osobami patriacimi k domu, resp. osoby, ktoré sa do domu prisťahovali z iných domov, a prípadne aj osoby, ktoré v dome nežili, ale s ním boli nejakým spôsobom pevne spojené, napr. preň pracovali alebo participovali na kulte, ktorý sa realizoval v dome.

Dom a jeho majetok sú materiálnou reprezentáciou skupinovej identity osôb patriacich k domu. Keďže dom a jeho majetok, na rozdiel od osôb, ktoré k nemu patria, dlhodobo fyzicky pretrvávajú, pretrvávajú aj hmotný (= viditeľný) základ identity (príslušnosti k domu), resp. sa plynule prenáša z generácie na generáciu. Na druhej strane je súdržnosť skupiny osôb patriacich k určitému domu iba relatívna, keďže rozšírené rodiny tvoriace skupinu a prípadne aj jej niektorí jednotliví členovia, majú často vlastné mocenské a majetkové záujmy a usilujú sa ich presadiť, čím medzi nimi vznikajú tenzie a konflikty; popritom existuje v tejto skupine určitá hierarchia, prejavujúca sa najmä existenciou rodiny dedične (dlhodobo) stojacej na čele domu a dedične (dlhodobo) majúcej určitú moc nad všetkými osobami patriacimi k domu a nad jeho celým majetkom.⁷⁵ Hierarchie, rivalita, tenzie a konflikty preukázateľne existovali aj vo vnútri skupín/domov *pipiltin*, pričom rovnakými javmi boli poznačené aj vzájomné vzťahy týchto skupín/domov.⁷⁶

Ak na panstvá *pipiltin* vzťahujeme pojem „dom“, musíme nanovo preskúmať otázku vlastníctva pôdy v rámci domov *pipiltin*. Dom, ako už vieme, je sociálnou jednotkou, ktorá je širšia ako rod (= descendenčná skupina pokrvne príbuzných osôb), a ďalej je samostatným právnym subjektom, čo *stricto sensu* znamená, že vlastníkom *pillalli* bol dom ako taký. Dom je však na druhej strane symbolickou reprezentáciou kolektívu fyzických osôb, čo ho obývajú, ako aj tých, čo ho neobývajú, ale sú s ním, resp. s jeho obyvateľmi spätí pokrvnými či afínnymi príbuzenskými vzťahmi. Preto podľa môjho názoru možno za faktického vlastníka *pillalli* považovať tento kolektív osôb, zrejme však nie vcelku, ale iba tých jeho členov, ktorí boli

⁷⁵ Bližšie pozri GILLESPIE, S. D. Lévi-Strauss. *Maison and Société à maisons*. In: JOYCE, R. A., GILLESPIE, S. D. (eds.) *Beyond Kinship. Social and Material Reproduction in House Societies*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000, s. 22 – 52. Pozri aj GILLESPIE, S. D. *Beyond Kinship*. Introduction. In: *Beyond Kinship...*, s. 1 – 21.

⁷⁶ Pozri napr.: BUENO BRAVO, I. La importancia del faccionalismo en la política mesoamericana. *Revista de Indias*. Vol. LXIV, núm. 232, 2004, s. 651 – 672. ROJAS, J. L. de El Imperio en el México Central en el Postclásico: a vueltas con las fuentes y las ideas. *Revista Española de Antropología Americana*, 32, 2002, s. 115 – 126. ZANTWIJK, R. van Factional divisions within the Aztec (Colhua) royal family. In: BRUMFIEL, E. M., FOX, J. W. (eds.) *Factional Competition and Political Development in the New World*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 103 – 110.

pokrvnými príbuznými. Pre majetkové vzťahy medzi nahuaskými manželmi bola totiž charakteristická separácia, t. j. majetok manželky a majetok manžela boli oddelené,⁷⁷ z čoho teoreticky vyplýva, že ak muž či žena, ktorí uzavreli manželstvo s príslušníčkou/príslušníkom cudzieho domu, doň priniesli pozemkový majetok, mohli ho síce užívať a požívať vo svojom novom dome (možno spolu s jeho príslušníkmi), avšak majetok zostával vo vlastníctve domu, z ktorého manžel či manželka pochádzali; ak sa manželia rozviedli, majetok (*pillalli*), ktorý do domu exmanžela priniesla exmanželka, alebo naopak, sa vrátil do správy (držby) domu, z ktorého exmanželka/exmanžel pochádzali,⁷⁸ a užívať a požívať ho začali príslušníci tohto domu. Inak povedané, *pillalli* bolo vo vlastníctve domu a *de facto* spoločným majetkom tých jeho príslušníkov, ktorí spolu tvorili rod. To, že za vlastníka *pillalli* je (asi) najvhodnejšie označiť rod (ako celok), podporuje aj fakt, že dedenie bolo možné iba medzi pokrvnými príbuznými (oboch pohlaví), t. j. iba medzi členmi rodu.⁷⁹ Existenciu rodového či rodinného a nie individuálneho vlastníctva *pillalli* naznačujú aj dokumenty z obdobia po *conquiste*, ktorými sa nahuaské elity pred španielskymi koloniálnymi orgánmi domáhali svojich pozemkových majetkov (alebo ich častí). Takéto dokumenty poznáme aj z územia Tenochtitlanu. Napríklad 22. novembra 1563 predložili miestny predstaviteľ Indiánov (*gobernador*) don Luis de Santa María a jeho brat don Martín Momauhti príslušným súdnym úradníkom (*alcaldes de indios*) petíciu, v ktorej úradníkov žiadali, aby potvrdili, že sú obaja vlastníkami určitých pozemkov v štvrti Coatlan, a zároveň ich ochránili pred nejakým Španielom či Španielmi, ktorí sa usilovali týchto pozemkov zmocniť. Bratia pritom tvrdili, že pozemky im patria, keďže ide o majetok ich rodu – zdedili ich po svojom otcovi Aca-mapichtlim, ktorý ich zase zdedil po jeho otcovi, ktorým bol *tlatoni* Ahu-itzotl.⁸⁰ Informáciu, či bola petícia vybavená kladne, nemám k dispozícii, predpokladám však, že áno, keďže tvrdenie petentov dôrazne a nerozporne podporili viacerí svedkovia; čo je však pre náš výklad dôležitejšie ako výsledok úradného konania iniciovaného petíciou je, že petenti i svedkovia hovoria o predmetných pozemkoch ako o majetku určitého rodu a nie jeho jednotlivých členov; konkrétne hovoria petenti napr. o „našej“ pôde, označujúc ju o. i. hybridným výrazom „topatrimonio“,⁸¹ zloženým s nahuaského privlastňovacieho prefixu to- = náš a španielskeho slova patrimonio = pozemkový majetok (statok, usadlosť).

⁷⁷ VYŠNÝ, P. *Štát a právo Aztékov*, s. 152.

⁷⁸ Tamže.

⁷⁹ Tamže, s. 162.

⁸⁰ REYES GARCÍA, L., et al. (eds.) *Documentos nauas...*, s. 103 a nasl.

⁸¹ Tamže, s. 104.

Na základe predchádzajúceho výkladu možno v zásade uzavrieť, že *pillalli* bolo vo vlastníctve rodov patriacich do sociálnej vrstvy *pipiltin* a v správe ich predstaviteľov, pričom časti *pillalli* jednotlivých rodov mali v držbe a užívali a požívali rozšírené rodiny, na ktoré sa rody rozdeľovali. Je možné, že aspoň v niektorých prípadoch bola držba častí *pillalli* rodinami podmienená zastávaním civilnej či vojenskej funkcie mužskými hlavami týchto rodín. *Pillalli* bolo teda v kolektívnom vlastníctve, t. j. vo vlastníctve členov rodov patriacich k *pipiltin*, a v kolektívnom vlastníctve boli aj jeho časti – spolu ich vlastnili členovia rozšírených rodín, tvoriacich rody.

Osobitnou otázkou spojenou s *pillalli* je spoločenské a právne postavenie tzv. *mayeque* (sing. *maye*; používalo sa aj označenie *tlalmaitec*, sing. *tlalmaitl*), t. j. osôb či rodín, ktoré pôdu tejto kategórie v niektorých prípadoch obrábali.

Charakteristickým znakom postavenia všetkých *mayeque* bola ich dedičná celoživotná pripútanosť k obrábanej pôde, na ktorú nemali zmeny jej vlastníkov žiadny vplyv: ak teda prišlo k dedeniu alebo k predaju *pillalli*, *mayeque*, ktorí ho dosiaľ obrábali, boli povinní pokračovať v jeho obrábaní v prospech právneho nástupcu predchádzajúceho vlastníka *pillalli*.⁸² Potiaľto by sme mohli súhlasiť s názorom, že *mayeque* sa podobajú na nevoľníkov známych z európskeho feudalizmu,⁸³ avšak pramenné údaje, ktoré uvediem ďalej, nám znemožnia tento náhľad absolutizovať.

Mayeque nemožno považovať za nevoľníkov v európskom chápaní najmä preto, že s vlastníkom *pillalli* ich nespájaj mocenský, ale iba ekonomický vzťah: „zemepán“ (= *pilli*) nad *mayeque* nemal vrchnostenskú právomoc (správnu ani súdnu) a ich jedinou povinnosťou voči nemu bolo obrábať *pillalli* a odovzdávať mu (väčšiu) časť úrody. *Mayeque* podliehali štátnej správe, štátu/*tlatōanimu* neodovzdávali žiadny tribút, avšak podľa potreby sa museli zúčastňovať vojenských výprav organizovaných štátom.⁸⁴

Pozemky *quauhpipiltin*, t. j. osôb pôvodne patriacich k *macehualtin* a ich potomkov, *mayeque* neobrábali, čo súviselo najskôr s tým, že žili v tých podmanených oblastiach, ktorých obyvatelov trojpolok neuvedol do postavenia *mayeque*.⁸⁵

⁸² ZORITA, A. de *Breve y Sumaria Relación...*, s. 113 – 114, 120, 121, 126, 127.

⁸³ Takto napr. MARGADANT S., G. F. *Introducción a la Historia del Derecho Mexicano*. México: Esfinge, 2006, s. 31.

⁸⁴ ZORITA, A. de *Breve y Sumaria Relación...*, s. 113 – 114, 120, 121, 126, 127.

⁸⁵ DYCKERHOFF, U., PREM, H. J. *Der vorspanische Landbesitz in Zentralmexiko*, s. 194, 210 – 211.

Diskusia

Z predchádzajúceho výkladu vyplýva, že v Tenochtitlane koexistovali: 1. kolektívne vlastníctvo pôdy kategórie *calpullalli* členmi rozšírených rodín patriacich k *macehualtin* a žijúcich v jednotlivých mestských *calpultin* (malých štvrtiach); 2. kolektívne vlastníctvo pôdy kategórie *pillalli* členmi rodov, resp. rozšírených rodín patriacich k *pipiltin* a žijúcich (aspoň v niektorých prípadoch) v palácoch, ktoré boli centrami relatívne autarkných a autonómnych panstiev, na ktoré možno použiť Lévi-Straussov koncept domu; a 3. vlastníctvo pôdy (viaceré označenia) štátom/vládcom (určitá časť štátnej pôdy sa dávala do držby štátnym funkcionárom a inštitúciám). Koexistencia uvedených pozemkovo-právnych režimov sa vo všeobecnosti považuje za typickú pre agrárne spoločnosti, ktorých politicko-teritoriálna organizácia dosiahla vývojový stupeň náčelníctva⁸⁶ (v tomto prípade, pravda, nehovoríme o štátnej, ale o náčelníkom kontrolovanej pôde) a neskôr štátu, pričom po vzniku štátu sa v týchto spoločnostiach

⁸⁶ Náčelníctvo (*chiefdom*, *Häuptlingstum*) bolo najrozvinutejšou formou spoločnosti bez štátnej organizácie. Odhliadnuc od špecifik konkrétnych náčelníctiev, možno náčelníctvo zjednodušene vymedziť ako regionálny politicko-teritoriálny útvar zahŕňajúci niekoľko sídel dedinského charakteru, ktoré sú z rôznych, napr. hospodárskych či obranných, dôvodov trvalo podriadené ústrednej vláde (správe) a vojenskému veleniu spoločného vodcu – náčelníka. Úrad náčelníka sa dedí v rámci jediného rodu, ktorý je preto najvyššie postaveným z rodov náčelníctva; o ostatných rodoch platí, že čím je ich príbuzenský vzťah s náčelníckym rodom bližší, tým významnejšie je ich postavenie. Náčelník musí dbať na blaho celého náčelníctva, napr. sa od neho očakáva, že zabezpečí dostatok úrody alebo ubráni územie náčelníctva pred nepriateľmi; ak pri tom zlyhá, môže byť zosadený, ba aj rituálne popravený. Náčelník pri výkone svojej civilnej a vojenskej moci spolupracuje s dedičnými elitami náčelníctva, ktoré sa regrutujú z náčelnického i ďalších vysoko postavených rodov (elity sú teda bližšími i vzdialenejšími príbuznými náčelníka). Náčelník a elity predstavujú stále ústredné verejnomocenské orgány náčelníctva, ktoré nie sú špecializované na výkon konkrétnych civilných (správnych, náboženských) alebo vojenských úloh, ale vykonávajú všetky tieto úlohy (neexistencia kompetenčnej špecializácie mocenských orgánov je jedným zo znakov, ktorými sa náčelníctvo odlišuje od štátu). Náčelník a elity sú mocensky nadradené obyvateľstvu náčelníctva, s ktorým však zostávajú spojení osobnými (rodovými/širšími príbuzenskými) vzťahmi. Ak v konkrétnych historických kontextoch sa časom pretrhali tieto vzťahy, čiže zreteľne sa oddelili „tí, čo vládnu“ (zomknutá vládnuca vrstva s politickou mocou) od „tých, čo sú ovládaní“ (masa obyčajných ľudí s obmedzenou alebo žiadnou politickou mocou), je to znak toho, že príslušné náčelníctva sa zmenili na štáty. Bližšie pozri: CHARVÁT, P. Náčelníctví či raný stát. *Památky archeologické*, LXXX, 1989, s. 207 – 222. EARLE, T. K. Chiefdoms in Archaeological and Ethnohistorical Perspective. *Annual Review of Anthropology*, 16, 1987, s. 279 – 308. JOHNSON, A. W., EARLE, T. *The Evolution of Human Societies. From Foraging Group to Agrarian State*. Stanford: Stanford University Press, 2000.

objavili určité predpoklady na vznik súkromného vlastníctva pôdy, ktoré v niektorých spoločnostiach aj skutočne vzniklo, hoci len v obmedzenom rozsahu.⁸⁷ Domnievam sa, že jednou z týchto spoločností bola aj aztécka spoločnosť.

Hypotézu o (marginálnej) existencii súkromného vlastníctva pôdy (*pillalli* a/alebo pôdy iných kategórií) v Tenochtitlane, podľa môjho názoru, podporujú najmä ďalej uvedené javy.

Macehualtin povýšení na základe svojich bojových zásluh medzi *pipiltin* najnižšej kategórie (t. j. medzi *quauhpipiltin*), v čase najväčších výbojov trojspolku (zhruba druhá polovica 15. storočia) dostávali od štátu pozemky, nachádzajúce sa na podmanených územiach, ktoré im, a zrejme aj ich potomkom, patrili spôsobom, ktorý možno označiť ako „súkromné vlastníctvo“.⁸⁸ Pôdu od štátu príležitostne dostávali aj ostatní *pipiltin* s bojovými zásluhami, ktorí sa však, ako sa zdá, nestali jej súkromnými vlastníckmi – niekedy získali pozemky do iba doživotnej držby, takže po ich smrti tieto pozemky nepripadli ich potomkom (= dedičom), ale štátu, inokedy sa získané pozemky stali súčasťou *pillalli* rodov/rozšírených rodín, ku ktorým patrili, čiže sa ocitli v kolektívnom vlastníctve.⁸⁹

Tradičný model vývoja foriem pôdneho (resp. aj iného) vlastníctva, dobre doložený napr. v dejinách rímskeho kráľovstva a ranej rímskej republiky,⁹⁰ predpokladá, že kolektívne (rodové) vlastníctvo (poľnohospodárskej) pôdy bolo historicky staršie ako jej individuálne vlastníctvo, a držbu častí rodovej pôdy relatívne samostatnými súčasťami rodu (rôzne veľkými a rôzne usporiadanými rodinnými spoločenstvami patriacimi k rovnakému rodu) chápe ako prechodnú formu medzi prvým a druhým vlastníctvom, resp. ako silnú tendenciu k vzniku súkromného vlastníctva. Aplikujúc tento model na vlastníctvo *pillalli*, možno dôvodne predpokladať, že toto vlastníctvo sa časom zmenilo z rodového na rodinné, ktoré sa ďalej mohlo zmeniť, a v niektorých prípadoch azda aj skutočne zmenilo, na súkromné vlastníctvo: časti *pillalli* rodov sa (v zásade natrvalo) ocitli v rukách (rozšírených) rodín, na ktoré sa rody rozdeľovali, pričom na čele týchto rodín stáli jeden či viacerí príbuzní (muži), ktorí v tejto pozícii mali faktickú moc nad pozemkovým majetkom ich rodín, ktorá postupne

⁸⁷ EARLE, T. Archaeology, Property, and Prehistory, s. 39 – 60. EARLE, T. Property in prehistory, s. 3 – 25.

⁸⁸ TORQUEMADA, J. de *Monarquía Indiana*, s. 545 – 546. IXTLILXOCHITL, F. de Alva *Obras Históricas*, II, s. 91.

⁸⁹ Porovnaj DYCKERHOFF, U., PREM, H. J. Der vorspanische Landbesitz in Zentralmexiko, s. 210 – 211, 214 – 218.

⁹⁰ REBRO, K., BLAHO, P. *Rímske právo*. 3. vyd. Bratislava, Trnava: Iura Edition, 2003, s. 246 – 248. Pozri aj AMUNÁTEGUI PERELLÓ, C. F. The Collective Ownership and Heredium. *Revue Internationale des droits de l'Antiquité*, LVII, 2010, s. 53 – 74.

mohla získať podobu súkromného vlastníctva. Takýto vývoj je doložený napr. u Rimanov – *pater familias*, hlava rímskej rodiny, sa časom stal súkromným vlastníkom jej celého majetku, vrátane pôdy.⁹¹

Možný je však aj opačný scenár, t. j. vznik kolektívneho vlastníctva pôdy z jeho pôvodne individuálneho vlastníctva.⁹² Mohol sa uplatniť aj v Tenochtitlane, keďže *pillalli* pôvodne získali individuálni *pipiltin* s bojovými zásluhami; títo *pipiltin* ešte mohli mať *pillalli* v súkromnom vlastníctve, časom sa však táto pôda stala spoločným majetkom členov rodov, ktoré založili. To najskôr súviselo so vznikom spomenutých „šľachtických“ domov (*panstiev*) ako nielen politicky relatívne autonómnych, ale aj autarkných spoločenských jednotiek, ktoré by iné ako kolektívne vlastníctvo ich pôdy dezintegrovalo (= oslabilo), lebo ak by hlavy rodín patriace k domom boli súkromnými vlastníkami častí pôdy domov, stali by sa v podstate nezávislými od svojich domov, resp. rodín, ktoré stáli na čele domov. Pravda, reálny vývoj bol taký, že časti *pillalli* jednotlivých domov sa ocitli v držbe rodín, čo k nim patrili, čím vznikol silný potenciál pre neskorší vznik súkromného vlastníctva pôdy týchto rodín.

Uviedol som, že súkromné vlastníctvo *pillalli* mohlo historicky predchádzať jeho rodovému vlastníctvu, ktoré sa zase časom mohlo začať vyvíjať – cez rodinné vlastníctvo ako prechodnú formu – smerom k súkromnému vlastníctvu. Takýto vývoj foriem vlastníctva *pillalli* má paralely vo vývoji foriem pôdneho vlastníctva napr. u Rimanov a zdá sa tak pravdepodobný. V spoločnostiach, na ktoré B. G. Trigger vzťahol svoj koncept „ranej civilizácie“ (*early civilization*),⁹³ čiže aj u Nahuov, však podľa Trig-

⁹¹ REBRO, K., BLAHO, P. *Rímske právo*, s. 247.

⁹² K tomu pozri KUSHNICK, G., GRAY, R. D., JORDAN, F. M. The sequential evolution of land tenure norms. *Evolution and Human Behavior*. Volume 35, Issue 4, 2014, s. 309 – 318.

⁹³ Trigger chápe ranú civilizáciu ako najranejšiu a najjednoduchšiu formu triednej spoločnosti vzniknutej na určitom území sveta. Táto definícia sa na prvý pohľad môže zdať ako triviálna, a tak aj zásadne nedostatočná, keďže zdôrazňuje iba jeden atribút raných civilizácií, a to ich triednu stratifikáciu. V skutočnosti je však tento atribút v Triggerovom nazeraní na rané civilizácie ich atribútom *pars pro toto*, čo korešponduje s jeho vymedzením raney civilizácie ako osobitného typu spoločnosti ako celku s určitým charakteristickým usporiadaním a určitým charakteristickým spôsobom fungovania, ktorých základom boli práve spoločenské triedy a od nich sa odvíjajúce, mnohoraké, reálne i symbolické sociálne vzťahy, existujúce medzi triedami, ako aj v ich vnútri, a aj smerom k nadprirodzenému. – Trigger sa tiež stavia rezervovane k pokusom definovať rané civilizácie enumeráciou ich typických znakov, pretože žiadna z týchto civilizácií sa nimi nevyznačovala v rovnakom rozsahu a ich empirické koreláty v jednotlivých civilizáciách neboli úplne rovnaké, t. j. rané civilizácie sa na seba výrazne podobajú, ale rozhodne nie sú identické. Jednotlivé definíčné znaky, t. j. čiastkové prvky raney civilizácie nemajú podľa Triggera vý-

gera kolektívne a individuálne vlastníctvo pôdy, ako aj držba častí pôdy rodu jeho súčasťami, dlhodobo koexistovali, a preto nemožno jednoznačne zistiť, ktorá forma pôdneho vlastníctva bola staršia, resp. mladšia. Spoľahlivejšie ako vývoj možno doložiť výskyt týchto foriem – Trigger ukázal, že v raných civilizáciách s iba jednou výnimkou (Mezopotámia) nastal iba značne obmedzený rozvoj súkromného vlastníctva pôdy, čo súviselo o. i. s tým, že elity týchto civilizácií (v našom prípade *pipiltin*) v zásade neboli existenčne závislé od súkromného vlastníctva pôdy, keďže ich – ako vykonávateľov štátnej/vládcovej moci (t. j. ako civilných a vojenských hodnostárov) – hmotne podporoval štát/vládca (v raných civilizáciách, vrátane Tenochtitlanu, existovali prepracované systémy výberu dávok od radového obyvateľstva, ktoré štát v určitom rozsahu poskytoval elitám, a radové obyvateľstvo muselo vykonávať určité práce v prospech nielen štátu/vládca, ale aj elít) a popritom elity participovali na majetkoch svojich rodov.⁹⁴

Dosiaľ sme uvažovali o existencii súkromného vlastníctva pôdy v prostredí *pipiltin*, pričom sme dospeli k názoru, že v obmedzenom rozsahu mohlo v tomto prostredí existovať, hoci spoľahlivejšie je to doložené iba v prípade najnižšie postavených *pipiltin* (*quauhpipiltin*).

Zostáva preskúmať možnosť existencie súkromného vlastníctva pôdy v prostredí *macehualtin*.

Časti pôdy, ktorú držali jednotlivé *calpultin* Tenochtitlanu, sa časom ocitli v trvalom (mnohogeneračnom) vlastníctve rozšírených rodín, patriacich k *macehualtin*, ktoré *calpultin* obývali. Hranice rodinných pozemkov sa dlhodobo nemenili, pričom tieto pozemky sa dedili v zásade v celosti, t. j. bez ich rozdelenia medzi dedičov, ktorými boli primárne descendentí (oboch pohlaví) a sekundárne (ak neboli descendentí) kolaterálni príbuzní (oboch pohlaví).⁹⁵ Inak povedané, rodinná pôda mohla byť rozdelená

znam samé osebe, ale len v spojení s ostatnými znakmi/prvkami a so zohľadnením ich sociálnych funkcií, ktoré plnili v konkrétnych raných civilizáciách. Trigger tvrdí, že východiskom definície ranej civilizácie by mala byť (triedna) spoločnosť tejto civilizácie ako celok a že ranú civilizáciu treba vymedziť identifikovaním takých druhov sociálnych, ekonomických a politických inštitúcií, opakujúcich sa ľudských akcií a kolektívnych predstáv (osobitne náboženských), ktoré boli nevyhnutné na to, aby spoločnosť so stupňom komplexnosti zodpovedajúcim ranej civilizácii mohla efektívne fungovať. Trigger tak vlastne hovorí, že ranú civilizáciu treba vymedziť predovšetkým z hľadiska mechanizmu fungovania jej spoločnosti, t. j. ako súhrn určitých ustálených komplexných foriem správania sa a konania inštitúcií, ako aj ľudí. Bližšie pozri TRIGGER, B. G. *Understanding Early Civilizations, A Comparative Study*. First paperback edition. New York: Cambridge University Press, 2007, *passim*.

⁹⁴ Tamže, kapitola „Economy“.

⁹⁵ VYŠNÝ, P. *Štát a právo Aztékov*, s. 161 – 162. V dedičskom práve Tenochtitlanu,

medzi dedičov tak, že každý z nich držal, užíval a požíval iba jej určitú (inú) časť, avšak nebol jej súkromným vlastníkom, t. j. rodinná pôda zostávala aj po jej (opakovanom) dedičskom prechode právne jednotným celkom a spoločným majetkom všetkých členov rodiny. K tomu možno doplniť, že Nahuovia chápali rodinu prednostne ako domácnosť (*calli*)⁹⁶, t. j. ako samostatnú sídelnú a sociálno – ekonomickú jednotku (usadlosť, statok), tvorenú skupinou osôb, pri ktorých bolo pre Nahuov relevantné nielen to, že išlo o príbuzných (či už pokrvných, alebo afínných), ale aj to, že mali spoločnú identitu, ktorá sa odvíjala od ich spätosti s rodinnou usadlosťou, t. j. od toho, že mali spoločné obydlie a spoločný, k obydlIU patriaci pozemkový majetok. Na základe uvedeného sa domnievam, že Lévi-Straussov koncept domu možno vzťahovať nielen na paláce/panstvá pipiltin, ale aj na domácnosti macehualtin, z čoho ďalej vyplýva, že v prostredí macehualtin nevzniklo súkromné vlastníctvo pôdy (t. j. *calpullalli*). Na druhej strane nemožno celkom vylúčiť, že v niektorých prípadoch sa mužské, prípadne ženské hlavy rozšírených rodín (rodinných domácností) patriacich k macehualtin *de facto* stali súkromnými vlastníckmi rodinných pozemkových majetkov.

Existenciu súkromného vlastníctva pôdy v Tenochtitlane podporuje aj spomenutý fakt, že už pred *conquistou* existoval, hoci len v značne obmedzenom rozsahu, obchod s pôdou.

Napokon by sa bolo možné spýtať, či súkromné vlastníctvo pôdy malo nejaký korelát v autentickej terminológii (vecného) práva Nahuov? Odpoveď na túto otázku je negatívna. A. Kalyuta v tejto súvislosti tvrdí, že predmetom súkromného vlastníctva mohli byť iba hnutelnosti, o čom podľa nej svedčí o. i. sémantika nahuaského výrazu *tlatlaquiltl*, používaného na označenie súkromného majetku – tento výraz možno preložiť ako „niečo na

ako aj Tezcoca sa preferovalo dedenie v priamej línii, t. j. z rodičov na potomkov, pričom kolaterálni príbuzní dedili len vtedy, ak neexistovali lineárni príbuzní. Avšak aj v prípade, že takí príbuzní neexistovali, a teda dedili kolateráli, nemuseli sa tieto osoby vždy stať dedičmi: v Tenochtitlane, ak potomkovia poručiťa (= jeho lineárni príbuzní) neboli v čase jeho smrti právne dospelými, stali sa dedičmi majetku svojho otca až po dosiahnutí právnej dospelosti (v zásade išlo o vek, v ktorom bolo možné uzavrieť manželstvo, t. j. 20 až 22 rokov v prípade mužov a 15 až 18 rokov v prípade žien), pričom dovtedy ich budúci majetok (v ich mene a v ich prospech) spravoval ich strýko z otcovej strany (= kolaterál/brat poručiťa), ktorý však nebol v pozícii dediča, ale poručníka právne nedospelých (budúcich) dedičov poručiťa, t. j. svojich synovcov/neterí. Ďalej bolo pre dedičské právo Tenochtitlanu a Tezcoca charakteristické, že dedenie medzi osobami, ktoré spájali afínne príbuzenské vzťahy, nebolo možné. OFFNER, J. A. *Law and Politics in Aztec Texcoco*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, s. 206, 208.

⁹⁶ McCAA, R. El *calli* de los nahuas del México antiguo: hogar, familia y género. *Revista de Indias*. Vol. LXIII, núm. 227, 2003, s. 80 a nasl.

nosenie“, resp. ako „niečo, čo [ľudia] nosia [na sebe/pri sebe]“, a sekundárne aj ako „oblečenie“, čo jasne odkazuje iba na hnutelné veci.⁹⁷ Podľa môjho názoru však absencia špeciálneho nahuaského označenia súkromného vlastníctva pôdy automaticky nevylučuje jeho faktickú, aspoň marginálnu existenciu, ktorú som sa pokúsil dokázať v predchádzajúcom výklade.

Záver

Za skutočných súkromných vlastníkov pôdy možno s určitou vyššou mierou istoty považovať iba jednotlivých *quauhpipiltin*, ktorých pozemkové majetky však neboli na vlastnom území Tenochtitlanu, ale na bližších i vzdialenejších územiach podmanených trojspolkom. Na úrovni hypotézy, ktorá by však podľa vyššie prezentovaných zistení mohla byť opodstatnená, sa o značne obmedzenej existencii súkromného vlastníctva pôdy u Aztékov dá uvažovať aj v ďalších kontextoch. Predovšetkým sa zdá, že kolektívne vlastníctvo pôdy členmi rodov patriacich k *pipiltin* sa časom zmenilo na kolektívne vlastníctvo častí tejto pôdy členmi rozšírených rodín, z ktorých boli rody zložené, v čom možno vidieť jasnú tendenciu k vzniku súkromného vlastníctva pôdy – aspoň v niektorých prípadoch sa hlavy rozšírených rodín fakticky mohli stať súkromnými vlastníkmi rodinných, t. j. formálne všetkými členmi rozšírených rodín spoločne vlastnených pozemkových majetkov. Rovnaký vývoj mohol prebehnúť aj v prostredí *macehualtin*, kde sa aspoň v niektorých prípadoch hlavy rozšírených rodín patriacich do tejto spoločenskej vrstvy mohli fakticky stať súkromnými vlastníkmi pozemkov príslušných rodín.

Na druhej strane nemožno vylúčiť ani možnosť, že súkromné vlastníctvo pôdy bolo historicky staršie ako jej kolektívne vlastníctvo – individuálni *pipiltin* mohli získať určitú pôdu (časť *calpullalli* nachádzajúcu sa v Tenochtitlane a/alebo, rovnako ako *quauhpipiltin*, pôdu na podmanených územiach), pričom získanú pôdu mohli mať pôvodne v súkromnom vlastníctve; neskôr však túto pôdu kolektívne vlastnili členovia rodov, resp. rozšírených rodín, ktoré založili.

Možné bolo aj to, že rody, resp. rozšírené rodiny patriace k *pipiltin* mali v držbe štátnu pôdu (z titulu zastávania civilných či vojenských štátnych funkcií členmi rodov/rozšírených rodín) a zároveň ich členovia kolektívne vlastnili inú pôdu (*pillalli* vo vlastnom zmysle), ktorej časti sa aspoň v niektorých prípadoch mohli ocitnúť v súkromnom vlastníctve hláv jednotlivých rozšírených rodín.

⁹⁷ KALYUTA, A. La casa y hacienda de un señor mexicana..., s. 32.

Tento príspevok nie je vyčerpávajúcim rozborom problému (ne)existencie súkromného vlastníctva pôdy v predhispánskom Tenochtitlane, jeho autor sa však domnieva, že poznatky a zistenia v ňom obsiahnuté potvrdzujú, že takéto vlastníctvo v hlavnom centre Aztéckej ríše existovalo, hoci určite len v značne obmedzenom rozsahu.

PRAMENE A LITERATÚRA:

Edície historických prameňov

- AHRNDT, W. *Edición crítica de la Relación de la Nueva España y de la Breve y Sumaria Relación escritas por Alonso de Zorita*. México: INAH & Universidad de Bonn, 2001.
- CLAVIJERO, F. J. *Historia Antigua de México*. Décima edición. México: Porrúa, 2003.
- DURÁN, D. *Historia de las Indias de Nueva España e Islas de Tierra Firme, I*. México: Consejo Nacional para la Cultura y las Artes, 2002.
- IXTLILXOCHITL, F. de Alva *Obras Históricas. Tomo II*. Tercera edición facsimilar. México: Instituto Mexiquense de Cultura; UNAM, Instituto de Investigaciones Históricas, 1997.
- REYES GARCÍA, L., et al. *Documentos nauas de la Ciudad de México del siglo XVI*. México: Secretaría de Gobernación etc., 1996.
- SAHAGÚN, B. de *Historia general de las cosas de la Nueva España, I*. Madrid: Dastin, 2001.
- SAHAGÚN, B. de *Historia general de las cosas de la Nueva España, II*. Madrid: Dastin, 2001.
- TORQUEMADA, J. de *Monarquía Indiana*. Tomo segundo. México: Porrúa, 1969.
- ZORITA, A. de *Breve y Sumaria Relación de los Señores de la Nueva España*. México: UNAM, 1963.

Sekundárna literatúra

- AGUILAR-MORENO, M.: *Arquitectura azteca*, s. 21. [sine anno]. Dostupné na internete: http://www.famsi.org/spanish/research/aguilar/Aguilar_Arch_Bib_es.pdf (01. 03. 2017).
- ALCÁNTARA GALLEGOS, A. Los barrios de Tenochtitlan. Topografía, organización interna y tipología de sus predios. In: ESCALANTE GONZALBO, P. (coordinador) *Historia de la vida cotidiana en México. Tomo I. Mesoamérica y los ámbitos indígenas de la Nueva España*. México: El Colegio de México & Fondo de Cultura Económica, 2004, s. 167 – 198.
- AMUNÁTEGUI PERELLÓ, C. F. The Collective Ownership and Heredium. *Revue Internationale des droits de l'Antiquité*, LVII, 2010, s. 53 – 74.
- BÁEZ-JORGE, F. Presentación. In: MONZÓN ESTRADA, A. *El calpulli en la organización social de los tenochca*. 2ª ed. México: Instituto Nacional Indigenista, 1983, s. 9 – 23.
- BREUER, S. Imperien der Neuen Welt? Zur Klassifikation des Inka- und Aztekenstaates. *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte*. Vol. 39, issue 1, 1988.
- BUENO BRAVO, I. La importancia del faccionalismo en la política mesoamericana. *Revista de Indias*. Vol. LXIV, núm. 232, 2004, s. 651 – 672.

- CALNEK, E. E. Settlement Pattern and Chinampa Agriculture at Tenochtitlan. *American Antiquity*. Vol. 37, No. 1, s. 104 – 115.
- CALNEK, E. Conjunto urbano y modelo residencial en Tenochtitlan. *Cuadernos de Historia*. Año 3, núm. 5, 1989, s. 74 – 97.
- CASTILLO F., V. M. *Estructura económica de la sociedad mexicana según las fuentes documentales*. México: UNAM, 1996.
- CARRASCO, P. Social Organization in Ancient Mexico. In: EKHOLM, G. F., BERNAL, I. (eds.) *Handbook of Middle American Indians. Volumes 10 and 11. Archaeology of Northern Mesoamerica*. Austin: University of Texas Press, 1971, s. 349 – 375.
- CARRASCO, P. Los linajes nobles del México antiguo. In: CARRASCO, P., BRODA, J. (eds.) *Estratificación social en la Mesoamérica prehispánica*. Mexico City: CIS-INAH, 1976, s. 19 – 36.
- CARRASCO, P. La economía del México prehispánico. In: CARRASCO, P., BRODA, J. (ed.) *Economía política e ideología en el México prehispánico*. México: Editorial Nueva Imagen, 1978, s. 13 – 76.
- CHARVÁT, P. Národnictví či raný stát. *Památky archeologické*, LXXX, 1989, s. 207 – 222.
- DYCKERHOFF, U., PREM, H. J. Der vorspanische Landbesitz in Zentralmexiko. *Zeitschrift für Ethnologie*. Bd.103, H. 2., 1978, s. 186 – 238.
- EARLE, T. K. Chiefdoms in Archaeological and Ethnohistorical Perspective. *Annual Review of Anthropology*, 16, 1987, s. 279 – 308.
- EARLE, T. Archaeology, Property, and Prehistory. *Annual Review of Anthropology* 29, 2000, s. 39 – 60.
- EARLE, T. Property in prehistory. In: GRAZIADEI, M., SMITH, L. (eds.) *Comparative Property Law. Global Perspectives*. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar, 2017, s. 3 – 25.
- GILLESPIE, S. D. Lévi-Strauss. Maison and Société à maisons. In: JOYCE, R. A., GILLESPIE, S. D. (eds.) *Beyond Kinship. Social and Material Reproduction in House Societies*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000, s. 22 – 52.
- GILLESPIE, S. D. Beyond Kinship. Introduction. In: JOYCE, R. A., GILLESPIE, S. D. (eds.) *Beyond Kinship. Social and Material Reproduction in House Societies*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000, s. 1 – 21.
- JOHNSON, A. W., EARLE, T. *The Evolution of Human Societies. From Foraging Group to Agrarian State*. Stanford: Stanford University Press, 2000.
- KALYUTA, A. La casa y hacienda de un señor mexicana: Un estudio analítico de la „Información de doña Isabel de Moctezuma“. *Anuario de Estudios Americanos*, 65, 2, 2008, s. 13 – 37.
- KATZ, F. *Staré americké civilizace*. Praha: Odeon, 1989.
- KELLOGG, S. *Law and the transformation of Aztec culture, 1500 – 1700*. Norman: University of Oklahoma Press, 1995.
- KOHLER, J. *El derecho de los aztecas*. Vydané v jednom sväzku s dielom: CERVANTES Y ANAYA, J. de *Introducción a la Historia del Pensamiento Jurídico en México*. México: Tribunal Superior de Justicia del Distrito Federal, 2002.
- KUSHNICK, G., GRAY, R. D., JORDAN, F. M. The sequential evolution of land tenure norms. *Evolution and Human Behavior*. Volume 35, Issue 4, 2014, s. 309 – 318.
- LEÓN-PORTILLA, M. *Toltecáyotl. Aspectos de la cultura náhuatl*. México: Fondo de Cultura Económica, 2003.
- LÉVI-STRAUSS, C. *La Voie des masques*. Éd. revue, augmentée et rallongée de trois excursions. Paris: Plon, 1979.
- LOCKHART, J. *The Nahuas After the Conquest. The Nahuas After the Conquest. A Social*

- and Cultural History of the Indians of Central Mexico, Sixteenth Through Eighteenth Centuries*. Stanford: Stanford University Press, 1992.
- LÓPEZ AUSTIN, A. *La Constitución Real de México-Tenochtitlan*. México: Universidad Nacional Autónoma de México, Instituto de Historia, 1961.
- LÓPEZ AUSTIN, A., LÓPEZ LUJÁN, L. *El pasado indígena*. 3ª ed. México: El Colegio de México etc., 2014.
- MARGADANT S., G. F. *Introducción a la Historia del Derecho Mexicano*. México: Esfinge, 2006.
- McCAA, R. El *calli* de los nahuas del México antiguo: hogar, familia y género. *Revista de Indias*. Vol. LXIII, núm. 227, 2003, s. 79 – 104.
- MONZÓN ESTRADA, A. *El calpulli en la organización social de los tenochca*. 2ª ed. México: Instituto Nacional Indigenista, 1983.
- OFFNER, J. A. *Law and Politics in Aztec Texcoco*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- POPPER, V. Investigating Chinampa Farming. *Backdirt: The newsletter of the Cotsen Institute of Archaeology at UCLA*. Fall/Winter, 2000. Dostupné na internete: <http://www.sscnet.ucla.edu/iao/backdirt/Fallwinter00/farming.html> (01. 04. 2017).
- REBRO, K., BLAHO, P. *Rímske právo*. 3. vyd. Bratislava, Trnava: Iura Edition, 2003.
- REYES GARCÍA, L. El término *calpulli* en documentos del siglo XVI. In: REYES GARCÍA, L., et al. *Documentos nauas de la Ciudad de México del siglo XVI*. México: Secretaría de Gobernación etc., 1996, s. 21 – 68.
- ROJAS, J. L. de El Imperio en el México Central en el Postclásico: a vueltas con las fuentes y las ideas. *Revista Española de Antropología Americana*, 32, 2002, s. 115 – 126.
- ROVIRA MORGADO, R. Huitznáhuac: Ritual político y administración segmentaria en el centro de la parcialidad de Teopan (Mexico – Tenochtitlan). *Estudios de Cultura Náhuatl*. No. 41, 2010, s. 41 – 64.
- ROVIRA MORGADO, R. In *Chalchihuitl in Quetzalli: Nobleza urbana, residencias palaciegas y rentas nobiliarias en México-Tenochtitlan*. In: Dalla Corte, G. et al. (coordinadores) *Sociedades diversas, sociedades en cambio. América Latina en perspectiva histórica. XII Encuentro-debate América Latina ayer y hoy*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2011, s. 75 – 85.
- ROVIRA MORGADO, R. *Las cuatro parcialidades de México-Tenochtitlan: especialidad prehispánica, construcción virreinal y prácticas judiciales en la Real Audiencia de la Nueva España (siglo XVI)*. Dizertačná práca obhájená 15. 9. 2014 na Universidad Autónoma de Madrid, Departamento de Historia Moderna. Dostupné na internete: <https://repositorio.uam.es/handle/10486/662979> (01. 09. 2016).
- SMITH, M. E. City Size in Late Postclassic Mesoamerica. *Journal of Urban History*, vol. 31, no. 4, 2005, s. 403 – 434.
- SMITH, M. E. La fundación de las capitales de las ciudades-estado aztecas: la recreación ideológica de Tollan. In: IGLESIAS PONCE DE LEÓN, MA. J., VALENCIA RIVERA, R., CIUDAD RUIZ, A. (eds.) *Nuevas ciudades, nuevas patrias. Fundación y relocalización de ciudades en Mesoamérica y el Mediterráneo antiguo*. Madrid: Publicaciones de la Sociedad Española de Estudios Mayas. Núm. 8, 2006, s. 271 – 283.
- SMITH, M. E. The Archaeology of Aztec City-State Capitals: Four Views of Aztec Urbanism. In: MASTACHE, A. G. et al. (eds.) *Urbanism in Mesoamerica/El urbanismo en Mesoamérica*. Vol. II. Mexico City & University Park: INAH & The Pennsylvania State University, 2008, s. 447 – 499.
- SMITH, M. E. *Aztec City-States Capitals*. Gainesville: University Press of Florida, 2008.

- SMITH, M. E. *The Aztecs*. 3rd ed. Hoboken, NJ: Wiley - Blackwell, 2012, s. 163.
- SMITH, M. E., NOVIC, J. Introduction. Neighborhoods and Districts in Ancient Mesoamerica. In: ARNAULD, M. Ch., MANZANILLA, L., SMITH, M. E. (eds.) *The Neighborhood as a Social and Spatial Unit in Mesoamerican Cities*. Tucson: The University of Arizona Press, 2012, s. 1 – 26.
- TRIGGER, B. G. *Understanding Early Civilizations, A Comparative Study*. First paperback edition. New York: Cambridge University Press, 2007.
- VYŠNÝ, P. *Štát a právo Aztékov*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2012.
- ZANTWIJK, R. van Factional divisions within the Aztec (Colhua) royal family. In: BRUMFIEL, E. M., FOX, J. W. (eds.) *Factional Competition and Political Development in the New World*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 103 – 110.

Měnové reformy na pozadí změn státního režimu a práva v letech 1919 – 1953

JUDr. ANTONÍN LOJEK, PhD.

Západočeská univerzita v Plzni, Právnická fakulta

Abstrakt: Autor ve svém příspěvku se zabývá měnovými reformami, které byly uskutečněny v letech 1919, 1945 a 1953. Poukazuje na to, že právě změny státního režimu přinesly i změny v oblasti měnové. Společným rysem těchto reforem byl razantní zásah do peněžního oběhu v zemi, jinak se tyto měnové reformy od sebe značně odlišovaly, jak svým obsahem, tak způsobem provedení.

Měnová reforma 1919. Změna státního režimu

Vznikem Československé republiky roku 1918, se musel nový stát vy-
pořádat s nejedním problémem. Jedním z nich byla i otázka měny. Podsta-
tou první měnové reformy bylo vytvoření vlastní měny na území nového
československého státu a zároveň tím k odloučení od měnového oběhu
na území bývalého Rakouska-Uherska. Není třeba připomínat podrobně
osobnost Aloise Rašína, tehdejšího ministra financí, který byl autorem této
měnové reformy.

První světová válka znamenala mimo jiné obrovské znehodnocení
peněz a rozmnožení oběživa. Jak jsem již nastínil, jako jeden z hlavních
problémů byl spatřován v dosavadním měnovém spojení s ostatními státy
bývalého Rakouska-Uherska a zejména ve spojení s Rakousko-uherskou
bankou, která těžké hospodářské poměry poválečného státu zatěžovala
přilivem tištěných bankovek, které měnu každým dnem více a více zne-
hodnocovaly.

Závratná výše rakouských a uherských půjček nastolila otázku, jak na-
pravit rozvrácené peněžní poměry a uspořádat měnové poměry na území
nového československého státu. Měnová situace nového státu byla vel-
mi složitá. Zároveň s tím byly i značně rozdílné představy o jejím řešení
ze strany jak odborných teoretiků, tak praktiků. Jediná shoda spočívala
v otázce rychlé odluky peněžního oběhu na území nového státu od zbytk-
ku rakousko-uherské monarchie.¹

¹ VENCOSKÝ, F. *Vzestupy a propady čs. koruny*. Praha: Oeconomica, 2003, s. 21.

Koncept reformy

Na co se ve své koncepci Antonín Rašín zaměřil?² Rašín vycházel při koncipování zákona o měnové reformě jednak: Z nutnosti provedení měnové odluky od zemí bývalého Rakouska-Uherska. Z potřeby vytvoření nové měny československého státu – měna měla nést název koruna československá (z tehdejšího tisku se také dozvídáme, že bylo navrhováno nebo se uvažovalo i o jiných názvech jako „Sokol“ či „Československý frank“ či „Říp“ nebo dokonce „Rašín“).³

V rámci své měnové koncepce zaujímal Rašín postoj, aby se československá koruna stala pevnou a silnou měnou zlatého standardu, volně směnitelnou za zlato.⁴ Tato idea se objevila i na konci 20. let 20. století,⁵ avšak k vytvoření zlatého standardu nikdy nedošlo a československá koruna se stala měnou zlaté devizy.⁶ A i přes to, že první zákony týkající se měny neurčovaly zlatý obsah koruny Rašínova politika (a jeho pokračatelů) jednoznačně směřovala k zavedení zlaté měny, tedy k vytvoření potřebné zlaté rezervy.⁷

V neposlední řadě z nutnosti likvidace inflačních peněz a zpětného přesunu na úroveň cenové hladiny před 1. svět. válkou. Podle Rašína se

² K tomu srv. RAŠÍN, A. *Můj finanční plán*. Praha 1920.

³ Srv. SCHELLE, K. Finanční správa za první Československé republiky. In: *Právní a ekonomické problémy současnosti II*. Ostrava: KEY Publishing, 2007, s. 81.

⁴ V rámci shromažďování zlatých rezerv se postupovalo formou dobrovolných darů státu, vypsáním vlastní valutové půjčky a nabídkové povinnosti deviz a valut, zákazem vývozu zlata, stříbra aj. – upravené zákonem č. 143/1919 Sb.

⁵ Např. na základě opatření Výboru Národního shromáždění, č. 166/1929 Sb. z. a n., o konečné úpravě československé měny.

⁶ LACINA, V. Rysy československé ekonomiky a etapy jejího vývoje. In: Kolektiv autorů. *Dějiny hospodářství českých zemí od počátku industrializace po současnost: Období první Československé republiky a německé okupace 1918 – 1945*. Sv. III. Praha: Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum, 1995, s. 18 a n.

⁷ V prvních letech našeho státu zde šlo o dvě cesty. Jednak to byla apelace na vytvoření zlatého pokladu republiky dobrovolnými dary. Využilo se vhodně poválečného entusiasmu českých a slovenských středních vrstev (sešlo se např. 94 520 zlatých mincí a medailí, 64 kg ryzího zlata ve zlomcích atd. Výsledek měl však spíše význam psychologicko-politický než měnový. Druhá cesta: Emisí 4 %-ní vnitřní valutové půjčky v únoru 1919 (zákonem č. 88/1919 Sb.), která se upisovala ve zlatě, stříbre a ve valutách. Úrok a jistina byly splatné v kovu, resp. v měně, ve které byla půjčka složena. Provedením půjčky byly pověřeny spořitelny, a to formou spořitelních vkladů. Setkala se s nečekaným úspěchem (po přetavení 3 300 kg ryzího zlata, 272 000 kg ryzího stříbra atd.). Hodnota veškerých drahých kovů a valut představovala přibližně 400 mil. Kč (podle stabilizovaného kurzu koruny roku 1926). Půjčka byla splacena do roku 1926, a to plně v československých korunách, které už měly pevnou kupní sílu.

toho mělo dosáhnout zmenšením oběhu bankovek, a to nuceným zadržením části oběhu, i těch, které mohly být vydány z účtů a pokladničních poukázek.

Způsob provedení a průběh reformy

Vyvrcholení přípravy měnové reformy lze stanovit k datu 25. února 1919, kdy na schůzi Národního shromáždění došlo k odsouhlasení konečného způsobu, jak bude reforma probíhat, tj. okolkováním peněz a soupisem majetku za účelem uložení majetkové daně.

Jelikož se jednalo o náročnou a utajovanou záležitost,⁸ ihned po schválení reformy došlo k uzavření státních hranic, aby nedošlo k přesunu bankovek z ostatních zemí bývalého Rakouska-Uherska a k přerušení veškeré mezinárodní dopravy. K zajištění této akce byla mobilizována i armáda.

K provedení samotné reformy došlo dne 3 až 9. března 1919 (na Slovensku až do 12. března 1919)⁹ na základě zákona č. 83/1919 Sb., o zmocnění k okolkování bankovek a soupisu jmění majetkové dávky a dále podle nařízení ministra financí č. 86/1919 Sb., o okolkování bankovek vydaných Rakousko-Uherskou bankou.

Z předkládané hotovosti, která byla měněna v poměru 1:1, se do oběhu vrátila polovina, která byla zároveň okolkována. Zbytek byl zadržen a pokryt vydáním 1 % nezcizitelných státních dluhopisů. Celkem bylo k okolkování předloženo 7,2 miliard korun, z toho do oběhu se vrátilo 4,7 miliard. Celkem bylo zadrženo 34,3 % oběživa a náklady samotné akce byly vyčísleny na necelých 7 milionů korun.

⁸ KLIMEK, A. *Vítejte v první republice*. Praha: Havran, 2003, s. 43.

⁹ Specifický průběh měnové reformy byl na Podkarpatské Rusi. Dle webových stránek České národní banky věnovaných dějinám této instituce se uvádí, že na Podkarpatské Rusi proběhla měnová reforma až v říjnu roku 1920. Dostupné na: http://www.historie.cnb.cz/cs/dejiny_institute/narodni_bank_a_ceskoslovenska/pozadavky_slovaku_a_rusinu_1918_1939.html. Podkarpatská Rus byla po skončení války obsazena maďarským vojskem, a proto zde nadále obíhaly rakousko-uherské bankovky, následně i rumunské bankovky (leie), jelikož Rumunsko po porážce Maďarska toto území spravovalo. K tomu blíže GAUČÍK, Š. Vznik a činnost Jednoty pražských ústavov na Slovensku a Podkarpatskej Rusi v letech 1918 – 1920. In: Národní banka Slovenska. *Ludia, peniaze a banky: Zborník z konferencie*. Bratislava: Národní banka Slovenska, 2003, s. 264. Předtím, než bylo na Podkarpatské Rusi přikročeno k výměně hotovostí, byl proveden nejprve soupis hotovostí a následně byl stanoven přepočítávací poměr pro hotovosti, bankovky a vklady, a to na základě vládního nařízení č. 576/1920 Sb. z. a n., o měně na Podkarpatské Rusi a na Slovensku, pokud tam nebylo okolkováno, ze dne 12. října 1920.

Mince a bankovky nižších nominálních hodnot – jedné a dvou korun, zůstaly v oběhu beze změny. Bankovky v nominální hodnotě – 10,20,50, 100 a 1000 korun byly opatřeny kolkem, který činil 1 % nominální hodnoty bankovky. Kolky byly nalepovací, pouze na 1000 byl kolek vytištěn.

Na základě zákona č. 83/1919 Sb., o zmocnění k okolkování bankovek a soupisu jmění majetkové dávky, došlo taktéž k soupisu movitého a nemovitého majetku, cenných papírů a vkladů.¹⁰ Zákon se stal také podkladem pro dávku z majetku, která byla stanovena pozdějším zákonem č. 309/1920 Sb., který lze ale považovat za nepřilíš vydařený krok Rašínovy reformní politiky k stabilizaci objemu oběhiva.

Dávka z majetku měla být totiž využita ke krytí státního dluhu a ke splacení jednoprocenních státních dluhopisů vydaných za bankovky, které byly zadrženy v rámci kolovací akce. Z druhé strany šlo ale o velmi promyšlený nápad, neboť tak mělo dojít k pokrytí dluhu občanům bez zvyšování inflace, kdy stát by jim přerozděloval peníze vybrané majetkovou daní. Nicméně namísto očekávaných 25 mld. korun se vybralo do jednoho roku pouze 6,3 mld. korun.

K oficiálnímu ukončení měnové reformy došlo dne 10. dubna 1919 na základě zákona č. 187/1919 Sb. z. a n., o úpravě oběhu a správy platidel a změnou zákona č. 84/1919 Sb. z. a n., který ustanovil korunu československou jako jedinou platnou měnu, přiřknul emisní monopol Republice československé, upravoval vztahy vzniknuvší stažením poloviny oběhiva a ustanovil nový orgán pro řízení měnové politiky – Bankovní úřad ministerstva financí.

Ten byl z logiky věci již zřízen na základě nařízení č. 119/1919 Sb., o úpravě poměru k Rakousko-Uherské bance, neboť bylo nutné vypořádat poměry s bývalou Rakousko-Uherskou bankou a zároveň fungovat, než bude zřízena standartní emisní banka. Pravomoc tohoto úřadu byla dále ještě vymezena nařízením č. 246/1919 Sb. z. a n., o organizaci Bankovního úřadu ministerstva financí a jeho státu. Nicméně vzhledem k vysoké důležitosti dané instituce byl vznik tohoto orgánu posléze zakotven v již mnou uvedeném zákoně č. 187/1919 Sb. z. a n.

Bankovní úřad při ministerstvu financí zahájil svou činnost 11. března 1919, a i když šlo o přechodně ustanovený orgán, svou činnost skončil až 31. března 1926.¹¹

¹⁰ K tomu blíže KLIER, Č. Dosavadní soupisová činnost našeho ministra financí. *Národohospodářský obzor*. 1919.

¹¹ Spíše zajímavý ve smyslu, že z důvodu časté falzifikace ustanovoval výměnu původních okolkovaných bankovek za nově vydávané státníky, které se fakticky staly prvními československými penězi. Ty kolovaly v oběhu až do roku 1926, kdy začalo docházet k jejich postupnému stahování nově vzniklou Národní bankou

Zde je na místě ale dodat, že jednou z důležitých zásad provádění měnové politiky je její oddělenost od státu a oddělení od provádění politiky fiskální, což zřízením bankovního úřadu bezpochyby bylo porušeno. Navíc dle nařízení o organizaci Bankovního úřadu byly svěřeny poměrně velké pravomoci samotnému ministru financí, který mohl vykonávat pravomoci svěřené bankovnímu úřadu sám nebo pomocí výboru, jehož byl také členem.

V tomto kontextu je třeba se zmínit, že nově vzniklá Československá republika vydala nejprve normy nižší právní síly a poté zákon pro oblast centrálního bankovníctví, kde byl v roce 1919 nejdříve nařízením vlády ustaven zmiňovaný Bankovní úřad ministerstva financí a pak zákonem z roku 1920,¹² novelizovaným v roce 1925,¹³ Národní banka Československá, která zahájila činnost 1. dubna 1926. Národní banka byla akciovou společností, ale s významným vlivem státu.¹⁴ Pouze Národní banka Československá měla povinnost pečovat o stabilitu kurzu koruny, přičemž za tuto stabilitu byla považována stabilita kurzu koruny k americkému dolaru.¹⁵

Měnová reforma uskutečněná roku 1919 měla také mezinárodní dosah. Otázku měny řešily zejména články 206 a 207 Saint-germainské mírové smlouvy podepsané s Rakouskem,¹⁶ a články 189 a 190 Trianonské mírové smlouvy podepsané s Maďarskem.¹⁷

V případě smlouvy s Rakouskem byla stanovena povinnost státům, kterým připadlo území bývalého Rakouska-Uherska, do dvou měsíců od nabytí působnosti této smlouvy okolkovat rakousko-uherské bankovky, obíhající na jejich území, vlastním odlišným kolkem, a do jednoho roku od nabytí působnosti této smlouvy tyto okolkované bankovky vyměnit za nové, přičemž státům byla ponechána volnost stanovit si podmínky této výměny. Do čtrnácti měsíců od nabytí působnosti této smlouvy pak byly nástupnické státy povinny odevzdat všechny bankovky rakousko-uherské.

československou, na základě zákona č. 102/1925 Sb., o zřízení Národní banky Československé. Viz HLINKA, B. *Atentáty na peníze*. Praha: Svoboda Praha, 1987, s. 21.

¹² Zákon č. 347/1920 Sb. z. a n., o akciové bance cedulové, ze dne 14. dubna 1920.

¹³ Zákon č. 102/1925 Sb. z. a n., kterým se mění a doplňuje zákon o akciové bance cedulové, ze dne 23. dubna 1925.

¹⁴ Obchodní akciové banky právně upraveny nebyly. Viz ŠOUŠA, J. Finanční právo a bankovní zákony první Československé republiky. In: MALÝ, K., SOUKUP, L. (eds.). *Československé právo a právní věda v meziválečném období (1918-1938)* a jejich místo ve střední Evropě. Sv. 2. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2010, s. 999.

¹⁵ ENGLIŠ, K. Nástin vývoje československé měny. In: *Deset let Národní banky Československé*. Praha: Národní banka Československá, 1937, s. 47.

¹⁶ Po ratifikaci byla tato smlouva publikována pod č. 507/1921 Sb. z. a n.

¹⁷ Po ratifikaci byla tato smlouva publikována pod č. 102/1922 Sb. z. a n.

ské vzaté z oběhu reparační komisi. V případě osudu drobných mincí Rakousko-uherské banky byla státům ponechána úplná volnost v jednání s těmito mincemi, avšak smlouvou byly omezeny tím, že tyto státy nemohly na jiných státech požadovat ničeho z titulu drobných mincí, které držely. Obdobná ujednání byla zakotvena i ve smlouvě s Maďarskem. V obou mírových smlouvách bylo dále stanoveno, že Československá republika neručí za bankovky, které Rakousko-uherská banka¹⁸ vydala po 27. říjnu 1918.¹⁹

Měnová reforma roku 1945. Změna státního režimu

Vytvořením Protektorátu Čech a Moravy došlo k rozvrácení československé měnové a hospodářské politiky. Na území bývalého Československa obíhaly vedle sebe: protektorátní koruna, německá marka, slovenská koruna, polské zloté, maďarské pengó a poukázky československé východní armády. Po druhé světové válce obíhalo tak na našem území šest měn. Bylo jasné, že musí dojít k měnové reformě.

Koncept reformy

Státní reprezentace tvořící československou exilovou vládu v Londýně si naprosto uvědomovala nutnost okamžité poválečné měnové reformy. Exilový ministr financí (Eduard Outrata a od roku 1941 Ladislav Feirabend) nechal při tomto ministerstvu zřídit měnový a bankovní výbor, jako orgán, který měl budoucí měnovou reformu připravovat. V čele tohoto orgánu stanul Jan Viktor Mládek (předtím pracoval ve studijním odboru Národní banky Československé).

¹⁸ Definitivní vyřešení vyúčtování s Rakousko-uherskou bankou přinesla Úmluva o likvidaci Rakousko-uherské banky, která byla podepsána dne 14. března 1922 a československou vládou schválena dne 14. září 1922. Viz vyhláška ministra financí č. 237/1923 Sb. z. a n., kterou se uveřejňují úmluvy o likvidaci Rakousko-uherské banky, schválené vládou republiky Československé dne 14. září 1922, jakož i rozhodnutí Reparční komise ze dne 18. června 1921, č. 1373, a ze dne 25. dubna 1922, č. 1904, ze dne 13. prosince 1923.

¹⁹ Průcha, V. a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918 – 1992*. Sv. 1. Brno: Doplněk, 2004, s. 58 – 59. Mírové smlouvy neřešily vypořádání pohledávek za žirové účty a pokladniční pohledávky. Problémy působily také tzv. předpřevratové bankovky, tj. bankovky vydané před 27. říjnem 1918. Československým státem byly přihlášeny bankovky vydané před 27. říjnem 1918 v hodnotě 8, 357 miliónů korun, ale nakonec mu bylo uznáno bankovek pouze za 6,1 miliónů korun. Viz RAŠÍN, A. *Finanční a hospodářská politika československá do konce r. 1921*. Praha 1922, s. 149.

Příprava měnové reformy byla započata již rokem 1941. Prvním krokem bylo navázání spolupráce s britskou Currency commision. Již v březnu roku 1942 byl dokončen plán na tisk nových českých státovek, který byl zadán třem anglickým tiskárnám.²⁰

Na základě této objednávky bylo vyrobeno 376 milionů kusů státovek s celkovou nominální hodnotou 24,8 mld. korun, které byly v dubnu 1943 uskladněny v podzemních trezorech v Bristolu, odkud byly v září 1945 přepraveny letecky do Prahy.

Tvůrci nové měnové reformy, vyjma co jsem uvedl, se také aktivně podíleli na přípravě poválečného uspořádání měnových poměrů. Na konferenci v americkém městečku Bretton – Woods v červenci 1944 byla vyslána pětičlenná československá delegace, která ratifikovala přístup k Mezinárodnímu měnovému fondu a ke Světové bance.

Avšak dosud jsem hovořil pouze o londýnské exilové vládě. Na místě je zde říci, že v roce 1942 vzniklo ještě exilové centrum v Moskvě, jehož představitelé měli jinou představu o politickohospodářském uspořádání našeho státu po skončení války.

Dne 4. dubna 1945 v Košicích došlo k přijetí nové československé vlády a přijetí tzv. Košického vládního programu, jehož primární myšlenkou byl přechod k centrálnímu řízení. Tím byl dán i jasný signál, jak bude vypadat měnová politika, neboť samotný článek XII. Košického vládního programu proklamoval postavení peněžního a měnového systému pod státní vedení. Koncept připravený v Londýně tak v podstatě padl a bylo zapotřebí vytvořit novou měnovou reformu.

Reformu začala připravovat skupina, kde vedoucí úlohu měli již levičově orientovaní ekonomové Leopold Chmela a Jaroslav Nebesář. Dalšími členy skupiny byli např. Alois Král ze studijního oddělení Národní banky československé a Ervin Exner z bývalého londýnského ministerstva. Tato skupina (celkem 14 členů) byla jmenována vládou a tvořena zástupci české i slovenské strany, přičemž základem koncepce reformy se stalo tzv. Měnové ujednání sjednané mezi vládou Československé republiky a Slovenskou národní radou, sjednané v červnu 1945.²¹

Reforma nebyla zasazena do nějaké koncepce příští měnové politiky, ale byla orientována zejména na likvidaci inflačních válečných peněz.²²

²⁰ Jednalo se o tiskárny, které se podílely na tvorbě českých bankovek před druhou světovou válkou.

²¹ NĚMEČKOVÁ, V. *Naše měna a peníze v zajetí politiky 1938 – 1947: O československé měnové reformě 1945*. Praha: Libri, 2008, s. 90 a n.

²² VENCOVSKÝ, F. Tři měnové reformy pro jednu generaci. In: *Ekonomika, Právo, Politika*, č. 26/2003. Praha, CEP, 2003, s. 123.

Způsob provedení a průběh reformy

Je třeba říci, že již dekretem prezidenta republiky byl zřízen 12. listopadu 1944 Československý měnový úřad,²³ aby plnil funkce emisní banky na osvobozeném území Československa. Na základě dalšího dekretu prezidenta republiky dne 18. května 1945 byla ukončena činnost Národní banky pro Čechy a Moravu a byla obnovena působnost Národní banky Československé.²⁴

Za první reformní krok lze označit likvidaci cizích měn, které obíhaly na československém území a jejich nahrazení českými a slovenskými korunami na základě vytvoření dvou měnových oblastí. Kurz mezi československou a protektorátní korunou a československou a slovenskou korunou byl stanoven 1:1 a placení z jedné do druhé měnové oblasti bylo prováděno na základě zvláštního zúčtovacího systému. Šlo pouze o přechodnou záležitost, neboť na základě nové měnové reformy mělo pak dojít k opětovnému sjednocení měny.

Nová měnová reforma byla nařízena dekretem prezidenta republiky č. 91/1945 Sb., o obnovení československé měny.²⁵ Reforma od 1. listopadu 1945 zavedla opět jako zákonnou měnu československou korunu. Do oběhu se dostaly exilové státočky doplněné o nově vytištěné stokoruny a tisícikoruny. Zde je třeba dodat, že v oběhu nadále zůstaly ještě protektorátní mince, mince první Československé republiky a mince Slovenského štátu z důvodu nedostatku mincí.

Výměna hotovosti probíhala pouze v omezené míře. Pro fyzické osoby byla stanovena částka 500 Kč na hlavu, pro podniky bylo stanoveno zvláštní uvolňovací řízení,²⁶ v rámci, kterého jim byly vyměňovány peníze dle jejich hospodářských potřeb.

Do oběhu se dostaly nové peníze za 19 mld. Kč, což oproti cca 123 mld. bývalých peněz kolujících v oběhu představoval radikální řez. Hotovosti, u kterých nedošlo k výměně, bylo možné složit v peněžních ústavech, kde byly prohlášeny za vázané, což vylučovalo veškerou dispozici s nimi.

Dekretem bylo nařízeno přihlásit všechny peněžní vklady a jiné peněžní pohledávky u peněžních ústavů, životní pojistky a cenné papíry. Tyto

²³ Dekret č. 16/1944 Úř. věst. čsl., o správě měny a vydávání platidel na osvobozeném území.

²⁴ Dekret č. 139/1945 Sb.

²⁵ Poté byl tento dekret doplněn ještě vyhláškou ministra financí č. 95/1945 Sb., o nových platidlech čs. měny. Dále byl vydán dekret prezidenta republiky č. 95/1945 Sb., o přihlášení vkladů a jiných peněžních pohledávek, jakož i životních pojištění a cenných papírů.

²⁶ Viz §§ 11 a 13 zák. 91/1945 Sb.

hodnoty byly sepsány a prohlášeny za vázané. Tak došlo k zablokování veškeré možné inflační síly, přičemž byla blokována neobyčejně vysoká suma 258 mld. Kč.

Byly upraveny cenové poměry zvýšením cenové hladiny, aby v celostátním průměru dosahovala přibližně trojnásobku předválečné úrovně. Zároveň došlo k úpravě cenových poměrů mezi Českem a Slovenskem (na základě toho došlo samozřejmě i k úpravě mzdových poměrů).

Došlo k určení kurzu nové československé koruny. Byl stanoven pevný kurz k americkému dolaru a to 50 Kč : 1 USD. Kurz byl oznámen MMF a Světové bance a v tomto kurzu byly prováděny i transakce s cizinou.²⁷ Ze směnného kurzu s dolarem byla následně odvozena vazba koruny na zlato.

Krátce po reformě začaly ale vznikat vážné problémy, především v případě uvolňování vázaných vkladů bez pevných pravidel a jako inflační faktor. Vůbec se nevědělo, co dělat s blokem vázaných vkladů a všech finančních aktivit. Proto v červenci 1947 byl zřízen Likvidační fond měnový,²⁸ který si ale sám nevěděl s touto problematikou rady. Nové inflační faktory představovalo profinancování vládních deficitů peněžní emisí, likvidace finančního trhu, centralizace bank a po únoru 1948 jasně proklamovaný a prováděný přechod k socialismu.

Měnová reforma 1953. Změna režimu

Již roku 1947 se vláda Národní fronty dostala několikrát na pokraj rozpadu. Celá řada jednání na půdě parlamentu vedla do ztracena, zejména komunistům se nedařilo prosazovat jejich návrhy. Na počátku roku 1948 se komunistické vedení rozhodlo vypořádat s touto situací, která je nám známá jako únorový puč, tj. došlo ke změně státního režimu na základě komunistického převratu. Bezprostředně po uchopení moci zahájil komunistický režim razantní postup projevující se např. v přijetí znárodnovacích zákonů, likvidací soukromého sektoru, v započetí centrálního direktivního řízení všech ekonomických procesů v zemi, jehož vzorem bylo uspořádání a řízení hospodářských poměrů v Sovětském svazu.

²⁷ VENCOVSKÝ, F. *Vzestupy a propady čs. koruny*. Praha: Oeconomica, 2003, s. 114.

²⁸ Na základě zákona č. 141/1947 Sb. Avšak jinak již zákon o majetkových dávkách hovořil o jeho budoucí existenci. Likvidační fond měnový byl řízen předsednictvem skládající se z předsedy dočasné správy, Národní banky jako předsedy a dalších osob, jak z ministerstva financí nebo jmenovaných ministerstvem financí, tak z Národní banky, dbáno bylo i na zastoupení Slováků.

Dále došlo k zestátnění Národní banky Československé,²⁹ kde vedení banky se již zřetelně orientovalo na přebudování československého peněžnictví na „socialistický“ model a na důsledné podřízení měnového vývoje centrálnímu direktivnímu plánování. Tento proces poté vyvrcholil zřízením jediné banky, podléhající ministerstvu financí – Státní banky československé,³⁰ která měla pronikat celým hospodářstvím a podchycovat peněžní prostředky, aby je pak mohla distribuovat dle potřeb centrálního plánu. Již od svého zahájení (1. července 1950) plnila funkci centrální emisní banky, depozitní banky, provozně-úvěrové banky, správce devizových rezerv a ústředí veškerého platebního styku.

Je nepochybné, že první poválečnou měnovou reformou se nepodařilo zahladit všechny problémy v měnové oblasti. Nová měnová reforma provedená roku 1953 měla především upravit měnové poměry v souladu s centrálně plánovaným hospodářstvím.

Z centrální banky se stal nástroj k finančnímu zřízení nově budovaného totalitního státu. Avšak stále ještě byly patrné demokratické platformy, na které poválečný měnový systém vznikl – např. v tom, že ještě ČSR byla napojena na MMF a koruna byla vázána na americký dolar, a nikoliv na ruský rubl.

Koncept reformy

V případě koncepce měnové reformy mělo jít o odstranění přidělového systému (zavedeného již v roce 1939 po vzniku Protektorátu Čechy a Morava). Původně se uvažovalo o stažení lístků z oběhu bez zásahu do měnového systému. Tato varianta byla nakonec odmítnuta, neboť hrozilo vážné nebezpečí, že pokud by byly přidělové lístky zrušeny, došlo by k prudké poptávce zboží na nenasyceném trhu, které bylo ve velmi omezené míře.

Autoři reformy vycházeli již i z uvedeného důvodu z toho, že pokud bude obyvatelstvo zbaveno při přechodu na novou měnu přebytků úspor, nebudou mít za co nakupovat, a tak nedojde k nerovnováze mezi poptávkou a nabídkou.

Dalším východiskem byla idea, že nový systém nemá přebírat nic z minulosti, tj. nebude tak peněžní oběh komplikován, a stanoveno převzetí sovětského modelu.³¹

²⁹ Zákonem č. 38/1948 Sb. ze dne 11. března 1948.

³⁰ Na základě zákona č. 31/1950 Sb. ze dne 9. března 1950.

³¹ VENCOVSKÝ, F. Tři měnové reformy pro jednu generaci. *Politika*. 2003, č. 26, s. 125.

Reforma zrušila přidělové hospodaření, avšak jejím hlavním záměrem byl přechod k socialistickému hospodářství se všemi jeho atributy.

Způsob provedení a průběh reformy

Tvorba měnové reformy začala již probíhat od listopadu 1952. Přípravné práce na měnové reformě probíhaly mimo naše území v Polsku a podílela se ní úzká skupina lidí.³² Vzhledem k tomu, že tehdy Československo nemělo dostatečné finanční prostředky k výrobě takového množství peněz a bylo nutné udržet vysoký stupeň utajení, požádala vláda dopisem ze 17. listopadu 1952 Sovětský svaz o pomoc.

Poté byla tajně dojednána smlouva z 5. prosince 1952 o výrobě nových peněz Československé republiky, a to papírových platidel v hodnotách 1, 3, 5, 10, 25, 50 a 100 korun v celkovém množství 250 mil. kusů a mincí v hodnotách 1,3,5,10 a 25 haléřů v celkovém množství 450 mil. kusů. Součástí této smlouvy bylo i sdělení technologie a dodání materiálů, aby byla poté zajištěna možnost další výroby peněz již na území Československa. Dodací termín byl stanoven na 5. duben 1953. Za tuto dodávku odpovídalo Všesvazové vývozní a dovozní sdružení Exportles. Bankovky se tiskly v moskevském závodu Goznak a mince se razily v tehdejšímu Leningradu. Celková cena dosáhla 15 miliónů rublů.

Měnová reforma byla ustanovena na základě zákona č. 41/1953 Sb., o peněžní reformě a jeho prováděcích nařízeních. Dne 30. května 1953 po páté hodině večerní bylo předsedou vlády Viliamem Širokým oznámeno v rozhlase, že stávající bankovky budou platit pouze do konce měsíce. Od 1. června 1953 začaly být vyměňovány za nové, které jak jsem již uvedl byly v předstihu vytištěny v Sovětském Svazu.³³

Mzdy a ceny se přepočítaly v poměru 5:1. Hotovost do 300 korun na osobu se také přepočítala v poměru 5:1, avšak u ostatních forem včetně hotovosti právnických osob došlo k přepočtu již 50:1. Vklady fyzických osob u peněžních ústavů do 5000 korun byly přepočítány 5:1, do 10 000 v poměru 6,25:1, do 20 000 korun 10:1, do 50 000 korun 25:1 a vyšší v poměru 30:1. Vklady složené na nové vkladní knížky po 16. květnu 1953 se přepočítávaly v poměru 50:1. Prémie životního pojištění v poměru 20:1.

³² JIRÁSEK, Z., ŠŮLA, J. *Velká peněžní loupež v Československu 1953 aneb 50:1*. Praha: Svítání, 1992, s. 16 an.

³³ Existence údajného projevu Antonína Zápotockého z pátku 29. května 1953 v rozhlase, ujišťující veřejnost, že měna je pevná a reforma nebude uskutečněna, byla zpochybněna historikem Zdenkem Jiráskem. Dle archiváře Richarda Mahela možná záznam projevu komunisté zničili.

Zůstatky na účtech státních organizací a JZD (ale zde typu III. A IV.) se přepočítávaly v poměru 5:1. Zůstatky na účtech soukromých podniků v poměru 50:1.

Bez náhrady byly zcela zrušeny vázané vklady vzniklé při měnové reformě v roce 1945, závazky z tuzemských cenných papírů vydaných před rokem 1945 i závazky státních dluhopisů a dluhopisů jiných finančních institucí vydaných po roce 1945.

Došlo také ke stanovení zlatého obsahu československé koruny na 0, 123426 g ryzího zlata a k připoutání československé měny k sovětskému rublu v poměru 1 rubl : 1, 80 Kč. Na tomto podkladě pak Státní banka československá určila poměr československé koruny k cizím měnám. Kurz amerického dolaru byl určen na 7, 20 Kč : 1 USD. To představovalo, že koruna tak zcela nevhodně výrazně revalvovala oproti tomu, kdyby byl dodržen přepočít 5 : 1, použitý u cen a mezd, tj. 1 dolar = 10 Kč.

Na základě zprávy o peněžní reformě a jejím vyúčtování ze srpna 1953 můžeme vyčíslit celkové ztráty a výnosy obyvatelstva a státu z uskutečněné měnové reformy. Tento dokument vypočítává ztráty tak, že porovnává částky peněz přepočítané v poměru 5 : 1 s částkami peněz přepočítanými skutečným použitým poměrem.³⁴ Čistý finanční výsledek peněžní reformy tedy představoval pro komunistický stát 3 miliardy, 509 miliónů korun v nových penězích.

Závěr

Měnovými reformami, uskutečněnými v letech 1919, 1945 a 1953, došlo k hlubokému zásahu do majetkových poměrů v zemi. Je nepochybné, že právě politické změny a převraty vyvolaly změny a převraty v oblasti hospodářské.

Příspěvek se snaží alespoň částečně naznačit v čem se měnové reformy lišily nebo shodovaly a jak byly zasazeny do určitých politických a peněžních poměrů, co se o nich očekávalo a v čem selhaly. Rozhodně jako společný rys těchto reforem můžeme označit razantní zásah do peněžního oběhu v zemi, do financí a kalkulací každého podniku, instituce a v neposlední řadě každé domácnosti. Jinak lze shrnout, že všechny tři reformy se od sebe značně lišily.

První měnová reforma nepředstavovala pouze kolkování a zadržení inflační rakousko-uherské měny, ale i jasnou koncepci měnové politiky.

³⁴ Zpráva o peněžní reformě, srpen 1953. In: JIRÁSEK, Z., ŠŮLA, J. *Velká peněžní loupež v Československu 1953 aneb 50:1*. Praha, Svítání 1992, s. 144 – 147.

Další reforma uskutečněná v roce 1945 představovala již nový pohled na peníze, hospodářský systém a řízení peněžního oběhu, nikoliv již peněžní politiky. Vyústění této reformy představovala pak měnová reforma roku 1953.

V případě první měnové reformy při výměně hotovostního oběživa byla použita metoda okolkování původní měny, zatímco další dvě reformy byly spojeny s novými penězi, které byly vytištěny za druhé světové války v Anglii poté pak v Sovětském svazu.

V roce 1919 obdrželi obyvatelé na zadrženou částku vkladní listy úročené 1 %, a později mohli dostat zadržené peníze zpět. V roce 1945 byl vázaný vklad již neúročený, přestože byl použitelný k platbě dávek z majetku jako v předchozím případě a k řadě dalších plateb státu. Konečný osud vázaných vkladů byl nejasný a v roce 1953 byla provedena restrikce bez náhrady.

Měnová reforma z roku 1953 bezesporu byla „krádež“ na obyvatelstvu. Její nespravedlivost lze chápat i v tom, že členové komunistické strany a státní podniky dostali lepší kurz, který navíc nebyl vázaný na výši částky. Nelze se tedy divit, že v některých městech v našem státě došlo po reformě k velkým masovým nepokojům ze strany obyvatelstva či prostřednictvím jednotlivých stížností adresovaných přímo prezidentu republiky.

Největší odpor byl patrný v Plzni, kde byl dopad reformy zvýrazněn tím, že plzeňská Škodovka úmyslně vyplatila mzdy dříve před reformou.³⁵ Nepokoje zde musely být dokonce potlačeny silou. Měnová reforma také bezesporu poškodila celou řadu drobných i velkých střadatelů, živnostníků a obchodníků, kteří přišli o provozní kapitál.

Měnová reforma provedená v roce 1953 měla i mezinárodní dopad. Jelikož tato měnová reforma byla provedena bez předchozího souhlasu Mezinárodního měnového fondu, bylo Československu po nátlaku v roce 1954 za nedodání požadovaných údajů ukončeno členství v této organizaci.

³⁵ Tzv. plzeňské povstání.

Československá právní věda po roce 1948¹

Mgr. Mgr. ANDREA KLUKNAVSKÁ, PhD., LL.M.,

Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta

Abstrakt: Po komunistickom prevrate vo februári 1948 došlo k zásadným zmenám v oblasti práva, právnej vedy a právneho myslenia. Ich obsah začala určovať marxisticko-leninská ideológia a komunistická strana. Uvedené viedlo k nekritickému preberaniu sovietskych vzorov, k odklonu od tradičného hodnotového základu práva a tradičnej terminológie.

Kľúčové slová: právna veda, právne myslenie, marxisticko – leninská ideológia

Abstract: After the Communist coup in February 1948, there were fundamental changes in the area of law, legal theory and legal thinking. Their content began to determine Marxist-Leninist ideology and the Communist Party. This has led to an uncritical takeover of Soviet patterns, a departure from the traditional value base of law and the traditional terminology.

Key words: legal theory, legal thinking, Marxist-Leninist ideology

Úvod

Rok 1948 považujeme za dôležitý medzník, keď vtedajšie udalosti zasiahli právo a právne myslenie a zmenili jeho smerovanie. Práve po februári 1948, ktorý vtedajší predstavitelia novo nastoleného režimu označovali ako „Víťazný“, sa redefinovali základné kategórie právneho myslenia. Obsah práva začala určovať marxisticko-leninská ideológia a komunistická strana. Uvedené viedlo o. i. ku kopírovaniu a preberaniu sovietskych vzorov, k odklonu od tradičného hodnotového základu práva a taktiež k odklonu od tradičnej terminológie.

Po februári 1948 sa jasne ukázalo, že s vtedajším kádrom nie je možné uskutočniť množstvo zmien a vynorila potreba odbor práva prispôbiť vzorom panujúcim v Sovietskom zväze. Staré právo malo ustúpiť právu novému, kontinuita so starým demokratickým systémom mala byť pretrhnutá a nový systém mal zodpovedať požiadavkám diktatúry proletariátu.

V danom období nebol priestor na akékoľvek kritické smery, slobodné diskusie či slobodnú tvorbu, čo súviselo predovšetkým s tým, že komu-

¹ Predkladaný príspevok je výstupom grantového projektu VEGA 1/0138/18 Marxizmus stále živý? K prehodnoteniu učenia K. Marxa v súčasnom právnom a ekonomickom myslení.

nistická moc nepotrebovala kritické myslenie, čo s poukazom na účelnosť chápania vyššie uvedenej prechodnej funkcie štátnych organizácií nebolo ani ničím zvláštnym. Cieľom komunistickej moci nebolo kritické vedecké bádanie, ale ustanovenie novej dogmy. Táto dogma mala poslúžiť na vysvetlenie všetkých pripravovaných zmien vrátane právneho systému a na zastretie totálnej kontroly prostredníctvom práva.

Ludovodemokratickú aj socialistickú právnu vedu a teóriu môžeme teda chápať ako produkt vtedajšieho režimu. Ich hlavnou úlohou malo byť vytvorenie dogmy ospravedlňujúcej zavádzajúci sa režim a jeho prostriedky. Komunistická strana a jej orgány diktovali paradigmy socialistickej právnej teórie, ktorá sa mení na veľmi dynamickú a premenlivú vedu, ktorá však nestojí na slobodnom vedeckom diskurze a intelektuálnych výkonoch, ale na politických rozhodnutiach.

Ideovým základom na vytvorenie nového právneho systému s právnymi predpismi zodpovedajúcim požiadavkám komunistickej strany sa stalo sovietske zákonodarstvo. Hľad po zmene po období neslobody, porušovaní ľudských práv a neschopnosť vtedajšieho režimu vyrovnať sa s danou situáciou podporoval plánované zmeny.

Kádrové čistky a socialistická právna veda

Konštituovanie socialistickej právnej teórie na prelome 40. a 50. rokov minulého storočia sprevádzali represie v akademickej obci. Najprv boli pomocou kádrových čistiek previerkovými komisiami a akčnými výborami zbavení možnosti pracovať vo vedeckých a školských inštitúciách tí, ktorí neboli ochotní akceptovať názory a postoje obsiahnuté v marxisticko-leninskej teórii štátu a práva a podrobiť sa riadeniu vedy komunistickou stranou. Nahradila ich najmä mladá generácia právnikov, ktorí boli ochotní akceptovať princípy, metódy sovietskej vedy. Nasledovali i študijné previerky, na základe ktorých bola vylúčená zo štúdia veľká časť študentov.² Tento nápor potom ukončilo zrušenie brnenskej právnickej fakulty v roku 1950.

Vývoj na Slovensku bol podobný ako v českých krajinách. Nariadenie SNR č. 88/1945 Sb. nar. SNR o dočasnom usporiadaní niektorých pomerov

² MARŠÁLEK, P. Proměny české právní vědy 1945 – 1989. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Zostavil Karol Malý a Ladislav Soukup. Praha: Karolinum, 2004, s. 39. Pozri ďalej LITSCH, K. Proměny právnického studia 1945 – 1989. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Zost. Karel Malý a Ladislav Soukup. Praha: Karolinum, 2004 s. 84 – 131, BARTUŠKA, J. Za lepší, důslednější a odpovědnější výchovu právnického dorostu. *Právník*, 1952, roč. 91, s. 474.

Slovenskej univerzity zmenilo názov univerzity a uznala sa tým kontinuita s univerzitou spred roka 1940, avšak bez obnovenia účinnosti zákona č. 375/1919 Sb, a zároveň boli zrušené ďalšie dôležité ustanovenia.³

Z vedeckej obce muselo odísť množstvo významných odborníkov, ktorí boli známi svojím odporom k režimu. Mnohí sa však stali i obeťami vybavovania si osobných sporov. Zaujímavé je, že mnohé z osobností, ktoré predstavovali elitu v predvojnovom období a pracovali na zmenách i počas vojny, využili možnosť a spolupracovali aj teraz na reforme právneho poriadku, čím verifikovali vedecké základy pripravovaných kódexov.⁴ Popri nich sa však objavujú noví predstavitelia marxistickej právnej vedy.

Úroveň právnej vedy mal podporiť vznik Ústavu štátu a práva Československej akadémie vied, ktorý sa mal stať centrom vedeckej práce.⁵ Vedecký výskum bol však tak ako na právnických fakultách ostro sledovaný a podriadený ich kontrole, neexistovala možnosť slobodnej vedeckej práce, plurality názorov či polemiky s oficiálnou dogmou.

V tom období bola sovietska právna veda povýšená na vedu, ktorej kvality nikto nespochybňoval. *„Marxisticko-leninská teória štátu a práva je jedinou správnou, prísne vedeckou teóriou štátu a práva. To znamená, že jej metóda v ktorejkoľvek otázke, je metódou dôslednej vedeckej práce. ...Všetky tvrdenia marxisticko-leninskej teórie štátu a práva sa zakladajú na hodnoverných, overených a presných poznatkoch, ktoré majú význam objektívnej pravdy... Správnosť záverov, zo skúmaných faktov je potvrdená a neustále sa potvrdzuje spoločenskou praxou, t.j. dejinami i dnešným stavom a vývojom štátu a práva. Tento význačný rys marxisticko-leninskej teórie štátu a práva sa vysvetľuje predovšetkým tým, že je vyzbrojená jedine vedeckou filozofiou, dialektickým materializmom.“*⁶

³ Zákonom č. 375/1919 Sb, ktorým se zřizuje československá státní universita v Bratislavě sa v Bratislave zriadila československá štátna univerzita so štyrmi fakultami (lekárska, právnická, prírodovedecká a filozofická, pričom prednášky sa mali konať v jazyku českom alebo slovenskom. Pokiaľ ide o bratislavskú právnickú fakultu, nariadenie SNR č. 88/1945 Sb. nar. SNR o dočasnom usporiadaní niektorých pomerov Slovenskej univerzity zrušilo niektoré ustanovenia zákona č. 168/1940 Sl. z. o Slovenskej univerzite v Bratislave, konkrétne ustanovenia o zriadení Slovenskej univerzity s vypočítaním jej fakúlt, ustanovenie o prezidentovi republiky a ministrovi ako o čestných hodnostároch univerzity a ustanovenie o vymenúvaní univerzitných hodnostárov prezidentom republiky. Pozri ďalej BEŇA, J. Právnické fakulty v ČSR a ČSSR. In: *Acta Iuridica Cassoviensia*, roč. 23, 2000, s. 352, BEŇA, J. Dejiny Právnickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave (1921 – 1996). In: *Právnicki na Univerzite Komenského v Bratislave: 75 rokov činnosti Právnickej fakulty UK (1920 – 1996)*. Zost. Peter Blaho a Eva Vlková. Bratislava: VO PFUK, 1996, s. 19 a n.

⁴ Právnická dvojročnica (1941 – 1951), keď sa kodifikovali základné odvetvia československého práva.

⁵ Ústav vydával časopisy ako Štát a právo, Právněhistorické studie.

⁶ ARŽANOV, M. A., KEČEKJAN, S. F., MAŇKOVSKIJ, B. S., STROGOVIČ, M. S.

Žiaden z českých či slovenských odborníkov, ktorí sa podieľali na budovaní nového právneho poriadku, však nebol taký schopný, aby mohol vytvoriť nové právo. Preto sa pre všetkých organizovali rôzne školenia na získanie skúseností o sovietskom práve a sovietskej právnej vede.⁷ S cieľom úspešne zabezpečiť tento prerod začalo ministerstvo spravodlivosti v oblasti právnej vedy a právnickej spisby vydávať cyklostylované preklady právnickej literatúry. Uvádza sa, že dohromady bolo preložených asi 500 diel.⁸

Okrem toho na ministerstvách a ďalších štátnych inštitúciách pracovalo mnoho prekladateľov, ktorí prekladali sovietske právne normy a ďalšie dokumenty. Sovietske právo a právna veda sa stali vzorom a inšpiráciou pre nový režim a stali sa základom novej pripravovanej úpravy, ktorá mala zodpovedať novej socialistickej spoločnosti.⁹

Komunistická právna teória bola podriadená ideologickému rámcu marxizmu a leninizmu, pričom absentoval originálny teoretický prístup, čo súvislo i s tým, že socialistická právna teória sa nezameriavala na originálnu vedeckú prácu a bola obmedzená i voľným chápaním socialistickeho práva.¹⁰ Socialistická právna veda stavala na pojme triedny nepriateľ ako na kľúčovom pojme, pričom vychádzala z teórie Stalina a Vyšinského.

V kontexte s uvedeným treba uviesť, že komunistický režim veľmi rýchle dokázal využiť potenciál, ktorý mu ponúkalo právo ako nástroj vlastnej politiky, takže namiesto neprípustného formalizmu v práve sa presadil legalistický argument – zákon je zákon, čím sa akákoľvek inter-

Teória štátu a práva. Praha 1951, s. 14. Pozri ďalej KNAPP, V. Zákon stálého približování sovětského příkladu — ukazatel cesty československých právníků. *Právník*, 1953, roč. 92, s. 220; VIKTORYOVÁ, N. Sovietska právna veda a jej význam pre naše právo a právnu vedu. *Právní obzor*, 1953, roč. 36, č. 1, s. 21; KNAPP, V. Význam sovětské právní vědy pro vývoj socialistické právní vědy a marxistického právního myšlení v Československu. *Právník*, 1957, roč. 96, s. 814.

⁷ VOREL, J., ŠIMÁNKOVÁ, A., BABKA, L. (ed.) *Československá justice v letech 1948 – 1953 v dokumentech*, II. díl. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, Praha 2004, s. 101 a n.

⁸ MARŠÁLEK, P. Proměny české právní vědy 1945 – 1989. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Zostavil Karol Malý a Ladislav Soukup. Praha: Karolinum, 2004, s. 39.

⁹ Pozri ďalej VIKTORYOVÁ, N. Sovietska právna veda a jej význam pre naše právo a právnu vedu. *Právní obzor*, 1953, roč. 36, č. 1, s. 21; KNAPP, Viktor. Význam sovětské právní vědy pro vývoj socialistické právní vědy a marxistického právního myšlení v Československu. *Právník*, 1957, roč. 96, s. 814.

¹⁰ Právom bolo všetko, čo komunistická strana definovala ako vôľu robotníckej triedy a povýšila na zákon. Kriticky to hodnotili i niektorí súdobí autori, ktorí poukazyvali na nedostatky vedeckej práce. Pozri ďalej KNAPP, V. Za vyšší teoretickou úroveň právní vědy. *Právník*, 1956, roč. 95, s. 385.

pretácia dostala pod kontrolu komunistickej strany a vychádzala z princípu triednej spravodlivosti a z jej základov.

V centre pozornosti socialistickej právnej vedy okrem ďalších oblastí¹¹ boli štyri kategórie: štát, právo, spravodlivosť a zákonnosť.

Štát a právo

Socialistická právna veda po Februári 1948 získala novú tvár, čo súviselo o. i. s nezvyčajným záujmom komunistickej strany o túto oblasť. V centre záujmu socialistickej právnej vedy stojí okrem práva i štát, dovtedy považovaný za predmet štátovedy.

Na tomto mieste si dovoľíme upozorniť na fakt, že tieto koncepty mali spoločné to, že boli definované účelovo, ideologicky a dogmaticky a ich chápanie sa v priebehu času menilo. Inak boli chápané po nastolení komunistickeho režimu, v ére stalinizmu, v čase destalinizácie či v období čiastočného uvoľňovania a inak za normalizácie a v 80. rokoch a opäť inak pred pádom komunizmu.

Štát a právo boli v začiatkoch najmä v prostredí radikálnych komunistov odmietané, po prevrate však získavajú, ako je uvedené aj vyššie v texte, novú pozíciu. I keď treba uviesť, že sa to týkalo len štátu a nie práva. Právo v tom období úplne stratilo svoj univerzálne uznávaný charakter a základné pojmové znaky rešpektované v civilizovanom svete.¹² Zároveň sa predstava práva nezhodovala s realitou „socialistického či ľudovodemokratickeho práva“.

Koncom 40. rokov minulého storočia a v nasledujúcom období stál v centre pozornosti štát, definovaný čisto inštrumentálne a na špekulatívnom filozoficko-dejinnom podklade ako mocenská organizácia vládnucej triedy,¹³ ktorá zaisťuje realizáciu svojich záujmov a stanovuje a chráni poriadok na úkor potlačovanej triedy. Takýto štát mal vzniknúť v období rozpadu prvotnopospolnej spoločnosti v dôsledku vzniku súkromného vlastníctva a tried, a ako tvrdili marxistickí teoretici, objavili sa štyri typy štátu – tri vykorisťovateľské – otrokársky, feudálny a kapitalistický a socialistický.

¹¹ Pozri bližšie MARŠÁLEK, P. Proměny české právní vědy 1945 – 1989. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Zostavil Karol Malý a Ladislav Soukup. Praha: Karolinum, 2004, s. 40.

¹² GÁBRIŠ, T. Dejiny práva na Slovensku po roku 1945, s. 9. Dostupné na https://www.flaw.uniba.sk/fileadmin/praf/Pracoviska/Katedry/KPDPK/Sylaby/Dejiny_prava_na_Slovensku_po_roku_1945.pdf, navštívené dňa 30.09.2018.

¹³ KUKLÍK, J. *Vývoj Česko-Slovenského práva 1945 – 1989*. Praha: Linde, 2009, s. 709. Pozri ďalej DRESSLER, A. Stalinův přínos k teorii státu a práva. *Právník*, 1949, roč. 88, s. 439.

Podľa tohto konceptu mal v budúcnosti, po nástupe komunizmu, ktorý vystrieda prechodné obdobie diktatúry proletariátu, a po zániku tried zaniknúť i štát. Tento koncept vychádzal z Marxovej diktatúry proletariátu. Toto dialektické chápanie diktatúry proletariátu, v ktorom začiatok je súčasne začiatkom vlastného konca, predpokladá účelové využitie štátu a jeho právneho poriadku, avšak v konečnom dôsledku s týmito inštitúciami nepočíta.¹⁴ Podľa samotného Marxa malo ísť o historicky veľmi krátke obdobie,¹⁵ a práve táto krátkosť a intenzita mali byť následne chápané ako ospravedlnenie represie, ktorá je s diktatúrou proletariátu úzko spojená.

Prechod od štátneho násillia vo forme diktatúry k neštátnej komunistickej spoločnosti následne rozpracováva Engels.¹⁶ Ďalej tvrdil, že štát má pretrvať len dovtedy, kým reprezentuje len záujmy určitej vrstvy, avšak ak začne reprezentovať celú spoločnosť, stane sa zbytočným.

Túto tézu prebral aj Lenin, podľa ktorého keď väčšina utlačovaných potlačí svojich pôvodných utláčateľov, začne štát a jeho inštitúcie tzv. odumierať.¹⁷ Štátne donútenie stratí zmysel vo chvíli, keď sa vytvorí beztriedna spoločnosť, keď prestanú existovať sociálne a ekonomické rozdiely. Budú teda stačiť omnoho jednoduchšie metódy, ako keď musí štátna mašinéria kontrolovať väčšinu.

Lenin zároveň tvrdil, že ľudia si zvyknú dodržiavať elementárne pravidlá spoločenského spolužitia, známe od pradávna, opakujúce sa po tisíce rokov vo všetkých predpisoch spoločenského spolužitia, a v tom zmysle zanikne tradičný štát s tradičnými funkciami, čo malo prebehnúť spoločne so zánikom práva.¹⁸ Je zaujímavé, že Lenin hovorí o predpisoch

¹⁴ PŘIBÁŇ, J. Komunistická teorie státu a práva: kritický nástin struktúrnych zna-
ků a vývoje československé právní teorie v období let 1948 – 1989. In: *Vývoj práva
v Československu v letech 1945 – 1989*. Zostavil Karol Malý a Ladislav Soukup, Pra-
ha: Karolinum, 2004, s. 61.

¹⁵ KUBEŠ, V. *Právní filozofie XX. století*. Brno: Masarykova univerzita, 1992, s. 12.

¹⁶ ENGELS, Friedrich. *Anti-Dühring*. Praha: Svoboda, 1947, s. 239. Citované podľa:
KÜHN, Zdeněk. *Aplikace práva soudcem v éře středoevropského komunismu a transfor-
mace. Analýza příčin postkomunistické právní krize*. Praha: C. H. Beck, 2005, s. 24.

¹⁷ PŘIBÁŇ, J. Komunistická teorie státu a práva: kritický nástin struktúrnych zna-
ků a vývoje československé právní teorie v období let 1948 – 1989. In: *Vývoj práva
v Československu v letech 1945 – 1989*. Zostavil Karol Malý a Ladislav Soukup. Pra-
ha: Karolinum, 2004, s. 61. Pozri ďalej KÜHN, Z. *Aplikace práva soudcem v éře stře-
doevropského komunismu a transformace. Analýza příčin postkomunistické právní krize*.
Praha: C. H. Beck, 2005, s. 24. GÁBRIŠ, T. Dejiny práva na Slovensku po roku 1945,
s. 9. Dostupné na [https://www.flaw.uniba.sk/fileadmin/praf/Pracoviska/Katedry/
KPDPK/Sylaby/Dejiny_prava_na_Slovensku_po_roku_1945.pdf](https://www.flaw.uniba.sk/fileadmin/praf/Pracoviska/Katedry/KPDPK/Sylaby/Dejiny_prava_na_Slovensku_po_roku_1945.pdf), navštívené dňa
30.09.2018.

¹⁸ LENIN, V. I. Stát a revoluce. Učení marxismu o státu a úkoly proletariátu v revo-

známých „odpradáva“, „po tisíce rokov“, keď cieľom nového režimu bolo vybudovanie novej spoločnosti s novými pravidlami.

Vychádzajúc z teórie diktatúry proletariátu, ktorá mala byť časovo obmedzená, mal štát plniť potlačovateľskú úlohu, po odumretí štátu a odumretí tried mal socialistický štát plniť úlohu hospodársku a organizátor-skú a tiež kultúrno-výchovnú. „Štát uskutočňuje všetkou svojou činnosťou vôľu vládnucej triedy, ktorej patrí moc, háji a zabezpečuje záujmy tejto triedy. Preto vládnuca trieda potrebuje, aby príkazy jej vôle boli v spoločnosti záväzné, aby sa im podrobovali a zachovávali ich všetci občania štátu. Využívateľská trieda vnucuje za týmto účelom svoju vôľu vykorisťovaným, diktuje ju ľudu, pod-robuje si ich. V socialistickom štáte je vôľa robotníckej triedy, ktorá odstránila vykorisťovanie a vyjadruje záujmy všetkých pracujúcich, záväzná pre všetkých občanov a jej účelom je upevňovať a rozvíjať socialistické vzťahy a vybudovať beztriednu komunistickú spoločnosť. Vôľa vládnucej triedy, smerujúca k upevňovaniu a rozvíjaniu spoločenského poriadku, ktorý im vyhovuje a prosperie, sa takto prejavuje a uskutočňuje pomocou práva, pomocou záväzných pravidiel cho-vania vyjadrených v zákonoch a iných aktoch štátnej moci, ich dodržiavanie za-bezpečuje moc štátneho aparátu.“¹⁹ V tom období štát definovali predstavi-teľa socialistickej právnej vedy ako napr. J. Bartuška, A. Čepička, I. Daxner, A. Dressler, V. Procházka, Š. Rais, V. Knapp, F. Boura, I. Bystřina, Z. Ji-čínsky, J. Boguszak.²⁰ Ich práce však neboli nijakým zásadným spôsobom originálne. Vyplývalo to najmä z celkovej podriadenosti československej právnej teórie marxisticko-leninskej ideológii, ako aj samotnému chápa-niu socialistického práva „právo musí vyjadrovať vôľu pracujúcej triedy“.²¹

luci, s. 91. Citované podľa: KÜHN, Z. *Aplikace práva soudcem v éře středoevropského komunismu a transformace. Analýza příčin postkomunistické právní krize*, s. 24.

¹⁹ ARŽANOV, M. A., KEČEKJAN, S. F., MAŇKOVSKIJ, B. S., STROGOVIČ, M. S. *Teória štátu a práva*. Praha 1951, s. 14.

²⁰ BARTUŠKA, J. Denně upevňovat socialistický stát a socialistickou zákonnost – stálý odkaz VŘSR. *Socialistická zákonnost*, 1957, roč. 5, s. 529; PROCHÁZKA, V. Boj komu-nistické strany Československa za socialistický stát a právo. *Acta Universitatis Caroli-nae: Iuridica*, 1962, roč. 8, č. 1, s. 9; RAIS, Š. Dále upevňovat státní disciplinu. *Právník*, 1952, roč. 91, s. 81; KNAPP, V. Státní socialistické vlastnictví. *Soudce z lidu*, 1951, roč. 2, č. 12, s. 244; BOURA, F. Černyševského názory na stát a právo. *Acta Universita-tis Carolinae: Iuridica*, 1956, roč. 2, č. 1, s. 1; BYSTRINA, I. Některé otázky Leninovy theorie státu. *Stát a právo*, 1957, roč. 3, s. 5; BOGUSZAK, J., JIČÍNSKÝ, Z. Klasifikace státních orgánů. *Acta Universitatis Carolinae: Iuridica*, 1967, roč. 13, č. 4, s. 187.

²¹ Čepička hlásal, že právo musí vyjadrovať vôľu pracujúcej triedy. Citované podľa MALÝ, K. Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989 jako předmět ve-deckého skoumání. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Zostavil Karol Malý a Ladislav Soukup. Praha: Karolinum, 2004, s. 11. Pozri ďalej KNAPP, V. Některé státovědecké problémy socialistické zákonnosti. *Právník*, 1972, roč. 111, s. 609; DUBIVSKÝ, P. Právo a socialistická zákonnost v diele V. I. Lenina. *Sociali-*

Právom bolo teda všetko, čo považovala komunistická strana za právo.

Právo v ére stalinizmu bolo chápané čisto voluntaristicky a jeho úlohou bolo presadenie záujmov vládnucej triedy.²² Obdobne ako pri štáte sa vychádzalo z tézy, že právo má triednu povahu a je ekonomicky determinované, čo znamenalo, že právo nemôže byť na vyššom stupni ako ekonomická štruktúra. Ďalším spoločným znakom štátu a práva, ktoré mali byť úzko späté, bol fakt, že ako štát, tak aj právo boli chápané ako prostriedok triednej nadvlády a jeden bez druhého nemohli existovať.

Po udalostiach vo februári 1948 komunistická moc potrebovala prebudovať normatívny rámec tak, aby vyhovoval jej potrebám. Avšak zároveň bolo treba toto úsilie vtesnať do ideologického rámca a predstaviť ho ako výsledok historického procesu. Tieto snahy možno vidieť i vo vyhláseniach popredných predstaviteľov komunistickej strany. Gottwald vyhlásil: „*Litera zákona, právny poriadok nám slúžia na prebudovanie spoločnosti.*“²³

Kodifikácia mala odstrániť vykorisťovacie buržoázne právo a mala ju nahradiť nová úprava, ktorá by zodpovedala požiadavkám nastoleného režimu, a súčasne malo dôjsť k unifikácii. Kodifikácia zároveň nemala prebiehať za zatvorenými dverami, ale za účasti pracujúceho ľudu, čím sa prejavovalo deklarované víťazstvo pracujúceho ľudu nad porazenými vykorisťovateľskými triedami a jeho úspechy pri budovaní materiálnych a kultúrnych základov nového spoločenského poriadku, pri budovaní socializmu.

Pri týchto snahách mali zohrať dôležitú úlohu nielen noví predstavitelia režimu, ale aj predstavitelia starého buržoázneho práva so svojím klasickým právnickým vzdelaním, ktorí mali všetkým zmenám dať akýsi „punc“ správnosti, čím komunisti mohli zmeny odôvodňovať i s vyhláseniami, že aj predstavitelia „zlého buržoázneho štátu“ súhlasia so zmenami v spoločnosti.

stické súdnictvo, 1985, roč. 37, č. 4, s. 8; PEŠKA, P. Za rozvoj socialistického demokratismu, zdokonalování státního aparátu a upevňování socialistické zákonnosti. *Právník*, 1956, roč. 95, s. 418; VYBÍRAL, B. K některým otázkám socialistické zákonnosti v československém trestním právu. *Právník*, 1957, roč. 96, s. 16; BOGUSZAK, J., JIČÍNSKÝ, Z. K problémům socialistické zákonnosti. *Právník*, 1965, roč. 104, s. 197.

²² KUKLÍK, J. *Vývoj Česko-Slovenského práva 1945 – 1989*. Praha: Linde, 2009, s. 710.

²³ PŘIBÁŇ, J. Komunistická teorie státu a práva: kritický nástin strukturních znaků a vývoje československé právní teorie v období let 1948 – 1989. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Zostavil Karol Malý a Ladislav Soukup. Praha: Karolinum, 2004, s. 61. Pozri ďalej KNAPP, V. Učení Klementa Gottwalda o státu a o právu. *Právník*, 1950, roč. 89, s. 355; KNAPP, V. Otázky státu, práva a proletářské revoluce ve druhém svazku spisů Klementa Gottwalda. *Právník*, 1951, roč. 90, s. 131.

Koncept spravodlivosti a socialistickej zákonnosti

Uvedené zmeny a represie však nevyriešili všetky problémy. Bolo potrebné zdôvodniť a ospravedlniť to, že právo podporne pomáha pri presadzovaní totalitnej politiky. Zároveň bolo potrebné zdôvodniť nové policajné úlohy prokuratúry, nové chápanie vyšetrovacieho a súdneho procesu. Aj tu si vypomáhali predstavitelia vtedajšej doby slovníkom všeobecnej teórie marxizmu a leninizmu a prichádzajú s pojmami ako triednosť alebo chápanie práva ako nástroja presadzovania tejto triednej politiky.²⁴ Princíp triednosti znamená, že každú normu a pravidlo treba interpretovať tak, aby všetky princípy a pravidlá formálnej logiky boli aplikované na základe tzv. materiálneho princípu objektívnych záujmov pracujúcej robotníckej triedy a pracujúceho ľudu.²⁵

Otázke spravodlivosti sa venovala len okrajová pozornosť, čo súviselo pravdepodobne s nesprávnou interpretáciou klasikov marxizmu a leninizmu, pretože sa tvrdilo, že pojem spravodlivosť ako taký odmietali. V 50. rokoch sa presadzovala podľa sovietskeho vzoru triedna spravodlivosť, ktorou sa ospravedlňoval nový komunistický režim a použitie represie voči všetkým odporcom. Ako uvádza Přebáň, riešením sa stáva koncept spravodlivosti ako triednosti a práva, ako nástroj presadzovania tejto triednej politiky.²⁶ Triedna spravodlivosť bola chápaná ako vyšší stupeň spravodlivosti, ktorá prekonáva dokonca i chápanie spravodlivosti ako rovnosť pred zákonom. Komunistickí teoretici totižto chápali rovnosť pred zákonom ako nástroj, ktorý slúži buržoáznej spoločnosti na vykorisťovanie.

V Československu sa danej problematike vo svojich prácach venoval V. Knapp. Podľa neho bola spravodlivosť *species* správnosti, konkrétny historický jav, podmienený materiálnymi podmienkami života spoločnosti.²⁷ Inak sa na spravodlivosť pozeral J. Boguzsak, ktorý sa tak ako V. Knapp,

²⁴ PŘEBÁŇ, J. Komunistická teorie státu a práva: kritický nástin strukturních znaků a vývoje československé právní teorie v období let 1948 – 1989. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Zostavil Karol Malý a Ladislav Soukup. Praha: Karolinum, 2004, s. 64. Pozri ďalej KNAPP, Viktor. O spravodlnosti. *Právník*, 1966, roč. 105, s. 310.

²⁵ PŘEBÁŇ, J. Komunistická teorie státu a práva: kritický nástin strukturních znaků a vývoje československé právní teorie v období let 1948 – 1989. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Zostavil Karol Malý a Ladislav Soukup. Praha: Karolinum, 2004, s. 64. Pozri ďalej KABÁT, J. Triednosť v súdnom rozhodovaní. *Socialistické soudnictvo*, 1971, roč. 23, č. 9, s. 8.

²⁶ Tamže, s. 64.

²⁷ KNAPP, V. O spravodlnosti. *Právník*, 1966, roč. 105, s. 310. Pozri ďalej KUKLÍK, J. *Vývoj Česko-Slovenského práva 1945 – 1989*. Praha: Linde, 2009, s. 715.

vrátil ku klasickým aristotelovským základom, avšak nie účelovo, ale uviedol, že všetky variácie spravodlivosti vychádzajú z náuky Aristotela.

Do podvedomia začal prenikať aj ďalší nový pojem, a to pojem socialistickej zákonnosti, ktorá obmedzovala právnu istotu, popierala fungovanie právneho štátu a nastroľovala diktatúru stranického aparátu.²⁸ Rozlišovalo sa medzi zákonnosťou socialistickou a buržoáznou, medzi ktorými bol neprekonateľný rozdiel. Socialistická zákonnosť bola chápaná ako jedna z nevyhnutných metód uskutočňovania funkcií štátu, a to prostredníctvom práva.²⁹ Táto definícia bola veľmi účelová a veľmi pružná, čím reagovala na aktuálne potreby štátu. „Socialistická zákonnosť je metódou uskutočňovania diktatúry robotníckej triedy, je metódou vlády ľudovo demokratického štátu, jedným z najdôležitejších prostriedkov plnenia jeho funkcie, jedným z nástrojov socialistickej výstavby. Táto metóda vyžaduje stelesnenie vôle a záujmy pracujúceho ľudu v zákonoch, spočíva v regulovaní a ochrane najdôležitejších spoločenských vzťahov pomocou právnych noriem, ktoré vyjadrujú vôľu robotníckej triedy a všetkého pracujúceho ľudu; táto metóda sa prakticky prejavuje hlavne zabezpečovaním prísneho a neodchylného zachovávania socialistických právnych noriem všetkými štátnymi orgánmi, pracovníkmi štátneho a hospodárskeho aparátu, spoločenskými organizáciami a občanmi.“³⁰

Československá právna veda a pád stalinizmu

Po páde stalinizmu sa právna veda zmenila, postupne sa opustili niektoré ideologické konštrukty, začínajú sa prejavovať prvé kritické názory na stalinskú éru, jej dogmy a začína sa popierať voluntaristická definícia práva obmedzená len na súhrn noriem, ktoré reprezentujú vôľu vládnucej

²⁸ MALÝ, K. Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989 jako předmět vedec-
kého skoumání. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Zostavil Karol
Malý a Ladislav Soukup. Praha: Karolinum, 2004, s. 10. Pozri ďalej KNAPP, V. Ně-
které státovédecké problémy socialistické zákonnosti. *Právník*, 1972, roč. 111, s. 609,
DUBIVSKÝ, P. Právo a socialistická zákonnosť v diele V. I. Lenina. *Socialistické súd-
níctvo*, 1985, roč. 37, č. 4, s. 8; PEŠKA, P. Za rozvoj socialistického demokratizmu, zdo-
konarování státního aparátu a upevňování socialistické zákonnosti. *Právník*, 1956,
roč. 95, s. 418; VYBÍRAL, B. K některým otázkám socialistické zákonnosti v českoslo-
venském trestním právu. *Právník*, 1957, roč. 96, s. 16; BOGUSZAK, J., JIČÍNSKÝ, Z.
K problémům socialistické zákonnosti. *Právník*, 1965, roč. 104, s. 197.

²⁹ Pozri ďalej KNAPP, V. Vznik a vývoj socialistické zákonnosti. *Právník*, 1975, roč.
114, s. 1058; PEŠKA, P. Za rozvoj socialistického demokratizmu, zdo-
konarování státního aparátu a upevňování socialistické zákonnosti. *Právník*, 1956, roč. 95,
s. 418; BYSTRINA, I. K pojetí socialistické zákonnosti. *Právník*, 1959, roč. 98, s. 693.

³⁰ BOGUSZAK, J., JIČÍNSKÝ, Z. *Socialistické právo a zákonnost v lidovědemokratickém
Československu*. Praha 1956, s. 41.

triedy, vydávaných vo forme prameňa práva a zabezpečených štátnym donútením. Mnohí autori ako F. Šamalik, V. Knapp či J. Boguszak poukazujú vo svojich prácach na fakt, že uvedená definícia nepostačuje a snažia sa nájsť iný fenomén, ktorý by zdôrazňoval jeho obsahovú podmienenosť.³¹ Všetky tieto pokusy obsahovali snahu o prekonanie stalinských dogiem, ale v súčasnosti by asi tiež neobstáli. Z autorov, ktorí sa zaslúžili o tento obrat, to boli najmä M. Lakatoš, Z. Mlynář, J. Boguszak a Z. Jičínsky, P. Pithart, V. Klokočka, F. Šamalik a ďalší.³²

Záver

Po februári 1948 sa v Československu redefinovali základné kategórie právneho myslenia. Zmeny zasiahli právo, právnu vedu a právne myslenie. Nová socialistická právna veda sa sústreďuje o. i. na otázky štátu a práva, spravodlivosti a socialistickej zákonnosti a stojí pevne na marxisticko-leninskej ideológii a reprezentuje záujmy komunistickej strany.

V roku 1948 sa skončila slobodná vedecká práca a verejná diskusia, odborné polemiky. Spoločnosť i štát mali byť politicky monolitné – komunistická strana si prisvojila vedúcu úlohu a riadila všetko v štáte, a všetko, čo sa dialo v spoločnosti.

Vo vedeckej literatúre v období po roku 1948 je i napriek tomu možné zaznamenať kladné javy, a to najmä na prelome 50. a 60. rokov minulého storočia. Žiadna práca porovnateľná s prácami z obdobia predvojnového Československa sa neobjavila a s poukazom na vtedajšiu politickú situáciu sa objaviť ani nemohla.

Na záver však treba uviesť, že v skúmanom období bolo publikovaných množstvo prác, avšak úroveň produkcie bola negatívne poznamenaná zideologizovaným riešením problémov, dobovými záležitosťami a skoro žiadnymi nadčasovými témami. O hodnote prác najlepšie vypovedá to, že okrem malých výnimiek neboli publikované práce neskôr nikde citované. Práce obsahovali veľké množstvo ideologických floskúl

³¹ Šamalik považoval právo za objektívnu nutnosť za určitých predpokladov a vôľa – činnosť zákonodarcu to mala len zrealizovať. Pozri ďalej ŠAMALÍK, F. *Právo a spoločnosť*. Praha 1965. Na svoju dobu boli analýzy práva zo sociologického (Šamalik, Boguszak), politického (Lakatoš), filozofického (Knapp) a logického (Weinberger) hľadiska progresívne.

³² Pozri ďalej LAKATOŠ, M. K některým problémům další výstavby našeho právního řádu. *Právník*, 1961, roč. 100, s. 488; MLYNÁŘ, Z. K problematice relativní samostatnosti socialistické politiky. *Právník*, 1966, roč. 105, s. 657; MLYNÁŘ, Z. Některé problémy charakteru politiky a státu v socialistické společnosti. *Právník*, 1967, roč. 106, s. 928.

a len čiastočne sa autori venovali čistej vedeckej práci, ktorá by obsahovala vedecké postupy a riešenia, prípadne návrhy na zlepšenia. V niektorých prácach z uvedeného obdobia je však cítiť hodnoty vedeckej práce, a preto ich nie je možné všetky zatracovať.

LITERATÚRA A PRAMENE:

- ARŽANOV, M. A., KEČEKJAN, S. F., MAŇKOVSKIJ, B. S., STROGOVIČ, M. S. *Teória štátu a práva*. Praha 1951.
- BALIŠOVÁ, K. Systém trestov podľa zákona č. 86/1950 Zb. (trestný zákon) a ich aplikácia v ČSR. In: COFOLA 2010: the Conference Proceeding, 1. Edition. Brno: Masaryk University (cit. 15.09.2014). Dostupné na <https://www.law.muni.cz/sborniky/cofola2010/files/sbornik/sbornik.pdf>.
- BARTUŠKA, J. Denně upevňovat socialistický stát a socialistickou zákonost – stálý odkaz VŘSR. *Socialistická zákonost*, 1957, roč. 5.
- BARTUŠKA, J. Za lepší, důslednější a odpovědnější výchovu právnického dorostu. *Právník*, 1952, roč. 91.
- BARTUŠKA, Jan. Za zvýšení ideové zásadovosti a stranickosti na právnické fakultě. *Právník*, 1951, roč. 90.
- BENĚA, J. Právnické fakulty v ČSR a ČSSR. In: *Acta IuridicaCassoviensia*, roč. 23, 2000.
- BENĚA, J. Dejiny Právnickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave (1921 – 1996). In: *Právníci na Univerzite Komenského v Bratislave: 75 rokov činnosti Právnickej fakulty UK (1920 – 1996)*. Zost. Peter Blaho a Eva Vlková. Bratislava: VO PFUK, 1996.
- BOGUSZAK, J., JIČÍNSKÝ, Z. K problémům socialistické zákonosti. *Právník*, 1965, roč. 104.
- BOGUSZAK, J. a JIČÍNSKÝ, Z. Klasifikace státních orgánů. *Acta Universitatis Carolinae: Iuridica*, 1967, roč. 13.
- BOGUSZAK, J., JIČÍNSKÝ, Z. *Socialistické právo a zákonost v lidovědemokratickém Československu*. Praha 1956.
- BOURA, F. Černyševského názory na stát a právo. *Acta Universitatis Carolinae: Iuridica*, 1956, roč. 2, č. 1.
- BYSTRINA, I. K pojetí socialistické zákonosti. *Právník*, 1959, roč. 98.
- BYSTRINA, I. Některé otázky Leninovy teorie státu. *Stát a právo*, 1957, roč. 3.
- ČESKOSLOVENSKÁ JUSTICE V LETECH 1948 – 1953 V DOKUMENTOCH. Díl 1. [Aut. kol.]: Vorel, J., Šimánková, A., Babka, L., Kremličková, L., Liška, O., Maišaidr, P., Rázek, A., Virkner, P. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR, 2003. (Sešity úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR. 8.)
- DRESSLER, A. Stalinův přínos k teorii státu a práva. *Právník*, 1949, roč. 88.
- DUBIVSKÝ, P. Právo a socialistická zákonost v díle V. I. Lenina. *Socialistické soudnictvo*, 1985, roč. 37, č. 4.
- GÁBRIŠ, T. Dejiny práva na Slovensku po roku 1945, s. 9. Dostupné na https://www.flaw.uniba.sk/fileadmin/praf/Pracoviska/Katedry/KPDPK/Sylaby/Dejiny_prava_na_Slovensku_po_roku_1945.pdf.
- KNAPP, V. Některé státovédecké problémy socialistické zákonosti. *Právník*, 1972, roč. 111.
- KNAPP, V. Některé teoretické otázky státního socialistického vlastnictví v Československu. *Stát a právo*, 1960, roč. 7.

- KNAPP, V. O spravedlnosti. *Právník*, 1966, roč. 105.
- KNAPP, V. Otázky státu, práva a proletářské revoluce ve druhém svazku spisů Klementa Gottwalda. *Právník*, 1951, roč. 90.
- KNAPP, V. Státní socialistické vlastnictví. *Soudce z lidu*, 1951, roč. 2, č. 12.
- KNAPP, V. Trestní ochrana socialistického vlastnictví. *Právník*, 1950.
- KNAPP, V. Tri state o vlastnictví. *Právny obzor*, 1951, roč. 34, č. 3.
- KNAPP, V. Učení Klementa Gottwalda o státu a o právu. *Právník*, 1950, roč. 89.
- KNAPP, V. Vznik a vývoj socialistické zákonnosti. *Právník*, 1975, roč. 114.
- KNAPP, V. Zákon stálého přibližování sovětského příkladu — ukazatel cesty česko-slovenských právníků. *Právník*, 1953, roč. 92.
- KNAPP, V. Některé problémy marxisticko-leninského chápání společnosti. *Právník*, 1971, roč. 110.
- KNAPP, V. Význam sovětské právní vědy pro vývoj socialistické právní vědy a marxistického právního myšlení v Československu. *Právník*, 1957, roč. 96.
- KUBEŠ, V. *Právní filozofie XX. století*. Brno: Masarykova univerzita, 1992.
- KUČERA, E. K Marxově a Engelsově koncepci proletářské politické společnosti. *Právník*.
- KÜHN, Z. Socialistická justice. In: *Komunistické právo v Československu, Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2009.
- KÜHN, Z. *Aplikace práva soudcem v éře stredoevropského komunismu a transformace*. Praha 2005.
- KUKLÍK, J. *Vývoj Česko-Slovenského práva 1945 – 1989*. Praha: Linde, 2009.
- LAKATOŠ, M. K některým problémům další výstavby našeho právního řádu. *Právník*, 1961, roč. 100.
- LITSCH, K. Proměny právního studia 1945 – 1989. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Zost. Karel Malý a Ladislav Soukup. Praha: Karolinum, 2004.
- MALÝ, K. Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989 jako předmět vedeckého skoumání. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Zostavil Karol Malý a Ladislav Soukup. Praha: Karolinum, 2004.
- MARŠÁLEK, P. Proměny české právní vědy 1945 – 1989. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Zostavil Karol Malý a Ladislav Soukup. Praha: Karolinum, 2004.
- MLYNÁŘ, Z. K problematice relativní samostatnosti socialistické politiky. *Právník*, 1966, roč. 105.
- MLYNÁŘ, Z. Některé problémy charakteru politiky a státu v socialistické společnosti. *Právník*, 1967, roč. 106.
- PEŠKA, P. Za rozvoj socialistického demokratismu, zdokonalování státního aparátu a upevňování socialistické zákonnosti. *Právník*, 1956, roč. 95.
- PROCHÁZKA, V. Boj komunistické strany Československa za socialistický stát a právo. *Acta Universitatis Carolinae: Iuridica*, 1962, roč. 8, č. 1.
- PŘIBÁŇ, J. Komunistická teorie státu a práva: kritický nástin strukturních znaků a vývoje československé právní teorie v období let 1948 – 1989. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Zostavil Karol Malý a Ladislav Soukup. Praha: Karolinum, 2004.
- STRECHAJ, J. Klement Gottwald – budovatel' socialistického státu a práva. *Právny obzor*, 1951, roč. 34, č. 9.
- ŠAMALÍK, F. *Právo a spoločnosť*. Praha 1965.
- VIKTORYOVÁ, N. Sovietska právna veda a jej význam pre naše právo a právnu vedu. *Právny obzor*, 1953, roč. 36, č. 1.

- VLČEK, E. *Dějiny trestního práva v Českých zemích a v Československu*. Brno: Masarykova univerzita, 2004.
- VOJÁČEK, L., SCHELLE, K. *Právní dějiny na území Slovenska*. Ostrava: KEY Publishing, 2007.
- VOREL, J., ŠIMÁNKOVÁ, A., BABKA, L. (ed.) *Československá justice v letech 1948 – 1953*
- ZBOROVSKÝ, J. Cestou Gottwaldovou. *Právní obzor*, 1953, roč. 36, č. 4.

Krajské, či hlavné mesto? (Vývoj právneho postavenia Bratislavy po roku 1918)

ONDREJ PODOLEC

Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta

Abstrakt: Hoci bola Bratislava od roku 1918 všeobecne považovaná za centrum Slovenska, nie vždy bol jej status aj legislatívne zakotvený. (Ne)existencia osobitného právneho statusu často zodpovedala postaveniu Slovenska v československom štáte. Štúdia analyzuje rôzne formy právnej úpravy postavenia slovenskej metropoly v rôznych politických režimoch.

Kľúčové slová: História, Slovensko, Bratislava, hlavné mesto, vývoj právnej úpravy

Abstract: Although Bratislava was generally considered as a centre of Slovakia, its status was not always legally anchored. (Non)Existence of the particular legal status often matched the position of Slovakia within the Czechoslovak state. The study analyzes different forms of the legislation of Slovak centre's status during the various regimes.

Key words: History, Slovakia, Bratislava, Capital, Development of Legislation

Od vzniku československého štátu v roku 1918 bola Bratislava aj napriek svojej excentrickej polohe považovaná za politické a hospodárske centrum Slovenska.

Pre správu Bratislavy je 20. storočie obdobím radikálnych zmien, ktoré zodpovedali zložitému štátoprávnomu vývoju na území, ktorého bola súčasťou (k zmene štátneho útvaru došlo celkovo päťkrát) i turbulentnému vývoju verejnej správy. Na postavenie Bratislavy môžeme nazerať v dvoch rovinách. V prvom rade ako na postavenie ako (ne)oficiálneho centra Slovenska v rámci československého štátu (pričom otázkou bolo aj to, či v tom čase platná legislatíva poznala Slovensko ako územný útvar), a tiež na postavenie v aktuálnom slovenskom (resp. česko-slovenskom) správnom systéme.

1. V prvej Československej republike

Po tom, čo už nebolo pochybností o štátnej príslušnosti mesta, stalo sa pod novým názvom, ktorý odkazoval na jej staršie preduhorské dejiny, sídlom provizórnych orgánov spravujúcich Slovensko v mene česko-slo-

venskej vlády. Tie sa čoskoro pretransformovali do osobitného Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska, ktoré sídlilo v Bratislave, hoci to príslušný zákon explicitne nestanovoval.¹ Z hľadiska územnosprávneho členenia štátu však bola do roku 1927 len jedným zo sídiel žúp, pričom v prvej fáze išlo o administratívne dožívajúce bývalé uhorské župy a neskôr novovytvorené československé veľžupy. Aj neskôr bola Bratislava sídlom slovenských expozitúr pražských ministerstiev.

Explicitne zákonne zakotveným hlavným mestom Slovenska sa teda Bratislava stala až po zavedení Krajinského zriadenia v roku 1928.² Bola jedným zo štyroch sídelných miest novozriadených krajín.

Dôležitou otázkou bolo aj právne zakotvenie vzťahu štátnej správy voči (samo)správnym orgánom mesta. Príslušná právna úprava pritom obsahovala špecifické prvky pre správu dvoch najväčších slovenských miest – Bratislavy a Košíc.³ Po vzniku ČSR v roku 1918 vstupovali slovenské mestá do nového štátneho útvaru rozdelené z hľadiska právneho postavenia do štyroch kategórií, od ktorých závisela miera podriadenosti územným celkom štátnej správy. Bratislave patril najvyšší status – patrila medzi štyri municipálne mestá (Bratislava, Košice, Banská Štiavnica a Komárno), nachádzajúce sa v správnom rebríčku na úrovni župy. Spolu s Košicami bola zaradená o jednu kategóriu nižšie a tieto dve mestá sa stali sa ako jediné na Slovensku mestami so zriadeným magistrátom. Ostatné mestá na Slovensku s pôvodne vyšším statusom sa stali veľkými obcami, čo im umožňovalo i naďalej sa nazývať mestami.

Kategorizácia miest však v novom štáte strácala zmysel z hľadiska svojho pôvodného účelu, t. j. určenia miery podriadenosti voči štátnej správe, keďže po likvidačných krokoch novej moci voči samospráve miest sa rozdiely medzi jednotlivými kategóriami stierali. Dokonca najvyššie postavené mestá so zriadeným magistrátom (t. j. bývalé municipálne, čo bol aj prípad Bratislavy) sa pre svoju dôležitosť pre štátnu moc paradoxne ocitli v horšej situácii, keď boli otázky patriace do ich niekdajšej správnej autonómie (napríklad pri voľbe starostu) v ešte väčšej miere podriadené rozhodovacej právomoci štátnej správy.

Okrem výrazného obmedzenia reálnych kompetencií spočívalo hlavné obmedzenie v systéme kreovania funkcie starostov orgánmi štátnej správy a v právomociach mestského notárskeho úradu, ktorý bol predĺženou rukou štátnej správy. V prípade Bratislavy bol starosta menovaný priamo vládou, ktorá si vyberala z piatich kandidátov, ktorými boli zo zákona členovia predsedníctva zvolení 48-členným mestským zastupiteľstvom.

¹ Zákon č. 64/1918 Sb. z. a n.

² Zákon č. 125/1927 Sb. z. a n.

³ Zákon č. 243/1922 Sb. z. a n.

Samosprávne boli kreovaní aspoň námestníci primátora – stali sa nim ďalší členovia predsedníctva, ktorí dosiahli pri voľbe mestským zastupiteľstvom najviac hlasov. Starostu mohla vláda aj kedykoľvek zosadiť, keďže zákonné dôvody boli formulované veľmi vágne. Následne mohol príslušný župan dočasne poveriť výkonom funkcie ľubovoľného člena mestského zastupiteľstva.

Aj časť výkonného orgánu – mestskej rady bola delegovaná štátom. Popri 16 členoch volených mestským zastupiteľstvom bolo 7 členov delegovaných štátom prostredníctvom mestského notárskeho úrad, pričom traja z nich mali aj plné hlasovacie právo.

Kľúčovým orgánom štátnej kontroly nad riadením dvoch najväčších slovenských miest bol spomínaný mestský notársky úrad. Disponoval väčšinou kompetencií, keďže rozhodoval o všetkých otázkach riadenia mesta okrem právomocí, ktoré boli zákonom výslovne zverené mestskému zastupiteľstvu alebo mestskej rade. Navyše mohol svoje právomoci aj účelovo rozširovať, keďže o kompetenčných sporoch medzi ním a ostatnými orgánmi rozhodoval ďalší štátny orgán – župný úrad (neskôr krajinský⁴) úrad. V otázkach, ktoré neboli priamo zverené do jeho právomoci mal notársky úrad faktické právo veta, keďže po uplatnení práva pozastaviť výkon uznesenia mestského zastupiteľstva rozhodoval ako odvolací orgán opäť župný, resp. krajinský úrad.

Do postavenia Bratislavy zasiahli aj dve najvýznamnejšie územno-správne reformy v medzivojnovom období: pokus o zriadenie veľžúp na Slovensku a čiastočná decentralizácia Československej republiky zavedením krajinského zriadenia. Podľa zákona, ktorý nadobudol účinnosť 1. januára 1920, sa župný úrad stal dozornou a odvolacou inštanciou voči rozhodnutiam orgánov samosprávy, ktoré sa takto de facto dostali vo vzťahu k štátnej správe do subordinačného postavenia.⁵ Zavedením krajinského zriadenia sa centralizačné tendencie ešte viac prehĺbili, keďže kompetencie v oblasti zásahov štátu do samospráv (odvolacia inštitúcia, rozpustenie zastupiteľstva) sa priblížili k „centru“, t. j. na krajinský úrad do Bratislavy.⁶ Riešenie situácie po rozpustení orgánov samosprávy, a teda faktickým anulovaní výsledkov demokratických volieb („opatrenie o dočasnej správe obecných vecí“, t. j. menovanie vládneho komisára) sa presunulo na úroveň okresu (resp. okresného náčelníka).⁷

⁴ Zákon č. 125/1927 Sb. z. a n.

⁵ Zákon č. 126/1920 Sb. z. a n., pozri tiež: ZUBÁČKA, I. *Vývin obecnej samosprávy...*, 1995, s. 123.

⁶ Zákon č. 125/1927 Sb. z. a n.; pozri tiež ZUBÁČKA, I. *Vývin obecnej samosprávy...*, 1995, s. 124.

⁷ Zákon č. 243/1922 Sb. z. a n. a Vládne nariadenie č. 96/1928 S. z. a n.

2. V druhej Česko-Slovenskej republike a v Slovenskej republike (1939 – 1945)

Po uzákonení autonómie Slovenska sa Bratislava stala sídlom orgánov, ktoré tvorili jej základné atribúty – Snemu Slovenskej krajiny a autonómnej vlády i postupne zanikajúceho krajinského úradu (ktorý im postupne odovzdával svoje kompetencie). Tento status mesta nebol explicitne ustanovený v príslušnom ústavnom zákone⁸ ale vychádzal z jeho postavenia v Slovenskej krajine, ktorá získala autonómny charakter. Po osamostatnení Slovenska, 14. marca 1939, sa Bratislava stala hlavným mestom štátu, čo bolo neskôr kodifikované aj v ústave Slovenskej republiky z júla 1939.⁹ Z hľadiska územno-správneho usporiadania štátu bola jedným zo župných sídiel v rámci obnoveného župného zriadenia.¹⁰

Na podobe (samo)správnych orgánov od jesene 1938 sa predovšetkým podpísala zmena politického režimu v období po Mníchovskej dohode. Pluralitné politické zloženie jednotlivých mestských a obecných zastupiteľstiev bolo prekážkou pri postupnom nastoľovaní autoritatívneho režimu pod vládou jednej politickej strany. Vo väčšine prípadov však bolo politicky „nevyhovujúce“ zastupiteľstvo rozpustené a následne bol vymenovaný vládny komisár disponujúci jeho právomocami. Opísaný postup uľahčoval najmä neprimeraný rozsah „ústavných poistiek“ v platných zákonoch 1. ČSR, ktorý umožňoval takmer neobmedzené zasahovanie štátnej správy do oblasti územnej samosprávy. V politickej praxi sa síce tieto potenciálne právomoci zväčša využívali ako „mimoriadny prostriedok“, no po zmene politických pomerov umožnili, aby sa takéto kroky udiali v medziach platných zákonov. Nad rámec platného zákona však išlo nedodržanie šesťmesačnej lehoty platnosti tohto „mimoriadneho opatrenia“, po ktorom mali byť vypísané nové voľby.

Bratislavské mestské zastupiteľstvo sa pokúsilo predísť svojmu rozpusteniu promptným prejavom lojality novej autonómnej vláde. Už 7. októbra 1938 v telegrame napísalo: „V týchto historických chvíľach prebudovania štátu, mestská rada hlavného mesta Slovenska pozdravuje prvú slovenskú vládu a vyslovuje pevnú nádej, že konsolidované nacionalistické Slovensko bude hlavným pilierom lepšej a šťastlivejšej česko-slovenskej štátnosti.“¹¹ Mestské zastupiteľstvo však bolo aj napriek tomu 26. októbra 1938 rozpustené a za vládneho komisára bol vymenovaný jeden

⁸ Ústavný zákon č. 299/1938 Sb. z. a n.

⁹ Ústavný zákon č. 185/1939

¹⁰ Zákon č. 190/1939 Sl. z.

¹¹ Archív mesta Bratislavy (ďalej AMB), fond Mestské zastupiteľstvo (ďalej MZ), Zápisnice zo zasadnutia mestskej rady, 1938.

z jeho členov – Belo Kováč. Podobne ako v iných prípadoch, aj v Bratislave bol vymenovaný poradný zbor vládneho komisára so zdôvodnením „aby bola zastúpená mienka širokej verejnosti“. Poradný zbor pre Bratislavu (ktorý však nedisponoval žiadnymi reálnymi právomocami) bol vymenovaný 15. decembra 1938 a už na druhý deň sa konalo jeho prvé zasadnutie. Práca nových orgánov kontinuálne nadviazala na svojich predchodcov, iba v zápisnici sa namiesto členov s hlasovacím právom začalo objavovať len meno vládneho komisára. Po vymenovaní vládneho komisára zároveň stratil notársky úrad kompetencie v oblasti kontroly mestských orgánov.¹² Postavenie vládneho komisára, ktorý „vykonával všetky kompetencie mestského zastupiteľstva“, nepriamo legalizovalo až nariadenie s mocou zákona z roku 1941, na základe ktorého získal titul hlavný mešťanosta.¹³

Puncu „dočasnosti“ boli obecné orgány v Slovenskej republike zbavené až reformou verejnej správy na prelome rokov 1943/1944. Zákon č. 171/43 Sl. z. v podstate legalizoval dovtedajší stav a slovo „samospráva“ v názve príslušného zákona už v tomto prípade vôbec nevyjadrovalo obsah, keďže správne orgány mesta de facto tvorili menovaní štátni úradníci.¹⁴ Zákon nadobudol účinnosť 1. januára 1944 a na jeho základe museli byť v lehote šiestich mesiacov v každej obci novým spôsobom kreované správne orgány. V Bratislave, podobne ako v iných mestách a obciach na Slovensku, sa teda zišli členovia miestnej organizácie HSLS, aby v akýchsi primárnych voľbách rozhodli o straníckej nominácii na funkcie vo vedení mesta. Účasť nebola vysoká, vzhľadom na prevládajúcu všeobecnú nechť verejne sa politicky angažovať. A vzhľadom na vývoj na frontoch druhej svetovej vojny totiž už bolo každému jasné, že aj na Slovensku dôjde v priebehu niekoľkých mesiacov k zásadnej zmene mocensko-politických pomerov. Na základe nového zákona tvorili orgány mesta Bratislavy hlavný mešťanosta s jeho dvoma zástupcami – mešťanostami a šesťčlenný mestský výbor, pričom všetci boli menovaní vládou. Väčšinu kompetencií zveril zákonodarca hlavnému mešťanostovi a o taxatívne vymedzených otázkach rozhodoval kolektívne mestský výbor, čo však vzhľadom na spôsob ustanovenia do funkcií nemalo väčšiu dôležitosť.¹⁵ Tieto orgány spravovali mesto až do zániku Slovenskej republiky a obnovenia jurisdikcie česko-slovenských orgánov na území Bratislavy.

¹² AMB, MZ, Zápisnica zo zasadnutia – 28.10.1938.

¹³ Nariadenie s mocou zákona č. 61/1941 Sl. z.

¹⁴ Tamže.

¹⁵ Zákon č. 171/1943 Sl. z.

3. Povojskové prechodné obdobie (1945 – 1948)

Nová éra vo vývoji postavenia Bratislavy i dejinách jej správy nastala po prechode frontu a obnove československého štátu v roku 1945. Hoci to nebolo v legislatíve explicitne vymedzené, bola sídlom autonómnych slovenských národných orgánov (predovšetkým Slovenskej národnej rady a Zboru povereníkov), ktoré boli popri centrálnych inštitúciách v Prahe súčasťou asymetrického modelu politického systému povojnovej Československej republiky. V priebehu troch povojnových rokoch však došlo k faktickému návratu k unitárnemu československému štátu a orgány sídlia v slovenskom hlavnom meste sa prakticky stali len symbolickým medzičlánkom v správnom aparáte.

Pokiaľ ide o správu mesta, už dva dni po dobytí Bratislavy Červenou armádou sa 6. apríla 1945 zišli zástupcovia dvoch nových vládnych síl komunistickej strany a budúcej Demokratickej strany, aby sa dohodli na revolučnom ustanovení národného výboru, ktorý mal prevziať správu mesta Bratislavy.

Komunistická strana presadila nový model správy prostredníctvom národných výborov, ktoré mali byť budované podľa jej ideologických princípov. Išlo predovšetkým o sovietsky model kumulácie normotvornej a výkonnej funkcie v jednom orgáne, kde volení zástupcovia ľudu zákony nielen prijímajú, ale ich aj vykonávajú. Ďalším presadzovaným princípom bol imperatívny mandát volených členov týchto orgánov, t. j. možnosť ich permanentnej kontroly a odvolania – mala sa ním odbúrať „odtrhnutosť poslancov od ľudových mäs“ uprostred volebného cyklu.

Z komunistickej ideológie vychádzala aj tzv. dvojité podriadenosť orgánov, t. j. popri horizontálnej podriadenosti výkonného aparátu zložke volenej (resp. zastupiteľskej) sa uplatňovala (a v praxi aj dominovala) vertikálna podriadenosť orgánov na nižšom stupni správy orgánom (spravidla výkonným) na vyššom stupni (tzv. demokratický centralizmus).

V bratislavskom národnom výbore mali jediné dve povolené strany spočiatku paritné zastúpenie (predsedami sa stali za komunistickú stranu Ján Poničan a za demokratov Karol Koch).¹⁶ Neskôr sa „revolučnou cestou“ (pomocou lepšie zorganizovaného elektorátu) podarilo komunistom dosiahnuť majoritu (KSS – 25 miest zo 48, DS – 23 miest). Predsedom národného výboru sa stal Štefan Bašťovanský, ktorého neskôr, 13. apríla 1945, KSS nahradila Antonom Vasekom. Komunistom sa podarilo presadiť na verejnej voľbe nového národného výboru, ktorá sa konala 29. apríla 1945 v Redute. KSS v ňom získala 27 mandátov oproti 23 za DS.¹⁷

¹⁶ PLEVA, J. *Bratislava na prelome*, s. 38 a n.

¹⁷ *Dejiny Bratislavy*, 1978, s. 291.

Reálnejší odraz preferencií obyvateľstva, a tým aj väčšiu legitimitu voľeného správneho orgánu predstavovali národné výbory až po tzv. „obnove“ po voľbách do Ústavodarného Národného zhromaždenia v roku 1946. Na základe nariadenia Slovenskej národnej rady č. 92/1946 Zb. nar. SNR došlo k novému prerozdeleniu mandátov podľa výsledku volieb konkrétnom územnom obvode. Na rozdiel od predošlých revolučných spôsobov kreovania národných výborov bolo týmto nariadením členstvo striktne vyhradené už len pre kandidátov povolených politických strán, ktoré sa zúčastnili na parlamentných voľbách. Aplikáciou volebného výsledku na území mesta z roku 1946 (64,26 % za DS) do pomerov v bratislavskom národnom výbore, získala DS výraznú väčšinu.

Jesenná kríza roku 1947 na Slovensku zasiahla národné výbory (na rozdiel od slovenských národných orgánov) len v menšej miere. K rozsiahlym personálnym zmenám, t. j. ich „očiste od reakčných živlov“ tak došlo až po uchopení moci komunistickou stranou vo februári 1948. Príslušný akčný výbor v rámci národného výboru sa tak v Bratislave, ako aj v iných mestách a obciach stal samozvaným vykonávateľom „vôle ľudu“ a práve prostredníctvom neho bol uplatnený princíp imperatívnosti mandátu, t. j. pozbavenie členstva v národnom výbore. Intenzita februárovej „očisty“ závisela od politického zloženia konkrétneho národného výboru – v Bratislave však mala DS pôvodne výraznú väčšinu.

4. V komunistickom režime (1948 – 1989)

V novej ústave prijatej po nastolení komunistického režimu bola Bratislava explicitne definovaná ako sídlo slovenských národných orgánov, t. j. Slovenskej národnej rady a Zboru povereníkov,¹⁸ pričom z hľadiska systému správy bola sídlom jedného z krajov v rámci novozavedeného krajského zriadenia.

Zmenu postavenia mesta i jeho vnútorného členenia priniesli legislatívne zmeny v roku 1954. Tie boli akousi „predzvesťou“ zmien v postavení slovenských národných orgánov (podobne ako neskôr v roku 1968 bola zmena postavenia Bratislavy „predohrou“ k federalizácii štátu). Ústavný zákon č. 12/1954 Zb. z 3. marca 1954 o národných výboroch vymedzil Ústredný národný výbor hlavného mesta Prahy a Ústredný národný výbor mesta Bratislavy ako osobitné orgány v systéme krajských, okresných, mestských, obvodných a miestnych národných výborov. Zákon č. 13/1954 Zb. z 3. marca 1954 o národných výboroch zároveň určil, že v Bratislave,

¹⁸ Ústavný zákon č. 150/1948 Sb.

podobne ako ďalších väčších mestách sa zriaďovali aj obvodné národné výbory. Do Ústredného národného výboru mesta Bratislavy sa podľa zákona volil na každých 800 obyvateľov 1 člen. Do jednotlivých obvodných národných výborov v Bratislave sa volil na každých 500 obyvateľov 1 člen (v obvodoch do 17 500 obyvateľov sa volil 35 členov a v obvodoch nad 75 000 obyvateľov sa volilo 150 členov). Rada ústredného národného výboru mala 17 členov a rady obvodných národných výborov v hlavnom meste Prahe a v Bratislave mali 11 členov.

Nariadením Zboru povereníkov č. 1/1954 Sb. n. SNR zo 17. marca 1954 bolo následne upravené vnútorné správne usporiadanie na území mesta Bratislavy ako samostatnej územnej jednotky. Boli vytvorené štyri mestské obvody a v rámci nich aj príslušné obvodné národné výbory.

Osobitné postavenie Bratislavy (resp. Prahy) potvrdilo aj vládne nariadenie 23/1954 Sb. zo 7. mája 1954 o organizácii výkonných orgánov národných výborov, podľa ktorého „úlohy národných výborov všetkých stupňov plnia na území hlavného mesta Prahy a na území mesta Bratislavy ústredný národný výbor a obvodné národné výbory“.

Ďalšia veľká celoštátna správna reforma prebehla v roku 1960. Zákom č. 36/1960 Zb. boli vytvorené tzv. veľké kraje a okresy a v rámci nich bolo na rozdiel od dovtedajšieho správneho usporiadania osobitne vyčlenené len územie hlavného mesta Prahy a Bratislava bola degradovaná opäť len na úroveň okresu (Bratislava – mesto). Degradácia hlavného mesta Slovenska zodpovedala celkovému duchu novej tzv. socialistickej ústavy z roku 1960, najmä v otázke postavenia Slovenska i slovenských národných orgánov (zanikol Zbor povereníkov, zostala len Slovenská národná rada bez reálnych kompetencií), ktoré bolo najhoršie v povojnovom období.

Následný zákon č. 65 z roku 1960 tento právny stav len „zafixoval“. Exaktne vyjadril, že hlavné mesto republiky Praha získalo status samostatného kraja a mestské národné výbory v Bratislave, Brne, Ostrave a v Plzni mali postavenie okresného národného výboru, pričom v obvodoch týchto miest pôsobili aj obvodné národné výbory. „Exkluzivita“ postavenia Bratislavy sa týmto zákonom ešte znížila, keď bola postavená len na úroveň ďalších väčších československých miest. Situácia sa zmenila až v dôsledku politického uvoľnenia v druhej polovici 60. rokov, keď aj obmedzený spoločenský diskurz poukazoval na neudržateľnosť vtedajšieho postavenia Slovenska i jeho hlavného mesta.

Po takmer desaťročí tak zákonodarca opäť skonštatoval, že „Bratislava je hlavným mestom Slovenska“, teda jej mestský národný výbor „sa musí zaoberať úlohami, ktoré značne presahujú náplň činnosti iných mestských národných výborov, a to aj v mestách, ktoré majú rovnaký alebo väčší počet obyvateľov“. Tento fakt si mal vyžadovať „zvláštny zreteľ“ celoštátnych i slovenských národných orgánov na postavenie, pôsobnosť

i organizačné usporiadanie Národného výboru mesta Bratislavy. Takto sa malo „reálne umožniť zodpovedné riešenie“ problémov mesta a jeho komplexného rozvoja, ako aj vytvorenie podmienok na činnosť v ňom sídliačich centrálnych orgánov. Bratislavský národný výbor tak mal byť vyňatý spod riadiacej právomoci Západoslovenského krajského národného výboru a podriadený priamo vláde, resp. Slovenskej národnej rade. Kumuloval v sebe právomoci a úlohy krajského a okresného úradu, pričom obvodné národné výbory boli na úrovni miestneho národného výboru a disponovali aj niektorými kompetenciami (štátna správa) okresných národných výborov.

Legislatívna zmena opäť zahŕňala v prvom rade zmenu ústavy, keďže jej § 91 dovtedy zakotvoval len osobitosť postavenia hlavného mesta Prahy. V rámci neho bol teda pridaný nový odsek, ktorý správu v „hlavnom meste Slovenska Bratislave“ zveroval Národnému výboru hlavného mesta Slovenska Bratislavy a obvodným národným výborom, pričom právnú úpravu ich postavenia a delegoval Slovenskej národnej rade.¹⁹ Nové postavenie mesta zakotvené v ústave si vyžadovalo aj následnú zmenu ďalších zákonov, predovšetkým zákona 69/1967 Zb. o národných výboroch. Ten v duchu ústavného textu zakotvil, že zákon Slovenskej národnej rady upraví „postavenie, pôsobnosť a organizačnú výstavbu tohto národného výboru a obvodných národných výborov“.²⁰ Administratívne rozdelenie územia Západoslovenského kraja na dva správne celky, t. j. mesto Bratislava a zvyšok kraja, resp. vyčlenenie Bratislavy zo Západoslovenského kraja však neznamenal jeho dôslednú aplikáciu na územnú pôsobnosť všetkých príslušných orgánov. Členenie územnej správy bolo upravené pre súdy, prokuratúru, Zbor národnej bezpečnosti a aj štátnu arbitráž, keďže existoval teoretický predpoklad, že medzi Národným výborom mesta Bratislavy a Západoslovenským krajským národným výborom môžu vzniknúť arbitrážne spory. Ostatné štátne orgány a organizácie v snahe zabrániť „neúčelnému narastaniu administratívneho aparátu“ si ponechali jednu organizačnú jednotku z územnou pôsobnosťou pre správu oboch administratívnych celkov.²¹

Očakávaný zákon o hlavnom meste Slovenska Bratislave napokon schválila Slovenská národná rada s pozoruhodným dátumom – 14. marca 1968. Oficiálne bolo jeho prijatie zdôvodnené snahou „zvýrazniť postave-

¹⁹ „V hlavnom meste Slovenska Bratislave je Národný výbor hlavného mesta Slovenska Bratislavy a obvodné národné výbory; osobitnú úpravu ich postavenia a pôsobnosti ustanoví zákon Slovenskej národnej rady.“

²⁰ Zákon č. 69/1967 Zb.

²¹ Zákon č. 3/1960 Zb., zákon č. 113/1967 Zb., zákon č. 114/1967 Sb., zákon č. 36/1964 Zb., zákon č. 60/1965 Zb., zákon č. 121/1962 Zb. a zákon č. 70/1965 Zb.

nie Bratislavy ako hlavného mesta Slovenska a súčasne v snahe vytvoriť pre činnosť národných výborov a ďalší rozvoj Bratislavy tomuto postaveniu zodpovedajúce podmienky...“. Osobitné postavenie mesta bolo vyjadrené aj explicitným vyčlenením z dovtedajšej sústavy krajov: „Bratislava tvorí osobitnú územnú jednotku; nie je súčasťou žiadneho kraja.“²² Zákon bol chápaný aj ako symbolický krok v procese zrovnoprávnenia postavenia Slovenska v Československej republike, ktorý vyvrcholil federalizáciou štátu.²³ Zákon konštatoval, resp. potvrdil postavenie mesta v správnej hierarchii miestnej správy, zakotvené v novele ústavy, resp. príslušných zákonoch.

K ďalšej zmene právnej úpravy postavenia Bratislavy prišlo až v čase začínajúcej normalizácie. Popri potvrdení postavenia mesta na úrovni kraja odzrkadľoval už aj nové federatívne usporiadanie štátu. Bratislava bola už nielen symbolickým hlavným mestom Slovenska, ale administratívnym centrom novo konštituovanej Slovenskej socialistickej republiky. Bratislavský národný výbor podliehal priamo už len jej vláde a už nemal žiadne administratívne väzby na federálne orgány.²⁴

Z hľadiska vývoja správnych orgánov mesta bola Bratislava po roku 1948 v plnej miere začlenená do novo zakotveného krajského zriadenia štátu. Prijatie Ústavy 9. mája z roku 1948 a zákona č. 280/1948 o krajskom zriadení totiž znamenalo unifikáciu systému miestnej správy sa na celom území povojnovej Československej republiky. Zároveň ukončilo prechodné obdobie charakterizované improvizáciou uprostred mocenského zápasu o budúcu podobu štátu. Nový systém správy už zodpovedal požiadavkám totalitného komunistického režimu nastoleného vo februári 1948. Základom tohto centralizovaného správneho systému sa stali krajské národné výbory.²⁵

Ako uvádzame vyššie, počas povojnového obdobia však bola Bratislava väčšinou vyčlenená zo správneho systému a mala osobitné postavenie. Bratislavský národný výbor tak mal spravidla osobitný status, ktorý buď získal spoločne s hlavným mestom Praha, alebo s istým časovým odstupom po ňom.

Podľa zákona č. 280/1948 o krajskom zriadení sa Bratislava stala len sídlom novozriadeného Bratislavského kraja. Na základe dikcie zákona sa v rámci neho ocitla fakticky v postavení jedného z jeho okresov. Okolité obce, ktoré sa neskôr stali jej súčasťou, patrili ešte do okresu Bratislava-okolie.

²² Zákon č. 43/1968 Zb.

²³ DUBČEK, A. *Z pamětí. Nádej zomiera...*, 1993, s. 156.

²⁴ Zákon č. 63/1971 Zb.

²⁵ Ústavný zákon č. 150/1948 Zb.; pozri tiež: KAPLAN, K. *Příprava Ústavy...*, 1993.

Zákon o hlavnom meste Slovenska Bratislave z roku 1968 zakotvil rozdelenie mesta na 12 mestských obvodov: Staré Mesto, Nivy, Vinohrady, Nové Mesto, Ružinov, Petržalka, Karlova Ves a Devín, Trnávka, Vajnory, Rača, Lamač, Dúbravka, ktoré mali spravovať ako „orgány socialistickej štátnej moci a správy“ obvodné národné výbory, vykonávajúce správu prináležiacu miestnym a okresným národným výborom. Národný výbor hlavného mesta Slovenska Bratislavy malo tvoriť minimálne 90 poslancov a minimálne počty poslancov obvodných národných výborov boli stanovené podľa počtu obyvateľov príslušného územného obvodu.²⁶ Predsedovi národného výboru hlavného mesta prislúchal titul primátor, pričom mal právo používať aj historické primátorské insígnie. Dvanásť až dvadsaťčlennú Radu Národného výboru hlavného mesta Slovenska Bratislavy tvorili z titulu funkcie primátor hlavného mesta Slovenska Bratislavy, jeho námestníci, tajomník národného výboru a ďalší volení členovia. Analogicky bolo upravené aj zloženie osem až pätnásťčlenných rád obvodných národných výborov, ktoré tvorili predseda, podpredsedovia, tajomník a ďalší volení členovia. V otázkach, ktoré neboli osobitne upravené týmto zákonom sa subsidiárne uplatňovali normy platné pre všetky národné výbory.

Vyššie spomínaným zákonom z roku 1971 sa zásadne zmenilo aj vnútorné administratívne usporiadanie mesta, ktoré kopírovalo trojstupňovú sústavu krajských, okresných a miestnych (resp. mestských) národných výborov. Územie Bratislavy (administratívne už na úrovni samostatného kraja, spravované národným výborom hlavného mesta Slovenskej socialistickej republiky) sa skladalo zo štyroch (neskôr od roku 1985 piatich) obvodov (administratívne na úrovni okresu), spravovaných obvodnými národnými výbormi. V rámci nich boli vyčlenené územia niektorých historických obcí (Podunajské Biskupice, Vrakuňa, Záhorská Bystrica, Devínska Nová Ves, Jarovce, Rusovce, Čunovo, Vajnory, Rača) autonómne spravované ich miestnymi národnými výbormi, pričom ostatné časti obvodov boli v priamej správe príslušného Obvodného národného výboru. Takýmto spôsobom bola po roku 1971 spravovaná aj Petržalka, no v roku 1985, sa stala základom nového samostatného obvodu Bratislava V.²⁷ Nové územnosprávne usporiadanie mesta zároveň zakotvilo presun viacerých obcí z okresu Bratislava – vidiek do územného obvodu národného výboru hlavného mesta a zároveň aj príľahlého mestského obvodu, čo znamenalo

²⁶ Malo ich tvoriť najmenej 25 poslancov v obvodoch do 1 500 obyvateľov, 30 poslancov v obvodoch do 5 000 obyvateľov, 40 poslancov v obvodoch do 10 000 obyvateľov, 60 poslancov v obvodoch do 20 000 obyvateľov a 80 poslancov v obvodoch nad 20 000 obyvateľov.

²⁷ Zákon č. 127/1985 Zb.

administratívne pripojenie k Bratislave (Podunajské Biskupice, Vrakuňa, Záhorská Bystrica, Devínska Nová Ves, Jarovce, Rusovce a Čunovo). Toto územné usporiadanie správy mesta pretrvalo až do pádu komunistického režimu v roku 1989.

Počas existencie československého štátu bolo postavenie Bratislavy predmetom viacerých správnych reforiem, ktoré boli dielom demokratických i nedemokratických režimov. Dokonca aj dnes, keď je hlavným mestom samostatného štátu, jej postavenie v krajskom systéme správy mnohí odborníci považujú za problematické a vedú sa diskusie o vhodnejšom modeli v rámci usporiadania vyšších územných celkov. Správa Bratislavy ako oficiálneho či neoficiálneho hlavného mesta Slovenska mala počas existencie Československa (resp. Česko-Slovenska) väčšinou osobitné postavenie, upravené špeciálnou legislatívou. Vo viacerých prípadoch bolo právne (i správne) postavenie (ne)oficiálneho centra Slovenska aj akýmsi symbolickým odrazom jeho postavenia v československom štáte.

LITERATÚRA:

Dejiny Bratislavy. Bratislava 1978.

DUBČEK, A. *Z pamäti. Nádej zomiera posledná*. Bratislava 1993.

KAPLAN, K. *Příprava Ústavy ČSR v letech 1946–1948. Soubor dokumentů*. Praha 1993.

PLEVA, J. *Bratislava na prelome rokov. Príspevok k jej dejinám v rokoch 1945–1948*. Bratislava 1966.

ZUBÁČKA, I. Vývin obecnej samosprávy na Slovensku v rokoch 1918–1938, so zameraním na pomery v Nitre. In: *Studia historica Nitriensia III.*, Nitra 1995.

Manželský zákon očami a praxou slovenského ľudu

JUDr. INGRID LANCZOVÁ, PhD.

Trnavská univerzita v Trnave, Právnická fakulta

Abstrakt: Autorka výskumom umeleckej literatúry a dobových mienkotvorných časopisov najmä určených pre ženy podáva stanovisko bežného ľudu na manželstvo v rokoch, ktoré znamenali najradikálnejší prerod tohto inštitútu na našom území začínajúc prijatím manželského zákona v roku 1894. V článku je možné vnímať tri roviny v chronologickom význame (– 1894, 1894 – a 1918 –) aj v obsahovom význame; prvá rovina je venovaná pozitívnej charakteristike ženy (v literatúre aj živote) pred rokom 1894 a názoru ľudu na prijatie manželského zákona v roku 1894, následne je predstavená pozitívna charakteristika ženy po roku 1894 a názor ľudu na civilný sobáš a rozvod (právny aj faktický zánik) manželstva a napokon pozitívna charakteristika ženy po roku 1918 a konfrontácia hľadiska na sobáš a rozvod s predchádzajúcim obdobím aj na základe zmenených požiadaviek na pozitívne atribúty žien, ktoré zaznievali v celej spoločnosti.

Kľúčové slová: Manželstvo; Ľud; Žena; Literatúra; Časopisy pre ženy; Civilný sobáš; Rozvod; Manželský zákon.

Abstract: The author, on the basis of contemporary literary works and magazines which formed the public opinion, demonstrates the perception of marriage by the commons since 1894, i.e. since the major reform of the national marriage law. The study can be divided into three parts, chronologically (– 1894, 1894 – a 1918 –) and according to the matter of fact; firstly it is possible to acquaint with the positive characteristics of the woman before 1894 (both in literature and life) and with the commons' perception of the Marriage Law adoption in 1894; secondly it is possible to acquaint with the positive characteristics of the woman after 1894 and with the commons' perception of the civil marriage and divorce as the major changes introduced by the Marriage Act and thirdly there is an insight into how all these issues, in mutual correlation, changed after 1918.

Keywords: Marriage; Commons; Woman; Literature; Influential Women's Magazines; Civil Marriage; Divorce; Marriage Law.

Prelomovým rokom pre vývoj rodinného práva na území Slovenska, pôvodne patriaceho do Uhorského kráľovstva, resp. Rakúsko-Uhorskej monarchie, sa stal rok 1894, keď panovník František Jozef sankcionoval **XXXI. zákonný článok o manželskom práve** (ďalej len „Manželský zákon“) vyhlásený v Zbierke krajinských zákonov 18. decembra 1894. Obsah jeho desiatich hláv,¹ resp. 150 paragrafov, ktoré sa stali účinné 1. októbra

¹ Zasnúbenie, manželské prekážky, vznik manželstva, neplatnosť manželstva, zánik manželstva, odluka (rozvod) od postele a stola, v cudzine uzavreté manželstvá

1895, priniesol kompletnú rekonštrukciu stáročia zaužívaného prístupu k manželským veciam a modernú perspektívu, dovtedy nevídanú vo viacerých európskych krajinách. Nové chápanie manželstva znamenalo esenciálnu zmenu s dosahom na vznik (obligatórny civilný sobáš), tak aj na zánik **manželstva, ktoré prestalo byť tzv. *matrimonium perpetuum***.²

Prijatie manželského zákona bolo politickým činom. Požiadavky týkajúce sa potreby sekularizácie manželského práva kontinuálne zaznievali od uhorských právnikov od roku 1868 a nemožno si ich nespájať s nacionalistickými snahami o samostatnosť uhorského národa. Cieľom bolo odstrániť partikulárny ráz uhorskej spoločnosti,³ čo bolo možné len podriadením manželských vecí pod správu štátu a čo následne dláždilo cestu národnej nezávislosti od katolíckych Habsburgovcov. Návrhy zaznievali od politikov ako J. Eötvös (1868), D. Irányi (1873, 1880, 1881), A. Trefort (1873), F. Deák (1873), I. Huszár (1873) či D. Szilágyi (1893), a to, že už ony samy mimoriadne silno rezonovali v širokej spoločnosti, ktorá sa nedomáhala zmien, lebo by to bolo proti jej náboženským pravidlám, možno dokladovať na úryvku prózy *Civilné manželstvo*.⁴

V dôvodovej správe už prijatého vládneho návrhu sa uverejnilo, že *manželstvo sa chápe ako morálne spoločenstvo, ochrana ktorého musí byť zabezpečená štátom, spôsobom rešpektujúcim autonómiu strán, a teda bez externého nátlaku*.⁵

Uzatváranie manželstva výlučne civilným spôsobom bolo následne zmiernené až po účinnosti tzv. manželskej novely, zákona č. 320/1919 Zb. z. a n., ktorý umožňoval platne uzavrieť sobáš aj cirkevným spôsobom.

Na nasledujúcich stranách sa zameriame na stanovisko ľudu na dve najzásadnejšie zmeny, ktoré manželský zákon priniesol, a to na civilný sobáš a možnosť rozvodu manželstva koncom 19. a začiatkom 20. storočia

a manželstvo cudzincov, trestné ustanovenia, spoločné ustanovenia, záverečné ustanovenia.

² ŠVECOVÁ, A. Kánonické manželstvo v Uhorsku na prahu modernej doby (všeobecný hmotnoprávny základ). In: *Revue církevního práva*, 2015, 62, 3, s. 24 a s. 39.

³ V Uhorsku existovalo osem konfesijných manželskoprávných systémov; rímskokatolícky, pravoslávny (najmä v Srbsku a Rumunsku), protestantský, sedmohradský reformovaný a evanjelický, unitarizmus, judaizmus a sedmohradský judaizmus, odlišujúcich sa v prípustnosti rozvodu, rozvodových dôvodoch, procesnom práve aj súdnej jurisdikcii. In: NAGY, A. *A házassági jog kodifikációi* (dizertačná práca). Miskolc: Miskolci Egyetem, 2012, s. 30.

⁴ „*Oneďlho dovolia civilné manželstvo... áno, takýto zákon príde...*“ (Dej veselohry zasadený do roku 1883). In: SOCHÁŇ, P. *Civilné manželstvo*. Turčiansky sv. Martin: Knihtlačiarstvo úč. sp., 1924, s. 27.

⁵ HERGER, E. The Introduction of Secular Divorce Law in Hungary, 1895 – 1918: Social and Legal Consequences for Women. In: *Journal on European History of Law*, 2012, 2, s. 138.

na podklade spoločenskej situácie a meniaceho sa postavenia ženy v nej ako zmeny, ktorá rezonovala naprieč spoločnosťou. Na rekonštrukciu nám poslúžia najmä mienkotvorné dobové časopisy a dobová národná literatúra v duchu Solženicynovho citátu:

~Literatúra je živou pamäťou národa.~

Pred rokom 1894 bola dobrá žena vykreslená ako mravná, čestná, skromná, pracovitá, veriac a verná žena z ľudu, ktorej láska mala byť naplnená v plodnom manželstve, v ktorom mala zotrvať po celý život.⁶ Typickými príkladmi sú napr. Marka v Šoltésovej poviedke *Na dedine* (1881),⁷ Hanka Čajková v Hviezdoslavovej *Hájkovej žene* (1884)⁸ či Viola

⁶ Referenciu na cirkevný sobáš a nerozlučiteľnosť manželstva pred rokom 1894 možno nájsť napr. v básni *Povedzže mi* (1865) od Petra Bellu-Horala:

*Povedzže mi, môj milenký, povedz,
či že je to pod hájikom oves?*

— Teraz je môj, a potom bude náš,
keď mi rúčku pred oltárom podáš.

...

*Povedzže mi, duša moja sladká,
jaká to tam v úbočí záhradka?*

— To je cmíter, — a v ňom keď pomreme,
v jednom hrobe spolu spať budeme.

Digitalizované dielo dostupné na: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1462/BellaHoral_Piesne-lubostne/1 [cit. 2018. 08. 13].

⁷ „A čo ťa do svojej smrti ľúbiť budem...“ „...Markina mravná, pevná myseľ musela nájsť u nej ocenenia. V duchu musela prisvedčiť Janovým slovám, že totiž čo Marka povie, to viac stojí, než čo iná urobí.“ In: ŠOLTÉSOVÁ, E. M. *Na dedine*. Digitalizované dielo dostupné na: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/201/Marothy-Soltesova_Na-dedine/1 [cit. 2018. 07. 27].

⁸ „...tu ona ho vše vyprevodí
na pokraj lesa — veľká práca:
tak ťažko sa s ním lúči, vracia...
... Pot sama stiera z jeho čela,
i vlasy zriadi. A keď už
ním všetko bolo, jak mať chcela,
izbené dvere otvorí —
Popredku, núka, aby muž —
len za ním ona, prečo? Nuž
po prvé to znak pokory;
po druhé: by snád' uzavrela
nadobro dvere, mniac, jak strela
že muž zas bzikne do hory.
Ináčež žena ona vážna
i stydná, voždy prácna, snažná...“

Podhradská vo Vansovej *Sirote Podhradských* (1889). Ak aj boli vyobrazené modernejšie, revolucionárskejšie ženy, ako napr. Adela Rybárička⁹ vo Vajanského *Suchej ratolesti* (1884), v žiadnom prípade sa tieto ich charakterové črty nedostávali do konfliktu s hlbokou mravnosťou. Mravnosť ženy vedela v očiach spoločnosti klesnúť veľmi rýchlo, napr. stačilo, aby sa žena vydala do inej dediny (uzavrela tzv. exogamné manželstvo) a *hneď mala menšiu cenu, veď prečo by odišla, keby ju doma chceli?*¹⁰ Netreba teda ani spomínať ženy ľahších mravov či také, ktoré porodili nemanželské dieťa. Dokonca aj ak sa žena rozviedla, hoci jej to dovoľovali predpisy evanjelickej cirkvi, spoločnosť ju najtvrdšie odsúdila, a to vyobrazením jej žobrajúceho dieťaťa, ktoré nemalo čo do úst vložiť kvôli nemravnosti jeho matky, a teda kvôli rozvodu. Tento obraz nám podáva literárne dielo Samuela Bodického *Žena dvoch mužov*.¹¹

Nie je preto prekvapujúce, že bežný ľud protestoval proti prijatiu manželského zákona, tak radikálne zasahujúceho do stáročia pretrvávajúcich tradícií. Prezentovaným oficiálnym argumentom katolíckych odporcov prijatia zákona bola, okrem náboženských otázok, *obava, že mladé zbožné dievčatá budú zvedené tvrdením, že po civilnom uzavretí manželstva bude vystrojený cirkevný sobáš, no ženách si to rozmyslí a žena bude donútená žiť s ním bez cirkevného požehnania a on bude môcť spravovať jej majetok. Ulice bývali preto preplnené obrovským množstvom katolíckych sedliakov oblečených v nedel-*

In: HVIEZDOSLAV, P. O. *Hájnikova žena*, IV. Digitalizované dielo dostupné na: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/18/Hviezdoslav_Hajnikova-zena/5 [cit. 2018. 07. 27].

⁹ *Pri ohni, obkolesená veselou mužskou spoločnosťou, stála Adela Rybárička, štíhla ako mladá jedlica, veselá a strojná. Fajčila tenunkú papirosku... bieda prinútila mladú devicu vydať sa za starého, nezdravého, no veľmi majetného Rybáryho, ktorý domotkal sa priamo od oltára do lôžka, no nie svadobného, lež smrteľného. Pravda, pol druhu roka žil ešte, verne opatrovaný mladou ženou. Hovorilo sa, že temer nevychádzala z izby, raziacej medicínami ani apatékou.* In: VAJANSKÝ, S. H. *Suchá ratoleť*. Digitalizované dielo dostupné na: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/219/Vajansky_Sucha-ratolet/7 [cit. 2018. 08. 05].

¹⁰ BOTÍKOVÁ, M., ŠVECOVÁ, S., JAKUBÍKOVÁ, K. *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava: Veda, 1997, s. 77.

¹¹ Dedinská poviedka opisuje život Marky Pršanovie, ktorá sa vydala pre vidinu lepšieho života, avšak jej chýbala láska a po odhalení jej pomeru bolo manželstvo rozvedené. Vstúpila do nového manželstva, v ktorom však zistila, že *človek z lásky nevyžije*. Odsúdenie sa vinie celým dielom, najbadaťnejšie je však v závere vykreslené na biednom Markinom dieťati, ktoré nemá čo jesť. „*Hrdá Marka Pršanovie,*“ odpovedá mi, zahryznúc do spodnej pery, čo u nej vyjadrovalo nečlú, „*veľmi dobre sa vydala, jaj, nemohla obstať, musel byť rozsobáš; u nás ani ináč nemôže byť. Vydala sa po druhý raz, pochvaľovala si, myslela, že jej budú z neba padať hotové koláče. Keď to nešlo, dobiedzala do muža, muž rozžialený chytil sa hrdla a nastal v dome hriech. Detí pribúdalo. Čím viac detí — vravia — tým viac požehnaní; tu bolo viac hriechu. Koniec všetkého bol, čo si videl.*“ In: BODICKÝ, S. *Žena dvoch mužov*. Slovenské pohľady, I, 1, 1881, s. 17 – 27.

ných šatách, s kňazmi a magnátmi stojacími na balkónoch, vyjadrujúcich nesúhlas s prijatím predmetného zákona.¹²

O tom, ako bežná žena z ľudu vnímala **prijatie manželského zákona v roku 1894** sa máme možnosť dozvedieť z prózy *O civilnom manželstve*, v ktorej rozprávač prezrádza nasledujúce: ... „Ale keď som sa domov pri-navrátil, mal som náramnú patáliu so ženou. Prišla mi plačúc a revúc z kostola a začala mi bez všetkej príčiny nadávať do pluhavcov, nehamblivcov, lotrov a Pán Boh vie akých planých a sprostých ľudí a to všetko len preto, že som vôtu dal také-mu ablegátovi, čo je za civilné manželstvo. Pán kaplán vraj vo veľmi peknej kázni otvoril ženám oči, čo sa ide s nimi robiť ako sa budú onedlho chlapi ženiť, že ich bude rychtár sobášiť na tri roky a potom si zas druhú môžu brať; že ma ona hneď nehá a ide radšej hneď naspäť k mame, ako by mala s takým oplanom ďalej žiť.“ V diele plačucu manželku upokojovala rehtorka, ktorá jej vysvetľovala pozitíva a potrebu prijatia tohto zákona, lebo je to už dávno i po druhých krajinách tak, a u nás je to ešte tým potrebnšie, že v našej vlasti je mnoho evanjelikov, kalvínov, starovercov, unitárov a židov a každý má iný manželský zákon a keď katolíčka chce ísť za luterána, alebo luteránka za pravoslávneho – kňazi tomu prekážky robia... K záveru diela zaznieva myšlienka: „Nemiešajme teda náboženstvo a vieru do politiky, tým menej lebo statočný a mravný človek ostáva vždy takým, či je rozsobáš dovolený či nie.“¹³

Bežný ľud sa s kritikou manželského zákona nestretával len v kostole, ale aj na stránkach novín. Napr. v Ľudových novinách okomentovali prijatie manželského zákona slovami: „...tu pristúpi všemohúci štát a hovorí: cirkev nemá nič do manželstva, nad manželstvom ja rozsudzujem. A kňaz, ktorý bez civilného manželstva požehná váš sňatok bude od 50 – 500 zl. pokutovaný... keď nás ženie pred matrikára, mnohokrát inoverca; keď mu je prošia kancelária ako kostol; proší frak ako štóla; proší stolík notárov ako oltár, tu so sebazaprením protestujeme proti tomu... Národy kultúrne svojimi novotami si kopú hroby.“¹⁴ Rovnaké noviny uverejnili tiež krátke oznámenie v sekcii „Novinky“ s posmešným nadpisom *Liberál* a charakterom výstrahy, v ktorom upozorňujú, že mužovi, ktorý sa kvôli inej žene rozviedol a vstúpil do nového manželstva bol odoprený cirkevný pohreb, čo malo nepochybne odstrašujúci účinok na nábožensky založený ľud.¹⁵

¹² The Civil Marriage Laws in Hungary. In: *The Tablet*, 1895, vol. 85, no. 2854, s. 102 – 103.

¹³ MUDRONČEK, J. *O civilnom manželstve*. Budapešť: Účast. spolok „Hazánk“, 1894, s. 7 – 8 a s. 27.

¹⁴ *Ľudové noviny*, IV, 45, 1900, s. 496 – 497.

¹⁵ V *Uníne* zomrel nedávno istý Sovík, ktorý ešte za života svojej zákonnej ženy žil s cudzou ženskou v cudzoložstve. Potom dal sa, po výjduťi cirkevno-politických zákonov, so ženou rozsobášiť a sobral sa civilne s tou, s ktorou žil doteraz v divom pomere. Rozumie sa, že nedostalo sa mu cirkevného pohrabu. Hľa, nech mu tá svetská paráda nahradí požehnanie

Ani **po roku 1894** sa neznížila dôležitosť vyššie spomenutých vlastností ľudovej ženy. Jej nositeľkami boli pozitívne literárne hrdinky – napr. Anna Drobnická v Šoltésovej *Popoluške* (1898),¹⁶ či Iva Zatková v *Žene* Ludmily Podjavorinskej (1910), a na základe periodickej tlače možno dokladovať, že rovnaké požiadavky sa kládli aj na ženy v reálnom živote.¹⁷ Hoci manželský zákon zaviedol obligatórny civilný sobáš, ten samotný u ľudí nevyvolával až také pohoršenie, jednak preto, že manželstvo bývalo uzatvárané aj „z rozumu“¹⁸ a jednak preto, že najmä vidiecky ľud ostal verný

a modlitbu! Ľudia dobrí, nezabývajte na zákony Božie a takéto príklady nech sú Vám výstrahou! In: *Ľudové noviny*, III, 50, 1899, s. 398.

¹⁶ „Ty si ona sama, tá Popoluška. Ako ňa poznám, vždy mi tá povest' prichodí na um.“ Pokrútila som hlavou. „Popoluška sa nevyrovnám, lebo —“ „Lebo Popoluška mala zlaté hviezdy tuším po šatách, a ty, ty máš živé hviezdy v očiach — vieš!“ ... Musel som to zakaždým vidieť, keď sa zaskveli v bledej tváričke, a vždy som si zopakoval: Čo je v nich...? Chápal som pomaly, že je tam čosi, čo fyziologicky sťažka dalo by sa vyložiť... Najprv som si odpovedal: „Myšlienky sú v nich“ — a to ma pritiahlo. Pozdejšie videl som v nich nielen myšlienky, lež aj city — to ma ohrialo. A napokon vo vzácných chvíľach videl som v nich celú tvoju dušu — ale vtedy už aj vedel som, že mi je súdené ľúbiť ňa...“ In: ŠOLTÉSOVÁ, E. M. *Popoluška*. Digitalizované dielo dostupné na: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/313/Marothy-Soltesova_Popoluska/1 [cit. 2018. 07. 27].

¹⁷ Napr. periodicky publikovanou súčasťou časopisu *Živena* boli citáty autoriek kníh pre ženy. Vyberáme z citátov Eleny Maróthy Šoltésovej: „Duchovne slabé a mravne zanedbané, svojej hodnosti nepovedomé ženské jakživ nemôžu byť držiteľkami mravnosti a Mravná čistota vedie k pravde, všetkému počínaniu ona dáva schopnosť života a trvania. Kto si ju osvoji s čistým srdcom, v úprimnosti duše, ten ide po ceste plnenia božského zákona. A božský zákon plniť je i navždy ostane najvyššou schopnosťou i najvyšším vyznačením človeka.“ Nechýbali však ani motivačné články, napr. „Ideálna žena“: „Ona je milá, láskavá, a tým i pekná, hoci niekedy tvár nemá súmernú. Muža priťahuje nie koketnosťou, ale jemným, milým, prirodzeným chovaním. Je múdra. Muž nájde vždy u nej porozumenie a príjemnú domácnosť, že miesto do hostinca pôjde radšej domov. Keď príde večer domov, vidí usmiate tváre. Je taktná. Keď pozoruje, že je zlej nálady, alebo že má starosti, nebude pýtať od neho peniaze na nový klobúk, ani mu nebude rozprávať, že slúžka zabila tanier. Je sporivá. Nemusí všetko mať, čo vidí vo výklade, alebo čo majú kamarátky bohatšie. Nerobí dlžoby, ani nevydáva z peňazí, určených pre domácnosť, na všakové maličkosti: puder, farby atď. Neklebetí, neohovára, nie je škodoradostná. Rada pomáha, kde treba. Je hrdá oproti cudzím mužom, k svojmu prítluká, nie zo slabosti, ale z vernosti. Nezná sebeckosť, ona je láska, tá večná, vždy kvitnúca, i keď hlavu sneh pokrýva. Stojí pri svojom mužovi v šťastí i nešťastí. Deti si neponechá slúžkam, sama sa s nimi trápi. Je srdcom rodiny, je jasným bodom, okolo ktorého sa krúti šťastný rodinný život. Je svetlom, ktorého lúče padajú d'aleko do života dospievajúceho človeka a chránia ho pred mravným pádom.“ „Žena sa má snažiť mužovi pobyt doma spríjemniť, má mu pomáhať polygamnú povahu premáhať. Žena má byť obetischopnou materou svojich detí, dobrým mužovým kamarátom...“ In: *Živena*, XXI-II, 7, 1933, s. 192 – 193. In: *Živena*, XIX, 6, 1929, s. 141. In: *Živena*, XIV, 7, 1924, s. 153.

¹⁸ „Po trojdňovom rozmyšľaní uzniesla som sa, že sa vydám za toho, ktorý ma radšej má. Aby to zvedela, zaumienila som si, že ich spravím žiarlivými... „Dedinský duel!“ tieskali rukami od radosti. — „Obaja žiarlia! — Ale, ale ktorýže ma vlastne radšej má?“ To nevedela

tradíciám až do polovice 20. storočia, čo možno demonštrovať na dlhodobu sa udržiavaných 90 percentách manželov, ktorí boli zosobášení civilne aj cirkevne,¹⁹ na zavedení fakultatívneho civilného sobáša, ktorý bol aj pre slovenské územie predstavený manželskou novelou (zákon č. 320/1919 Zb. z. a n.), ako aj na opise prvého uhorského civilného manželstva²⁰ či literárnej tvorbe.²¹ Podľa nej sa ľud sa spýtoval, prečo je nutný civilný sobáš,²² aj ho schvaľoval,²³ aj ho kritizoval (nedôvera voči panstvu, nedôvera voči

som dosiaľ. – „Musím vyhútať druhý spôsob!“ Pri večeri vidia tetku s obviazanou bradou – zuby ju boleli – prišla mi na um šťastná myšlienka, že sa spravím chorou.“ „Ja za teba ani nepôjdem, kým nebudeš aspoň vicišpánom.“ „...„Myslíš si, Elenka, že si ňu ten vezme z lásky? Horkýže! Tvojho otca peniaze sa mu páčia!“ „Keď hovoríme o pomere manželov, treba si uvedomiť i počiatok jeho: aké pohnútky svedú do do manželstva. Sú to: krásna duša, krásna tela a majetok.“ „Nuž pri uzavieraní manželstiev i u Nežidov malo by sa viac dbať na to hmotné zabezpečenie, lebo Sládkovičovo krásne, mladým srdciam tak čarovne znejúce: ~Moja chyžka úbohá s tebou mi bude chrám.~ život nemilosrdne zavracia.“ Ďalej napr. diela Ženský zákon (1900) či Statky Zmätky (1909) od J. G. Tajovského. In: TIMRAVA, B. S. *Za koho ísť...?* Bratislava: Tatran, 1975, 2. vydanie, s. 25, s. 27. In: SOCHÁŇ, P. *Sedliacka nevesta*. Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok v Turč. Sv. Martine, 1910, s. 6, s. 23. In: ČAJKA, J. M. *Psychologické obrysy rodiny*. Živena, XV, 7 – 8, 1925, s. 148. In: Miešaná beseda, otázky a odpovede. Živena, IX, 4, 1918, s. 62.

¹⁹ FARAGÓ, T. *Bevezetés a történeti demográfia*ba [online]. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 2011. [cit. 2018. 07. 17]. Dostupné na internete: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_tortenet_i_demografiaba/ch03.html#id510644

²⁰ Podľa dobovej tlače mala nevesta pri sobáši na radnici v ruke modlitebnú knižku; *Bolo príjemným prekvapením, keď vstúpila nevesta, v bielych hodvábnych šatoch, s myrto-vými kvetmi vo vlasoch a s bielym závojom, v rukách modlitebná knižka a obrovská kytica*. Išlo o dvadsaťštyri ročnú Annu Mezei, dcéru poslanca parlamentu a tridsaťjeden ročného Karola Krishabera, riaditeľa továrne. Matrikár Jozef Mátray po sobáši, ktorý trval asi desať minút, upozornil ženícha a nevestu, že uzavretím civilného sobáša si ešte nespĺnili svoje náboženské povinnosti, na čo sa manželský pár, po podpise do sobášnej knihy, odobral do kostola, kde bolo ich manželstvo požehnané a kde sa zmestilo viac hostí ako do úzkeho matričného úradu... In: *Az első polgári házasság Budapestben. Vasárnapi ujság*, 42, 40, 1895, s. 660.

²¹ „Zuzka prestala nahlas plakať a už len fíkala, kým pani rektorka rozprávala, že jej muž sa tak na civilné manželstvo nehnevá ako pán kaplán, lebo naši farníci sú dobrí kresťania a keď sa u pána slúžneho alebo pána vicišpána, alebo notára a či rychtára bez štempl'a a štôly vyslovia, pôjdu odtiaľ hneď do kostola a dostanú tam od pána farára sväté požehnanie a tak štôla ani farárovi ani rektorovi neodpadne.“ In: MUDRONČEK, J. *O civilnom manželstve*. Budapešť: Účast. spolok „Hazánk“, 1894, s. 8.

²² „Len očul zatíchla Zuzka a pýtala sa pani rektorky, že ak je to tak, načo ísť prv pred rychtára alebo slúžneho?“ In: MUDRONČEK, J. *O civilnom manželstve*. Budapešť: Účast. spolok „Hazánk“, 1894, s. 8.

²³ MUDRONČEK, J. *O civilnom manželstve*. Budapešť: Účast. spolok „Hazánk“, 1894, s. 7 – 8 a s. 27 alebo „Keď už v iných krajinách také zákony panujú, prečo by aj u nás ne-

morálnosti zákona, narušanie tradícií, dokonca antisemitizmus a pod.),²⁴ hoci nie z rovnakého dôvodu ako politici (napr. finančné zaťaženie štátu, politická propaganda)²⁵ či kritici reforiem (oslabenie formalizmu či predpoklad, že sobáš prebehne aj bez potrebných dokladov či urýchlene).²⁶ Kritika civilného sobáša sa však zďaleka nerovнала kritike rozvodov.

Zakotvenie rozvodu manželstva v právnej úprave súdobí právnici obhajovali ako výnimočnú situáciu, malo ísť o posledné riešenie, nadväzujúce na predchádzajúce pokusy o zachovanie manželstva, zriedkavý jav v živote bežného ľudu.²⁷ Sociológ Štefánek skonštatoval, že právny cit na dedine začiatkom 20. storočia bol výsledkom väčšinového názoru, a ten ergo nereflektoval politické úsilie, ale zakorenené tradície. *„Majetkové, rodinné, obecné právo atď. prešlo u sedliaka vo zvykové právo, aplikované na jeho hospodársky, rodinný a náboženský život a získalo akosi božie, t.j. statické, nezmeniteľné posvätenie. Človek musí mať schopnosť vžiť sa do duše sedliakovej, ktorý sa cíti súčasťou prírody a všetko posudzuje z hľadiska závislosti od vôle božej. Tak ako príroda neúprosne a raz navždy určuje podľa nezmeniteľných zákonov*

mohlo to tak byť?“ „A bude to pre celú krajinu prospešné.“ „Zákon je zákon. Proti zákonu nesvobodno sa búriť.“ In: SOCHÁŇ, P. Civilné manželstvo. Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačiarsky úč. sp., 1924, s. 37.

²⁴ *„Veď som už počul o tom zákone. Ale to je zákon len pre veľkých pánov, čo sa ženia len pre peniaze a nectia si svoju vieru. Tí nech si to robia, ale my sedliaci budeme sa držať, ako nám to naša viera nakladá.“ „Ale je to veru podivný zákon. To sa budú ľudia búriť proti nemu...“ „Ale ja len to hovorím, že tí páni to s nami dobre nemyslia. Ten zákon o civilnom manželstve sa mi nijako nepáči.“ „Hľa, tu to máme, kam sme my už prišli s tou našou slávnou svobodom! Židia...nám budú naše dcéry násilne brať.“ SOCHÁŇ, P. Civilné manželstvo. Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačiarsky úč. sp., 1924, s. 28 – 29, s. 37, s. 52, s. 70.*

²⁵ *„Za starých čias mládenec a panna – mladý zať a mladucha mali jeden kelčík, jednu cestu, jednu povinnosť, jedny ohlášky, jeden sobáš a jednu matriku. A dnes? Majú dve farchy, dve povinnosti. Pred matrikára ich ženie zákon, pred oltár svedomie. Ustanovíť sa musí ku kňazovi i matrikárovi, a tomuto prvej než tam tomu. Ísť do obecnej kancelárie i do chrámu Pána. Toto je ten nový a dobrý poriadok. Keď roku 1894 vynášali ministri tento zákon, verejne vyznávali, že to bude celkom zdarma; bo veď to nebude stránky nič štát. Minister pravosúdia osvedčil sa verejne, že civilný sobáš a matriky nebudú štát viac, než 80 000. A dnes? Málo im je 3 milióny zlatých. A toto len štát. A štát ktože je? Či je to úradník alebo minister? To sme my všetci spolu. Tedy stojí to naše vrecká, naše mozole a náš groš... Pozrite si len obecný praeliminár. A uvidíte tam položku: na vecné výdavky matrikára 100 zl. A čože sú to za divné veci? Nuž slúžka, kurivo, svetlo, pekné stoličky a iné veci, potrebné ku civilnému sobášu a matrikám...“ „Vtedy bude pravda, vtedy oľadárif bude zákon, len vtedy dobijete sa svojho práva, zničíte zákony z roku 1894. Svolajte so mnou: Sláva ľudovej strane!“ In: HLINKA, A. O cirkevno-politických zákonoch. Ľudové noviny, IV, 45, 1900, s. 496 – 497.*

²⁶ *Az első polgári házasság Budapestben. Vasárnapi ujság, 42, 40, 1895, s. 660.*

²⁷ *HERCZEGH, M. Magyar Házassági Jog. Budapest: Pallas Irodalmi És Nyomdai Részvénytársaság, 1896, s. 172 – 174 a HENNER, K. O uherském právu manželském. Praha: Alois Wiesner, 1904, s. 86.*

čas práce a odpočinku, orania, siatia, žatvy a storaké formy práce okolo dobytky, role, maštale, domu, tak si vedome alebo podvedome predstavuje i zákonitosť manželského života, výchovy detí, súkromné i obecné hospodárenie, cirkevné povinnosti.²⁸

Úryvky z mienkotvorných ženských časopisov,²⁹ ľudových novín odsudzujúcich škandalózne rozvody v zahraničí³⁰ či národnej literatúry dokladujú, že odporúčaným ideálom ostávalo naďalej nerozlučiteľné manželstvo;

Napr. Elena Maróthy Šoltésová: Popoluška (1898): „Čo nás d'alej (v manželstve) čaká? Zaiste nie samé dobré veci, ale i mnoho krušného, na to som pripravená. Ak príde, boh dá sily preniesť – len nech my jeden druhému zostaneme vždy tým, čím sme si dosiaľ.“, či Peter Bella Horal: Piesne ľúbostné, Píšťalka (1900): „i o tej ľúbosti, — ktorej konca není...“

Napriek manželským problémom nezvažovali únik z manželstva Tajovského Mamka Pôstková (1908) so synom a manželom alkoholikom a považačom či manželom alkoholikom bitá Katka Stoličkovie v Timravovej Hrdinoch (1918).

Hoci sa rozvody v spoločnosti pomaly etablovali (ako dokladuje aj úryvok zo Socháňovej Sedliackej nevesty, 1910:

Margita: „Áno, lebo chcem, aby si sa už rozsobáčil...Náš pomer sa viacej tajiť nedá...“

Imrich: „Ani sa nemusí.“

Margita: „No, ja sa radšej zastrelím, ako by som takú hanbu znášala.“

Imrich: „Á, tak?“

Margita: „Ja chcem a musím byť tvojou ženou!“³¹ či štatistické údaje,³² vy-

²⁸ ŠTEFÁNEK, A. Základy sociografie Slovenska. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení, 1944, s. 67.

²⁹ „Mnohí sú ešte neprestajne tej mienky, že v dnešnom modernom manželstve najmä v umožnených rozsobáchoch má spoločnosť dobrý liek proti nešťastným manželstvám. Nie je väčšieho klamu nad tento: vidieť v rozsobáši dobrý prostriedok, ktorým sa má liečiť pochybené, chorľavé manželstvo.“ In ADAMIK, R.: Kríza a boľasti terajšieho manželstva. Slovenská žena, II, 7 – 8, 1921, s. 78 – 79.

³⁰ „Od 15. rokov vo Francúzsku množia sa rozsobáše, ročne je prírast 300 – 400. Za jeden rok (1898) rozsobášilo sa vo Francúzsku vyše 7 000 párov!“ „Kanský časopis píše: V pondelok kývala šatkou istá tunajšia deva akémusi cudzincovi a v utorok oba slávili svadbu. V stredu ubila ho metlou a vo štvrtok on podal žalobu na rozsobáš. Len rýchle. Žijeme v dobe elektriny.“ In: Rozsobáše vo Francúzsku. Ľudové noviny, IV, 33, 1900, s. 369. In: Americká rýchlosť. Ľudové noviny, IV, 38, 1900, s. 421.

³¹ SOCHÁŇ, P. Sedliacka nevesta. Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok v Turč. Sv. Martine, 1910, s. 53.

³² Na území Slovenska to bolo až do 50. rokov 20. storočia dlhodobo do tisíc udalostí ročne. ŠPROCHA, B., MAJO, J. Storočie populačného vývoja Slovenska I.: demografické procesy. In: INFOSTAT – Výskumné demografické centrum, Centrum

kreslené boli naďalej v negatívnych súvislostiach. Aj v predmetnom diele sa nakoniec Margita zastrelila.³³

Spoločenská situácia sa začala meniť v dôsledku pokroku v humanitných vedách³⁴ aj technických vedách a s nimi súvisiacou ekonomikou³⁵ a osobitne v dôsledku prvej svetovej vojny a úspešného ukončenia národno-oslobodzujúceho zápasu.

Ženy ostali zmätené pod tlakom spoločnosti, ktorá na jednej strane vyžadovala, aby zachovávali staré tradície, ktoré im ale *neposkytovali v novom živote* („po prevrate“, t. j. po vzniku Československa³⁶) *bezpečného vodítka*,³⁷ na druhej strane sa od nich začala žiadať akási *čarodejná mnohostran-*

spoločenských a psychologických vied SAV, Univerzita Komenského v Bratislave. [online]. Bratislava: INFOSTAT – Výskumné demografické centrum, Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Univerzita Komenského v Bratislave, 2016, s. 43 a nasl. [cit. 2018. 08. 03]. Dostupné na internete: <http://www.infostat.sk/vdc/pdf/Storocie1.pdf>

³³ Tiež napr. v poviedke *Neverná žena*, označenej za humornú, bola skôr tragicky ako humorne vykreslená postava opusteného manžela do posledného okamihu ochotného odpustiť svojej manželke, ktorá od neho odišla a pod zámienkou choroby chcela vylákať peniaze na bály s milencom. In: *Neverná žena. Ludové noviny*, IV, 49, 1900, s. 536 – 537.

³⁴ Tomáš Garrigue Masaryk vo svojom diele *Otázka sociálna* už v roku 1898 hovorí, že došiel k oprávnenému úsudku, že je medzi mužom a ženou úplná rovnosť. Bližšie o postoji Masaryka k ženskej otázke In: T. G. Masaryk o rodine. *Živena*, XVI, 2, 1926, s. 32 – 33.

³⁵ Český novinár, básnik, kritik a prekladateľ Stanislav Kostka Neumann špecifikuje, ako presne pôsobila zmenená ekonomická aktivita rozkladne na manželstvo a rodinu. „A tak domáca činnosť ženy, ktorá bola činnosťou výkonnou, zmenila svoju povahu a stala sa maloobchodnou: spočíva v tom, aby žena čo najvýhodnejšie nakupovala.“ Rozkladne pôsobilo to, že veľkú časť výchovy detí prevzala obec a štát, ženy prestali chcieť pracovať ako slúžky, ale uprednostnili továrne a obchody, ďalej tiež izolovanosť v mestských obytných domoch, opustenie usadlého spôsobu života, starostlivosť o chorých zverená nemocniciam, oslabenie náboženstva, ktoré vyznáva patriarchálny koncept, rozvoj poisťovníctva, ktorý bol prejavom toho, že silnejúca spoločnosť preberá funkcie slabnúcej rodiny a pod. NEUMANN, S. K. *Dějiny ženy. Svazek čtvrtý Žena novodobá a moderní*. Praha: Melantrich, a.s., 1932, s. 363 – 371.

³⁶ Ako dôvodí Podjavorinská – predtým bol *feminizmus nám, Slovenkám, takrečeno zartvorenou knihou... U nás ženská otázka bola i mužskou otázkou a spolu otázkou národa. Jeho nepriaznivého politického položenia a jeho borby za existenciu. U nás ani muž nemal práva vzdelávať sa v svojom duchu, nebol prijímaný do úradov a volebné právo pre Slováka znamenalo zapredanie presvedčenia, nevoľníctvo, korupciu. V takomto položení národa dvíhať ženskú otázku ako osobitnú, bolo by bývalo drobením síl, tak prepotrebných v celku čeliť maďarizácii.* In: PODJAVORINSKÁ, L. Vývin ženskej otázky. *Živena*, XI, 4, 1921, s. 76.

³⁷ GÖLLNEROVÁ, A., ZIKMUNDOVÁ, J. *Žena novej doby: kniha pre výchovu demokratickej ženy*. Bratislava: Tatra, 1938.

nosť, priberajúca ešte vždy nových stránok, ktorá má nesmierne rozviť a vybrúsiť všetky ich duševné schopnosti, čo v nich ukryté driali. A nielen vybrúsiť, lež i prehľbiť ich, aby to nebol len povrchný ligot. A ku tomu i sama pôvodná, prirodzená úloha žien, ktorá tkvie v rodine a domácnosti, stáva sa mnohostrannejšou a spleťtejšou...³⁸ Získali volebné právo, konfrontované boli so zmenenou skladbou populácie,³⁹ začali sa vzdelávať, a nahrádzať mužov na uprázdnených pozíciách v dôsledku vojny, k čomu boli nabádané.⁴⁰ Ekonomická

³⁸ ŠOLTÉSOVÁ, E. M. „Slovenská žena.“ *Slovenská žena*, I, 1, 1920, s. 1.

³⁹ Čitateľka Živeny sa sťažovala redakcii takto: „Počula som v istej spoločnosti veľmi ohovárať také pani slamené vdovy, ktorých mužovia sú na vojne a ony doma medzitým uzavierajú priateľstvá s mužskými, dajú si dvoriť starým alebo vnove nadobudnutým priateľom, schádzajú sa s nimi doma i v spoločnosti a tvária sa vraj, akoby pri tom nebolo nič zlého, akoby všetko bolo v poriadku.“ Redakcia jej odpísala, že ideálne priateľstvo medzi mužom a ženou je ideálna pravda, ale život je reálny a že aj zmiešané priateľstvá v dôsledku vojny končia neverou – hriechom mužov a žien v rovnakej miere. In: Miešaná beseda. *Živena*, IX, 9, 1918, s. 142 – 143.

⁴⁰ Napr. „V dnešný čas i takéto večierky (v prospech Červeného kríža) ťažko je usporadovávať, lebo temer pri každom bode programu chýbia mužskí. S týmto nedostatkom počítajúc už samo zostavenie programu je značne krušnejšou úlohou, než v čase riadnom, treba prehľadať, prebádať, prečítať ešte viac všeličoho, kým sa nasháňajú zodpovedajúce veci. Avšak umnému taktu našich riaditeľiek a porozumejúcej ochote všetkých spoluúčinkujúcich podarilo sa premôcť i tieto mimoriadne ťažkosti...“ „Že sú moderné ženy, ktoré sa domohly výhod emancipácie, v istom spôsobe vzdelanejšie, než boli ich milé, prosté, po božom zákone žijúce pramatky, lebo sa im dostáva neporovnateľne viac školského, mnohým až vysokoškolského vzdelania, to je pravda. Sú i viac k samostatnosti vychovávané (i pre seba, nielen pre muža), zväčša i s odbornou prípravou k nejakému povolaniu...“ „Slovenky štátny prevrat postavil na prah moderného života, do nových pomerov. Povolania, ktoré predtým neboli prístupné ani mužským, iba ak na účet ich národného presvedčenia, núkaly sa temer slovenským ženám, lebo ved' bolo pracovníkov. A obdivuhodné je, ako chytré žily sa Slovenky do nových pomerov, ako chytré pochopili svoje nové povinnosti a úlohy, ktoré im nastaly s novým životom v novom, svobodnom štáte.“ „Počína sa všeobecne uznávať, že ženské spoluúčinkovanie pri spravovaní ľudského spoločenstva je nevyhnutné a musí časom napraviť krivé, z jednostrannosti samej mužskej správy pošlé pomery v ňom.“ „Dnešnej žene nestačí len láska, ona hľadá i prácu; prácu, ktorá by ju na jednu úroveň kládla s mužom...“ „Nič na svete nemôže muža tak napraviť, ako múdra žena...“ O vzdelávaní na dedine: „...v nedeľu po nešporných službách božích poschádzaly sa ku mne, no nie s prácou, lež s podelenými a naučenými úlohami. Niektoré rečnily básne, iné čítaly nahlas zo Živeny a Dennice zábavné a poučné veci a niekedy i noveliky. ...ku každej takejto schôdzke som sa prichystala k hospodárskej prednáške, niekedy som hovorila i o výchove a zo zdravotvedy...“ „Deva budúcnosti“ bol článok uverejnený v Živene v roku 1918, ktorý mierne satiricky opisoval, čo všetko sa od modernej ženy, nastupujúcej do zamestnania, očakáva (pekný vzhľad, vek pod päťdesiat rokov, odborné vedomosti, schopnosť s láskou vychovať tri malé deti, hudobné nadanie...). Objavovali sa však aj protichodné názory, t. j. aby slovenská žena zotrvala pri tradičnom mužsko-ženskom rozložení síl a rozdelení prác. Napr.: „...Žiadúce je, aby dievčence na miesto všetkých kurzov (a hľadania budúcnosti v zatvorených kanceláriách) radšej navštevovaly školy ruč-

aktivita žien začala meniť prioritnú funkciu rodiny, lebo ako sa zhodujú respondentky v etnologickom prieskume, *manželstvo bolo pre ženy v romantickej predstave naplnením lásky, no reálne išlo o vzájomné poskytovanie „služieb“, kde obe strany vedeli o svojich povinnostiach*,⁴¹ ktoré sa nepochybne od ekonomickej aktivity odvíjali. Aj v literatúre sa viac začínajú objavovať konvencie narušajúce emancipované ženské postavy (napr. Iľa – kráľovná v Timravovej *Ľapákovcoch*,⁴² tiež všeobecná referencia na ženy v 20. rokoch v Urbánkovom diele *Ó tie Ženy*⁴³ alebo Kompišovom diele *Pred svadbou*⁴⁴) či ženské postavy, ktoré mali propagovať ďalšie vlastnosti žien, ktorými

ných prác, školy priemyselné, hospodárske, gazdinské, atď. Aby sa venovali praktickému životu, a tam uplatňovali svoje umenie. Vláda by sa mala starať o to, aby také školy sa sriadili pre naše dievčence, ktoré by vyčerpali vrodenu nadanosť, zvláštnosť slovenských dievčat. Voja síce veľmi preriedila úrady, v ktorých toľko chlapov pracovalo – ale dievčencom dajme radšej iné práce – praktické práce...” In: Beseda Živeny. *Živena*, VIII, 1, 1917, s. 16. In: *Živena*, VIII, 4 – 6, 1917, s. 112. In: O živote a práci Slovincov. *Živena*, XIX, 10, 1929, s. 227. In: ŠOLTÉSOVÁ, E. M. „Slovenská žena.“ *Slovenská žena*, I, 1, 1920, s. 1. In GREGOROVÁ, H. *Ženy (Mužovi)*. Bratislava: Litera, 1946, 2. vydanie, s. 111. In: URBÁNEK, F.: *Ó, tie ženy!* (1925). Digitalizované dielo dostupné na: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/477/Urbanek_O-tie-zeny [cit. 2018. 08. 03]. In: Ako si krátíme čas na dedine. *Živena*, VIII, 2 – 3, 1917, s. 57 – 58. In: Deva budúcnosti. *Živena*, IX, 10 – 11, 1918, s. 176. In: SOBOLOVSKÝ, Š. *Výchova slovenských dievčienec. Slovenská žena*, I, 8 – 9, 1920, s. 79.

⁴¹ VRZGULOVÁ, M. Pozície a role žien v živnostníckych/podnikateľských rodinách zachytené v ich interpretáciách životných príbehov. In: BOTÍKOVÁ, M., HERZANOVÁ, L., BOBÁKOVÁ, M. (eds.) *Nerolnícka rodina na Slovensku*. Bratislava: PPA, 2007, s. 181.

⁴² Iľa bola vzdelanejšia než ostatné ženy v rodine, bola dedinskou babičkou, ktorá túžila po modernejšom, kultúrnejšom spôsobe života. „Naučba, majstruje a chce zrútiť staré obyčaje, odjakživa u Ľapákov zakorenene...Ha do školy tiež chodí na vzdelávateľné rozhovory.“ Je hrdá na svoje vzdelanie, sebavedomá a pokroková (napr. si odkladá svoj zárobok): „Preto, že som vyučená, že som vzdelaná, mne je len na chválu... Keď sa chytím, za pol dňa spravím toľko, ako ony všetky tri za celý...“ Rozhodne sa opustiť muža a pracovať u rehtorky, kým jej muž predsa neurobí po vôli, neopustí rodinu a nepostaví im nový dom – žltý, na odlíšenie sa od zvyšku dediny. In: TIMRAVA, SLANČÍKOVÁ, B. *Ľapákovci* (1914). Digitalizované dielo dostupné na: http://wiki.szb.eu/lib/exe/fetch.php?media=dudasova:timrava_tapakovci.pdf [cit. 2018. 08. 03].

⁴³ *Žena z teba i doma maškara spraví, keď pod címerom pantofle bude jej mopslika robiť.* In: URBÁNEK, F. *Ó, tie ženy!* (1925). Digitalizované dielo dostupné na: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/477/Urbanek_O-tie-zeny [cit. 2018. 08. 03].

⁴⁴ *Len farárove slová byly voľáke pichľavé. Hovoril, že v terajších moderných časoch je v manželstvách často rozopra o to, kto má byť hlavou rodiny, či žena či muž. Muž si myslí, hlava som ja, ja som študovanejší, mocnejší, ja som pánom. Žena hadom svedená drží sa za hlavu, namýšľa si, že je rozumnejšia, krajšia, pracovitejšia. Ale vraj ameň, hovorím vám, kde sa muž a žena hádajú o tom, ktorý z nich je hlavou, tam je nie hlavou ani on, ani ona, tam je hlavou tretí – diabol.* In: KOMPIŠ, P. *Pred svadbou* (1918). Digitalizované dielo dostupné na: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1569/Kompis_Pred-svadbou/1 [cit. 2018. 08. 03].

mali oplývať (napr. strach matky o národné povedomie svojho syna v Šoltésovej diele *Moje deti*⁴⁵), ba dokonca možno badať až feministické tendencie.

Aj v zásade anti-feministickom časopise *Živena* sa stretávame s pozitívnym vyjadrením sa na margo zahraničných žien, bojovníčok za ľudské práva: „Konečný cieľ kultúrneho vývoja... iste sa nám priblíži vstúpením ženských do verejného života.“⁴⁶

Zo spisovateliek, označených za feministické, možno spomenúť najmä Hanu Gregorovú, obhajkyňu emancipačných snáh žien, ktorá svoju prvotinu, zbierku krátkych próz s názvom *Ženy* (1912), uviedla slovami: „A je zvrchovaný čas, aby i na Slovensku zjavili sa typy nespokojných žien, aby prestala bojazlivá poslušnosť oproti mužom-pánom.“ Autorka zvyrazňuje potrebu emancipácie žien aj v poviedke *Prvá obeť* prostredníctvom hlavnej hrdinky Olgy Bielych či v ostrej kritike Lackovej dievčenského románu *Zahodené diamanty* („Pri Elenách, Olgách a Ivanoch je tu reč len o naivnom, sentimentálnom skláňaní hláv a pýrení líčiek.“), voči ktorej sa však ohradili napr. v časopise *Živena* so slovami, že ľud na dedine sa na realistické veci každý deň nahľadá a čítať chce „niečo krajšie“.⁴⁷

Feministické názory spočívali v povinnosti emancipácie žien, zabezpečenia ich rovnocennosti s mužmi, možnosti vzdelávania,⁴⁸ povinnosti žien venovať sa politickému životu a porozumenia národnej otázky, avšak po turbulentnej dekáde, kedy došlo v dôsledku prvej svetovej vojny k rýchlej zmene postavenia žien sa stretávame aj s výstrahou ženám, aby bola emancipácia racionálna a naozaj obmedzená len na vyššie spomenuté atribúty, resp. striedma, nie v neprospech rodinného života;

Článok v *Živene* z roku 1930 opisuje, ako sa *devy vydávajú zväčša zásadne hodne po dvadsiatom, i po tridsiatom roku i staršie...a ktorá sa i trochu včassejšie vydá, chce si ešte aspoň niekoľko rokov veselo žiť, chodiť s mužom alebo i bez*

⁴⁵ Dôjde teda na každého slovenského rodiča, ktorý sa odhodlá dať svojho syna do nepriateľských mu škôl, že prehutuje, skúma, dozvedá sa: kde, na ktorej strednej škole našej vlasti je slovenský študent, majúci smelosť priznať sa k svojej národnosti, najmenej pre to prenasledovaný? In: ŠOLTÉSOVÁ, E. M. *Moje deti* (1923/1924). Digitalizované dielo dostupné na: https://sk.wikipedia.org/wiki/Elena_Mar%C3%B3thy-%C5%A0olt%C3%A9sov%C3%A1 [cit. 2018. 08. 05].

⁴⁶ ŠIMKOVÁ, O. O živote a práci Slovieniek. *Živena*, XIX, 10, 1929, s. 229.

⁴⁷ Poznámky ku kritike Hany Gregorovej o románe Zory Zahodené diamanty. *Živena*, XVIII, 6 – 7, 1928, s. 162 – 164.

⁴⁸ Študovať na všetkých fakultách Budapeštianskej univerzity mohli ženy už v roku 1896, avšak ako zdôrazňuje Podjavorinská, v *Maďarii i feminizmus slúžil modle takzvanéj „magyar állameszme“* – myšlienky jednotnosti štátu. In: NEUMANN, S. K. *Dějiny ženy. Svazek čtvrtý Žena novodobá a moderní*. Praha: Melantrich, a.s., 1932, s. 434 a PODJAVORINSKÁ, L. Vývin ženskej otázky. *Živena*, XI, 4, 1921, s. 76.

neho, po vychádzkach, zábavách, v čom by jej prekážalo dieťa. Podľa autorky nie je všetko zlato, čo sa blyští a za záruku šťastia nepovažuje bezstarostné počínanie žien, ale taký život, aký odporúčal ženám už Sládkovič, podľa ktorého „víťazstvo ženy je obeť“ (manželovi, deťom, rodinnému ohnisku).⁴⁹

Tiež Ludmila Podjavorinská sa v Národných novinách vyjadrila, že: „Už aj Korint mal ženy emancipované, dôkladne filozofický vzdelané, ale neboli to ženy cnostné.“⁵⁰

V názore na manželstvo, hoci sa už aj v Živene stretávame s odvážnejšími prvkami (napr. vtip z roku 1918: *Matka k desaťročnej dcérečke, školáčke*: „Anča, či sa tá slečna učiteľka skutočne vydáva?“ „Ach,“ odpovedá Anča, „hovoria, že má rozum, že sa vari nevydá.“⁵¹; či citát: *Manželský raj – slz, bôľu taj*.⁵²), nemožno povedať, že by bola vážnosť či dôležitosť tohto inštitútu spochybňovaná. Počet sobášov po roku 1918 bol dokonca historicky najvyšší, a to dvojnásobne vyšší ako predchádzajúci priemer. Krivka rozvodovosti sa do päťdesiatych rokov tiež veľmi nemenila⁵³ a rozvod nebol odporúčaným konaním ani v odvážnych dielach Gregorovej. V poviedke *Svetlonos* síce vystupuje rozvedená žena, ktorej autorka vkladá do úst vetu: „Mravnejšie je rozísť sa, ako žiť s niekým, s kým si nezodpovedáme,“⁵⁴ na druhej strane však poviedku ukončuje slovami v prospech zachovania manželstva („Hoci si boli vedomí toho, že sa púšťajú do nového boja, nebáli sa, cítili sa silnejšími, bojovať ho nielen so sebou, ale i s pomermi. Rozchodom by sa nič nenapravilo a naprávať treba. Budovať.“)⁵⁵ V poviedke *Žiarlivý* poukazuje na bežnú realitu, a to, že nešťastná žena zostáva trpieť v manželstve („Roz-

⁴⁹ KRČMÉRY, O. Sila žien. *Živena*, XX, 1, 1930, s. 14, 16.

⁵⁰ JANCURA, V. Prvá slovenská feministka sa trápila v manželstve. [online]. *Pravda*, 2011. Dostupné na internete: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/169582-prva-slovenska-feministka-sa-trapila-v-manzelstve/> cit. 2018. 08. 13].

⁵¹ Drobnosti. *Živena*, IX, 8, 1918, príloha.

⁵² Zrnká. *Živena*, XII, 5, 1922, s. 87.

⁵³ Grafy dostupné In: ŠPROCHA, B., MAJO, J. Storočie populačného vývoja Slovenska I.: demografické procesy. In: *INFOSTAT – Výskumné demografické centrum, Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Univerzita Komenského v Bratislave*. [online]. Bratislava: INFOSTAT – Výskumné demografické centrum, Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Univerzita Komenského v Bratislave, 2016, s. 14 a 44 a nasl. [cit. 2018. 08. 13]. Dostupné na internete: <http://www.infostat.sk/vdc/pdf/Storocie1.pdf> In: SRB, V. *Obyvateľstvo Slovenska 1918 – 1938*. [online]. Bratislava: INFOSTAT, 2002, s. 13. [cit. 2018. 08. 13]. Dostupné na internete: <http://www.infostat.sk/vdc/pdf/slov1918.pdf>

⁵⁴ GREGOROVÁ, H. *Ženy. Sobrané spisy Hany Gregorovej sväzok 1*. Bratislava: Litera, 1946, s. 184.

⁵⁵ GREGOROVÁ, H. *Ženy. Sobrané spisy Hany Gregorovej sväzok 1*. Bratislava: Litera, 1946, s. 196.

sobáš zneuctuje ženu, a nikdy nie muža...“).⁵⁶ Rovnaký obraz podáva aj Margita Figuli v *Troch gaštanových koňoch* (1940), kde Magdaléna Maliariková zotrúva v manželstve s násilníckym neverným pijanom.

Aj z etnologických štúdií sa dozvedáme, že rozvod spoločnosť odsudzovala. Napr. podľa vyjadrenia Hrušovčanov: „*Dievka, ktorá v dedine mnohých vyplatila, viacerí sa u nej vystriedali, napokon si vzala ~takého rozvedenca~*“.⁵⁷

Záver

Na záver možno skonštatovať, že umelecká literatúra, literárne časopisy, resp. časopisy vedené literátmi poskytli veľmi čitateľný obraz spoločnosti a reálneho života manželského zákona v jej širokých vrstvách a považujeme ich za hodnotný zdroj informácií, ktoré pre právnych historikov skutočne môžu byť *živou pamäťou národa* aj o iných právnych predpisoch prijatých v minulosti. Poskytli nám o. i. informáciu o tom, že rok 1894 síce bol z hľadiska právneho najdôležitejším rokom v dejinách rodinnoprávnych (manželskoprávnych) vzťahov na našom území, avšak z hľadiska spoločenského nemožno konštatovať výraznú zmenu správania sa v manželských vzťahoch počas účinnosti manželského zákona u majority obyvateľstva. Výraznejšia bola zmena v postavení žien, ktorá bola razantná a prebehla v pomerne krátkom čase v dôsledku prvej svetovej vojny, industrializácie, súvisiacich zmenených ekonomických vzťahov a pod. Zdokladovali sme, že pozitívna charakteristika žien nielenže bola, ale do dnešného dňa v zásade zostáva nezmenená, len po roku 1918 sa stretávame s požiadavkami, aby sa ženy vzdelávali, aby pestovali a ctili národné povedomie, aby sa rozumeli verejnému životu, prípadne sa doň zapájali. V dobových mienkotvorných ženských časopisoch 30. rokov sme sa stretli s článkami, podľa ktorých chceli ženy vyzerieť mladšie, chudšie, zabávať sa, hľadať si uplatnenie mimo domácnosti, vydávať sa a stať sa matkami čoraz neskôr a dobová literatúra poukázala aj na zmenu mužsko-ženskej hierarchie v samotnom manželstve. Išlo teda o výraznú zmenu s budúcim vplyvom na manželstvo, ale v sledovanom období išlo len o izolovanú zmenu, ktorá však neprebehla v kontexte požiadavky na zmenu manželských vzťahov. Vážnosť sobáša nebola spochybňovaná a rozvod nebol odporúčaným konaním, naopak, vnímali ho negatívne aj pokrokoví spisovatelia (H. Gregorová). V literatúre 30. rokov sa napr. stretávame už

⁵⁶ GREGOROVÁ, H. *Ženy*. Bratislava: Litera, 1946, 2. vydanie, s. 43.

⁵⁷ BOTÍKOVÁ, M., ŠVECOVÁ, S., JAKUBÍKOVÁ, K. *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava: Veda, 1997, s. 73.

aj s oveľa nihilistickejším vyobrazením lásky (napr. Gejza Vámoš, *Atómy Boha*, 1928: „Ako dal človeku zuby a do nich kaz, končatiny a do nich reumatizmus, srdce a do neho chlopňovú vadu, oko a do neho slepotu, ucho, ktoré kde-kedy ohluchne, pátravý mozog, ktorý sa kde-kedy pomúti, celé ľudské, nešťastné, neodolné, biedne telo, ktoré dlávi tisíce mizérií, tak dal človeku ľúbošť a k nej pohlavné choroby.“), avšak ľud na dedine chcel, podľa redaktorky Živeny, čítať „limonádu“, veriť teda naďalej v tradície a ideály. Podľa štatistík sa počet 3,3 % manželstiev zaniknutých rozvodom v 20. rokoch zvýšil na 5,2 % v 30. rokoch, čo je minimálny vzrast pre ľudí žijúcich v tom období, avšak v porovnaní s predchádzajúcim obdobím išlo podľa IFOSTAT-u o vyše 60 % nárast a z globálneho hľadiska predstavovali začiatok v zásade kontinuálne stúpajúcej krivky rozvodovosti. Možno tak povedať, že zmeny v spoločnosti počas účinnosti manželského zákona prebiehali, avšak jednotlivo, častejšie v menšom mestskom prostredí, u neroľníkov, u intelektuálov, u bohatších a širšia vrstva spoločnosti bola naklonená tradičnému, v čo najväčšej možnej miere nemennému usporiadaniu vzťahov.

LITERATÚRA A PRAMENE:

- ADAMIK, R. Kríza a boľasti terajšieho manželstva. *Slovenská žena*, II, 7 – 8, 1921, s. 78 – 79.
- Az első polgári házasság Budapesten. *Vasárnapi ujság*, 42, 40, 1895, s. 660.
- BELLA-HORAL, P. *Piesne zďaleka a iné verše*. Liptovský sv. Mikuláš: F. Klimeš, 1925, 170 s.
- BODICKÝ, S. Žena dvoch mužov. *Slovenské pohľady*, I, 1, 1881, s. 17 – 27.
- BOTÍKOVÁ, M., HERZANOVÁ, L., BOBÁKOVÁ, M. (eds.) *Neroľnícka rodina na Slovensku*. Bratislava: PPA, 2007, 191 s. ISBN: 978-80-88926-35-1.
- BOTÍKOVÁ, M., ŠVECOVÁ, S., JAKUBÍKOVÁ, K. *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava: Veda, 1997, 242 s. ISBN: 80-224-0461-6.
- ČAJKA, J. M. Psychologické obrysy rodiny. *Živena*, XV, 7 – 8, 1925, s. 146 – 148.
- FARAGÓ, T. *Bevezetés a történeti demográfiába* [online]. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 2011. [cit. 2018. 07. 17]. Dostupné na internete: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/ch03.html#id510644
- GÖLLNEROVÁ, A., ZIKMUNDOVÁ, J. *Žena novej doby: kniha pre výchovu demokratickej ženy*. Bratislava: Tatra, 1938, 604 s.
- HENNER, K. *O uherském právu manželském*. Praha: Alois Wiesner, 1904, 99 s.
- HERCZEGH, M. *Magyar Házassági Jog*. Budapest: Pallas Irodalmi És Nyomdai Részvénytársaság, 1896, 284 s.
- HERGER, E. The Introduction of Secular Divorce Law in Hungary, 1895 – 1918: Social and Legal Consequences for Women. In: *Journal on European History of Law*, 2012, 2, s. 138 – 148. ISSN 2042-6402.
- HLINKA, A. O cirkevno-politických zákonoch. *Ľudové noviny*, IV, 45, 1900, s. 496 – 497.

- HVIEZDOSLAV, P. O. *Hájnikova žena*, IV. Digitalizované dielo dostupné na: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/18/Hviezdoslav_Hajnikova-zena/5 [cit. 2018. 07. 27].
- JANCURA, V. Prvá slovenská feministka sa trápila v manželstve. [online]. *Pravda*, 2011. Dostupné na internete: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/169582-prva-slovenska-feministka-sa-trapila-v-manzelstve/> cit. 2018. 08. 13].
- KOMPIŠ, P. *Slovenské rozprávky*. Píerov: Tlačiarenská a vydavateľská spoločnosť, 1918, 229 s.
- KRČMÉRY, O. Sila žien. *Živena*, XX, 1, 1930, s. 13 – 16.
- Ludové noviny*, IV, 33, 1900.
- Ludové noviny*, IV, 38, 1900.
- Ludové noviny*, IV, 45, 1900.
- Ludové noviny*, IV, 49, 1900.
- LACLAVÍKOVÁ, M. *Formovanie úpravy majetkových vzťahov medzi manželmi (od vzniku uhorského štátu do prvej československej kodifikácie rodinného práva)*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2010, 321 s. ISBN 978-80-224-1142-4.
- MOSNÝ, P., LACLAVÍKOVÁ, M. *Dejiny štátu a práva na území Slovenska II. (1848 – 1948)*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku – Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014. ISBN 978-83-7490-761-3.
- MUDRONČEK, J. *O civilnom manželstve*. Budapešť: Účasť. spolok „Hazánk“, 1894.
- NAGY, A. *A házassági jog kodifikációi*. Miskolc: Miskolci Egyetem, 2012, 274 s.
- NEUMANN, S. K. *Dějiny ženy. Svazek čtvrtý Žena novodobá a moderní*. Praha: Melantrich, a. s., 1932, 512 s.
- PODJAVORINSKÁ, L. Vývin ženskej otázky. *Živena*, XI, 4, 1921, s. 76 – 77.
- SOBOLOVSKÝ, Š. Výchova slovenských dievčienec. *Slovenská žena*, I, 8 – 9, 1920, s. 79.
- SOCHÁŇ, P. *Civilné manželstvo*. Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačiarsky úč. sp., 1924, 74 s.
- SOCHÁŇ, P. *Sedliacka nevesta*. Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok v Turč. Sv. Martine, 1910, 91 s.
- SRB, V. *Obyvateľstvo Slovenska 1918 – 1938*. [online]. Bratislava: INFOSTAT, 2002, s. 13. [cit. 2018. 08. 13]. Dostupné na internete: <http://www.infostat.sk/vdc/pdf/slov1918.pdf>
- ŠIMKOVÁ, O. O živote a práci Sloveniek. *Živena*, XIX, 10, 1929, s. 227 – 229.
- ŠOLTÉSOVÁ, E. M. *Moje deti (1923/1924)*. Digitalizované dielo dostupné na: https://sk.wikipedia.org/wiki/Elena_Mar%C3%B3thy-%C5%A0olt%C3%A9sov%C3%A1 [cit. 2018. 08. 05].
- ŠOLTÉSOVÁ, E. M. *Na dedine*. Digitalizované dielo dostupné na: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/201/Marothy-Soltesova_Na-dedine/1 [cit. 2018. 07. 27].
- ŠOLTÉSOVÁ, E. M. „Slovenská žena.“ *Slovenská žena*, I, 1, 1920, s. 1.
- ŠPROCHA, B., MAJO, J. Storočie populačného vývoja Slovenska I.: demografické procesy. In: *INFOSTAT – Výskumné demografické centrum, Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Univerzita Komenského v Bratislave*. [online]. Bratislava: INFOSTAT – Výskumné demografické centrum, Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Univerzita Komenského v Bratislave, 2016, s. 43 a nasl. [cit. 2018. 08. 10]. Dostupné na internete: <http://www.infostat.sk/vdc/pdf/Storocie1.pdf>
- ŠTEFÁNEK, A. *Základy sociografie Slovenska*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení, 1944, 440 s.
- ŠVECOVÁ, A. Kánonické manželstvo v Uhorsku na prahu modernej doby (všeobecný hmotnoprávny základ). In: *Revue církevního práva*, 2015, 62, 3, s. 23 – 45. ISSN 1211-1635.

- TIMRAVA, B. S.: *Za koho ísť?*...Bratislava: Tatran, 1975, 2. Vydanie, 747 s.
- TIMRAVA, SLANČÍKOVÁ, B. *Ťapákovci* (1914). Digitalizované dielo dostupné na: http://wiki.szsbb.eu/lib/exe/fetch.php?media=dudasova:timrava_tapakovci.pdf [cit. 2018. 08. 03].
- The Civil Marriage Laws in Hungary. In: *The Tablet*, 1895, vol. 85, no. 2854, s. 102 – 103.
- URBÁNEK, F. *Ó, tie ženy! Sólové výstupy a scény*. Trnava: Fr. Urbánek a spol, 1925, 140 s.
- VAJANSKÝ, S. H. *Suchá ratolesť*. Digitalizované dielo dostupné na: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/219/Vajansky_Sucha-ratolest/7 [cit. 2018. 08. 05].
- Živena*, VIII, 1, 1917.
- Živena*, VIII, 2 – 3, 1917.
- Živena*, VIII, 4 – 6, 1917.
- Živena*, IX, 4, 1918.
- Živena*, IX, 8, 1918.
- Živena*, IX, 9, 1918.
- Živena*, IX, 10 – 11, 1918.
- Živena*, XII, 5, 1922.
- Živena*, XIV, 7, 1924.
- Živena*, XVI, 2, 1926.
- Živena*, XIX, 10, 1929.

Komunikačné hry v práve¹

JUDr. Mgr. ŠTEFAN SISKOVÍČ, PhD.

Trnavská univerzita v Trnave, Právnická fakulta

Abstrakt: V predložennom článku sa snažím analyzovať problematiku komunikačných hier v práve. Právne texty sú plné neurčitých – významovo otvorených slov, ktoré môžu v komplikovaných situáciách spôsobovať nedorozumenia medzi zúčastnenými stranami právneho úkonu. Teória komunikačných hier nám umožňuje porozumieť akým spôsobom tieto rozdiely v porozumení odstraňujeme.

Kľúčové slová: Teória hier, úroveň komunikácie, význam, právny text

Abstract: In the presented article I am trying to analyze the issue of communication games in Law. The legal texts are full of uncertain – open words, which may in complicated situations cause confusion between the parties involved in the legal act. The theory of communication games allows us to understand how we remove these differences in understanding.

Keywords: game theory, level of communication, meaning, legal text.

Úvod

Problematika komunikačných hier sa môže pre bežného právnikta zdať úplne odtrhnutá od právneho života. V prvom rade by im pravdepodobne prekážalo slovo hra. V práve väčšinou všetko berieme vážne. Právne problémy sú často plné dlhotrvajúcich medziľudských sporov a tragédií. Urobiť z komunikácie, ktorá medzi sporovými stranami a ich právnymi zástupcami nepochybne prebieha, hru, by bolo možno pre emocionálne zúčastnených na spore nevhodné. Pod slovom hra si väčšinou predstavujeme dieťa, pre ktoré je hra prirodzená. V druhej polovici dvadsiateho storočia sa však teória hier ako vysvetlenie sociálneho správania jednotlivcov aj celých komunít a národov stala dominantnou, za jej aplikácie sa napríklad v ekonómii prideliovali Nobelove ceny. Slovo hra preto v sebe skrýva omnoho širší rozmer, ako sa na prvý pohľad zdá.

Okolo slova hra sa vytvorila robustná teória, ktorá sa venuje štúdiu a analýze strategického racionálneho správania jednotlivcov a ich vzájomnej interakcie v spoločenskom prostredí.² Jej hlavným predmetom je

¹ Tento článok bol vypracovaný v rámci projektu APVV-17-0056 s názvom „Ústava liberálno-demokratického štátu a radikalizácia politickej kultúry.“

² DÉMUTH, A. 2013. *Teória hier*. Trnava: Vydavateľstvo Trnavskej univerzity v Trnave, s. 12. ISBN 978-80-8082-580-5.

skúmanie „spôsobov, ktorými strategické interakcie medzi subjektmi produkujú výsledky vzhľadom na preferencie alebo úžitok týchto činiteľov“.³ V rámci teórie hier sa postupne vyvinuli viaceré matematické modely, ktoré popisujú spoluprácu medzi inteligentnými racionálnymi rozhodujúcimi sa subjektmi. Inými slovami teória hier sa snaží správanie jednotlivcov vysvetliť pomocou exaktných metód, tak aby sme porozumeli dôvodom, ako rozhodnutia vzájomne interagujúcich bytostí ovplyvnia stav jedného alebo druhého.⁴ Cieľom teórie hier sa preto stalo „porozumenie, vysvetlenie a predvídanie výsledkov možnej interakcie jedinca so svojím prostredím, a to všade tam, kde predpokladáme, že intencia konania jednotlivca môže byť modifikovaná racionálnym správaním iného jednotlivca či prostredia, ktorého prejavy sú tiež racionálne a modelovo vypočítateľné“.⁵

Komunikačné hry sú jedným z typov interakcie jednotlivcov (hry), v rámci ktorej sa komunikujúci snažia porozumieť druhému, čo má „na mysli“ a zosúladiť tak vzájomnú spoluprácu. Ústredným problémom sa pri tomto type hry stáva význam. Vo väčšine odbornej literatúry sa dočítame, že význam je to, čo sa slovom mieni, resp. že význam je informácia, ktorú chce odosielateľ v rámci komunikácie odovzdať prijímateľovi, pričom táto informácia je vždy do určitej miery závislá od kontextu.⁶ V kognitívnej sémantike sa môžeme stretnúť s odlišnou definíciou. Význam je vnímaný ako mentálna konštrukcia používaná v komunite používateľov, pričom tento systém má znaky equilibria.⁷ Čo ale uvedená definícia⁸ znamená? V prvom rade je zrejmé, že význam je determinovaný tým, čo je v hlavách jednotlivých členov jazykovej komunity. Každý z nás si počas života vytvára vlastné konceptuálne priestory. To však neznamená, že keď sa títo členovia zmenia, napríklad zomrú a narodia sa noví, zmení sa aj samotný význam. Naša bežná skúsenosť nám hovorí, že významy zostávajú relatívne stabilné. Dôvodom je equilibrium – fixný bod význa-

³ ROSS, D. Game Theory. In: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*; dostupné online: <http://plato.stanford.edu/entries/game-theory/>; Part 1: Philosophical and Historical Motivation, navštívené dňa 30.9.2018

⁴ MYERSON, R. B. 1991. *Game Theory: Analysis of Conflict*. Harvard University Press 1991, Chapt. 1: Decision – theoretic foundation, s. 1.

⁵ DÉMUTH, A. 2013. *Teória hier*. Trnava: Vydavateľstvo Trnavskej univerzity v Trnave, s. 12. ISBN 978-80-8082-580-5.

⁶ SANCHEZ, N. 2012. Communication Process. In: *New Jersey Institute of Technology*. Retrieved 2012. Dostupné online: (<http://web.njit.edu/~lipuma/352comproc/comproc.htm>. 2000), navštívené dňa 16. 8. 2018.

⁷ Equilibrium je vlastnosť systému, kde sú všetky súťažiacie záujmy v rovnováhe. Ottov náučný slovník.

⁸ S uvedenou definíciou pracuje aj Gärdenfors. Pozri k tomu: GÄRDENFORS, P. 2013. *Geometry of Meaning, Semantics Based on Conceptual Spaces*. The MIT Press. ISBN 978-0262533751

mu, ktorý vzniká ako výsledok komunikačných hier. Ten je v zásade nezávislý od jednotlivých členov jazykovej komunity. V extrémnom prípade by k jeho zániku došlo za okolností, ak by zomreli všetci členovia jazykovej komunity a zanikla by celá ich materiálna kultúra, čím by sa význam vytratil, pretože by sa stratila možnosť jeho sprostredkovania s ostatnými. Zásluhou fixného bodu významu môžu noví členovia jazykovej komunity prijať vzájomne používaný význam – obsah nejakého slova. V tomto zmysle sa význam stáva nezávislým od mozgov jeho konkrétnych nositeľov.⁹ Dokonca sa z testov umelej inteligencie dozvedáme, že čím viac subjektov sa zúčastňuje na komunikácii o vonkajšom svete, tým môžeme pozorovať silnejšie približovanie významov používaných slov.¹⁰ Dosiahnutie equilibria, resp. porozumenia je jednoduché, ak komunikácia prebieha o veciach okolo nás v našom prirodzenom prostredí. Ako však testovať stret myslí a porozumenie, ak diskutujeme o neexistujúcich veciach, ako je napríklad spravodlivosť? Aj keď diskutujúci dostane od druhého spätnú väzbu signalizujúcu, že porozumel, nemôže si byť istý, či sa ich mysle naozaj stretli. Neexistuje spôsob či metóda, ktorými by sme boli schopní overiť, či diskutujúci majú na mysli „tie isté veci“. Musia sa uspokojiť s tým, že si navzájom rozumejú. Teória komunikačných hier však nepočíta s overovaním. Je založená na konštrukcii významu v myšliach ľudí a spôsobom, ako ich navzájom koordinujú pomocou komunikačných hier.

Význam ako stret myslí

Význam ako stret myslí nie je novým konceptom. Už v minulosti sa v prvom rade vyhranil voči tradičným teóriám, ktoré boli postavené na presvedčení, že rozprávanie a počúvanie sú dve oddelené činnosti. Podľa Clarka by sme ich však mali vnímať ako navzájom prepojené konania.¹¹ Prvotnú teóriu významu ako stretu myslí formuloval už Mead.¹² Význam sa pre neho odhaľuje v situáciách, keď sa gestá jedného organizmu a jeho následné správanie ukážu inému organizmu, pričom vedú k jeho výsled-

⁹ GÄRDENFORS, P. 2013. *Geometry of Meaning, Semantics Based on Conceptual Spaces*. The MIT Press. ISBN 978-0262533751.

¹⁰ Ako príklad porovnaj, HURFORD, J. 1999. The evolution of language and languages. In: DUNBAR, KNIGHT, R. C., POWER, C. (Eds.) *The Evolution of Culture*. Edinburgh: Edinburgh University Press. ISBN 978-0813527314.

¹¹ CLARK, H. 1996. *Using Language*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 19. ISBN 9780521567459.

¹² MEAD, G. H. 1934. *Mind, Self, and Society*. Chicago: IL University of Chicago Press, kapitola 5. ISBN 978-0226112732.

nému správaniu.¹³ Mead pritom používa slovo *gesto* vo veľmi všeobecnom význame. S podobným prístupom, hoci viac sémanticky orientovaným, sa môžeme stretnúť aj pri Larssonovi, ktorý tvrdí, že ontologický status významu je intersubjektívny. Nie je ani objektívny, pretože nie je závislý výlučne od sveta okolo nás (objektov), ani subjektívny, pretože nepatrí len do súkromnej sféry jednotlivca.

Intersubjektivita významu núti jednotlivých účastníkov komunikácie, aby smerovali k určitému stabilnému fixnému bodu (*fixpoint*). Ten predstavuje akési *equilibrium*, keď moja predstava toho, čo chcem povedať môjmu partnerovi v diskusii, súhlasí s mojím porozumením toho, čo mi zamýšľa povedať on. Platí to aj opačne. Takáto vzájomná pozornosť pritom nevyžaduje, aby diskutujúci vstúpili do subjektívnych svetov svojho partnera v diskusii a zároveň je príkladom vytvorenia stabilného pevného bodu komunikácie.¹⁴ Ak na komunikáciu pozeráme ako na proces, v ktorom mentálne stavy jednej osoby ovplyvňujú mentálne stavy druhej, tak potom „stret myslí“ bude stavom, keď sa obidve osoby ocitnú v situácii kompatibilných „stavov myslí“, ktoré si nevyžadujú ďalšie vyjasňovanie.¹⁵ Niečo podobné, ako keď sa dvaja obchodníci dohodnú na kúpnej cene, predmete kúpy a ostatných náležitostiach kúpnej zmluvy, čím dosiahnu bod, v ktorom veria, že pochopili, čo je predmetom kúpnej zmluvy. Hoci nemusia mať v skutočnosti úplne tú istú predstavu o obsahu kúpnej zmluvy a jednotlivé ustanovenia a podmienky môžu interpretovať odlišne. V okamihu uzatvorenia kúpnej zmluvy však vzhľadom na samotné znenie kúpnej zmluvy a kontext dospejú k presvedčeniu, že sa na jej obsahu vzájomne dohodli a porozumeli mu. Táto všade prítomnosť súhlasu v konverzácii demonštruje dôležitosť vzájomného „stretu myslí“ v každodennej komunikácii. Zároveň je však kompatibilná s našou bežnou skúsenosťou, že nemáme spoločné významy slov, resp. v gardenforsovom jazyku konceptuálne priestory.

Gardenforsov prístup čerpá inšpiráciu z teórie komunikačných hier, ktoré popísali a analyzovali Lewis a Stalnaker, ako aj mnohí ďalší.¹⁶ Cie-

¹³ MEAD, G. H. 1934. *Mind, Self, and Society*. Chicago: IL University of Chicago Press, s. 75 – 76. ISBN 978-0226112732.

¹⁴ GÄRDENFORS, P. 2013. *Geometry of Meaning, Semantics Based on Conceptual Spaces*. The MIT Press, kapitola 5. ISBN 978-0262533751.

¹⁵ Podľa štúdií, ktoré prezentoval Hasson, je možné u dvoch ľudí, ktorí komunikujú, detekovať spájanie mozgov. Jeho záver je postavený na tvrdení, že „spojené mozgy“ sú schopné vytvoriť nový fenomén, ktorý zahŕňa verbálnu aj neverbálnu komunikáciu, ako aj interpersonálne sociálne vzťahy a inštitúcie, ktoré nie sú schopné vytvoriť druhy, ktorým chýba schopnosť spájania mozgov. Tamže, s. 120.

¹⁶ Pozri k tomu bližšie LEWIS, D. K. 1979. Scorekeeping in a language game. In: *Journal of Philosophical Logic*, Vol. 8, s. 339 – 359. ISSN 1573-0433; STALNAKER, R. 1978.

Tom viacerých štúdií v rámci komunikačných hier bolo poukázať, ako u rôznych jednotlivcov dochádza k tvorbe významu a aké má vlastnosti. Komunikácia pritom plnila úlohu média, pomocou ktorého si jednotliví zúčastnení navzájom vymieňali informácie, a mala preto povahu ťahov v hre. Pomocou komunikačných hier bolo možné zobraziť nielen skutočnosť, že hráči mali odlišné záujmy či preferencie, mali dokonca aj odlišné predstavy o sémantických svetoch svojich spoluhráčov.

Gärdenfors si uvedomil, že v rámci komunikačných hier prebiehajú tri úrovne komunikácie a úroveň 0 – tzv. praxe. Vždy keď partneri v spolupracujúcej skupine vykonávali svoje úlohy, tak ako sa očakávalo, nebolo potrebné vyjasňovanie ani spresňovanie. „Očividné ide bez rozprávania.“¹⁷ V týchto prípadoch sa spolupráca vykonáva práve na spomínanej úrovni 0 – na úrovni praxe, ktorá sa podobá na problematiku *soft cases*. Naše správanie a rozhodovanie sa konať v súlade s právom je spojená s naším porozumením obsahu právnych textov, ktoré sa na konkrétny prípad vzťahujú. Jednoduchým príkladom je organizácia svetelnej križovatky. Červená znamená v našej právnej kultúre pre chodcov príkaz stáť, zelená naopak zodpovedá právu prechodu. Predpokladajme tiež, že svetelné križovatky sú inštalované na miestach s problematickou premávkou. V bežnej dopravnej situácii počas dopravnej špičky je vysoko pravdepodobné, že sa chodec bude automaticky riadiť vyššie spomenutými pravidlami, keď bude chcieť bezpečne prejsť križovatkou. Mohli by sme povedať, že ide o klasický *soft case*. Príkaz stáť na červenú je pre chodca za bežnej dopravnej špičky neproblematiký. Komunikácia, ktorou by chodec spresňoval obsah príkazu, nie je potrebná. Význam je v takýchto prípadoch až automaticky, bez ďalších otázok prijímaný. Mohli by sme preto povedať, že úroveň 0 – tzv. prax v rámci komunikačných hier z prostredia teórie hier, je v zásade totožná s tradičným chápaním jednoduchých prípadov aplikácie práva – tzv. *soft cases*.

Komunikácia na verbálnej úrovni sa objavuje až vtedy, keď je nevyhnutná korekcia alebo dodatočná inštrukcia. Základná úroveň jazyka teda slúži na zlepšenie koordinácie činností (úroveň 1). Ak je však príkaz nejasný alebo si jednotliví zúčastnení nerozumejú, pretože si pod príkazom predstavujú každý niečo iné, musia si obsah príkazu vyjasniť; „skoordinovali svoje vnútorné svety“ (úroveň 2).¹⁸ Na poslednej úrovni 3 sa nachádza

Assertion. Syntax and Semantics. In: *Syntax and Semantics 9: Pragmatics*. New York: Academic Press, s. 315 – 332. ISBN 978-0126135091.

¹⁷ GÄRDENFORS, P. 2013. *Geometry of Meaning, Semantics Based on Conceptual Spaces*. The MIT Press. ISBN 978-0262533751.

¹⁸ GÄRDENFORS, P. 2013. *Geometry of Meaning, Semantics Based on Conceptual Spaces*. The MIT Press. ISBN 978-0262533751.

komunikácia, ktorej účelom je koordinácia významov s cieľom dospieť k dostatočnej zhode. Nasledujúci príklad, ktorým je možné znázorniť a presnejšie vystihnúť, ako konkrétne prebieha komunikácia na uvedeních úrovniach, je založený na chybách, ktoré sa môžu v rámci spolupráce objaviť.

„Osoba A, ktorá má problémy s alkoholom, žiada od osoby B, aby jej priniesla nejakú vodu. Osoba B donesie vodku.“¹⁹

Chyby, ktoré mohli nastať, sú buď:

- na úrovni 1 – osoba B počula namiesto vody vodku
- na úrovni 2 – osoba B nemá v úmysle piť vodu, ale alkohol, a preto nerešpektuje vôľu osoby A
- na úrovni 3 – osoba B si myslela, že osoba A má pod vodou na mysli svoj bežný denný nápoj.²⁰

Gardenfors jednotlivé typy koordinácie zobrazuje v nasledujúcej tabuľke, ktorá obsahuje rozdelenie medzi ľudským konaním a tromi levelmi komunikácie, ktoré sa objavujú, ak nie je zrejmé, ako má kooperácia medzi zúčastnenými stranami prebiehať.

Úroveň 0: Prax: Na tomto stupni ľudia navzájom interagujú bez toho, aby používali komunikáciu.

Úroveň 1: Inštrukcie: Na tejto úrovni sa koordinácia spolupráce dosahuje pomocou inštrukcií.²¹

Úroveň 2: Hľadanie spoločného základu: Na tejto úrovni sa ľudia snažia porozumieť ostatným, čo majú „na mysli“.

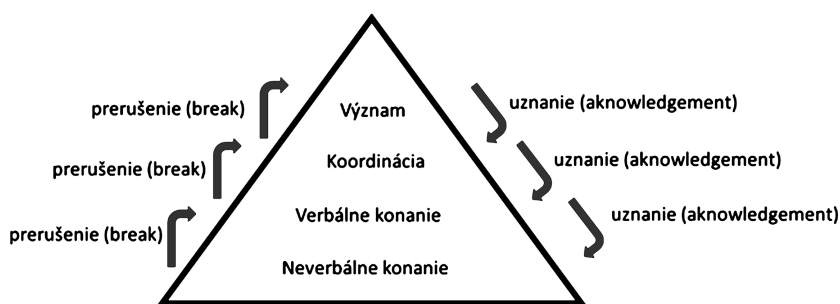
Úroveň 3: Koordinácia významov: Na tejto úrovni sa ľudia snažia dohodnúť na význame slov.²²

¹⁹ BARA, B. G. 2010. *Cognitive Pragmatics*. Cambridge: MA, MIT Press, s. 193 – 194.

²⁰ BARA, B. G. 2010. *Cognitive Pragmatics*. Cambridge: MA, MIT Press, s. 195 – 196.

²¹ Uvedené tri úrovne komunikácie a praxe korešpondujú s wittgensteinovými jazykovými hrami. Pozri k tomu WITTGENSTEIN, L. 1953. *Philosophical Investigations*. New York: Macmillan.

²² Uvedené tri úrovne komunikácie a prax sú prevzaté z Gardenforsa. Pozri bližšie o ich charakteristike: GÄRDENFORS, P. 2013. *Geometry of Meaning, Semantics Based on Conceptual Spaces*. The MIT Press.



Uvedené tri úrovne komunikácie a prax sú vo vzájomnom hierarchickom usporiadaní.²³ Keď na jednej úrovni nedochádza k úplnému porozumeniu, spolupráca je prerušená a komunikácia sa posúva na vyššiu úroveň. Keď sa problém vyrieši pomocou signálu uznania, komunikujúci sa posúvajú na nižšiu úroveň. Špeciálnym prípadom, ktorý obchádza znázornenú hierarchiu je, keď má niekto právomoc stanoviť význam slova. Takéto postavenie majú predovšetkým odborníci, ktorí v rôznych oblastiach vymedzujú hranice významov špecifických slov.

Rozdiely v koordinácii faktov a významu

Právne texty sú plné významovo otvorených – neurčitých slov. Tento fakt je zapríčinený všeobecnou povahou právnych noriem, ktoré ex definitio nemôžu byť kazuistické a majú zaväzovať neurčitý okruh adresátov. Gardenforsov model troch úrovní komunikácie a praxe je systém, ktorý využívame pri odstraňovaní rozporov v rámci porozumenia. Umožňuje nám lepšie pochopiť, akým spôsobom v práve odstraňujeme neurčitost' v rámci aplikácie. Inými slovami tento model popisuje spôsob, ako spresňujeme neurčité jazykové výrazy a ako sa v konečnom dôsledku dopracujeme k určeniu hraníc významov neurčitých slov aj v práve. Ak sa pozrieme bližšie na poslednú tretiu úroveň, tak zistíme, že komunikujúci využívajú na koordináciu významov predovšetkým rodové definície (definitional generics).²⁴ Príkladom rodovej definície je napr. § 2, ods. (2), písm. l) zák. č. 8/2009 Z. z., ktorý znie: „Na účely tohto zákona sa rozumie motorovým vozidlom nekoľajové vozidlo poháňané vlastným motorom.“ Od ro-

²³ Uznatie môžeme chápať ako akceptáciu pravdivosti, resp. porozumenie na danej úrovni komunikácie.

²⁴ Pozri bližšie KRIFKE, M. *Definitional generics*. Dostupné online: (https://amor.cms.hu-berlin.de/~h2816i3x/Publications/Krifka_DefinitionalGenerics.pdf.) navštívené dňa 16. 8. 2017.

dových definícií treba odlišovať tzv. deskriptívne definície, ktoré nás neinformujú o význame slova, ale iba o faktoch, ktoré môžeme vo svete pozorovať. Príkladom môže byť informácia o počte automobilových nehôd na diaľnici D1 počas roka 2017, ktorá nemá žiadny vplyv na to, ako budeme pojem automobil interpretovať. Medzi rodovými a deskriptívnymi definíciami teda existuje striktná hranica.²⁵ Tvrdenia:

- a) motorové vozidlo je nekoľajové vozidlo poháňané vlastným motorom
- b) počet automobilových nehôd na D1 sa v roku 2017 znížil,

majú aj odlišné využitie v komunikácii. Kým tvrdenia typu a) sa objavujú, ak si chceme vyjasniť význam (úroveň 3),²⁶ tvrdenia typu b) zase, keď chceme niekoho o niečom informovať a vyplniť tak faktografickú medzeru v jeho poznaní (úroveň 2).²⁷

Rozlíšenie medzi rodovou a deskriptívnou definíciou nám ukazuje, že v rámci modelu troch úrovní komunikácie sa môžeme stretnúť s dvomi hlavnými podobami koordinácie. Prvá je nevyhnutná, ak sa komunikujúci zhodnú na význame, no musia skoordinať nedorozumenia vyplývajúce z rozdielnej úrovne poznania faktov,²⁸ alebo si najskôr musia vyjasniť význam slov, aby sa následne mohli posunúť na nižšiu úroveň komunikácie. Analogicky môžeme uvedené vysvetliť napríklad pomocou štruktúry sporového súdneho konania v občianskoprávných veciach. Odhliadnime pritom od náležitostí žaloby či od povinností, ktoré musí splniť žalobca, aby súd žalobu neodmietol, a zamerajme sa iba na priebeh samotného pojednávania. To sa skladá z dvoch základných štádií:

- a) dokazovanie
- b) rozhodnutie

²⁵ Niekedy sa stáva, že sa objavené fakty o určitom slove stanú súčasťou významu toho slova. Krifke využíva príklad so somárom a objavom počtu jeho chromozómov. Faktické tvrdenie o počte chromozómov somára – 62 – je jeho unikátna vlastnosť, a má teda analytickú povahu. Ak by sa číslo zmenilo, nešlo by už o somára, ale o iný organizmus. KRIFKE, M. *Definitional generics*. Dostupné online: (https://amor.cms.hu-berlin.de/~h2816i3x/Publications/Krifka_DefinitionalGenerics.pdf) navštívené dňa 16. 8. 2017, s. 8 – 9.

²⁶ GÄRDENFORS, P. 2013. *Geometry of Meaning, Semantics Based on Conceptual Spaces*. The MIT Press.

²⁷ KRIFKE, M. *Definitional generics*. Dostupné online: (https://amor.cms.hu-berlin.de/~h2816i3x/Publications/Krifka_DefinitionalGenerics.pdf) navštívené dňa 16. 8. 2017, s. 4.

²⁸ Napr. je nám jasné, že sa rozprávame o motorových vozidlách, no musíme si ujasniť, či riešime nehodovosť na D1 alebo na ceste prvej triedy E 65.

Platí, že súd nemôže rozhodnúť bez dôkazov, resp. že žalobca musí uniesť dôkazné bremeno, ak chce byť v spore úspešný. Primárne sa teda na pojednávaní vykonávajú navrhnuté dôkazy. Formálne sa dokazovanie skončí uznesením. Po vyhlásení uznesenia o skončení dokazovania súd pristúpi k rozhodnutiu. V rozhodnutí okrem iného uvedie, na základe akých právnych noriem rozhodol, ako aj dôvody, prečo tak rozhodol. Pozrime sa teraz na modelový prípad č. 1:

- a) *Ján tvrdí, že Eve požičal pred rokom 3 000 €.*
- b) *Eva tvrdí, že jej Ján tie peniaze neodovzdal.*

Zvolený modelový príklad znázorňuje, že v rámci súdneho procesu Ján musí uniesť dôkazné bremeno, ktorým potvrdí, že Eve tie peniaze poslal. Predloží súdu dôkaz:

- a) *potvrdenie z banky o prevode 3 000 €.*

Riešenie:

Súd pristúpi k vykonaniu dôkazu a zistí, že číslo účtu sa nezhoduje so žiadnym číslom účtov, ktoré sú vedené alebo boli vedené na meno Evy. Nedorozumenie, ktoré sa vyriešilo v rámci dokazovania na súde, bolo na úrovni dva komunikácie, pretože, Ján bol presvedčený, že peniaze poslal, Eva zase, že neposlal, pričom obaja boli presvedčení, že ten druhý klame – neuvádza pravdivé fakty. Po vykonaní dokazovania a zistení nových skutočností sa obidvaja môžu posunúť na nižšiu úroveň komunikácie (inštrukcie):

- a) *Ján bude tvrdiť, peniaze som poslal, ale na nesprávny účet.*
- b) *Eva bude tvrdiť peniaze si poslal, no nie na môj účet.*

Ich predstavy o obsahu (významu) zmluvy, ktorú spolu uzavreli, boli totožné. Obaja boli presvedčení, že spolu uzavreli zmluvu o pôžičke. Nezhody sa týkali faktu poslaných peňazí, ktoré sa vykonaním dokazovania skoorinovali. Jednotlivým účastníkom sporu tak zostávalo posunúť sa na úroveň jedna komunikácie, kde už iba stačilo vymeniť si správne čísla účtu (inštrukcia). V uvedenom modelovom prípade by Ján nakoniec dôkazné bremeno neunesol, pretože podstatnou náležitosťou zmluvy o pôžičke je odovzdanie peňazí. Zmluva o pôžičke je reálny kontrakt, a keďže Ján peniaze poslal na iný bankový účet, peniaze Eve neodovzdal, a preto dlh Evy voči Janovi nevznikol. Ján preto nemá voči Eve pohľadávku a so svojím nárokom nemôže byť na súde úspešný.

Posuňme sa k modelovému prípadu č. 2

- a) *Ján tvrdí, že Eve požičal pred rokom 3 000 €.*
- b) *Eva tvrdí, že ona si myslela, že Ján jej tie peniaze chcel darovať.*

Ján musí v rámci dokazovania preukázať,²⁹ že prejavil vôľu jej tie peniaze požičať a nie darovať. Predloží teda súdu dôkaz:

a) *e-mailovú komunikáciu, kde Ján presne tvrdí: „Eva, ja ti tie peniaze dám.“*

Eva sa bude brániť predložením tej istej emailovej komunikácie, kde bude poukazovať na svoje tvrdenie:

a) *„Jano, neviem, ako sa ti odvd'ačím, nejako ti to určite oplatím.“*

Riešenie: Je zrejmé, že modelový príklad č. 2 sa týka nezhody, ktorú by sme zaradili do tretej úrovne komunikácie. Eva a Ján prisudzujú právnomu úkonu – dohode, ktorú spoločne uzavreli, odlišné významy. Ján si myslí, že peniaze požičal, a teda, že s Evou uzavrel zmluvu o pôžičke. Eva si naopak myslí, že Ján jej predmetných 3 000 € daroval. Svoje tvrdenie preto založila na tom, že s ním uzavrela darovaciu zmluvu. Podobným prípadom venovali priestor už rímski právnici, Julián či Ulpian.³⁰ Problémom je, že spor nie je možné rozhodnúť na základe vykonaných dôkazov. Sporným totiž nie je fakt, ale význam konania žalobcu a žalovaného. Súd sa preto musí v rozhodnutí vyrovnáť s právnou otázkou, či vznikla zmluva o pôžičke alebo darovacia zmluva, pričom predložené dôkazy mu v jeho rozhodovaní nepomôžu.

Modelové prípady nám ukazujú, že spor, týkajúci sa faktov, teda nezhôd na prvej a druhej úrovni komunikácie, vieme vyriešiť celkom elegantne, a to predložením a následným vykonaním dôkazov súdom. V takýchto prípadoch môžeme často očakávať jednoduchú argumentáciu, ktorá bude konštatovať, že žalobca alebo žalovaný neunesli dôkazné bremeno, a preto sú, resp. nie sú so svojou žalobou úspešní. Spory, ktoré vzniknú pre nezhody na úrovni tri komunikácie však už nie je také jednoduché vyriešiť. Často sú v literatúre označované ako *hard cases* a argumentácia, ktorá stojí v pozadí rozhodnutia sa musí vyrovnáť s mnohými aj teoretickými problémami zasahujúcimi práve do oblastí významov slov použitých v právnom texte. Modelový príklad č. 2 je formulovaný ako weberov typ, ktorý by mal reprezentovať všetky ostatné podobné prípady, keď sa sudca musí vyrovnáť s nejasnosťou právneho textu v hraničných situáciách. Dostupné znenia práv-

²⁹ V tomto modelom prípade predpokladáme, že spor sa netýka faktu poslaných peňazí, ale samotného významu právneho úkonu, ktorý spolu Ján a Eva uzavreli. Predpokladáme teda, že Ján peniaze poslal na správny účet, pretože Eva túto skutočnosť nepopiera.

³⁰ Pozri k tomu HAUSMANNINGER, H., BLAHO, P. 2008. *Praktické prípady z rímskeho práva*. Bratislava: Wolters Kluwer, s. 89 – 90. ISBN 9788080782399; REBRO, K., BLAHO, P. 2010. *Rímske právo*. Bratislava: IURA Edition, s. 286 – 291. ISBN 9788080783525.

ných textov vzťahujúcich sa na modelový príklad č. 2 nám umožnia konštatovať, že:

- a) dohoda o prevode vlastníctva bola uzavretá platne,
- b) nebola dohodnutá kauza – titul, na základe ktorej prešlo vlastníctvo z Jána na Evu.

Na riešenie právnej otázky (vznikla pôžička alebo darovacia zmluva?) môžeme v Občianskom zákonníku zák. č. 40/1964 Zb. (ďalej len „OZ“) siahnúť po výkladovej metóde upravenej v § 35 ods. 2: *„Právne úkony vyjadrené slovami treba vykladať nielen podľa ich jazykového vyjadrenia, ale najmä tiež podľa vôle toho, kto právny úkon urobil, ak táto vôľa nie je v rozpore s jazykovým prejavom.“*³¹ Zo znenia predmetného paragrafu pre modelový prípad č. 2 vyplýva, že treba skúmať, akú vôľu Ján slovami *„dám ti peniaze“* vyjadroval. Mohol slovami *„dám ti peniaze“* mať na mysli tak pôžičku, ako aj darovaciu zmluvu? V bežnej komunikácii môžeme pod slovným spojením *„dám ti peniaze“* rozumieť odovzdanie, ale aj darovanie peňazí. Slovom *„dať“* teda bežne vyjadrujeme aj vôľu previesť vlastnícke právo. Zároveň platí, že vždy, keď chcem darovať, tak musím *„dať“*, a keď chcem požičať, tak musím *„dať“*, no neplatí, že keď chcem *„dať“*, tak vždy musím požičať, alebo keď chcem *„dať“*, tak musím vždy darovať.³² Lingvistiky je slovo *„dať“* nadradené a má všeobecnejšiu povahu ako slová: darovať a požičovať. Z uvedeného je zrejmé, že Ján mohol slovným spojením *„dám ti tie peniaze“* prejavíť svoju vôľu peniaze Eve požičať. Môžeme preto konštatovať, že Jánov prejav vôle *„požičať peniaze“* nebol v rozpore s tým, ako tento svoj prejav vôle jazykovými prostriedkami vyjadril. Iným prípadom by bolo, ak by Ján povedal, že *„darujem ti peniaze“*, no pred súdom by tvrdil, že chcel tie peniaze iba požičať. Slová *„darujem ti peniaze“* sú jednoznačným jazykovým vyjadrením vôle uzavrieť darovaciu zmluvu, preto by pri takomto vyjadrení jeho vôľa požičať peniaze bola v rozpore s tým, ako svoju vôľu vyjadril slovami. Ján teda slovami *„dám ti peniaze“* mohol vyjadriť vôľu požičať peniaze Eve. K podobným záverom sa dopracujeme analýzou reakcie Evy. Samotné riešenie modelového príkladu č. 2 preto nebude jednoduché. V komentároch či judikátoch Najvyššieho súdu Českej aj Slovenskej republiky nájdeme právne názory či návody, ako spor spôsobený nepresným vyjadrením vôle uchopiť. Najvyšší súd Českej republiky pri neurčitosti právneho úkonu vyslovil názor, že treba skúmať nielen jeho jazykové vyjadrenie, ale hlavne skutočnú vôľu a úmy-

³¹ OZ § 35 ods. 2

³² Kým slovo dávať predstavuje vôľu previesť vlastnícke právo, slová darovať a požičať vyjadrujú vôľu previesť vlastníctvo na základe konkrétneho titulu (kauzy).

sel konajúcich osôb.³³ Tým by sa mala neurčitost' prejavu vôle a aj právneho úkonu odstrániť. Výkladom však nie je možné dopĺňať to, čo právny úkon v skutočnosti neobsahuje.³⁴ Najvyšší súd Českej republiky má v tomto prípade pravdepodobne na mysli prípad, ktorý som spomenul vyššie. Je veľmi nepravdepodobné, aby človek, ktorý chce vec darovať, zvolil pre tento svoj prejav vôle jazykové vyjadrenie – požičať. Nesmieme tiež zabúdať na skutočnosť, že právny úkon uzatvorený prostredníctvom e-mailu je uzatvorený v písomnej forme. Jeho obsah preto treba vykladať tak, ako by ho vykladala každá bežná osoba.

Záver

Obidva modelové príklady mali ukázať, že komunikáciu využívame na koordináciu nedorozumení, prameniach v odlišných významoch či rozdielnom poznaní faktov. Osobitne som však venoval väčšiu pozornosť modelovému príkladu č. 2. Dôvod je prozaický. Spory spôsobené tým, že máme rozdielne názory na to, ako sa fakty majú, sa odstraňujú iným spôsobom ako spory, ktoré sú spôsobené prisudzovaním odlišných významov tým istým slovám. Ak sa nezhodneme na faktoch, stačí si ich overiť. Hoci realita je často zložitejšia a overovanie pravdivosti faktov je zložitý proces, predsa len je oveľa jednoduchšie zistiť, či niekto poslal peniaze na správny účet, ako rozhodnúť, či slovu „dám“ prisúdime význam „požičiavam“ alebo „darujem“. Pri faktoch predpokladáme, že existuje jedna správna odpoveď. „Bud' poslal, alebo neposlal peniaze na správny účet.“ Pri spore o význam by však tvrdenie, že existuje jedna správna odpoveď znamenalo, že existuje jeden správny význam. Tým by sme v podstate popierali skutočnosť, že neurčité slová a ich otvorené významy sú či už v prirodzenom alebo právnom jazyku realitou. V konečnom dôsledku každý sudca musí dospieť k rozhodnutiu, a teda k výroku, ktorý bude zaväzovať zúčastnené strany. Významovo otvorený právny text dostane v rozhodnutí sudcu konkrétnu podobu – minimálne pre daný prípad prestane byť neurčitý a významovo otvorený. Každý súdny proces je preto v podstate obdobou komunikačných hier, v ktorých sa zúčastnené strany snažia vzájomne koordinovať svoje vnútorné svety a dospieť k tzv. stretu myslí. Rozhodnutie súdu musí však spĺňať nielen formálne ale aj obsahové náležitosti stanovené právnym poriadkom, na to aby bolo presvedčivé.

³³ Komentár Občiansky zákonník pre prax Jaroslav Krajčo, s. 453. Pozri tiež Rozhodnutie Najvyššieho súdu ČR Cdo 1241/2011.

³⁴ Komentár Občiansky zákonník pre prax Jaroslav Krajčo, s. 458. Pozri tiež Rozhodnutie Najvyššieho súdu ČR Cdo 1161/2010.

Nestačí teda len ústne pojednávanie, kde si zúčastnené strany vydiskutujú svoj právny problém a dospejú k porozumeniu. Hoci ani takýto postup nie je zákonom vylúčený a sporové strany môžu kedykoľvek v priebehu súdneho procesu uzatvoriť súdny zmier. Rozhodnutie súdu je autoritatívnym určením práv a povinností sporových, prípadne nesporových strán, a preto musí byť náležite spísané a odôvodnené. A práve argumentáciou súd špecifickým spôsobom preukazuje to, že sa v konkrétnom prípade postupne dopracoval k výroku, ktorý má ex definitio v ideálnom prípade byť taký presvedčivý, že strany sporu budú ochotné dobrovoľne plniť rozhodnutím uložené povinnosti, čím sa v podstate rozhodnutím súdu a vyjasnením všetkých sporných otázok posunieme na úroveň 0 – praxe v rámci komunikačných hier.

LITERATÚRA:

- BARA, B. G. 2010. *Cognitive Pragmatics*. Cambridge: MA, MIT Press.
- CLARK, H. 1996. *Using Language*. Cambridge : Cambridge University Press. ISBN 9780521567459
- DÉMUTH, A. 2013. *Teória hier*. Trnava: Vydavateľstvo Trnavskej univerzity v Trnave. ISBN 978-80-8082-580-5
- GÄRDENFORS, P. 2013. *Geometry of Meaning, Semantics Based on Conceptual Spaces*. The MIT Press.
- HAUSMANNINGER, H., BLAHO, P. 2008. *Praktické prípady z rímskeho práva*. Bratislava: Wolters Kluwer. ISBN 9788080782399 .
- HURFORD, J. 1999. The evolution of language and languages. In: DUNBAR, KNIGHT, R. C., POWER, C. (Eds.) *The Evolution of Culture*. Edinburgh: Edinburgh University Press. ISBN 978-0813527314.
- KRIFKE, M. *Definitional generics*. Dostupné online: (https://amor.cms.hu-berlin.de/~h2816i3x/Publications/Krifka_DefinitionalGenerics.pdf.) navštívené dňa 16.8.2017.
- LEWIS, D. K. 1979. Scorekeeping in a language game. In: *Journal of Philosophical Logic*, Vol. 8, ISSN 1573-0433.
- MEAD, G. H. 1934. *Mind, Self, and Society*. Chicago: IL University of Chicago Press. ISBN 978-0226112732.
- MYERSON, R. B. 1991. *Game Theory: Analysis of Conflict*. Harvard University Press, Chapt. 1: Decision – theoretic foundation.
- REBRO, K. BLAHO, P. 2010. *Rímske právo*. Bratislava: IURA Edition. ISBN 9788080783525.
- ROSS, D. Game Theory. In: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*; dostupné online: <http://plato.stanford.edu/entries/game-theory/>; Part 1: Philosophical and Historical Motivation, navštívené dňa 30.9.2018.
- SANCHEZ, N. 2012. Communication Process. In: New Jersey Institute of Technology. Retrieved 2012. Dostupné online : (<http://web.njit.edu/~lipuma/352comproc/comproc.htm>. 2000)
- STALNAKER, R. 1978. Assertion. Syntax and Semantics. In: *Syntax and Semantics 9: Pragmatics*. New York: Academic Press. ISBN 978-0126135091.
- WITTGENSTEIN, L. 1953. *Philosophical Investigations*. New York: Macmillan.

Evacuation of the Special Court in Katowice (*Sondergericht Kattowitz*) in 1945

Mgr. KONRAD GRACZYK

Ślęska uniwęrszta w Katowiciach, Práwnická fakulta

Abstract: The text tackles the issue of evacuation of the Special Court in Katowice carried out in 1945 before the advancing Soviet troops. It discusses the regulations adopted on the central level drawn up in the ministry of justice of the Reich regarding procedures to be followed by judicial authorities in the face of the oncoming enemy and moves on to their enforcement by judicial authorities in the Katowice administrative district, with particular focus on the special court. In practice, contrary to the ministerial guidelines, case files were neither evacuated nor destroyed, which enables the use of court rulings in the research.

Keywords: evacuation, special court, Upper Silesia, judicial branch, files

The Special Court in Katowice (*Sondergericht Kattowitz*) began its operation on 20 September 1939, when the Wehrmacht and the Polish Army were still fighting in the territories of Poland. It was created by the German occupier following the pattern of special courts operating in the Third Reich under the Regulation on the establishment of special courts of 21 March 1933 r.¹ It was a criminal court, applying one instance procedures in matters involving political, economic and criminal offences in the Katowice administrative district.²

Since the Court owed its existence to the conquest of the Polish territories by the German army, its end had to be a consequence of Germans being wiped out of these areas. The question of evacuation from the incorporated eastern territories was becoming more and more relevant as the Soviet troops advanced. The offensive launched in Summer 1944 led the Red Army in November to the border of the Reich, which was first crossed in East Prussia.³

¹ *Verordnung der Reichsregierung über die Bildung von Sondergerichten vom 21. März 1933* [Regulation of the government of the Third Reich on the establishment of special courts of 21 March 1933]. RGBl. 1933, S. 136.

² In the light of the preserved archival materials, it must be concluded that 49% of all indictments before the special court referred to criminal offences, 26% to political offences and 25% to economic ones.

³ M. Becker, *Mitstreiter im Volkstumskampf. Deutsche Justiz in den eingegliederten Ostgebieten 1939 – 1945*, München 2014, p. 251.

Topography, distribution of forces on the front and distances made Upper Silesia the last industrial region of the Reich to work without any major disturbances.⁴ The question of evacuation of the province arose for the first time at the conference held on 20 July 1944 by the secretary of state in the ministry of the interior, Wilhelm Stuckart, with Upper Silesia administrative district presidents.⁵ The size of the undertaking may be evidenced by the fact that it was planned to evacuate not only 3 million residents but also foreign workers (165 thousand), captives (127 thousand) and prisoners of the Auschwitz concentration camp (more than 100 thousand), as well as different tangible assets.⁶ Since abundant literature was devoted to the evacuation of the Upper Silesia province,⁷ one can only refer to such literature and move on to the evacuation of judicial authorities in the threatened territory.

More or less in the 1944 summer period, works began in the ministry of justice on the regulation of procedures to be followed by subordinate authorities and personnel in case of the enemy's arrival. Their initiation was somehow forced by reminding letters sent by individual commissioners for the defence of the Reich to presidents of higher regional courts requesting proposals of what could be abandoned as far as tasks of the judiciary were concerned. The ministry of justice forbade to make any such proposals and stressed that any decision in this regard must be made on the central level.⁸

The four-page document which comprehensively handled the question of procedures to be followed by judicial authorities in the operational area and territories engaged in the fighting was issued on 15 September 1944. These were "Guidelines regarding measures to be adopted by the judicial authorities in the operational and fighting area."⁹

⁴ B. Meissner, *Ewakuacja niemieckich władz administracyjnych i niemieckiej ludności z okupowanych ziem polskich w latach 1944 – 1945*, Warszawa 1987, p. 131.

⁵ M. Węcki, *Fritz Bracht (1899 – 1945). Nazistowski zarządca Górnego Śląska w latach II wojny światowej*, Katowice 2014, p. 440.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Among others.: A. Konieczny, *Przygotowania władz hitlerowskich do ewakuacji Górnego Śląska w końcowej fazie II wojny światowej*, „Studia Śląskie”, t. XXXII (1977), p. 261 – 278; idem, *Ewakuacja niemieckich więźniów na Dolnym Śląsku w 1945 r.*, „Studia Śląskie”, t. XLII (1983), p. 223 – 245; M. Węcki, *Fritz...*, p. 440 – 451; R. Kaczmarek, *Województwo śląskie pod okupacją niemiecką* [in:] A. Dziurok, R. Kaczmarek (eds.), *Województwo śląskie 1945 – 1950. Zarys dziejów politycznych*, Katowice 2007, p. 36 – 37; B. Meissner, *op. cit.*, p. 131 – 141.

⁸ Bundesarchiv Berlin (hereinafter: BA), R 3001/24698, k. 4, *Schreiben des Reichsministers der Justiz vom 11. August 1944 an den Reichsverteidigungskommissar für den Gau Westfalen-Süd* [Letter of the Minister of Justice of the Reich of 11 August 1944 to the commissioner for the defence of the Reich in the district Westphalia-South].

⁹ BA, R 3001/24698, k. 13 – 14, *Richtlinien für Maßnahmen bei Justizbehörden in Opera-*

The guidelines formulated the basic principle of subordinating the judicial branch to the decisions made with regard to the entire public administration by the locally competent commissioner for the defence. Regardless of the above, the task of persons in particular bodies was to control whether the measures were sufficient in the context of the developing situation and whether it was necessary to depart from the commissioner's guidelines. The supervising judges, presidents of regional courts, over prosecutors and penitentiary directors were to notify in advance, as far as possible, their intended actions to their superiors. Where it was impossible to contact higher rank authorities, decisions were to be negotiated with heads of other authorities and with the party. An interpretative hint included in the document was a reference to a military maxim that resolute action is better than idle waiting.

Courts and prosecutor's offices in whose districts fighting took place were generally to keep fulfilling their official duties. The personnel were to remain at their positions until a clear retreat order. If the seat of an authority was destroyed as a result of military actions (e.g. an air raid), the first objective was to strive for its relocation in the same locality. Where this was impossible, the seat was to be moved to another place, located in the authority's own district or a neighbouring one. Such decision – as long as communication was maintained – was reserved to presidents of higher regional courts and attorneys general. The relocated authority preserved its previous name. It was permissible to relocate the seat of an authority from the entire or part of a district if such district was abandoned by its population.

In the guidelines, attention was drawn to the necessity to carry out in due time the evacuation of personnel and equipment. Too early action could result in anxiety among the population and undermine the spirit and defensive attitude. On the other hand, too late reaction could preclude the due course of the evacuation because of transport conditions. It was determined that all evacuation orders required careful deliberation and preparation.

It was interesting that in the guidelines priority was given to removal of valuable objects at the expense of personnel. This was justified by the willingness to protect useful equipment against destruction by the enemy or falling into the enemy's hands. Attention was drawn to possible difficulties with the organisation of transport of large amounts of equipment. These were to be overcome by energy and personal commitment of the local leadership. The objects subject to evacuation included: files of political

tions- und Kampfgebieten [Guidelines regarding measures to be adopted by the judicial authorities in the operational and fighting area].

criminal cases, general political files, secret cases, unopened wills, tables of land registers, public registers, personal dossiers or questionnaires and cash documents.¹⁰ Other items to be taken were typewriters, bedding, furniture and inventory.¹¹

Files and items (e.g. stamps) that could not fall into the enemy's hands – as long as they could not be evacuated – were to be destroyed. The transported documents were to be deposited at a place indicated by the president of the higher regional court or attorney general. Such place was to be situated farther from the threatened area than the seat designated for the continuation of official duties by the given authority.

Evacuation of the personnel came into question only when the court or prosecutor's office was forced to cease their activities. It could be carried out only at the express order of the commissioner for the defence or head of a higher organisational unit of the judiciary. In the absence of appropriate communication, activities were to be coordinated with heads of other local offices. Prior to the cessation of activity by a given authority, only the female part of the personnel and sick persons could be evacuated.

If it was necessary to leave certain employees so that they could, as far as needed and possible, undertake judicial activities for the population remaining at the place after the enemy's arrival, persons senior in age and politically unengaged but trusted by the population were to be selected in the first place. On the contrary, one could not leave officials especially threatened by the enemy on grounds of their party or state engagement. The evacuated personnel were also obliged to go to the rally points designated by the superiors.

The last item of the guidelines was devoted to the evacuation of penitentiaries. Special attention should be drawn to the possibility of a decision being made by an attorney general on the release of prisoners with a low penalty level who did not pose any political or other threat.¹²

The practical operation of the guidelines was for the first time checked by Soviet troops in northern court districts of the Reich. In September 1944, important files were transported from Gdańsk (political processes, cases of so called September offences) to the Szczecin district. Then, the guillotine and the gallows were disassembled and certain files were destroyed.¹³

Unfortunately, we do not have and direct evidence illustrating the evacuation of Sondergericht Kattowitz, although such documents were pre-

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ M. Becker, *op. cit.*, p. 252.

¹² BA, R 3001/24698, k. 13 – 14, *Richtlinien für Maßnahmen...*

¹³ M. Becker, *op. cit.*, p. 253.

served for the Special Courts in Opole¹⁴ and Bielsko.¹⁵ For that reason, in the process of reconstruction of the evacuation of the Katowice Special Court, we must rely on the rudimentary information included in other documents.

The fact of rapid onset of the Soviet army¹⁶ and its successes on the Upper Silesian front¹⁷ were a surprise to German authorities.¹⁸ This could not, however, be without bearing on the course of evacuation of the special court. On 20 January 1945, evacuation was ordered of officials who were not obliged to serve in the Volkssturm in districts east of the Oder river,¹⁹ and on 25 January an order was made to evacuate Katowice.²⁰ The capital of the Upper Silesia was captured by Soviet troops on 28 January 1945.²¹

From the area of jurisdiction of the Higher Regional Court in Katowice east of the Oder River, Germans managed to remove only a minor part of court documents, mainly relating to remunerations from the higher judicial cash office in Bytom. They were transported from Bytom to Nysa by horse wagon, and then by freight train to Dresden.²² Also most personal files of employees of the Upper Silesia courts were evacuated to the area of Dresden, as well as a few objects, primarily wills and typewriters.²³ In that period, contrary to the applicable principles, employees gained access to their own personal files (they intended to destroy them, which, however,

¹⁴ BA, R 3001/22730, k. 11, *Bericht über die Vorgänge in Oppeln seit dem 20. Januar 1945* [Report on the events in Opole since 20 January 1945].

¹⁵ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (hereinafter: GStAPK), XVII. HA Schlesien, Rep. 222a, P. 296 Walter Jerothe, k. 4, *Bericht des Justizangestellten Walter Jerothe über die dienstlichen Verhältnisse der Staatsanwaltschaft Bieleitz vom 22. März 1945* [Report of the clerk Walter Jerothe on service relationships in the prosecutor's office in Bielsko of 22 March 1945]; k. 5, *Erklärung des Justizangestellten Walter Jerothe unter Vorlage des anliegenden vom Amtsgericht Riesa ausgestellten Marschbefehls vom 22. März 1945* [Statement by the clerk Walter Jerothe upon presentation of the order to march out issued on 22 March 1945 enclosed by the Circuit Court in Riesa].

¹⁶ R. Kaczmarek, *Województwo śląskie...*, p. 37.

¹⁷ B. Warzecha, *Działania wojenne na Górnym Śląsku w 1945 roku* [in:] A. Dziurok, R. Kaczmarek (eds.), *Województwo śląskie 1945 – 1950. Zarys dziejów politycznych*, Katowice 2007, p. 39.

¹⁸ B. Meissner, *op. cit.*, p. 133.

¹⁹ M. Węcki, *Fritz...*, p. 448.

²⁰ *Ibidem*, p. 136.

²¹ B. Warzecha, *op. cit.*, p. 45.

²² BA, R 3001/22730, k. 14, *Schreiben des Oberlandesgerichtspräsidenten in Kattowitz z.Zt. Neisse vom 16. Februar 1945 betr. Rückführung von gerichtlichen Behördengut aus Oberschlesien* [Letter by the president of the Higher Regional Court in Katowice, then in Nysa, of 16 February 1945 on the liquidation of court assets from Upper Silesia].

²³ *Ibidem*.

did not happen in the end). Some of the employees took advantage of the situation and “purged” the files from information of political nature.²⁴

Based on the fact that most files of the cases handled by Sondergericht Kattowitz have been preserved in the National Archives in Katowice, it must be concluded that the evacuation of that body was not carried out properly. While the absence of 1939 decisions allows to surmise that, indeed, political cases and ones referring to so called September offences had been sent away in advance or previously destroyed, the other resources were not removed or – as the ministerial guidelines required – destroyed. Most probably, the Katowice judicial authorities were surprised by the pace of advancement of the Red Army since no order was made (or executed) to destroy the remaining files.

Decisions of presidents of the judicial bodies in Bielsko²⁵ and in Będzin²⁶ permit the assumption that the possibility of earlier discharge of female personnel and sick persons, prior to the evacuation of the authority, was quite widely taken advantage of.²⁷ This was probably justified by actual discontinuation of activity – which was caused in the Będzin court by accommodation of the army and police units in the court building as of 15 January.²⁸ Some male members of the personnel were recruited to the Volkssturm.²⁹

A copy of the memo made after a telephone conversation with a member of the Katowice general attorney office indicates that the authority left Katowice on 24 January 1945 (Wednesday) as the last office.³⁰ Consequently, it may be concluded that the special court left the city a little earlier, although on the same day, just like all other courts after the receipt at 8

²⁴ P. Riegel, *Der Tiefe Fall des Professors Pchalek – Diener dreier Unrechtssysteme. Ein Thüringer Jurist zwischen NS-Justiz, Besatzungsmacht, Rechtsprofessur und Spitzeldienst*, Erfurt 2007, p. 25, 13, 68.

²⁵ GStAPK, XVII. HA, Rep. 222a, P. 296 Walter Jerothe, k. 5, *Erklärung des Justizangestellten...*

²⁶ BA, R 3001/22730, k. 15 – 17, *Schreiben des Amtsgerichtsdirektors in Neustadt vom 16. Februar 1945 betr. Bericht über die Räumung des Amtsgerichts Bendsburg* [Letter by the director of the Circuit Court in Prudnik of 16 February 1945 concerning the evacuation report of the Circuit Court in Będzin].

²⁷ BA, R 3001/23372, k. 304, *Lagebericht des Oberlandesgerichtspräsidenten und des Generalstaatsanwalts in Kattowitz z.Zt. Neisse vom 1. Februar 1945* [Situation report of the President of the Higher Regional Court and Attorney General in Katowice, then in Nysa, of 1 February 1945].

²⁸ BA, R 3001/22730, k. 15 – 16, *Schreiben des Amtsgerichtsdirektors in Neustadt vom 16. Februar 1945...*

²⁹ P. Riegel, *op. cit.*, p. 68.

³⁰ BA, R 3001/24698, k. 23, *Notiz vom 28. January 1945* [Memo dated 28 January 1945].

AM of the evacuation order.³¹ Before the departure, a part of documents and teletypes which could not be taken were destroyed, and the guillotine was disassembled into pieces and buried.³² Evacuation of the leadership of the Katowice courts, as opposed to the leadership of the prosecutor's office, most probably was not an escape. A negative example was the head of the prosecutor's office at the Special Court in Katowice, Felix Menzel, who left his position and, without consent from his superior or evacuation order, abandoned his subordinates. Following his detention and interrogation in the case, he shot himself.³³

The first rally point for persons evacuated from Katowice was Nysa.³⁴ Officials came also to Prudnik.³⁵ As the war situation developed, the president of the higher regional court and the attorney general, followed by their subordinates, moved to Gera, where liquidation points for both the authorities were established.³⁶ The need for such institutions was anticipated by the minister of justice already in 1944.³⁷ The minister did not hope for recovery of the lost eastern territories. The liquidation points were to transfer the pending proceedings until their resolution to courts in the Reich, settle financial matters and clarify the questions of whereabouts of prisoners and employees.³⁸

There are no grounds to conclude that the evacuation of the personnel of the special court failed. However, the question of preserving and removing court files looked different. Almost all personal dossiers were transported to a safe place, however, most criminal case files from all chambers remained at the place (except cases from 1939). This could fol-

³¹ BA, R 3001/23372, k. 304, *Lagebericht des Oberlandesgerichtspräsidenten und des Generalstaatsanwalts...*

³² *Ibidem*.

³³ BA, R 3001/24300, *Schreiben des Reichsministers der Justiz an die höheren Justizbehörden vom 7. Februar 1945 betr. Verhalten bei Feindannäherung* [Letter of the Minister of Justice to higher judicial authorities of 7 February 1945 concerning procedures to be applied as the enemy approaches].

³⁴ BA, R 3001/24698, k. 23, *Notiz...*

³⁵ B. Meissner, *op. cit.*, p. 140.

³⁶ BA, R 3001/22741, k. 5, *Verzeichnis der Verwaltungsstäbe für Justizbehörden aus Freimachungsgebieten* [List of the administrative headquarters for judicial authorities from the liberated areas].

³⁷ *Allgemeinverfügung des Reichsministers der Justiz vom 21. November 1944* [General order of the Minister of Justice of the Third Reich of 21 November 1944]. *Deutsche Justiz* 1944, p. 289 – 290.

³⁸ BA, R 3001/22741, k. 4, *Schreiben des Reichsministers der Justiz an die höheren Justizbehörden vom 19. Februar 1945 betr. Justizbehörden aus Freimachungsgebiet* [Letter of the minister of justice to higher judicial authorities of 19 February 1945 concerning judicial authorities from the liberated area].

low from the scarcity of transport means as well as their storage in different places. To leave files of resolved criminal cases at the place and not to destroy them amounted to a violation of the procedures set out in the ministerial guidelines. On the basis of the available sources, it should be concluded that Sondergericht Kattowitz was also evacuated on 24 January in the morning. In practice, its operation probably ceased earlier, between 17 and 24 January. 17 January was the date following the day of the last known activity recorded in the court files.³⁹

BIBLIOGRAPHY:

- Becker M., *Mitstreiter im Volkstumskampf. Deutsche Justiz in den eingegliederten Ostgebieten 1939 – 1945*. München 2014.
- Dziurok A., Kaczmarek R. (eds.), *Województwo śląskie 1945 – 1950. Zarys dziejów politycznych*, Katowice 2007.
- Konieczny A., *Ewakuacja niemieckich więzień na Dolnym Śląsku w 1945 r.*, „Studia Śląskie”, t. XLII (1983).
- Konieczny A., *Przygotowania władz hitlerowskich do ewakuacji Górnego Śląska w końcowej fazie II wojny światowej*, „Studia Śląskie”, t. XXXII (1977).
- Meissner B., *Ewakuacja niemieckich władz administracyjnych i niemieckiej ludności z okupowanych ziem polskich w latach 1944 – 1945*, Warszawa 1987.
- Riegel P., *Der Tiefe Fall des Professors Pchalek – Diener dreier Unrechtssysteme. Ein Thüringer Jurist zwischen NS-Justiz, Besatzungsmacht, Rechtsprofessur und Spitzeldienst*, Erfurt 2007.
- Węcki M., *Fritz Bracht (1899 – 1945). Nazistowski zarządca Górnego Śląska w latach II wojny światowej*, Katowice 2014.

³⁹ National Archives in Katowice (hereinafter: NAK), Sondergericht Kattowitz, file reference 776, chart 37, Dating stamp on the letter of 16 January 1945. Interestingly, the bill of indictment dated 15 January 1945 was not sent to the special court. *Ibidem*, k. 23.

Formalism in law arising from art?

Mgr. MONIKA MARTIŠKOVÁ

Trnava University in Trnava, Faculty of Law,
internal PhD. student at the Department of Legal History

Abstract: Formalism as a concept has been described in many scientific studies. This contribution reflects its roots in the art. Especially Russian art of formalism influenced the base of formalistic law in the years of socialism. Russian formalists entered the period which changed the historical evolution into strict lines in all areas of life.

Key words: arts, law, formalism

Abstrakt: Formalizmus ako koncept je opisovaný v mnohých vedeckých štúdiách. Tento príspevok reflektuje jeho korene v umení. Obzvlášť ruské umenie formalizmu ovplyvnilo základ formalistického práva v rokoch socializmu. Ruskí formalisti vstúpili do epochy, ktorá zmenila vývoj histórie v striktné línie vo všetkých oblastiach života.

Kľúčové slová: umenie, právo, formalizmus

The meaning of formalism. Formalists being criticised for keeping forma?!

Before we find out more about the meaning of formalism and its perception by the society, there is a certain paradox that appears. How could some group of people accuse someone for being a formalist, for not keeping a form, a limit? As a matter of fact, formalism is precisely about adhering to certain predetermined boundaries. Therefore it is one point of view of paradox that formalists have transgressed the limit.

Who do we mean by this group of people? The answer is not that simple, so we will talk about it later. And when can someone be considered a formalist? This answer is very simple - when one sticks to a certain forma. Even when a very simple question arises – what to wear for a dinner, one is sticking to something, lacking flexibility.

For the purpose of further text, however, we must answer the arising question, what formalism actually is, in more detail. A simple explanation of formalism is not enough for us because it should penetrate deeper into the ideas of formalism, and only through its understanding really grasp it.

In the first instance, we understand it as *“excessive adherence to prescribed forms”* or *“the use of forms of worship without regard to inner*

significance".¹ But what we will be the most interested in is another of its meanings: *"concern or exaggerated concern with form and technique rather than content in artistic creation,"*² and we will try to clarify this significance of formalism, as well as why this direction began to be criticized later.

Socialist realism vs. Formalism on the territory of Slovakia What was socialist realism different in?

We will begin with a simple literary approach to the concept from a period called socialist realism³ which had overlapped with formalism.⁴

¹ We derive the whole meaning of the word formalism from:
<https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:SJRn3R5IAE8J:https://www.merriam-webster.com/dictionary/formalism+&cd=2&hl=sk&ct=clnk&gl=gr>
Formalism: 'fɔ:m(ə)lɪz(ə)m/
noun: formalism; plural noun: formalisms

sense 1:

- o excessive adherence to prescribed forms.
- „academic dryness and formalism“
- o the use of forms of worship without regard to inner significance.
- o the basing of ethics on the form of the moral law without regard to intention or consequences.
- o concern or excessive concern with form and technique rather than content in artistic creation.
- o (in the theatre) a symbolic and stylized manner of production.
- o the treatment of mathematics as a manipulation of meaningless symbols.
- the meaning defined at sense 1 is the first known use of formalism (1839)

sense 2:

- o a description of something in formal mathematical or logical terms.
- „there is a formalism which expresses the idea of superposition“.

² Ibidem.

³ Socialist realism differs from the literary direction called, without an epithet - realism. Realism originated in the mid-19th century in France, in art, it showed off by abandoning romantic dreams and returning to reality. Authors show the life of the lowest social class without adornment. The predecessor of realism was Honoré de Balzac who derived realism from natural science and philosophy of positivism, the founder of which is Auguste Comte. For the realism described, attributes as descriptive or critical were used sometimes, but the literary direction was called realism. The concept of socialist realism was different, and in literary lines it emerged later, drawing the main features of realism, but creating / formulating specific, strictly given signs, which had to include a work included in socialist realism.

⁴ Geographically, in this and further text, we focus on the territory of Slovakia and some examples from Russia (as many Slovak works were inspired by the Russian environment as a model).

Many works have also been written biographically, with a particular sociological and ideological aspect. What was happening in the work + the social situation then. For example, the Great October Socialist Revolution - caught in the well-known Doctor Zhivago.⁵ One of the characters was a revolutionary who was the bearer of ideas. What was reported in the manifests were his replies. An example from the territory of Slovakia can be the Chronicle by Peter Jilemnický. The great historical event that is described in the work is the Slovak National Uprising, with the Russian soldiers described there completely idealistically, while only their courage and heroism is mentioned, and so they had to be perceived by everyone at that time. No one could mention, for example, minor crimes committed during the Slovak National Uprising.

In addition to the described penetration of the ideas of socialism into character considerations that was so characteristic for this literary period, in the works we can find other features of socialist realism, such as: a philosophical basis - a Marxist view of literature as a form of reflection of reality; class view of society - the antagonistic (irresistible) relationship of two social strata: a private peasant and a worker; the reinvention of the character - in works of socialist realization, the conversion of a simple worker or a peasant to a man aware of the market price of his work, who had consciously engaged in the activities of the left-wing movement or the Communist Party; solving social problems in the revolution - the revolution in Russia was promoted in particular, strikes or demonstrations were held in many works; many other ideological elements have often appeared.⁶

In the thirties to fifties of the 20th century a great debate was begun, a dispute between socialist realism and formalism was trying to settle. To determine where the border is, was the essential thing to do. This was being analysed in Russia and in our country (the territory of current Slovakia) as well. Socialist realism became the only allowed direction in the literature in our country.⁷ Heroes had to be divided into the good ones and the bad ones. The good ones were builders, people from the working classes. The bad ones were subverts, f.e. farmers who did not want

⁵ The author of this historical fiction with a love affair is Boris Leonidovich Pasternak. It is his most pro-active text. This text realistically displays events in Russia between 1903 – 1929. It is full of philosophical considerations and poetic linguistic means.

⁶ CALTIKOVÁ, M. *Guide to the Slovak and World Literature. Selection of C. Sered'*: AVE DUO CLAUDIUS PRINT, 2006, p. 209 – 210.

⁷ Socialist realism was socially motivated literature. For the socialist proletarian left-wing literature, we include the following Slovak authors: Peter Jilemnický, Laco Novomeský, Ján Poničan, Daniel Okáli, Andrej Sirácky, Vladimír Clementis. They joined the DAV magazine.

to enter the kolkhoz.⁸ The whole concept was based on a pre-clarified theory which was stating that the labourer was hard-working and only the positive characteristics were attributed to him (f.e. he could never be tired and come home from work and beat the woman up; on the contrary, he was romantic to the woman and even besides his work he was building the land). Vladimír Barborík, Slovak literary historian and critic, in his lectures on socialist realism often said that the authors from this period were the authors of projection. They wrote about the world, but not the real world – how it actually is, but how great it would be when the class-struggle would end, and communism would be established. They spoke of “reality,” but it was not a reality, because the prosperity waged after the win in the class struggle did not actually occur and the socialist realists wrote about this situation as if it had already manifested itself in real life.⁹ The only allowed were building and production novels that were in line with the communist ideology.

And here the formalism is coming. Formalism began to develop during the period of socialist realism. If the work was not written in the way described above (according to the prescribed templates of that time), people began to use sentences like: *“These are formalists, they probably speculate too much.”* Then the word formalism has taken the negative form of the concept, even though it was the official title in the literary science. *“In the socialist context, formalism has become a mischievous sign which served to eliminate the enemy due to lack of social engagement and affection for aesthetic experimentation.”*¹⁰ Why was it so?

The distinction between socialist realism and formalism can be explained in a simplified manner – on one hand, in the era of socialist realism the authors were focused on a very strict adherence to the templates defined by regime in the process of creation of their works; on the other hand, it was possible to recognize formalism in the works in a way that the authors tried and perhaps did not try to observe what the ruling party commanded, since what they were primarily observing was the form of the work, and therefore they were blamed for aesthetic experiments and insufficient social commitment. In a work for which the socialist realism was a literary direction, it is not permissible for its storyline to take place in for example, a deserted hut where they had a great party or in a luxury

⁸ Such uncomfortable farmers were pejoratively called „kulak-s“.

⁹ Cited lectures of doc. Barborík at the Catholic University in Ružomberok in academic year 2013/2014. Doc. Mgr. Vladimír Barborík, CSc. studied Slovak literature and philosophy, is one of the opinion critics of contemporary Slovak prose and works in the Institute of Slovak Literature of SAS in Bratislava.

¹⁰ PAVIS, P. *Theatre Dictionary*. Bratislava: Theatre Institute, 2004, p. 168.

hotel in the mountains where the party was terrible. The scene was always something like a factory or part of the railroad where a track is being built (such as in a work by Dominik Tatarka,¹¹ well-known author in Slovakia).

For socialist realism as well as for formalism, it was precisely structured how the work should look. Happy ending, hope for even better beginnings. However, formalists have taken note of a specific structure of the work that can (very remotely) be compared to the structure of a legal norm in the law, which is also not a matter of content.

The linguistic side of formalism

From a linguistic point of view, formalism applied linguistic methods when analysing literary works, and in this analysis was pointed out that there could be distinguished a “poetic language” and a “practical language” and hence the dichotomy of language signs.¹² Let us give an example. One word can work in the conversation as a word that has a practical meaning – write down the page number 68; and as number 68 – which is understood as a metaphor relevant for 21st August 1968. Our (practical) language is simple, the poetic is more demanding than the one to which the words are addressed.

This poetic and practical function of the language was characteristic for the works of Russian authors: Viktor Shklovsky and Boris Ejchenbaum,¹³ who wrote program works on what formalism is and defined what makes the poetic language poetic and what forms the structure of the form. The basic work of the leader of Russian formalism, Viktor Shklovsky, will be discussed later. As a good example of a short sketch of work of the above-mentioned Russian writers (to which others are attached) may serve the work named *Glass mount* from Alfonz Bednár. What the formalist would have noticed and analyzed is the fact that the work is written in the diary form, which was led by Ema Klasová, the main character. The formalist would therefore have been interested in the motivation of the author, why

¹¹ This is the „*Družné léta*“ (1954) and its story takes place alternately at Zemplín in Dužice and at the construction of the “*Traf družby*.” The central theme of the story is a young man who, according to the wishes of a young lady, begins to build the “*Traf družby*” in order to become a builder. The author in this work precisely captures the pathos of the building era hand in hand with its chaos.

¹² Such differentiation on the basis of formalism began with various theories in linguistics – a well-known theory by a representative named Ferdinand de Saussure, who distinguished language, speech and language in another sense.

¹³ Other leading figures of the formalistic movement were Roman Jakobson, Yuri Tynanov and Boris Tomashevsky.

he chose this form and the formalist would try to make it clear by claiming that diary notes are mainly indicative of subjectivity, intimacy and privacy, which also influenced the writer in the construction of a literary work.

The essence of the analysis of the text is that when we look at a certain literary text from a formalistic point of view, we perceive it as a system of thoughtful steps. If the authors of this literary direction decide to use something in the work, it is not a coincidence. Skhlovsky and Ejchenbaum have created something like a formalistic manifest.

A system of thoughtful steps can be identified from the literary work, but it is possible to be brought closer to the audience by means of theatre performance. This, in particular, can be seen, for example, in performance called *Mother Courage and Her Children*,¹⁴ which was also a production of the Slovak National Theatre. The performance is a typical piece of epic theatre. In its very introduction, all the characters that were supposed to die during the theatre performance were wearing a piece of cloth in purple colour¹⁵ in order to give the audience a clear impression and let them enhance the experience of the story. And this is exactly how any formalist perceives a formalized artwork.

The basis of formalism is therefore to be focused on a certain form and to present it in the work over the content¹⁶ (the content itself will be the impression that will bring the form). But why did they start being criticized? How we already mentioned in the introduction, it is paradoxical that formalists who adhere to a certain form are also criticized for not keeping a form. Why is that so? Well, because keeping their form is not what party (in our case, the communist party and its rulers) said.¹⁷ The paradox of prescribed forms and criticized formalists is simply clarified.

¹⁴ The author is one of the most prominent and at the same time most controversial dramatists of the 20th century, whose works gave birth to German expressionism and influenced Marxism, Bertolt Brecht.

¹⁵ It was clear to the audience that the character would be dead at the end. They could only identify it from the hint of purple colour of clothing. The more characters in the purple cloth died, the result was clearer. If we want to look for a parallel between formalism in art and the one accompanying the period of socialism or communism, perhaps we could link this idea to the infamous monster processes. The judges could not say that „this and this“, but from the formulas and commodities they used, it might have been clear what judgment they were referring to.

¹⁶ The form is more important than the content because form creates the actual content.

¹⁷ This is similar also in the case of form of law and the conditions that must be fulfilled for issuing the courts decision. Only if the conditions are fulfilled, judge can issue the judgement.

What

So, we have a formal idea of formalism – whether from general knowledge or from the previous text that served as an introduction to the subject. The goal of the paper is to introduce formalism as a theory. I will ask for a moment of intensive attention in the analysis of the following text. I have selected a few rows from “What” by Ron Silliman from 1988.

Woman doctor and male nurse are running down
the hospital corridor. Syntax freezes them forever,
though I merely made them up. Whatness vs.
Whichness. “T’s not just just the large beard on the
small guy but the way it juts forward. Swivel your
hips with a knee dip and the skateboard serves up
the curb ramp. Brit flag in window serves as
curtain. Walker in sweatsuit and knit cap—lone
figure on track at dawn. Pages of xerox in a
dimestore binder. So let’s patent blood (knowing the
market). So there’s Habermas in a guest spot on
Miami Vice. Or the way tabloids use quotation marks in
place of italics. Like water, language runs to the sea,
flush with information. Not that, aardvark! Prefer
poets’ yap to their lap. Discordance in number
triggers an audit. Squint just to keep glasses from
sliding down nose. A line a day keeps the critic
away. Rework context for previous vowel.¹⁸

Try to think about this text. What kind of impression do you have in your mind?

De gustibus et coloribus non disputandum est.¹⁹

The author of this contribution did a small research among the people from her surroundings, each of them from the different area of work with diverse studies. Their perception and interpretation can be divided into two groups.

The answer of the first group can be summarised as follows: **I do not know anything / much about this text, I just want to know what it**

¹⁸ In: Introduction by Gerald L. Bruns to the Theory of Prose from Viktor Shklovsky. BRUNS, G. L. *Toward a Random Theory of Prose*. p. xiu.

¹⁹ transl. Tastes and colours are not for discussion.

means. Summarised opinions are most closely reflected by the opinion of one musician associated with the opinion of the author of this contribution: Intentionally chaotic and senseless free associations. Feeling provocative, the author shows the power of words, suggestion, attacks the mind with short scenes, even though the text itself does not make sense, the reader, as if by hypnosis, reaches a state of resignation and acceptance of the absurd. The aim is to create the impression that the content is feelings and opinions rather than just the text itself. Searching for the meaning of the phrases and their connection is useless, but that is exactly what the reader is trying to do. However, it cannot be said that people trying to find the essence of the text have not been caused to feel anything from the point of view of the author because even rejection of the evident / obvious is a feeling, an emotion. Maybe just the feeling of desperation due to the text being really sassy / cheeky. If we make ourselves think a little bit harder and longer, the text can be perceived as the world of opposites that creates a small and functioning universe in which everything is mixed-up, but which, in the end, makes sense. Another selected reader, legal theoretician, has perceived the text as poetry and did not understand words or sentences. He identified a lot of references to things he does not know, so he assumes that their mutual connection could make some deeper sense. As well as the pictures / paintings make more sense sometimes when one sees the whole series, letters create words the very same manner. He has reached the conclusion, that if the author wanted to create a certain type of impression, he could have done it by posting a picture or by creating music. A studied psychologist tried to analyse the text, but nor she did understand it, the text was just unclear for her. When she focused on a deeper reading of the text, she made a conclusion that the text was a huge “postmodern trap” and she identified a wide metaphor of a hospital environment. Paradoxically, the text did not remind a medical student of a hospital environment. It seemed to her just like a random brainstorming of the author whilst composing something, a progressive construction of a picture without any obvious correlation – she would describe it as a literary process. She was more focused on the meaning of the words; however, she does not find any, the text made her feel nothing. She was merely looking for a connection of the context which is not over there. She was looking for an allegory, *in medias res* description of a situation, but when she found out it was not like that, she just mechanically finished reading of the text without any informative value. The absence of paragraphs or sections made her feel that it was an integrated text, but the content of the text showed that nor this was the case. An artist considered this text to be a flow of the author’s mind in which he captured everything that came into his mind; everything he has either seen or heard; but it is strange, just

like a “word smog”. She does not look for a deeper meaning and she does not feel anything specific. A philologist was suffering disturbance while reading due to the structure which, from her point of view, restrains from concentrating on the content, but she really likes the style in which the text is written. However, she does not get an integrated impression from the text because it seems to her that the text misses the introduction and the ending (there are situations described in it that are supposed to be bound to something, but this is exactly what the text misses).

The answer of the second group can be summarised as follows: **I do not know anything / much about this text and I do not need to know what it means, the impression I get is more important.** This could definitely be the answer of the group of people whose approach is closer to the idea of formalists. Their responses cannot be generalised because each answer was completely different. A lawyer, with an artistic spirit, working on the legislative department can see the brightness of the author who expressed the feeling of a small human being in the reality of a big world, i.e. the feeling when one gets rolled by something. It has caused her to feel a strange feeling with a solution of “never giving up”. It seemed to her like a poem written according to some templates made up for structuring the plot which seems like a swing – one time it is up, and other time it is down. A lawyer working in a law firm found the text just like narrating missing a plot in the story. The text made her feel that it was written by a woman who was a little bit “weird”, who had problems in relationships and the text also made her feel that the person was complicated, but not because of her not understanding the text – she did understand it. A studied aesthete was missing the context and she did not understand the chosen section. First of all, she evaluated the text as a flow of ideas / thoughts. Banal, common situations captured in one sentence were completely different and what actually connects them is them being daily. A doctor and a man appear there – a nurse, a skater boy, a writer (a German sociologist and philosopher). Completely different situations that are connected by only them being absolutely common and normal – this is what was the most important for her – various things connected by something which is so basic. Everything is related somehow and maybe nothing is more important than something else. A lot of things, let them be what whatsoever different, are on the same level. The structure influenced her more than the content itself. An interpreter summed the read section up the way that the content is not important, but what is important is the way it is written, the education of the atmosphere is important. However, a hairdresser from Greece was the closest to the formalistic aim while composing a text. She is a very emotional person and immediately after reading the text started to bind to her emotions, but she saw something deeper in the text so she

tried to block the emotions and she focused on the structure of the text, she focused on the way and manner each word was written; not on the content which would make her feel something because the structure of the very text made an impact on her.

Formalistic way of thinking

Formalists wanted to invent a style of writing so that they do not make impression from the words of the text, but from how the text is written. The goal was to create a structure that creates an impression, not what people imagine when reading each word. The rule was to write according to certain templates that they devised and according to which they structured it.

Viktor Shklovsky in the first chapter of his program work called *Theory of Prose* explained that there exists two ways of imaginery: *“imaginery as a practical way of thinking – as a means of uniting objects in groups and imaginery as a way of intensifying the impressions of the senses.”*²⁰ In his writing he explained it quite preciously on an example but for the purpose of this contribution we can use it as a theory for our above mentioned example of text.

There is also difference between the poetic and prose image. *“The poetic image²¹ is an instrument of the poetic language, while the prose image is a tool of abstraction.”*²² Considering the chosen rows of the text above and the reactions of various people, we may say that one group was lacking abstraction. As I consider it, there is nothing negative about that, they just have a different form of thinking. However, this form of thinking is not compatible with the idea of formalists. The intent of the formalistic authors is mostly something quite other than a conceptual understanding, for which these people were obviously looking for.

Shklovsky explained “the mistake” of looking for a sense in connecting the whole text by this argument: *“What is important in psychological parallel-*

²⁰ SHKLOVSKY, V. *Theory of Prose*. Translated by Benjamin Sher with an Introduction by Gerald L. Bruns. Dalkey Archive Press, 1991, p. 3.

²¹ „A poetic image is one of the means by which a poet delivers his greatest impact. Its role is equal to other poetic devices, equal to parallelism, both simple and negative, equal to the simile, to repetition, to symmetry, to hyperbole, equal, generally speaking, to any other figure of speech, equal to all these means of intensifying the sensation of things (this “thing” may well be nothing more than the words or even just the sounds of the literary work itself).“ SHKLOVSKY, V. *Theory of Prose*. Translated by Benjamin Sher with an Introduction by Gerald L. Bruns. Dalkey Archive Press, 1991, p. 3.

²² Ibidem, p. 3.

ism is for each of the parallel structures to retain its independence in spite of obvious affinities."²³ Connecting the separate meanings is against the purpose of parallelism. *"The purpose of parallelism is the same as that of imaginery in general, that is, the transfer of an object from its customary sphere of perception to a new one; we are dealing here with a distinct sematic change."*²⁴

Formalists did not care about the context. Their approach stemmed from the idea that the way someone is telling a story gives names to things meanings. But what is it? Is it a plot? Yes, a plot described in syntax. *"Syntax, so to speak, replaces semantics."*²⁵ Stories are articulation of minor plots and syntactical element is what makes the form and also creates the context. The form is the syntactical mode.

That is why formalists were caring so much about how the plot was structured. Important was the sentimental value. They were against depicting something clearly. Reassembling the plot again and again, that was set as the aim of their new reflection of art. They cared about articulation of elements. They wanted to reorganise the space and mentality. And moreover, they wanted to change the way of understanding what the art is.

So as the Soviets wanted to change the way of thinking of people, to create total (not totalitarian) society. To achieve no private and public in law and politics. To reach all the aims that were set. Maybe these topic does not seem connected, but they are, more than can be imagined. One just have to think about that more deeper. The text below which is ending this contribution can tell more about the aims and the way law should have secured the goals of changing the society. Both were experiments – art and law.

Modernity begins with the discovery that the book of the world is written in prose prose is the unfinished discourse²⁶

Shklovsky identified prose with the world. *"The world of prose is bourgeois all the way down."*²⁷ He actually described the world, but through the construction of prose. As more important than content showed up the organisation, structure. Does not this apply equally to formalistic prose and

²³ Ibidem, p. 12.

²⁴ Ibidem, p. 12.

²⁵ BRUNS, G. L. *Toward a Random Theory of Prose*. p. xiu.

²⁶ Ibidem, p. ix, xi.

²⁷ Ibidem, p. x.

to socialist society? In more-less the same period, there appeared an idea to redefine the prose and to reorganize the world. All by the construction of plots. In the art directed by formalism, they devised the image and adapted the structure to achieve this image. Was it not so in the socialist regime too? They also figured out how the society would look and adapted everything to this picture. *"The task of reason in the world of prose is to bring things under control – not, however, by poeticizing them, not by allegorizing events into semantic superstructures (theories of chivalry, for example, or of culture), but rather the way linguistics tries to justify the arbitrariness of words by appeals to internal necessity."*²⁸ This is how the theory of prose was explained. It is hard to find some explanation for socialism. There can be found just endless manifests with reasonings, not real explanations ...

The aim of this part of the contribution was not to introduce the whole concept of formalism, or the formalistic prose, others already did so. My goal was to approach it in my way. And to approach it in conjunction with the period of socialism, as I see many parallels in it. This text does not produce many answers, rather it outlines more questions that the reader of this text can find in a deeper reflection.

The journey of formalism from the world of art to the world of socialist law

Is art the recourse of formalism in law?

Formalists believe in forms like lawyers believe in law. However, this goes against the necessity of socialism. For socialism it is good not what is set, but what can be changed (according to the aim). The aim is to follow the principle of socialist law in all areas. This is the determining factor. The legal norms in the socialist period are interpreted according to their function and thus in order to correctly categorize the essence of class structure: *"The requirement of rigorous observance of socialist law includes the principle that interpretations and, therefore, the implementation of the law should always correctly articulate and apply the current class sense and function of socialist legal standards. In interpreting the legal norm, it is mainly necessary to correctly classify the substance and function of the legal norm in the life of society."*²⁹ The consolidation of state discipline was based on the strict observance of the requirements stemming from the principle of socialist law. *"In the form and content of the principle of socialist law, all the basic qualitative values of the*

²⁸ Ibidem, p. x.

²⁹ DOJČÁK, P. *Legal Science, Law and Legality*. Bratislava: VEDA, Publishing of the Slovak Academy of Sciences, 1997, p. 180.

socialist social and state system are concentrated and applied."³⁰ The interest formulated in the principle of socialist law (and its demands for the creation of law and its enforcement) is the fulfilment of the functions of the socialist state through the law which "*corresponds to the interests of the working class and the needs of the socialist society*"³¹ by its content. The principles of the creation of socialist law are not only embedded in legal norms but also derive from the content-value aspect of the essence of the principle of socialist law. This content-value aspect also resembles formalism. Its meaning was not important, also the formalists were against the particular display of something. Of the primary importance was its quality and respectability. Respectability in order to bring socialism to the society as soon as possible.³²

One of the main aspects of the development of law in 1948-1989 is the complete absorption of legal science by an official ideology. The reason is, among other things, that in the works of Marxist philosophers, considerations of law appeared only rarely.³³ Everything was built in rough lines. The main shortcoming of state and law theories in this period was the ubiquity of the official ideology that influenced law enforcement by law. The theory of the state and the law has been the most burdened by ideology. The then legal science focused on defining the fundamental ideological thoughts that had been taken over (either from convincing, from the loyalty of the ruling power, or precisely because of constraints resulting from ideology) to all the works of the later authors.³⁴ These ideological thoughts were only framed, but their presence in any legal and theoretical study was crucial for the regime, and especially for the author, if he wanted his text to be published. Here can be seen the parallel with the perception of formalism. The soviet conception rejected forms in art and the same in law. They were just setting the boundaries and aims. Using forms would be like negating the dialectical flow towards the ability of socialism.

³⁰ Ibidem, p. 165.

³¹ DOJČÁK, P. a kol. *Theory of State and Law*. Bratislava: Obzor, 1977, p. 432.

³² The brightest example in arts was showing people the agricultural hero – that should support the correct way of creating socialism. Through law, through art, through basic life of ordinary people. Showing how bright the future with socialism can be. The best way was the way that could bring this aim as fast as possible. The one that made socialism happen through revolutionary masses.

³³ FÁBRY, B. *Marxist Theory of State and Law in 1948 – 1989. Antithesis of History or Political Propaganda?*, p. 25. In: *Development of Law and Legal Science in Slovakia in 1948-1989*. Bratislava: Comenius University in Bratislava, Faculty of Law, 2009.

³⁴ Ibidem, p. 25 – 26.

If we look into history, we can see the subversion of Russian legal science, which has been centred on defining fixed boundaries rather than clarifying or defining more detailed content. One of the possible reasons is given by the following quote: *"In the Russian empire, political despotism has been associated with great freedom and breadth of life, freedom of lifestyle, morals, lack of dash, and normativism, lawmaking. It was the basic adoration of human nature to infinity and boundlessness."*³⁵

BIBLIOGRAPHY:

- BERĎAJEV, N. A. *The Source and Sense of Russian Communism*. Bratislava: KALLIGRAM, 2004, 208 p. ISBN 80-7149-634-0.
- BRUNS, G. L. *Toward a Random Theory of Prose. Introduction to the Theory of Prose by Viktor Shklovsky*, p. x – xiv.
- CALTÍKOVÁ, M. *Guide to the Slovak and World Literature. Selection of C. Sered'*: AVE DUO CLAUDIUS PRINT, 2006, 255 p. ISBN 80-85471-43-4.
- DOJČÁK, P. *Legal Science, Law and Legality*. Bratislava: VEDA, Publishing of the Slovak Academy of Sciences, 1997, 249 p. ISBN not listed.
- DOJČÁK, P. a kol. *Theory of State and Law*. Bratislava: Obzor, 1977, 472 p. ISBN not listed.
- FÁBRY, B. *Marxist Theory of State and Law in 1948 – 1989. Antithesis of History or Political Propaganda?*, p. 25 – 40. In: *Development of Law and Legal Science in Slovakia in 1948 – 1989*. Bratislava: Comenius University in Bratislava, Faculty of Law, 2009. 111p. ISBN 978-80-7160-294-1.
- PAVIS, P. *Theatre Dictionary*. Bratislava: Theatre Institute, 2004, 542 p. ISBN 80-88-98-7-245.
- SHKLOVSKY, V. *Theory of Prose*. Translated by Benjamin Sher with an Introduction by Gerald L. Bruns. Dalkey Archive Press, 1991, 216 p. ISBN 0-916583-64-3.

³⁵ BERĎAJEV, N. A. *The Source and Sense of Russian Communism*. Bratislava: KALLIGRAM, 2004, p. 20.

Z Ria do Paríža – cesta ku globálnej dohode o ochrane klímy

JUDr. PETER MOSNÝ ml.

Trnavská univerzita v Trnave, Právnická fakulta

Externý doktorand na Katedre medzinárodného a európskeho práva

Abstrakt: Máloktorá téma zamestnáva vedcov, politikov, ekonómov, ekologických aktivistov, manažérov priemyselných podnikov a bežné obyvateľstvo po celom svete viac ako zmena klimatického systému Zeme. Pretože účinky môže pozorovať každý z nás vo svojom okolí – či už ako extrémne výkyvy počasia alebo zmeny v biodiverzite. Autor vo svojom príspevku analyzuje medzinárodné dohovory upravujúce oblasť ochrany klímy, ich vývoj a obsah. Osobitnú pozornosť venuje analýze vývoju medzinárodno-právnej úpravy pred medzinárodnoprávnou kodifikáciou oblasti o zmeny klímy. Na záver sa venuje aj jednotlivým ustanoveniam Rámcového dohovoru Organizácie spojených národov o zmene klímy, Kjótskeho protokolu a Parížskej dohody, ako kľúčových prameňov medzinárodného práva verejného upravujúcich oblasť klimatických zmien. Ich úspešná alebo neúspešná implementácia bude mať vplyv na našu blízku budúcnosť.

Kľúčové slová: klimatická zmena, globálne otepľovanie, skleníkové plyny, mitigácia, adaptácia, vplyvy, medzinárodné dohovory, záväzky, Organizácia spojených národov, udržateľný rozvoj

Abstract: Only a few of topics stir attention of Scientifics, Economists, Environmental Activists, Managers of industrial companies and the people all around the globe more than issue of the Climate system change on the Earth. Because the impacts could see all of us in his vicinity – such as extreme weather or change in the bio diversity. The author in his paper analyzes international agreements regulating climate change area, their evolution and content. Special attention is paid to analyze of particular international law development before the codification of climate change. At the end the provisions of the United Nations Frame Convention on climate change, the Kyoto Protocol and the Paris Agreement are being analyzed as a key sources of the international law in the area of the protection of global climate system. Their success or fail will have impact on our not so far future.

Key words: Climate change, global warming, greenhouse gases, mitigation, adaptation, impacts, international agreements, liabilities, United Nations, sustainable development

Úvod

O klimatických zmenách sa v celosvetovom meradle diskutuje už tri dekády. Zmena klímy je jedným z najkrikľavejších problémov nášho času s ďalekosiahlymi vplyvmi v dvadsiatom prvom storočí. Očakáva sa, že

bude mať bezprecedentné účinky na to, kde ľudia budú môcť žiť, pestovať plodiny, budovať mestá a ako sa budú môcť spoľahnúť na fungujúce ekosystémy. V mnohých zemepisných oblastiach zmeny teplôt a zvyšovanie úrovni morí už dostávajú ekosystémy pod tlak a ovplyvňujú ľudský blahobyt.¹ Extrémy počasia, neúroda kvôli suchu alebo naopak kvôli záplavám, hrozba vyhynutia rastlinných alebo živočíšnych druhov, migrácia ľudí, rastlinných a živočíšnych druhov na nové územia.

Ale čo to vlastne klimatická zmena je a prečo musíme zabrániť jej dôsledkom?

Zmena klímy úzko súvisí s tzv. skleníkovým efektom vznikajúcim pri prechode slnečného žiarenia cez atmosféru Zeme. Po dopade na zemský povrch časť žiarenia pohltí atmosféra a časť sa odrazí od zemského povrchu späť do atmosféry. Vo svojej podstate ide vlastne o termoreguláciu planéty a zabránenie jej ochladeniu, a teda ide aj o ochranu života na zemi prostredníctvom stabilizácie teploty.² Tzv. skleníkové plyny³ v atmosfére zabráňujú vyžiareniu slnečnej energie späť do vesmíru. Problém nastáva, keď sa koncentrácia skleníkových plynov dostane nad rovnovážny stav, zvyšuje sa množstvo zachyteného žiarenia (vo forme tepla) a následne sa menia energetické pomery v atmosfére. Zvýšená koncentrácia skleníkových plynov môže mať prírodný (napríklad topenie permafrostu na Sibíri alebo erupcia sopky) alebo antropogénny⁴ pôvod. Ako príklad antropogénnych emisií skleníkových plynov možno uviesť spaľovanie fosílnych palív (uhlie, ropa, zemný plyn), priemyselné aktivity, doprava, intenzívny chov dobytky, odlesňovanie a iné.

Na druhej strane je nutné z hľadiska objektivity a nestrannosti uviesť, že existujú aj vedecké teórie popierajúce antropogénnu príčinu skleníkového efektu.⁵ Títo oponenti buď popierajú základnú kauzalitu – t. j. globálne otepľovanie nesúvisí s činnosťou človeka a je spôsobené prirodzenými

¹ Bližšie pozri aj *Why does climate change matter* [online]. [cit. 2018-01-02]. 2018. Dostupné na: <https://www.unenvironment.org/explore-topics/climate-change/why-does-climate-change-matters>.

² JANKUV, J. Ochrana klímy v práve životného prostredia Európskej únie a prístup Slovenskej republiky k tejto problematike desať rokov po jej vstupe do Európskej únie. In: KLUČKA, J. (ed.) *10 rokov v EÚ: vzťahy, otázky, problémy*. 1. vyd. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Právnická fakulta, 2014, s. 95. ISBN 978-80-8152-206-2.

³ Napríklad oxid uhličitý (CO₂), metán (CH₄), oxid dusný (N₂O), fluorované skleníkové plyny (HFC), fluorid sírový (SF₆), perfluorokarbóny (PFC). Paradoxne, najrozšírenejším skleníkovým plynom je vodná para.

⁴ Spôsobený ľudskou činnosťou.

⁵ Napríklad bližšie pozri LOMBORG, B. *Zchlad'te hlavy! Skeptický ekolog o globálnom otepľovaní*. Dokořán. Praha 2008. 360 s. ISBN 978-80-7363-188-8.

klimatickými cyklami – príčina globálneho otepľovania je exogénna, alebo nepopierajú základnú kauzalitu, ale tvrdia, že jej vplyv je marginálny. Autor vzhľadom na humanitné vzdelanie nepolemizuje s týmito názormi (čo nie je ani cieľom predkladaného príspevku), ale pokladá antropogénnu príčinu globálneho otepľovania za dokázanú per se. S týmto predpokladom pristúpime k analýze medzinárodných dohovorov upravujúcich práva a povinnosti štátov pri ochrane celosvetovej klímy vrátane mapovania ich vývoja. Obdobie pred dosiahnutím celosvetovej dohody o ochrane klímy si budeme všímať podrobnejšie.

1. Začiatky medzinárodno-právnej kodifikácie ochrany klímy

Začiatok formulácie problematiky ochrany klímy možno zasadiť do polovice 19. storočia, keď francúzski a anglickí vedci⁶ rozpracovali vedecké teórie pohlcovania slnečnej energie v atmosfére a tepelnej výmeny. Za hlavných absorbentov slnečného žiarenia bola identifikovaná vodná para a oxid uhličitý. V nasledujúcich rokoch sa rozpracovávali ďalšie teórie. Skutočný posun v problematike globálneho otepľovania a skleníkového efektu nastal až v 80. rokoch minulého storočia a súvisel s používaním vyspelých analytických postupov a techník na stanovenie koncentrácie skleníkových plynov v atmosfére. Masívne nasadzovanie počítačov umožňovalo efektívnejšie spracovanie dát z meraní a vytváranie modelov. Problém bol pomenovaný a identifikovaný na vedeckej úrovni.

Jeho riešením sa pomaly začali zaoberať politici na medzinárodnej úrovni prostredníctvom medzinárodnej spolupráce a reguláciou cez normy medzinárodného práva.

Za prvý krok v oblasti medzinárodno-právnej ochrany životného prostredia (a teda aj klímy) môžeme považovať konferenciu Organizácie spojených národov zvolanú do švédskeho Štokholmu 5. až 16. júna 1972. Na konferencii sa zúčastnili zástupcovia 114 členských štátov Organizácie spojených národov a taktiež zástupcovia rozličných mimovládnych organizácií a medzinárodných organizácií. Nebola tematicky výhradne venovaná problematike ochrany klímy, ale zaoberala sa medzinárodno-právnou ochranou životného prostredia všeobecne. Účastníci konferencie vyhlásili, že ochrana a zlepšovanie životného prostredia predstavuje hlavný problém, ktorý môže ovplyvniť globálny hospodársky rozvoj a ľudský blahobyt. Na konferencii bol prijatý prelomový dokument zakladajúci reguláciu životného prostredia normami medzinárodného práva –

⁶ Napríklad francúzsky vedec Jean-Baptiste Fouriere, anglický vedec John Tyndall.

Deklarácia Organizácie spojených národov o ľudskom životnom prostredí.⁷ Deklarácia sa skladá zo siedmich odsekov v preambule a 26 zásad. Ide o historicky prvý medzinárodno-právny dokument upozorňujúci na všeobecnú nevyhnutnosť ochrany a zlepšovania životného prostredia všetkými ľuďmi. Jej význam pre oblasť životného prostredia je podobný, ako je význam Všeobecnej deklarácie ľudských práv (1948) pre oblasť ľudských práv.⁸ Pre ilustráciu – už prvá zásada (operatívny odsek) zakotvuje zásadu práva človeka na životné prostredie. Z hľadiska nášho skúmania majú rozhodujúci význam zásady 2 až 5 – ochrana a zachovanie životného prostredia a prírodných zdrojov, potreba zachovania, obnovenia a zlepšenia schopnosti Zeme produkovať obnoviteľné zdroje a potreba nakladať s neobnoviteľnými zdrojmi Zeme tak, aby neboli ohrozené budúce generácie ľudskej populácie a aby tieto generácie mohli na využívaní týchto zdrojov participovať.⁹ Uvedené zásady tvoria základ koncepcie tzv. *sustainable development* (z anglického jazyka – trvalo udržateľný rozvoj), ktorá si našla miesto aj v iných prameňoch medzinárodného práva verejného zameraných na ochranu životného prostredia, formujúcich sa po Štokholmskej konferencii (z nášho pohľadu sú kľúčovými najmä Rámcový dohovor Organizácie spojených národov o zmene klímy, Kjótsky protokol a Parížska dohoda, a prípadne Deklarácia z Ria de Janeira). Aj ďalšiu zo zásad – spoločnej, ale rozdielnej zodpovednosti¹⁰ – budeme sledovať v nasledujúcich prameňoch verejného medzinárodného práva patriaceho do predmetu nášho skúmania. Ako možno vidieť v celom texte Deklarácie, pri jej zostavovaní sa postupovalo podľa princípu „antropocentrizmu“¹¹, teda, že dobro pre ľudstvo je na prvom mieste. Okrem už spomínanej Deklarácie, účastníci konferencie prijali aj ďalší nezáväzný dokument – Akčný plán obsahujúci 109 odporúčaní.¹²

⁷ Bližšie pozri *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment* [1972-06-16]. U.N. Doc.A/Conf.48/14/Rev.1(1973); 11ILM 1416 (1972).

⁸ JANKUV, J., LANTAJOVA, D., BLAŠKOVIČ, K., BUCHTA, T., ARBET, D. *Medzinárodné právo verejné. Druhá časť*. Plzeň: Aleš Čeňek, 2016, s. 98. ISBN 978-80-7380-597-5.

⁹ Citované dielo s. 99.

¹⁰ Zásada 7 *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment* [1972-06-16]. U.N. Doc.A/Conf.48/14/Rev.1(1973); 11ILM 1416 (1972).

¹¹ HANDL, G. *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm declaration) 1972 and the Rio Declaration on Environment and Development, 1992* [online]. 2012. 11 s [cit. 2018-01-10]. The United Nations Audiovisual Library of International Law. Dostupné na: <http://www.un.org/law/avl>

¹² SANDS, P., PEEL, J., FABRA, A., MACKENZIE, R. *Principles of International Environmental Law. Third Edition*. Cambridge University Press, 2012, s. 30. ISBN 978-11-3901-984-2.

Okrem už spomenutého dala Štokholmská konferencia impulz na vytvorenie medzinárodnej inštitúcie, ktorá má dohliadať na stav životného prostredia vo svete. V roku 1972 Valné zhromaždenie Organizácie spojených národov založilo Program OSN pre životné prostredie (UNEP),¹³ ako dôsledok Akčného plánu prijatého na štokholmskej konferencii. Program plní úlohu akéhosi koordinátora aktivít Organizácie spojených národov týkajúcich sa ochrany životného prostredia. Z hľadiska nášho skúmania Program OSN pre životné prostredie plní aj úlohy v oblasti týkajúcej sa klimatických zmien a ochrany globálnej klímy,¹⁴ ktoré sa dostali do jeho pôsobnosti až neskôr. Pre úplnosť treba dodať, že sídlo Programu OSN pre životné prostredie je v Nairobi, na čele programu je výkonný riaditeľ. Program OSN pre životné prostredie nemá medzinárodnoprávnú subjektivitu,¹⁵ je organizačne začlenený pod Organizáciu spojených národov.

Za historicky prvú celosvetovú konferenciu zameranú výlučne na problematiku zmeny klímy je možné považovať podujatie zorganizované v roku 1979 v Ženeve Svetovou meteorologickou organizáciou (WMO)¹⁶ pod názvom Prvá svetová konferencia o klíme. Na pôde konferencie účastníci uznali, že globálna zmena klímy je závažný problém, pretože rastúca koncentrácia skleníkových plynov v atmosfére môže narušiť prirodzený klimatický systém Zeme. Ako prelomové sa dá hodnotiť rozhodnutie založiť novú inštitúciu, ktorej hlavnou úlohou bude výskum klimatického systému Zeme. Svetový klimatický program (WCP)¹⁷ bol následne založený v roku 1979 na VIII. zasadnutí Svetového meteorologického kongresu pod gesciou Svetovej meteorologickej organizácie, Programu Organizácie spojených národov pre životné prostredie a Medzinárodnej rady vedeckých združení (ICSU).¹⁸ Ako hlavné ciele Svetového klimatického programu boli identifikované:

- zlepšenie porozumenia klimatických procesov za účelom predpovedania klímy,

¹³ Anglický názov: United Nations Environmental Programme – Program Organizácie spojených národov pre životné prostredie.

¹⁴ Napríklad spolupracuje s vládami v oblasti adaptácie na dôsledky klimatických zmien, podporuje transfer nízkouhlíkových technológií, udržiava Climate Technology Centre and Network, spolupracuje pri zhromažďovaní finančných prostriedkov na boj proti klimatickým zmenám, plní úlohy definované v následne prijatých medzinárodných dohovoroch na ochranu klímy a iné. Pozri aj *United Nations Environmental Programme* [online]. [cit. 2018-01-15]. Dostupné na: <https://www.unenvironment.org>

¹⁵ JANKUV, J., LANTAJOVA, D., BLAŠKOVIČ, K., BUCHTA, T., ARBET, D. *Medzinárodné právo verejné. Druhá časť*. Plzeň: Aleš Čeňek, 2016, s. 101. ISBN 978-80-7380-597-5.

¹⁶ Anglický názov: WMO – World Meteorological Organisation – Svetová meteorologická organizácia.

¹⁷ Anglický názov: WCP World Climate Programme - Svetový klimatický program.

¹⁸ Anglický názov: ICSU – International Council of Scientific Unions – Medzinárodná rada vedeckých združení.

- podporovať komplexné pozorovania klimatického systému,
- podporovať prístup užívateľov k predikčným systémom,
- podporovať efektívnu aplikáciu klimatických znalostí a informácií s cieľom zlepšiť manažment rizík klimatických zmien,
- propagovať budovanie kapacít, hlavne v rozvojových a najmenej rozvinutých krajinách.¹⁹

Zakladajúce organizácie Svetového klimatického programu následne usporiadali v októbri roku 1985 v rakúskom Villachu spoločnú konferenciu pod názvom „Assessment of the Role of Carbon Dioxide and of Other Greenhouse Gases in Climate Variations and Associated Impacts“. Na konferencii sa jej účastníci zhodli, že skleníkové plyny ovplyvnia rast priemernej teploty Zeme v polovici 21. storočia v takom rozsahu, ktorý bude významnejší ako všetky doterajšie nárasty v histórii ľudstva. Rovnako dôležitým výstupom z konferencie bolo konštatovanie, že aj iné plyny ako oxid uhličitý (teda metán, ozón, chlór-fluorované uhľovodíky a rozličné zlúčeniny na báze dusíka) majú vplyv na globálne otepľovanie. Konferencia po prvýkrát použila neformálne označenie skleníkové plyny ako pomenovanie pre všetky radiačne aktívne prvky v atmosfére, ktoré spoločne prispievajú k zvýšeniu teploty v nižších vrstvách atmosféry spôsobom ako skleník alebo sklenený dom.²⁰ Organizátori konferencie, Svetová meteorologická organizácia, Program Organizácie spojených národov pre životné prostredie a Medzinárodná rada vedeckých združení odsúhlasili vytvorenie poradnej skupiny pod názvom Poradná skupina pre skleníkové plyny (AGGG).²¹ Medzi jej hlavné úlohy patrili revízie medzinárodných a regionálnych vedeckých štúdií týkajúcich sa skleníkových plynov v dvojročnej periodicite a hodnotenia úrovne nárastu koncentrácie skleníkových plynov a efektov takýchto nárastov. Rovnako sa zvýraznila potreba zlepšenia nášho základného porozumenia klimatického systému s ohľadom na antropogénne vplyvy.

Už rok po svojom založení, v júli roku 1986, na zasadnutí v centrále Svetovej meteorologickej organizácie v Ženeve, sa Poradná skupina pre skleníkové plyny zhodla na podpore vyhlásenia prof. F. K. Hara vydaného počas konferencie vo Villachu, v ktorom sa konštatuje, že efekty zvýšenia koncentrácie oxidu uhličitého a ďalších sledovaných plynov, spôsobujú-

¹⁹ Bližšie pozri *Overall objectives of WCP* [online]. [cit. 2018-01-02]. Dostupné na: <http://www.wmo.int/pages/prog/wcp/wcp.html>

²⁰ Bližšie pozri POTTER, Thomas A. *Advisory Group on Greenhouse Gases Established Jointly by WMO, UNEP, and ICSU* [online]. 2009, s. 365 [cit. 2018-01-10]. Environmental Conservations. 1986, Issue 4, Volume 13. Dostupné na <https://www.cambridge.org/core>

²¹ Anglický názov: AGGG – Advisory Group on Greenhouse Gases – Poradná skupina pre skleníkové plyny.

cich skleníkový efekt, môžu spôsobiť nárast globálnej teploty medzi 1,5 až 4,5 °C do konca prvej polovice 21. storočia, a tomu zodpovedajúci nárast úrovni morskej hladiny môže dosiahnuť medzi 20 až 140 cm.²² Poradná skupina pre skleníkové plyny taktiež poukázala na prepojenie problémov poškodzovania ozónovej vrstvy a problémov skleníkových plynov, keďže oba sú spôsobované rovnakými chemickými zlúčeninami.²³ Okrem už spomenutého bolo navrhnuté vypracovať ďalšie štúdie o sociálno-ekonomických vplyvoch klimatických zmien v regiónoch ako juhovýchodná Ázia, oblasť Veľkých jazier v Severnej Amerike, Európe a polárnych oblastiach.²⁴ Ako preventívne opatrenia na zmiernenie účinkov klimatických zmien boli navrhnuté opatrenia na úsporu energie, hlavne tie, ktoré sa viažu na zvyšovanie efektivity spotreby energie, a potreba medzinárodnej dohody na kontrolu chlór-fluorovaných uhlíkovodíkov, vrátane náhrady ich použitia tam, kde sú dostupné ich substituenty.²⁵

Na tomto mieste môžeme skonštatovať, že konferencia vo Villachu a následné vytvorenie Poradnej skupiny pre skleníkové plyny boli začiatočným impulzom naštartovania úsilia pre medzinárodnú dohodu v oblasti ochrany klímy. Rovnako môžeme nepriamo odvodiť, že priemysel ako jedna z príčin klimatických zmien, musí byť aj na strane ich riešenia prostredníctvom aplikácie medzinárodno-právneho princípu trvalo udržateľného rozvoja.

V roku 1987 na X. kongrese Svetovej meteorologickej organizácie bola deklarovaná potreba zaistiť objektívne, vyvážené a medzinárodne akceptované hodnotenie otázky klimatických zmien. Takéto hodnotenie bude jednak hodnotiť vplyv rastúcich úrovní koncentrácie skleníkových plynov a súčasne môže poskytnúť analýzu ich sociálno-ekonomických dosahov. Na tento účel by mal podľa predstáv zástupcov Svetovej meteorologickej organizácie a Program Organizácie spojených národov pre životné prostredie slúžiť mechanizmus fungujúci na medzivládnej úrovni, ktorého hlavným poslaním by bolo vyhodnocovať a aktualizovať dostupné vedecké poznatky a na ich základe formulovať reálne aplikovateľné stratégie na medzinárodnej aj národnej úrovni.

V roku 1988 sa konala v kanadskom Toronte Svetová konferencia o meniacej sa atmosfére – dôsledky pre globálnu bezpečnosť.²⁶ Účastníci

²² Bližšie pozri POTTER, Thomas A. *Advisory Group on Greenhouse Gases Established Jointly by WMO, UNEP, and ICSU* [online]. 2009, s. 365 [cit. 2018-01-10]. Environmental Conventions. 1986, Issue 4, Volume 13. Dostupné na <https://www.cambridge.org/core>

²³ Bližšie pozri citované dielo.

²⁴ Bližšie pozri citované dielo.

²⁵ Bližšie pozri citované dielo.

²⁶ International Conference of the Changing Atmosphere: Implications for Global Security, Toronto, Canada, June 27 – 30, 1988.

konferencie sa zhodli na výzve zredukovať globálne emisie oxidu uhličitého o 20 % do roku 2005. Ďalej požadovali zaviesť dane na fosilné palivá, z výnosov ktorých by sa financoval tzv. svetový atmosférický fond slúžiaci na podporu opatrení na stabilizáciu klimatického systému.

2. Príprava na globálnu dohodu o zmene klímy

Povedomie o rizikách spájaných s klimatickými zmenami začína rásť. V tom istom roku vlády poverujú Svetovú meteorologickú organizáciu a Program Organizácie spojených národov pre životné prostredie, aby v zmysle záverov prijatých na X. kongrese Svetovej meteorologickej organizácie založili tzv. Medzivládny panel pre zmenu klímy (IPPC).²⁷ Valné zhromaždenie Organizácia spojených národov na svojom 43. zasadnutí prijalo na plenárnom zasadnutí 6. decembra 1988 rezolúciu č. 43/53 Ochrana globálnej klímy pre súčasné aj budúce generácie ľudstva.²⁸ V nej sa prihlásilo k záverom stretnutia z roku 1985 v rakúskom Villachu vo vzťahu k vládam jednotlivých štátov a príprave programu na riešenie klimatických zmien. Ďalej sa v nej konštatuje, že klimatické zmeny môžu mať vplyv na ľudstvo ako také, preto riešenie musí byť prijaté na celosvetovej úrovni. V článku 5 súhlasí so založením Medzivládneho panelu pre klimatické zmeny a vyzýva všetky relevantné organizácie a programy pôsobiace v rámci Organizácie spojených národov, aby podporovali prácu Medzivládneho panelu.²⁹ Mohli by sme ho charakterizovať ako inštitucionálnu a vedeckú základňu pre rozvoj medzinárodnoprávnej úpravy zmeny klímy.³⁰ Na základe rozhodnutia o jeho vytvorení má Medzivládny panel pre zmenu klímy mandát prioritne sa zaoberať identifikácii nedostatočne pokrytých oblastí vedeckých poznatkov v oblasti klimatických zmien vrátane ich vplyvov. Pripravuje akčné plány a opatrenia na zapl-

²⁷ Anglický názov: IPPC – Intergovernmental Panel on Climate Change – Medzivládny panel pre zmenu klímy

²⁸ Bližšie pozri *Resolution No. 43/53 (1988)* [online] [*Protection of global climate for present and future generations of mankind*] [1988-12-06] General Assembly. Dostupné na: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/43/53

²⁹ Čl. 6 *Resolution No. 43/53 (1988)* [online] [*Protection of global climate for present and future generations of mankind*] [1988-12-06] General Assembly. Dostupné na: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/43/53

³⁰ JANKUV, J. Ochrana klímy v práve životného prostredia Európskej únie a prístup Slovenskej republiky k tejto problematike desať rokov po jej vstupe do Európskej únie. In: KLUČKA, J. (ed.) *10 rokov v EÚ: vzťahy, otázky, problémy*. 1. vyd. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Právnická fakulta, 2014, s. 96. ISBN 978-80-8152-206-2.

nenie chýbajúcich poznatkov. Má sa venovať aj revízii národných a medzinárodných politík pokrývajúcich klimatické zmeny a skleníkové plyny. Ťažisková úloha Medzivládneho panelu pre zmenu klímy spočíva vo vyhodnocovaní informácií vedeckého, technického a sociálno-ekonomického charakteru na komplexnej, objektívnej, otvorenej a transparentnej báze. Cieľom je lepšie pochopiť vedecký základ rizika klimatickej zmeny spôsobenej človekom, ako aj posúdiť jej dôsledky, možnosti jej zmiernenia a adaptácie na ňu.³¹ Na rozdiel od vedeckých inštitúcií a iných medzinárodných alebo národných organizácií, Medzivládny panel nevykonáva vlastný výskum ani nemá vlastný zber údajov o ovzduší, meteorológii alebo iných relevantných údajov o globálnom klimatickom systéme. Správy (hodnotenia) zverejňované Medzinárodným panelom sa opierajú o posudky a publikované vedecké štúdie a kladú si za cieľ zabezpečiť vyváženosť v informovanosti o existujúcich názoroch. Povaha správ je informačná, nie normatívna. Aby bola zabezpečená objektivita a nezávislosť správ, vlády nominujú do Medzivládneho panelu odborníkov – najmä kapacity z univerzít, výskumných centier, ako aj iných inštitúcií. Na prípravu, posudzovanie a schvaľovanie správ má Medzivládny panel interné predpisy garantujúce vysokú mieru objektivitu a nestrannosti.

Medzivládny panel nemá medzinárodnoprávnú subjektivitu, dal by sa priradiť do kategórie medzinárodných vedeckých, technických a poradných inštitúcií. Riadi ho Sekretariát so sídlom v Ženeve (v rámci Svetovej meteorologickej organizácie). Medzivládny panel pre zmenu klímy sa stretáva na plenárnych zasadnutiach, ktoré sa konajú každoročne, Výbor Medzivládneho panelu zasadá dva až trikrát za rok. Organizačná štruktúra Medzivládneho panelu:

- Pracovná skupina I. – posudzovanie vedeckých aspektov klimatického systému a klimatickej zmeny,
- Pracovná skupina II. – hodnotí citlivosť sociálno-ekonomických a prírodných systémov na klimatickú zmenu, posudzuje dôsledky zmeny klímy a možnosti adaptácie na ňu,
- Pracovná skupina III. – posudzuje možnosti obmedzenia emisie skleníkových plynov a zmiernovania klimatickej zmeny,
- Task Force pre Národný register skleníkových plynov – zodpovedá za inventarizáciu skleníkových plynov v rámci Programu Medzivládneho panelu pre národné registre skleníkových plynov.³²

³¹ *Medzivládny panel pre zmenu klímy* [online]. [cit. 2018-01-25]. Dostupné na: http://www.unis.unvienna.org/unis/sk/thematic_info_climate_change_ipcc.html

³² Bližšie pozri *Medzivládny panel pre zmenu klímy* [online]. [cit. 2018-01-25]. Dostupné na: http://www.unis.unvienna.org/unis/sk/thematic_info_climate_change_ipcc.html

Medzivládny panel (prostredníctvom pracovných skupín) sa zameriava predovšetkým na vypracovávanie pravidelných posudkov o stave poznatkov o klimatických zmenách, zatiaľ bolo vydaných päť hodnotiacich správ. Hodnotiace správy obsahujú predikcie vývoja koncentrácie skleníkových plynov v atmosfére a ich vplyv na vývoj klímy a následne prostredníctvom simulácie rôznych klimatických scenárov aj vplyvy na globálnu teplotu, prírodu a ekonomiku. Medzivládny panel pre klimatické zmeny bol a bude jedným z katalyzátorov v prijímaní nových medzinárodnoprávných dokumentov bojujúcich s rýchlosťou a negatívnymi vplyvmi klimatických zmien.³³ Ako už bolo spomenuté, hlavným výstupom činnosti Medzivládneho panelu pre zmenu klímy sú Hodnotiace správy vydávané zhruba v päťročných cykloch. Hodnotiace správy sa významnou mierou zaslúžili o formulovanie textov medzinárodnoprávných dohôdovarov regulujúcich klimatické zmeny, ktoré boli dohodnuté po založení Medzivládneho panelu. Do súčasnosti bolo vydaných celkom päť hodnotiacich správ, sumarizácia ich záverov je v nasledujúcej tabuľke:³⁴

Rok	Hodnotenie	Stručné závery z hodnotiacich správ
1990	Prvá hodnotiacia správa	„...emisie vyplývajúce z ľudských činností podstatným spôsobom zvyšujú koncentráciu skleníkových plynov v atmosfére... Tieto nárasty zvýšia skleníkový efekt, ktorý spôsobuje dodatočné oteplenie zemského povrchu“
1995	Druhá hodnotiacia správa	„väčšina týchto štúdií odhalila podstatnú zmenu a ukázala, že je nepravdepodobné, aby pozorované trendy v otepľovaní boli úplne prirodzené... ...Vyváženosť v dôkazoch naznačuje, že ide o zjavný ľudský vplyv na globálnu klímu... ... priemerná intenzita otepľovania (pre 21. storočie) bude pravdepodobne vyššia ako akákoľvek pozorovaná za posledných 10 000 rokov...“

³³ JANKUV, J. Ochrana klímy v práve životného prostredia Európskej únie a prístup Slovenskej republiky k tejto problematike desať rokov po jej vstupe do Európskej únie. In: KLUČKA, J. (ed.) *10 rokov v EÚ: vzťahy, otázky, problémy*. 1. vyd. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Právnická fakulta, 2014, s. 97. ISBN 978-80-8152-206-2.

³⁴ Bližšie pozri *IPCC AR4 Observed Climate Change Impacts* [online]. [2017-08-03]. [cit. 2018-01-25]. IPCC Data Distribution Center. Dostupné na: <http://sedac.ipcc-data.org/ddc/observed/index.html>, *IPCC Reports* [online]. [cit. 2018-01-25]. Center for Climate and Energy Solutions. Dostupné na: <https://www.c2es.org>,

2001	Tretia hodnotiacia správa	„...máme nový a silný dôkaz, že väčšina otepľovania pozorovaného počas posledných 50 rokov sa dá priradiť k ľudským činnostiam.. ...projektovaná intenzita otepľovania je oveľa väčšia ako zmeny pozorované počas dvadsiateho storočia a je veľmi pravdepodobné, že bude bezprecedentné počas najmenej posledných 10 000 rokov, na základe paleoklimatických dát...“
2007	Štvrtá hodnotiacia správa	„...zmena klimatického systému je jednoznačná, je v súčasnosti zrejmá z pozorovaní nárastov priemernej globálnej teploty ovzdušia a oceánov, široko rozšíreného rozpúšťania snehu a ľadu a nárastu priemernej úrovne morskej hladiny. Väčšina pozorovaných nárastov globálnej priemernej teploty je veľmi pravdepodobne kvôli pozorovanému nárastu koncentrácie antropogénnych skleníkových plynov.“
2014	Piata hodnotiacia správa	„otepľovanie klimatického systému je nesporné a od roku 1950, veľa z pozorovaných zmien je bezprecedentných počas dekád do konca tisícročia. Atmosféra a oceány sa zohriali, množstvo snehu a ľadu sa zmenšilo, úroveň mora sa zvýšila a koncentrácie skleníkových plynov sa zvýšili.. ...je extrémne možné, že antropogénny vplyv bol dominantnou príčinou pozorovaného otepľovania od polovice dvadsiateho storočia...“

Ako možno vidieť, za zhruba štvrtstoročie vydávania hodnotiacich správ závery prešli od opatrných formulácií konštatujúcich antropogénnu príčinu klimatických zmien, pripúšťajúcich určitú mieru neistoty, až po pomerne kategorické konštatácie uvádzané v Piatej hodnotiacej správe, nechávajúce veľký priestor na polemiku. Kľúčovými závermi sa prezentuje Pracovná skupina III., ktorá vydáva tzv. Sumárnu správu pre politikov.³⁵

Pre zachovanie objektivity musíme na tomto mieste konštatovať, že Hodnotiace správy vydávané Medzivládny panelom majú aj veľa odporcov či už z radov politikov alebo predstaviteľov vedeckej obce. Vyčítajú im „tendenčnosť a spolitizovanie problému klimatických zmien“, keď sa pri ich zostavovaní berú do úvahy len informácie potvrdzujúce antropogénnu príčinu klimatických zmien.³⁶ Pri našom skúmaní nebudeme s týmito názormi polemizovať ani nebudeme posudzovať závery Hodnotiacich správ. Z nášho pohľadu budeme sledovať zásadný vplyv Hodnotiacich správ na vznik a formovanie prameňov medzinárodného práva regulujúcich oblasť ochrany klimatického systému.

³⁵ The Summary for Policymakers.

³⁶ Ako príklad môžeme uviesť kritické vyjadrenia prezidenta Spojených štátov amerických Donalda Trumpa, alebo bývalého českého prezidenta Václava Klause.

Z toho je zrejmé, že diskusia o klimatických zmenách, ich príčinách a možnostiach riešenia začína v medzinárodnom meradle akcelerovať.

3. Rámcový dohovor Organizácie spojených národov o zmene klímy

Ako už bolo spomenuté, Hodnotiace správy Medzivládneho panelu pre zmenu klímy značne pomohli naštartovať proces, výsledkom ktorého bola medzinárodná dohoda o zmene klímy. Najmä Prvá hodnotiaca správa Medzivládneho panelu, vypracovaná v roku 1990, zohrala významnú úlohu pri zakladaní Medzinárodného vyjednávacieho výboru pre Rámcový dohovor Organizácie spojených národov o zmene klímy Valným zhromaždením Organizácie spojených národov, ako aj pre prijatie Rámcového dohovoru Organizácie spojených národov o zmene klímy v roku 1992. Správa poskytuje celkový politický rámec na adresovanie problému klimatickej zmeny.³⁷ V nej sa okrem iného konštatuje, že štáty by mali zvážiť vypracovanie právne záväznej dohody o klimatickej zmene, ktorá by riešila emisie skleníkových plynov nezahrnutých pod režim Ochrany ozónovej vrstvy – teda Viedenského dohovoru o ochrane ozónovej vrstvy z roku 1985 a Montrealského protokolu o látkach narušujúcich ozónovú vrstvu z roku 1987.³⁸ Následne prijalo Valné zhromaždenie Organizácie spojených národov rezolúciu č. 45/212 na svojom zasadnutí 21. decembra 1990, ktorou ustanovuje Výbor pre medzinárodné vyjednávanie o rámcovom dohovore o zmene klímy (INC/FCCC – Intergovernmental Negotiating Committee Framework Convention on Climate Change).³⁹ Výbor pre vyjednávanie bol splnomocnený pripraviť efektívny rámec dohovoru vrátane návrhu primeraných medzinárodno-právnych záväzkov. Zároveň bol Výbor pre vyjednávanie zaviazaný pripraviť právny rámec dohody z časového hľadiska tak, aby boli práce ukončené pred konferenciou Organizácie spojených národov o životnom prostredí v júni 1992 v Rio

³⁷ JANKUV, J. Ochrana klímy v práve životného prostredia Európskej únie a prístup Slovenskej republiky k tejto problematike desať rokov po jej vstupe do Európskej únie. In: KLUČKA, J. (ed.) *10 rokov v EÚ: vzťahy, otázky, problémy*. vyd. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Právnická fakulta, 2014, s. 97. ISBN 978-80-8152-206-2.

³⁸ BOISSON De CHAZOURNES, L. *United Nations Convention on Climate Change* [online]. 2008. s 1 [cit. 2018-01-10]. The United Nations Audiovisual Library of International Law. Dostupné na: <http://www.un.org/law/avl>

³⁹ Čl. 1 *Resolution No.45/212 (1990)* [online] [*Protection of global climate for present and future generations of mankind*] [1990-12-21] General Assembly. Dostupné na: <http://www.un.org/documents/ga/res/45/a45r212.htm>

de Janeiro. Členstvo vo Výbore pre vyjednávanie bolo otvorené pre členské štáty Organizácie spojených národov, ako aj špecializované medzinárodné inštitúcie (špecificky spomenuté Program Organizácie spojených národov pre životné prostredie a Svetová meteorologická organizácie) a mimovládne organizácie. Výbor pre vyjednávanie mal pri výkone svojej činnosti úzko spolupracovať s Medzivládny panelom pre zmenu klímy.

Mandát bol teda daný, ale politické vyjednávania o konečnej podobe textu sa len začali. Od začiatku bolo jasné, že dohoda sa nezrodí ľahko. Už počas Druhej svetovej klimatickej konferencie sa názory rozvinutých a rozvojových štátov na klimatickú zmenu od seba vzdälovali. Pri tzv. „North-South“⁴⁰ prístupe sa rozvinuté krajiny zhodli, že ide o vedecký a environmentálny problém, na druhej strane rozvojové krajiny zdôrazňovali aspekt chudoby a rozvoja pre budúcu dohodu. Rovnako panoval rozpor pri definovaní povinností – rozvinuté krajiny patriace do Organizácie pre hospodársku spoluprácu a rozvoj (OECD) presadzovali takú podobu medzinárodnej dohody, ktorá by umožnila zníženie globálnych emisií skleníkových plynov (aj keď bez konkrétnych záväzkov) – naproti tomu rozvojové krajiny sa zhodli na tom, že nová dohoda nesmie brániť ich ekonomickému a hospodárskemu rozvoju.⁴¹ Ešte striktniešie vystupovali najmenej rozvinuté štáty a ostrovné štáty, ktorých sa klimatické zmeny spojené so zvyšovaním úrovne morskej hladiny bytostne dotýkali. Okrem toho tu boli záujmy štátov produkujúcich fosílna palivá (krajiny Perzského zálivu, Čína, India, Rusko) a štáty, ktoré vzhľadom na vysoký stupeň ich zalesnenia nevnímali potrebu regulácie klimatických zmien.

Výbor pre vyjednávanie po diskusiách vyhodnotil, že pre medzinárodno-právnu reguláciu zmeny klímy sa ustanoví právny model podobný tomu, ktorý úspešne reguluje ochranu ozónovej vrstvy – rámcový dohovor univerzálneho charakteru nasledovaný protokolmi, sprísňujúcimi záväzky a skracujúcimi časové obdobia určené na ich plnenie.⁴²

Po ohromnom vyjednávacom úsilí, na ktorom sa podieľalo viac ako 140 štátov a ktoré trvalo menej ako sedemnásť mesiacov, Výbor pre vyjednávanie naplnil svoj mandát a Rámcový dohovor Organizácie spojených národov o zmene klímy bol vo konečnej verzii schválený 9. mája v New Yorku a následne sprístupnený na podpis počas konania Konferencie Or-

⁴⁰ Pozri napr. LOUKA, E. *International Environmental Law*. Cambridge University Press. New York, 2006, s. 9. ISBN 978-0-521-86812-9.

⁴¹ BOISSON De CHAZOURNES, L. *United Nations Convention on Climate Change* [online]. 2008. s. 1 [cit. 2018-01-10]. The United Nations Audiovisual Library of International Law. Dostupné na: <http://www.un.org/law/avl>

⁴² LOUKA, E. *International Environmental Law*. Cambridge University Press. New York, 2006, s. 358. ISBN 978-0-521-86812-9.

organizácie spojených národov o životnom prostredí a rozvoji od 4. do 14. júna 1992 v brazílskom Rio de Janeiro. Následne bol Rámcový dohovor sprístupnený na podpis v sídle Organizácie spojených národov v New Yorku do 19. júna 1993. Rámcový dohovor vstúpil v platnosť 21. marca 1994.⁴³ Do konca roku 2008 bolo u depozitára Rámcového dohovoru Organizácie spojených národov o zmene klímy uložených 194 ratifikačných nástrojov, čo ho radí k medzinárodným zmluvám s takmer univerzálnou platnosťou.⁴⁴

Rámcový dohovor môžeme označiť za revolučný dokument, ktorý zároveň tvorí základný kameň ďalšieho medzinárodno-právneho negociačného procesu v oblasti klimatických zmien. Samotný Rámcový dohovor sa skladá z preambuly, 26 článkov a príloh I. a II. Už v samotnej preambule Rámcový dohovor sumarizuje všetky podstatné znaky dovtedajšieho poznania o klimatických zmenách, menovite:

- ľudská činnosť je príčinou zvyšovania koncentrácie skleníkových plynov, ktoré spôsobujú skleníkový efekt,
- rozvinuté krajiny majú najväčší podiel na celosvetových emisiách skleníkových plynov, množstvo emisií na obyvateľa je v rozvojových krajinách pomerne nízke, ale bude rásť,
- v predpovediach o zmene klímy je mnoho nejasností, najmä pokiaľ ide o určenie času, veľkosti alebo regionálnych vzorcov zmien,
- nízko položené a iné malé ostrovné krajiny, krajiny s nízko položenými pobrežnými, suchými, polosuchými oblasťami alebo oblasťami vystavenými záplavám, suchu a rozširovaniu púští sú mimoriadne citlivé na nepriaznivé účinky zmeny klímy,
- štáty, najmä rozvojové, ktorých hospodárstvo závisí najmä od produkcie fosílnych palív, od ich spotreby a vývozu, budú čeliť ťažkostiam spôsobenými opatreniami prijatými na obmedzenie emisií skleníkových plynov spôsobujúcich skleníkový efekt,
- všetky štáty, najmä rozvojové, potrebujú prístup k zdrojom a technológiám nevyhnutným na dosiahnutie sociálneho a ekonomického rozvoja.

⁴³ *United Nations Framework Convention on Climate Change* [1992-05-09]. 1771 UNTS 107. V zbierke zákonov Slovenskej republiky vyšiel ako Oznámenie Ministerstva zahraničných vecí Slovenskej republiky č. 548/2006 Z. z. Vyšiel i v Úradnom vestníku Európskej únie L 033, 07/02/1994, s. 0013 – 0028.

⁴⁴ JANKUV, J. Ochrana klímy v práve životného prostredia Európskej únie a prístup Slovenskej republiky k tejto problematike desať rokov po jej vstupe do Európskej únie. In: KLUČKA, J. (ed.) *10 rokov v EÚ: vzťahy, otázky, problémy*. vyd. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Právnická fakulta, 2014, s. 98. ISBN 978-80-8152-206-2.

Kľúčovou súčasťou Rámcového dohovoru sú princípy medzinárodného práva, z ktorých niektoré boli prvýkrát použité v štokholmskej Deklarácii alebo Deklarácii Organizácie spojených národov o životnom prostredí a rozvoji z Ria.⁴⁵ Môžeme ich vidieť v ustanovení čl. 3 – Zásady:

- princíp spoločnej ale rozdielnej zodpovednosti,
- princíp medzigeneračnej zodpovednosti,
- princíp osobitného zaobchádzania s rozvojovými krajinami (obzvlášť s najmenej rozvinutými krajinami a s environmentálne zraniteľnými),
- princíp predbežnej opatrnosti,
- princíp trvalo udržateľného rozvoja.⁴⁶
-

Dlhodobým cieľom Rámcového dohovoru je dosiahnuť stabilizáciu koncentrácie skleníkových plynov v atmosfére na úrovni, ktorá by zabránila nebezpečnej a antropogénnej interferencii s klimatickým systémom.⁴⁷ Tento cieľ je ešte precizovaný v čl. 4, ods. 2 písm. b), ktorý ustanovuje konkrétny cieľ pre vyspelé krajiny a krajiny uvedené v prílohe I. – „vrátiť sa individuálne alebo spoločne na úroveň z roku 1990 antropogénnych emisií oxidu uhličitého“. Rozvojové krajiny takúto povinnosť nemajú.

Všetky zmluvné strany pri aplikácii princípu spoločnej, ale rozličnej zodpovednosti majú všeobecné záväzky⁴⁸ ako:

- pripravovať, aktualizovať a predkladať národné inventúry antropogénnych emisií,
- pripravovať národné plány opatrení na zmiernenie aj na adaptáciu na zmenu klímy,
- podporovať rozširovanie technológií, ktoré zabraňujú antropogénnym emisiám skleníkových plynov,
- zachovávať a zvyšovať počet záchytovej a rezervoárov,
- spolupracovať pri príprave adaptačných plánov,
- brať do úvahy zmenu klímy pri formulácii opatrení v celospoločenskom rámci,

⁴⁵ *Rio Declaration on Environment and Development*. [1972-06-16] UN Doc.A/CONF.151/26 (Vol. I); 31 ILM 874 (1992).

⁴⁶ Pri porovnaní textov Rámcového dohovoru a Deklarácie z Ria je zrejmé, že Rámcový dohovor má za cieľ stabilizovať koncentráciu skleníkových plynov v atmosfére. Naproti tomu Deklarácia presadzuje koncept trvalo udržateľného rozvoja vrátane opatrení v oblasti ochrany pred klimatickou zmenou.

⁴⁷ Čl. 2 *United Nations Framework Convention on Climate Change* [1992-05-09]. 1771 UNTS 107.

⁴⁸ Čl. 4, ods. 1 *United Nations Framework Convention on Climate Change* [1992-05-09]. 1771 UNTS 107.

- spolupracovať pri vedecko-technickom výskume,
- podporovať výmenu informácií vo všetkých oblastiach života ovplyvnených zmenou klímy,
- podporovať a spolupracovať pri vzdelávaní, školení a informovaní verejnosti o zmene klímy,
- oznamovať Konferencii zmluvných strán informácie o implementácii Rámcového dohovoru.

Rozvinuté krajiny majú okrem už spomenutých povinností aj špecifické povinnosti,⁴⁹ a to prijať národné nariadenie (vrátane stratégií) a opatrenia na obmedzenie antropogénnych emisií skleníkových plynov a oznámiť ich do šiestich mesiacov od nadobudnutia účinnosti Rámcového dohovoru vrátane predpokladaných emisií. Majú podstatne prísnejšie pravidlá na monitorovanie a reportovanie ako rozvojové krajiny. Ešte ďalšie dodatočné povinnosti majú rozvinuté krajiny uvedené v Prílohe II. – poskytovať nové a dodatočné finančné zdroje pre rozvojové krajiny na plnenia ich oznamovacích povinností v zmysle článku 12 Rámcového dohovoru. Rovnako poskytnú zdroje na pokrytie nákladov rozvojových krajín na adaptáciu, ako aj pre najmenej rozvinuté krajiny a najviac zraniteľné krajiny. Medzi záväzky finančnej povahy by sme mohli zaradiť aj záväzok na financovanie transferu technológií, know-how alebo prístupu k technológiám hlavne menej rozvinutým krajinám. Väčšiu mieru flexibility pri plnení záväzkov finančnej povahy majú tzv. krajiny v prechode na trhovú ekonomiku.⁵⁰ Pri plnení záväzkov z Rámcového dohovoru je aj odkaz na ekonomický a sociálny rozvoj a odstraňovanie chudoby, tieto ciele sú nadradené pre rozvojové krajiny.

V oblasti inštitucionalizovania implementácie Rámcového dohovoru bola ustanovená ako najvyšší orgán Konferencia zmluvných strán spolu s definovanými právomocami.⁵¹ Zasadnutia Konferencie strán sa konajú každoročne. Hlavnou úlohou Konferencie je prijímať rozhodnutia na podporu efektívneho plnenia Rámcového dohovoru a v pravidelných intervaloch preskúmať efektívnosť samotného Rámcového dohovoru.⁵² Ďalej Konferencia plní úlohy, ako je preskúmavanie národných správ, pe-

⁴⁹ Čl. 4 ods. 2 *United Nations Framework Convention on Climate Change* [1992-05-09]. 1771 UNTS 107.

⁵⁰ Čl. 4 ods. 6 *United Nations Framework Convention on Climate Change* [1992-05-09]. 1771 UNTS 107.

⁵¹ Čl. 7 *United Nations Framework Convention on Climate Change* [1992-05-09]. 1771 UNTS 107.

⁵² BOISSON De CHAZOURNES, L. *Kyoto Protocol to the United Nations Convention on Climate Change* [online]. 2008. S 2. [cit. 2018-01-10]. The United Nations Audiovisual Library of International Law. Dostupné na: <http://www.un.org/law/avl>

riodické preskúmavanie záväzkov zmluvných strán a inštitucionálnych vzťahov, má podpornú úlohu pri výmene informácií medzi zmluvnými stranami a aktualizuje spoločnú metodiku emisnej inventúry. Pre reguláciu vlastnej činnosti prijíma procedurálne pravidlá a môže zriaďovať poradné orgány. Okrem Konferencie, Rámcový dohovor priamo zriaďuje ďalšie podporné orgány: Sekretariát⁵³ (so stálym sídlom v Bonne, ktorý organizuje zasadnutia Konferencie a vykonáva administratívnu podporu a koordináciu činnosti), Pomocný orgán pre vedecké a technické poradenstvo⁵⁴ a Pomocný orgán pre plnenie Rámcového dohovoru⁵⁵ vykonávajúce stanovené činnosti a podliehajú priamo Konferencii.

Pre oblasť plnenia finančných záväzkov z Rámcového dohovoru bol zriadený Finančný mechanizmus.⁵⁶ Jeho úlohou je poskytovať finančných zdrojov vo forme grantov (nenávratné finančné prostriedky) alebo vo forme návratných zvýhodnených úverových zdrojov vrátane transferov technológie na plnenie cieľov Rámcového dohovoru. Finančný mechanizmus je plne pod kontrolou Konferencie a jeho fungovanie môže byť zverené existujúcej medzinárodnej finančnej inštitúcii za dodržania princípu rovnakého a vyváženého zastúpenia a transparentnosti jeho činnosti.⁵⁷ V roku 1998 sa rozhodnutím Konferencie pretransformoval a začlenil do Global Environmental Facility.⁵⁸

Ďalej Rámcový dohovor ešte ustanovil dva doplňujúce mechanizmy, a to mechanizmus plnenia („compliance“) a mechanizmus riešenia sporov vzniknutých pri aplikácii Rámcového dohovoru. Zmeny a doplnky k Rámcovému dohovoru môžu byť prijaté na zasadnutí Konferencie, prioritne sa vyžaduje rozhodovanie konsenzom, ak to nie je možné, kvórum pre prijatie je trojštvrťinová väčšina hlasov zmluvných strán prítomných na zasadnutí. Záverečné články – 15 až 26 sa týkajú právneho života Rámcového dohovoru. Ako už bolo spomenuté, k Rámcovému dohovoru je

⁵³ Čl. 8 *United Nations Framework Convention on Climate Change* [1992-05-09]. 1771 UNTS 107.

⁵⁴ Čl. 9 *United Nations Framework Convention on Climate Change* [1992-05-09]. 1771 UNTS 107.

⁵⁵ Čl. 10 *United Nations Framework Convention on Climate Change* [1992-05-09]. 1771 UNTS 107.

⁵⁶ Čl. 11 *United Nations Framework Convention on Climate Change* [1992-05-09]. 1771 UNTS 107.

⁵⁷ BOISSON De CHAZOURNES, L. *Kyoto Protocol to the United Nations Convention on Climate Change* [online], 2008, s 4 [cit. 2018-01-10]. The United Nations Audiovisual Library of International Law. Dostupné na: <http://www.un.org/law/avl>

⁵⁸ *Global Environmental Facility* [online], 2018. [cit. 2018-01-31]. Dostupné na: <http://www.thegef.org>

možné prijímať Protokoly,⁵⁹ ktorých zmluvné strany môžu byť iba zmluvné strany Rámcového dohovoru – tým sa dosiahla univerzálnosť a flexibilita záväzkov. Zmluvné strany sa dohodli na tzv. odloženej účinnosti – Rámcový dohovor nadobudne účinnosť v deväťdesiaty deň po dni, keď bola uložená päťdesiata listina o ratifikácii, prijatí, schválení alebo pristúpení (u depozitára, ktorým je generálny tajomník Organizácie spojených národov). K Rámcovému dohovoru nie sú prípustné žiadne výhrady.

4. Kjótsky protokol k Rámcovému dohovoru Organizácie spojených národov o zmene klímy

Flexibilita a nezáväznosť Rámcového dohovoru sa v praxi ukázala ako kontraproduktívna. Ako každý rámcový dohovor je všeobecný a nekonkrétny. Neobsahuje presne definované záväzky ani časový rámec na ich plnenie, napriek tomu jeho jednoznačným prínosom je označenie klimatickej zmeny za problém⁶⁰ a vytvorenie inštitucionálnych predpokladov pre jeho riešenie. Na prvom zasadnutí Konferencie v roku 1995 v Berlíne bolo skonštatované, že záväzky krajín z Prílohy I. sú nedostatočné a nepovedú k naplneniu cieľa Rámcového dohovoru. Aj z tohto dôvodu sa prijal tzv. Berlínsky mandát, ktorý načrtnol detailný proces a časový rámec na vyjednávanie špecifickejších záväzkov a termínov zníženia emisií skleníkových plynov.⁶¹ Následne bola založená Ad hoc pracovná skupina na vyjednávaní Berlínskeho mandátu (AGBM – Ad hoc Group on the Berlin Mandate), ktorá pripravovala text budúceho protokolu. Práce boli ukončené tak, aby finálny text bol pripravený na tretie zasadnutie Konferencie na 11. decembra 1997 v japonskom Kjóte, kde bol aj prijatý. Kjótsky protokol k Rámcovému dohovoru Organizácie spojených národov o zmene klímy⁶²

⁵⁹ Čl. 17 *United Nations Framework Convention on Climate Change* [1992-05-09]. 1771 UNTS 107.

⁶⁰ JANKUV, J. Ochrana klímy v práve životného prostredia Európskej únie a prístup Slovenskej republiky k tejto problematike desať rokov po jej vstupe do Európskej únie. In: KLUČKA, J. (ed.) *10 rokov v EÚ: vzťahy, otázky, problémy*. 1. vyd. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Právnická fakulta, 2014, s. 100. ISBN 978-80-8152-206-2.

⁶¹ BOISSON De CHAZOURNES, L. *Kyoto Protocol to the United Nations Convention on Climate Change* [online]. 2008, s 1. [cit. 2018-01-10]. The United Nations Audiovisual Library of International Law. Dostupné na: <http://www.un.org/law/avl>

⁶² *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change* [1997-12-11]. 37 ILM 22 (1998). V slovenskej zbierke zákonov vyšiel ako Oznámenie Ministerstva zahraničných vecí Slovenskej republiky č. 139/2005 Z. z. V Úradnom vestníku Európskej Únie L 130, 15/05/2002, s. 0004 – 0020.

obsahuje úplný a jednotný rámec na obmedzenie antropogénnych emisií skleníkových plynov a predstavuje prvý a zároveň jediný pokus o stabilizáciu klimatického systému formou dohody na základe medzinárodného práva. Kjótsky protokol pozostáva z preambuly, 28 článkov a dvoch príloh. Zásadný význam má zakotvenie kvantifikovaného záväzku zníženia emisií skleníkových plynov o najmenej 5 % oproti referenčnému roku 1990.⁶³ Presne bol aj stanovený časový rámec realizácie tohto záväzku – obdobie rokov 2008 až 2012. Preukázateľný pokrok však musia krajiny dosiahnuť už do roku 2005. Pre jednotlivé rozvinuté krajiny boli záväzky stanovené individuálne.⁶⁴ Kjótsky protokol už explicitne uvádza druhy opatrení na znižovanie emisií. Napríklad: zvýšenie energetickej efektívnosti, ochrana a rozšírenie záchytov a rezervoárov skleníkových plynov, podpora udržateľných foriem poľnohospodárstva, výskum, vývoj a zvýšené využívanie obnoviteľných zdrojov energie, obmedzenie emisií skleníkových plynov z dopravy, obmedzenie emisií metánu z odpadového hospodárstva a v rámci výroby, transportu a distribúcie energie.⁶⁵ Nóvum prináša v spôsobe plnenia záväzkov, kde zavádza tzv. flexibilné mechanizmy plnenia. Ide o Spoločné plnenie⁶⁶ (na účely plnenia svojich záväzkov môže každý signatár Protokolu previesť na iného signatára, resp. získať od ktoréhokoľvek signatára tzv. jednotky zníženia emisií alebo emisné redukčné jednotky, vyplývajúce z projektov zameraných na zníženie emisií zo zdrojov či na zväčšenie záchytov emisií skleníkových plynov. Jedna krajina *de facto* zaplatí zníženie emisií v druhej krajine, kde sú na zníženie potrebné nižšie jednotkové náklady a zodpovedajúcu redukciu si odpočíta zo svojej inventúry), Mechanizmus čistého rozvoja⁶⁷ (funguje obdobne ako spoločné plnenie záväzkov, len s tým rozdielom, že hostiteľskou krajinou je rozvojová krajina), a Obchodovanie s emisiami.⁶⁸ Ostatné záväzky krajín viac-menej kopírujú Rámcový dohovor. Najvyšším orgánom bude Konferencia strán Rámcového dohovoru, ktorá bude slúžiť ako stretnutie strán Kjótskeho

⁶³ Čl. 3 *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change* [1997-12-11]. 37 ILM 22 (1998).

⁶⁴ Príloha B *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change* [1997-12-11]. 37 ILM 22 (1998).

⁶⁵ Čl. 2 *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change* [1997-12-11]. 37 ILM 22 (1998).

⁶⁶ Čl. 6 *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change* [1997-12-11]. 37 ILM 22 (1998).

⁶⁷ Čl. 12 *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change* [1997-12-11]. 37 ILM 22 (1998).

⁶⁸ Čl. 17 *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change* [1997-12-11]. 37 ILM 22 (1998).

protokolu.⁶⁹ Takisto aj jeho právomoci sú skoro totožné. Riešenie procedurálnych otázok, riešenie sporov, ustanovenie podporných inštitúcií je upravené podobným spôsobom ako v Rámcovom dohovore. Odlišne je upravenie platnosti – Kjótsky protokol nadobudne platnosť 90. deň od dátumu, keď nie menej ako 55 strán Rámcového dohovoru, ktoré majú medzi sebou strany zahrnuté do Prílohy I., ktoré predstavujú celkovo minimálne 55 % celkových emisií oxidu uhličitého v roku 1990 zahrnutých do Prílohy I. uloží svoj nástroj ratifikácie u depozitára.⁷⁰ To sa stalo až 16. februára 2005.⁷¹ Prispelo k tomu aj prijatie detailnejších implementačných pravidiel Kjótskeho protokolu na siedmom zasadnutí Konferencie v marockom Marakeši v roku 2001.⁷² Na tomto mieste treba zvýrazniť, že Spojené štáty americké nikdy neratifikovali Kjótsky protokol a stavajú sa skôr do opozície voči nemu. Ostatní veľkí znečisťovatelia ako Čína, India, Európska únia a Rusko sú jeho stranami.

5. Parížska dohoda

Už v roku 2005 sa začali práce na pokračovaní medzinárodno-právneho režimu znižovania emisií skleníkových plynov po roku 2012. No aj napriek enormnému úsiliu a schváleniu ďalších dodatkov⁷³ ku Kjótskemu protokolu na zasadnutiach Konferencie, nedošlo k zásadnému posunu vpred. Z časového hľadiska hrozilo, že platnosť Kjótskeho protokolu uplynie bez dohody na jeho nástupcovi. Koncom roka 2012 sa konalo v katarskej Dohe zasadnutie Konferencie,⁷⁴ na ktorom sa zúčastnené krajiny dohodli na predĺžení platnosti Kjótskeho protokolu do roku 2020, čo poskytlo dodatočný čas na vyjednávanie o jeho nástupcovi.

Vyjednávacie proces bol završený na 21. zasadnutí Konferencii v Paríži 12. decembra 2015.⁷⁵ Dohoda sa skladá z preambuly a 29 článkov. Strany

⁶⁹ Čl. 13, ods.1 *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change* [1997-12-11]. 37 ILM 22 (1998).

⁷⁰ Čl. 25 *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change* [1997-12-11]. 37 ILM 22 (1998).

⁷¹ BOISSON De CHAZOURNES, L. *Kyoto Protocol to the United Nations Convention on Climate Change* [online]. 2008, s 2. [cit. 2018-01-10]. The United Nations Audiovisual Library of International Law. Dostupné na: <http://www.un.org/law/avl>

⁷² Porovnaj *Report of the Conference of the Parties on its 7th session held at Marrakesh from 29 October to 10 November 2001*. [2002-01-21] FCCC/CP1997/7/add.1

⁷³ Porovnaj napr. tzv. Bali Action Plan, Copenhagen Accords, Cancun COP.

⁷⁴ *Doha Amendment of the Kyoto Protocol*. [2012-12-08]. UN Doc. C.N.718.2012. TREATIES-XXVII.7.c.

⁷⁵ *Adoption of the Paris Agreement*. [2015-12-12]. UN. Doc. FCCC/CP/2015/L.9/Rev.1.

sa zaviazali, že prijímú opatrenia na udržanie zvýšenia priemernej globálnej teploty výrazne pod hodnotou 2 °C v porovnaní s hodnotami predindustriálneho obdobia a vynaložia úsilie na obmedzenie zvýšenia teploty na 1,5 °C.⁷⁶ Súčasne sa strany zaväzujú pripravovať a predkladať vnútroštátne opatrenia – Národne definované príspevky (NDC – Nationally determined contributions) – každých päť rokov na zasadnutiach Konferencie.⁷⁷ Tieto dobrovoľné národné ciele na znižovanie emisií skleníkových plynov si stanoví každá strana sama a jej aj zodpovedná za ich plnenie. Rozvinuté krajiny sa zaväzujú naďalej finančne podporovať rozvojové krajiny pri plnení ich záväzkov. Ustanovil sa mechanizmus prehodnocovania realizácie tejto Dohody z hľadiska dlhodobých cieľov – tzv. Globálne hodnotenie.⁷⁸ Prvé Globálne hodnotenie sa uskutoční v roku 2023 a potom každých päť rokov. Aj Dohoda ustanovuje poradné a podporné mechanizmy a inštitúcie, niektoré sú spoločné s Rámcovým dohovorom. Dohoda nadobudne účinnosť v tridsiaty deň po dni, keď aspoň 55 strán Rámcového dohovoru, ktoré majú spolu aspoň odhadovaných 55 % celkových globálnych emisií skleníkových plynov, uloží svoje listiny o ratifikácii u Depozitára.⁷⁹ Do súčasnosti ju okrem Spojených štátov ratifikovali skoro všetky štáty sveta.

Záver

Zmena celosvetovej klímy je fenomén súčasnosti. Klimatické zmeny tvoria neoddeliteľnú súčasť životného prostredia Zeme. Môžeme konštatovať, že s veľkou pravdepodobnosťou existuje príčinná súvislosť medzi nárastom koncentrácie skleníkových plynov a ľudskou činnosťou. Rovnako môžeme konštatovať, že treba prijať opatrenia na celosvetovej úrovni, ktoré sa budú zaoberať touto otázkou. V príspevku sme sledovali vývoj ľudské poznania v oblasti zmeny klímy. Od uvedomenia si vedcov, že klimatické zmeny môžu byť problémom, následné vedecké práce analyzujúce možné príčiny a spôsoby riešenia, po akceptáciu politikmi a následným prijatím opatrení v rámci prostriedkov, ktoré má k dispozícii medzinárodné verejné právo.

Štokholmský dohovor priniesol revolučné zmeny vo vnímaní a úprave problematiky životného prostredia v prostredníctvom medzinárodno-právnej úpravy. Všeobecné zásady prijaté na jeho pôde platia dodnes a sú

⁷⁶ Čl. 2 *Adoption of the Paris Agreement*. [2015-12-12]. UN. Doc. FCCC/CP/2015/L.9/Rev.1.

⁷⁷ Čl. 3 *Adoption of the Paris Agreement*. [2015-12-12]. UN. Doc. FCCC/CP/2015/L.9/Rev.1.

⁷⁸ Čl. 14 *Adoption of the Paris Agreement*. [2015-12-12]. UN. Doc. FCCC/CP/2015/L.9/Rev.1.

⁷⁹ To sa stalo 4. novembra 2016.

súčasťou nasledujúcich medzinárodno-právnych dokumentov. To platí najmä o princípe udržateľného rozvoja, ktorý sa stal súčasťou aj iných medzinárodných zmlúv o zmene klímy. Na to úzko nadväzuje princíp spoločnej, ale rozdielnej zodpovednosti, pri aplikácii ktorého sa prihliada na ekonomickú a sociálnu situáciu v jednotlivých krajinách. Bremeno záväzkov z veľkej časti leží na hospodársky vyspelých krajinách.

Rámcový dohovor Organizácie spojených národov o zmene klímy bol prvým pokusom, ktorý naštartoval proces medzinárodnoprávnej kodifikácie v oblasti zmeny klímy a zrozumiteľne označil klimatické zmeny za problém. V rámci záväzkov jeho signatárov sa však obmedzil len na návrat na úrovne emisií z roku 1990, a to len pre rozvinuté krajiny.

Oveľa prísnejšie bol formulovaný Kjótsky protokol, ktorý už určuje záväzky, popisuje aktivity vedúce k ich naplňaniu, prináša flexibilné mechanizmy a aplikoval princíp spoločnej, ale rozdielnej zodpovednosti rozvinutých a rozvojových krajín. Škoda, že jeho plnenie narazilo na odpor Spojených štátov, obávajúcich sa hospodárskeho posilnenia Čína na ich úkor. Môžeme si dovoliť konštatovať, že smer, ktorý udal, bol správny (rozumej: konkrétne redukčné záväzky štátov v konkrétnom časovom rámci). Pri jeho implementácii bola veľmi aktívna Európska únia, ktorej záväzky idú nad rámec ustanovený Kjótskym protokolom.

Je škoda, že nasledujúca regulácia Parížskou dohodou bola podľa autora cestou späť, pretože nesprísnila predchádzajúce záväzky. No aj samotný fakt, že dokázala z časového hľadiska plynule nadviazať na Kjótsky protokol môžeme považovať za veľký úspech, najmä vzhľadom na antagonistické postoje Spojených štátov a rozvojových krajín (osobitne Číny). Na druhej strane môžeme vyzdvihnúť jej pozitívum v tom, že na rozdiel od Kjótskeho protokolu záväzky majú aj rozvojové krajiny, aj keď na dobrovoľnej báze a nevynutiteľné. Tlak verejnosti, najmä tej priamo zasiahnutej dôsledkami klimatických zmien, môže v budúcnosti donútiť medzinárodné spoločenstvo na prehodnotenie dohodnutých opatrení.

Na záver môžeme konštatovať, že všetky predpoklady riešenia problému existujú: definícia problému, návrhy jeho riešenia, inštitucionálny rámec (napríklad IPPC, UNEP, WMO) aj medzinárodnoprávny rámec (Rámcový dohovor OSN o zmene klímy, Kjótsky protokol a Parížska dohoda), len ich treba efektívne využívať, čo sa ale bez medzinárodnej spolupráce neobíde. Úspešný príklad riešenia problematiky globálneho životného prostredia prostredníctvom medzinárodných zmlúv a spolupráce krajín je ochrana ozónovej vrstvy Zeme. Dúfajme, že aj vyriešenie otázky ochrany globálnej klímy bude mať rovnako šťastný osud.

PRAMENE A LITERATÚRA:

- Adoption of the Paris Agreement*. [2015-12-12]. UN. Doc. FCCC/CP/2015/L.9/Rev.1.
- BOISSON De CHAZOURNES, L. *Kyoto Protocol to the United Nations Convention on Climate Change* [online]. 2008, 7 s [cit. 2018-01-10]. The United Nations Audiovisual Library of International Law. Dostupné na: <http://www.un.org/law/avl>
- BOISSON De CHAZOURNES, L. *United Nations Convention on Climate Change* [online]. 2008. 7 s [cit. 2018-01-10]. The United Nations Audiovisual Library of International Law. Dostupné na: <http://www.un.org/law/avl>
- Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment* [1972-06-16]. U.N. Doc.A/Conf.48/14/Rev.1(1973); 11ILM 1416 (1972).
- Doha Amendment of the Kyoto Protocol*. [2012-12-08]. UN Doc. C.N.718.2012.TREATIES-XXVII.7.c.
- Global Environmental Facility* [online]. 2018. [cit. 2018-01-31]. Dostupné na: <http://www.thegef.org>
- HANDL, G. *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm declaration) 1972 and the Rio Declaration on Environment and Development*, 1992 [online]. 2012. 11 s [cit. 2018-01-10]. The United Nations Audiovisual Library of International Law. Dostupné na: <http://www.un.org/law/avl>
- IPCC AR4 Observed Climate Change Impacts* [online]. [2017-08-03]. [cit. 2018-01-25].
- IPCC Data Distribution Center. Dostupné na: <http://sedac.ipcc-data.org/ddc/observed/index.html>
- IPCC Reports* [online]. [cit. 2018-01-25]. Center for Climate and Energy Solutions. Dostupné na: <https://www.c2es.org>,
- JANKUV, J. Ochrana klímy v práve životného prostredia Európskej únie a prístup Slovenskej republiky k tejto problematike desať rokov po jej vstupe do Európskej únie. In: KLUČKA, J. (ed.) *10 rokov v EÚ: Vzťahy, otázky, problémy*. 1. vyd. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Právnická fakulta, 2014, s 95 – 121. ISBN 978-80-8152-206-2
- JANKUV, J., LANTAJOVA, D., BLAŠKOVIČ, K., BUCHTA, T., ARBET, D. *Medzinárodné právo verejné. Druhá časť*. Plzeň: Aleš Čeňek, 2016. 463 s. ISBN 978-80-7380-597-5
- Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change* [1997-12-11]. 37 ILM 22 (1998).
- LOMBORG, B. *Zchlad'te hlavy! Skeptický ekolog o globálnom otepľovaní*. Dokořán. Praha, 2008. 360 s. ISBN 978-80-7363-188-8
- LOUKA, E. *International Environmental Law*. Cambridge University Press. New York. 2006. 580 s ISBN 978-0-521-86812-9.
- Medzivládny panel pre zmenu klímy* [online]. [cit. 2018-01-25]. Dostupné na: http://www.unis.unvienna.org/unis/sk/thematic_info_climate_change_ipcc.html
- Overall objectives of WCP* [online]. [cit. 2018-01-02]. Dostupné na: <http://www.wmo.int/pages/prog/wcp/wcp.html>
- Oznámenie Ministerstva zahraničných vecí Slovenskej republiky č. 548/2006 Z. z. o prijatí
- Rámcového dohovoru Organizácie spojených národov o zmene klímy
- Oznámenie Ministerstva zahraničných vecí Slovenskej republiky č. 139/2005 Z. z. o uzavretí
- Kjótskeho protokolu k Rámcovému dohovoru Organizácie spojených národov o zmene klímy.

- POTTER, Thomas A. *Advisory Group on Greenhouse Gases Established Jointly by WMO, UNEP, and ICSU* [online]. 2009, s. 365 [cit. 2018-01-10]. Environmental Conservation. 1986, Issue 4, Volume 13. Dostupné na <https://www.cambridge.org/core>
- Report of the Conference of the Parties on its 7th session held at Marrakesh from 29 October to 10 November 2001. [2002-01-21] FCCC/CP1997/7/add.1
- Resolution No. 43/53 (1988) [online] [*Protection of global climate for present and future generations of mankind*] [1988-12-06] General Assembly. Dostupné na: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/43/53
- Resolution No. 45/212 (1990) [online] [*Protection of global climate for present and future generations of mankind*] [1990-12-21] General Assembly. Dostupné na: <http://www.un.org/documents/ga/res/45/a45r212.htm>
- Resolution No. 47/195 (1992) [online] [*Protection of global climate for present and future generations of mankind*] [1992-12-22] General Assembly. Dostupné na: <http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r195.htm>
- Rio Declaration on Environment and Development*. [1972-06-16] UN Doc.A/CONF.151/26 (Vol. I); 31 ILM 874 (1992)
- SANDS, P., PEEL, J., FABRA, A., MACKENZIE, R. *Principles of International Environmental Law. Third Edition*. Cambridge University Press. 2012. 926 s. ISBN 978-11-3901-984-2
- United Nations Environmental Programm* [online]. [cit. 2018-01-15]. Dostupné na: <https://www.unenvironment.org>
- United Nations Framework Convention on Climate Change* [1992-05-09]. 1771 UNTS 107.
- Why does climate change matter* [online]. [cit. 2018-01-02]. 2018. Dostupné na: <https://www.unenvironment.org/explore-topics/climate-change/why-does-climate-change-matters>

Prvá kodifikácia rodinného práva na území Československa

JUDr. VIERA ZÁTEKOVÁ VALKOVÁ

Trnavská univerzita, Právnická fakulta

Externá doktorandka na Ústave pre právne otázky náboženskej slobody

Abstrakt: V Československej republike nebolo rodinné právo jednotne upravené a úplne kodifikované až do konca roku 1949. Na území Československa dovtedy platili dve odlišné právne úpravy rodinnoprávných vzťahov, ktoré boli začlenené v rámci občianskeho práva. Takýto právny dualizmus v rodinnom práve pretrvával až do roku 1950, keď sa po prvýkrát na celom území Československej republiky kodifikovalo a unifikovalo rodinného práva. S účinnosťou od 1. januára 1950 začal platiť pre celé územie štátu zákon č. 265/1949 Zb. o rodinnom práve, ktorý sa považuje za prvý zákonník v manželských veciach od vzniku Československej republiky. Právna úprava o rodine sa vyčlenila z občianskeho práva, čím sa vytvorilo nové právne odvetvie, a to rodinné právo. Témou predkladaného príspevku bude priblíženie situácie, ktorá v spoločnosti pretrvávala pred prijatím prvej kodifikácie rodinného práva a po jej prijatí.

Kľúčové slová: rodinné právo, kodifikácia práva, unifikácia práva, zákon č. 265/1949 Zb. o rodinnom práve, manželstvo, rozluka, rozvod od stola a lože, rozvod

Abstract: In Czechoslovakia, the family law wasn't uniformly modified and wholly codified until the end of 1949. Until then there had been valid two different enactments of family legal relations, which were incorporated in civil law. This legal dualism in the family law had been prevalent until 1950 when the family law in Czechoslovakia was codified and unified for the first time. With the effectivity from 1 January 1950, act no. 265/1949 collection of family law, which is considered to be the first code of law of marital matters since the establishment of Czechoslovakia, become valid. Family legal form was taken out from the civil law, and thus creating a new family law branch. The main topic of this submission will be detailed look at the situation before and after the codified of the family law.

Key words: family law, codification of law, unification of law, act no 265/1949 coll on family law, marriage, separation, divorce from bed and board, deep and lasting breakdown

Úvod

Základy socializmu sa budovali najmä po roku 1945, keď nastali v spoločnosti prenikavé zmeny. Nová hospodárska a spoločenská situácia si vyžiadala, aby manželskoprávne a rodinnoprávne vzťahy boli postavené na celkom nový základ. Predchádzajúce právne predpisy, týkajúce sa

rodinného práva, už nezodpovedali zmeneným pomerom. Tieto predpisy pochádzali zo začiatku 19. storočia a vo svojich ustanoveniach odzrkadľovali pomery prevládajúce vo vtedajšej spoločnosti. Obsah a forma právnych vzťahov v manželstve a rodine boli predovšetkým určené povahou kapitalistických výrobných spoločenských vzťahov, politickými a ekonomickými pomermi v spoločnosti. Nové pomery v ekonomike a vo vlastníckych vzťahoch mali hlboký vplyv na myslenie i život každého občana a ovplyvnili aj pomery v manželstve a rodine. Vývoj socialistického rodinného práva smeroval k tomu, aby sa v spoločnosti pristúpilo k jednotnej kodifikácii a unifikácii rodinného práva. Jej výsledkom bol zákon č. 265/1949 Zb. o rodinnom práve, ktorý sa považuje za prvú kodifikáciu rodinného práva na území Československa.

Spoločenská situácia do prvej kodifikácie rodinného práva na území Československa

Na území Československej republiky nebolo rodinné právo jednotne upravené a úplne kodifikované až do konca roku 1949. Rodinnoprávne vzťahy boli upravené len v rámci občianskoprávných predpisov. Zaradenie rodinného práva do občianskeho práva malo v podmienkach buržoáznej spoločnosti svoje logické opodstatnenie. Väčšina rodinnoprávných vzťahov mala totiž silné majetkové základy.¹ Tieto majetkové aspekty sa najvýraznejšie prejavovali práve v manželskom vzťahu, ktorý sa považoval za zmluvný vzťah.² Podmienky, obsah a prípadne aj následky zániku manželstva si manželia upravovali zmluvou medzi sebou sami. Mnohé manželstvá sa v tom čase uzatvárali najmä z majetkových dôvodov.³ Manželstvo bolo jedným z prostriedkov slúžiacich na hromadenie majetku. Pre buržoáznú koncepciu rodiny bolo charakteristické nerovnoprávne postavenie muža a ženy. Preferovalo sa právne postavenie muža, čo sa prejavovalo nielen v manželstve, ale aj vo vzťahu k spoločným deťom. Muž bol považovaný za „hlavu a živiteľa rodiny“. Rozhodoval o najdôležitejších otázkach rodinného života. Jeho povinnosťou bolo vydržiavať svoju manželku, teda zabezpečiť jej slušnú výživu. Žena, ako hospodársky slabší partner, bola svojmu manželovi podriadená a od neho hospodársky závislá. Práca ženy bola horšie platená ako práca muža. Okrem toho manželka mala povinnosť nasledovať svojho manžela do jeho bydliska či prijať

¹ ČEŠKA, Z. a kol. *Československé rodinné právo*. Bratislava: Obzor, 1986, s. 44.

² ČEŠKA, Z. a kol. *Československé rodinné právo*. Bratislava: Obzor, 1986, s. 44.

³ ŠTĚPINA, J. *Rodinné právo: výklad zákona o právu rodinném s dodatkem o dědickém právu v rodině socialistické společnosti*. Praha: Orbis, 1958, s. 7.

jeho priezvisko. Typickým pre túto spoločnosť bolo rozlišovanie medzi manželskými a nemanželskými deťmi. Buržoázne rodinné právo, v snahe udržať rodinný majetok, diskriminovalo v mnohých ohľadoch deti narodené mimo manželstva. U nemanželských detí sa napríklad nepripúšťalo zistenie otca, ale iba živiteľa, ktorý mal voči nim vyživovaciu povinnosť. Týmto deťom nepatrilo ani zákonné dedičské právo na majetok ich otca.⁴

Na území Československa platili dve odlišné právne úpravy rodinnoprávných vzťahov v rámci občianskeho práva. V Čechách, na Morave a v Sliezsku (v českých krajinách) boli manželské a rodinné pomery upravené vo Všeobecnom rakúskom občianskom zákonníku z roku 1811, v znení jeho troch doplňujúcich noviel. Zákonník bol, v prípade manželstva, budovaný na konfesijnom hľadisku.⁵ Uzavieranie manželstva tu vychádzalo z princípu fakultatívneho civilného sobáša. Manželské vzťahy, ako sme už vyššie spomínali, sa zakladali manželskou zmluvou.⁶ Rozluka manželstva bola prípustná len u nekatolíkov.⁷ Na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi platilo na rozdiel od českých krajín najmä uhorské občianske právo, ktoré bolo vyjadrené väčšinou normami obyčajového práva. Písanými právnymi predpismi boli upravené len niektoré otázky rodinného práva. Z týchto predpisov bol najvýznamnejší uhorský zákonný článok č. XXXI/1894 o manželskom práve, ktorý upravoval len podmienky vzniku a zániku manželského zväzku (zasnúbenie, prekážky manželstva, ohlášky, uzavieranie manželstva, neplatnosť manželstva, zánik manželstva, rozvod od stola a lože, uzavretie manželstva v cudzine a manželstvá cudzincov).⁸ Zákon o manželskom práve predstavoval kodifikáciu manželského osobného práva a čiastkovú kodifikáciu súkromného (občianskeho) práva.⁹ Pri uzavieraní manželstva, rovnako ako Všeobecný rakúsky občiansky zákonník, ktorý platil v českých krajinách, vychádzal zo zmluvnej povahy manželského zväzku. V porovnaní s týmto zákonníkom ale zaviedol v oblasti uzatvárania manželstva pre všetkých občanov štátu, bez ohľadu na ich vierovyznanie, do platnosti obligatórnu civilnú formu

⁴ „Snaha odovzdať majetok rodiny iba skutočným potomkom otca ako dedičom vytvorila právne pravidlo, podľa ktorého iba deti narodené z legitímnej manželky muža majú nárok na to, aby žili ako príslušníci rodiny tohto muža a po jeho smrti sa stali dedičmi jeho majetku.“ KNAPP, V. a kol. *Rodinné právo*. Praha: Karlova univerzita, 1961, s. 10.

⁵ GLOS, J. a kol. *Rodinné právo*. Bratislava: Obzor, 1975, s. 27.

⁶ ČEŠKA, Z. a kol. *Československé rodinné právo*. Bratislava: Obzor, 1986, s. 71.

⁷ ČEŠKA, Z. a kol. *Československé rodinné právo*. Bratislava: Obzor, 1986, s. 71.

⁸ LACLAVÍKOVÁ, M. *Formovanie úpravy majetkových vzťahov medzi manželmi (od vzniku uhorského štátu do prvej československej kodifikácie rodinného práva)*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2010, s. 86.

⁹ MOSNÝ, P., LACLAVÍKOVÁ, M. *Vybrané kapitoly z vývoja právnych inštitútov*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2013, s. 160.

uzavretia manželstva, pričom snúbenci sa mohli po uzavretí manželstva civilnou formou rozhodnúť, či uzavrú manželstvo aj formou cirkevnou.¹⁰ V prípade, ak snúbenci uzatvorili manželstvo len pred orgánom cirkvi, na takto uzavreté manželstvo sa neviazali žiadne právne následky.¹¹ Uhorský zákonný článok o manželskom práve tak v podstate sekularizoval manželské a rodinné vzťahy, čím zaujal stanovisko rozlučiteľnosti manželstva bez ohľadu na konfesijnú príslušnosť manželov. Pri zániku manželstva rozlišoval medzi tzv. rozlukou, ktorá znamenala definitívny právny zánik manželstva a bola prípustná len z dôvodov taxatívne vypočítaných v zákone a tzv. rozvodom od stola a lože, pri ktorom manželstvo existovalo právne ďalej, manželia bolia zbavení len povinnosti žiť spolu.¹² Obsah manželského vzťahu neupravoval. Právna úprava platná na území Slovenska a Podkarpatskej Rusi bola v tomto období oveľa pokrokovejšia ako v českých krajinách.

Po rozpade Rakúsko-uhorskej monarchie a následnom vzniku predmníchovskej Československej republiky sa občianske právo platné na jej území prevzalo zákonom č. 11/1918 Sb. o zriadení samostatného československého štátu tzv. recepčnou normou.¹³ S prihliadnutím na zachovanie materiálnej kontinuity a zabezpečenie právnej istoty boli na územie Československej republiky recipované rakúske (územie Čiech, Moravy a Sliezska) a uhorské normy (územie Slovenska a Podkarpatskej Rusi).¹⁴ Krátko po tejto recepcii sa pristúpilo k unifikácii niektorých dôležitých otázok manželských vzťahov. Nejednotnosť československého práva totiž spôsobovala značné problémy pri používaní tak recipovaných noriem, ako aj nových, už jednotných právnych predpisov.¹⁵ V roku 1919 bol pri-

¹⁰ MOSNÝ, P., LACLAVÍKOVÁ, M. *Vybrané kapitoly z vývoja právnych inštitútov*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2013, s. 162.

¹¹ MOSNÝ, P., LACLAVÍKOVÁ, M. *Vybrané kapitoly z vývoja právnych inštitútov*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2013, s. 162.

¹² ŠOŠKOVÁ, I. 2016. *Manželstvo a manželsko-právne vzťahy vo svetle prvej kodifikácie československého rodinného práva 1949*. Banská Bystrica: Belianum – Právnická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2016, s. 143 – 144.

¹³ „Pre Slovensko sa teda formálne prevzal celý uhorský právny poriadok, t. j. zákony, nariadenia, obyčajové právo, kuriálne, decízne právo, ako aj právna prax v stave, v akom platila k 28. októbru 1918. Stalo sa tak v záujme zachovania pokoja, poriadku a bezpečnosti v nepretržitej právnej kontinuite.“ SIVÁK, F. a kol. *Slovenské a české dejiny štátu a práva v rokoch 1918 – 1945*. Bratislava: Vydavateľské oddelenie Právnickej fakulty Univerzity Komenského, 1999, s. 113.

¹⁴ LACLAVÍKOVÁ, M. *Formovanie úpravy majetkových vzťahov medzi manželmi (od vzniku uhorského štátu do prvej československej kodifikácie rodinného práva)*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2010, s. 92.

¹⁵ SIVÁK, F. a kol. *Slovenské a české dejiny štátu a práva v rokoch 1918 – 1945*. Bratislava: Vydavateľské oddelenie Právnickej fakulty Univerzity Komenského, 1999, s. 113.

jatý zákon č. 320/1919 Zb. z. a n., ktorým sa menia ustanovenia občianskeho práva o náležitostiach manželskej zmluvy, o rozluke a o prekážkach manželstva, tzv. manželská novela. Pre celú Československú republiku sa aspoň jednotne upravila forma uzavierania manželstva, manželské prekážky, ako aj rozlučiteľnosť manželstva.¹⁶ Vo veci uzavierania manželstva zaviedla fakultatívny civilný sobáš popri všeobecne prípustnom cirkevnom sobáši.¹⁷ Bolo ponechané na vôli snúbencov, či chcú uzavrieť manželstvo pred občianskym úradom alebo so zachovaním cirkevných obradov. Pre Slovensko to však znamenalo krok späť, keďže tam platil, až do vydania manželskej novely, princíp obligatórneho civilného sobáša. V otázke rozlučiteľnosti manželstva zaviedla manželská novela pre české krajiny možnosť rozluky manželstva bez ohľadu na konfesijnú príslušnosť rozvádajúcich sa manželov. Tým sa zaviedol pre územie celej republiky rovnaký stav, aký platil na Slovensku už od vydania uhorského zákonného článku z roku 1894. Manželská novela upravila i taxatívne rozlukové dôvody, ktorých bolo deväť, a to cudzoložstvo, trestné odsúdenie, zlomyseľné opustenie, úklady o život alebo zdravie, zlé nakladanie, ťažké blíženie alebo urážky na cti, zhýralý život, duševné poruchy, rozvrat manželstva a neprekonateľný odpor.¹⁸ V platnosti ponechala aj starý inštitút rozvodu od stola a lože, ktorý bol upravený už vo Všeobecnom rakúskom občianskom zákonníku z roku 1811. Manželská novela sa samotného obsahu manželského zväzku nijako nedotkla. Pre české krajiny to bol významný pokrok v právnej úprave. Aj keď v českých krajinách naďalej platila manželská novela a na Slovensku uhorský zákonný článok z roku 1894, aspoň v niektorých otázkach sa tieto dve právne úpravy k sebe navzájom priblížili.

Po prijatí manželskej novely z roku 1919 sa situácia v spoločnosti vôbec nezmenila. Právne postavenie muža a ženy v manželstve a v rodine zostalo aj naďalej na takej úrovni, na akej bolo recipované pri vzniku republiky. Nerovnoprávne postavenie muža a ženy v manželstve a v rodine, ako aj diskriminácia „nemanželských“ detí tak naďalej pretrvávala. Odstránenie týchto nerovností v spoločnosti ani nebolo možné vzhľadom na triedny charakter buržoáznej spoločnosti. Právny dualizmus v rodinnom práve tak existoval až do roku 1950, keď sa po prvýkrát na celom území Československej republiky kodifikovalo a unifikovalo rodinné právo.

¹⁶ ČEŠKA Z. *Československé rodinné právo*. Bratislava: Obzor, 1986, s. 72.

¹⁷ ČEŠKA Z. *Československé rodinné právo*. Bratislava: Obzor, 1986, s. 72.

¹⁸ ROUČEK, F., SEDLÁČEK, J. *Komentář k československému obecnému zákoníku občanskému a občanské právo platné na Slovensku a v Podkarpatské Rusi – díl prvý*. Praha: Právnícké knihkupectví a nakladatelství V. Linhart, 1935, s. 639.

Prvá kodifikácia rodinného práva na území Československej republiky

Podmienky na jednotnú kodifikáciu československého rodinného práva sa vytvorili v Československej republike až po roku 1945, keď sa začali odstraňovať príčiny hospodárskej a politickej nerovnosti občanov, ktoré mali základ v súkromnom vlastníctve výrobných prostriedkov.¹⁹ Novou ekonomickou základňou sa stalo socialistické spoločenské vlastníctvo, vytvorili sa možnosti na uplatnenie žien v hospodárstve, ako aj v politickom a kultúrnom živote. Zmenil sa tak právne postavenie ženy v spoločnosti, v rodine i v manželstve. Sociálno-ekonomické podmienky v spoločnosti sa od základov zmenili.

Ideové základy nového jednotného československého rodinného práva položila Ústava 9. mája z roku 1948 (ústavný zákon č. 150/1948 Sb.). Táto Ústava deklarovala vo svojich základných článkoch československý štát za ľudovodemokratickú republiku, čím položila základ pre spoločnosť budujúcu socializmus: „Československý štát je ľudově demokratická republika.“ Vymedzila právne postavenie občana v spoločnosti a v rodine tým, že vytýčila socialistické princípy rodinných vzťahov. Uzákonomila zásadu rovnoprávného postavenia muža a ženy v rodine aj v spoločnosti, vyhlásila štátnu ochranu manželstva, rodiny a materstva a uzákonomila i zásadu, podľa ktorej pôvod dieťaťa nesmie byť na jeho ujmu, čím odstránila dovedy pretrvávajúcu diskrimináciu v právnom postavení detí narodených v manželstve a mimo neho.²⁰ V zmysle § 1 ods. 1 a 2 Ústavy z 9. mája 1948: „Všichni občané jsou si před zákonem rovni. Muži a ženy mají stejné postavení v rodině i ve společnosti a stejný přístup ke vzdělání i ke všem povoláním, úřadům a hodnostem.“ Ústavná deklarácia tak mala značný význam pre budúcu kodifikáciu jednotného rodinného práva. Práve jej vydanie sa stalo podnetom na začatie kodifikačných prác na novom zákone o rodinnom práve, do ktorého sa následne premietli i uvedené ústavnoprávne zásady. Derogačné ustanovenie Ústavy z 9. mája 1948 (§ 173 ods. 2) „Týmž dnem pozbývají platnosti všechny ústavní i jiné zákony, pokud odporují ustanovením této ústavy a zásadám lidově demokratického zřízení nebo upravují věci odchylně od této ústavy“ totižto zrušilo platnosť všetkých predpisov, ktoré odporovali jej ustanoveniam, ako aj zásadám ľudovodemokratického štátu.²¹ V priebehu kodifikačných prác bolo rozhodnuté rodinné právo nezaradiť

¹⁹ ČEŠKA Z. Československé rodinné právo. Bratislava: Obzor, 1986, s. 72.

²⁰ ČEŠKA Z. Československé rodinné právo. Bratislava: Obzor, 1986, s. 73.

²¹ LACLAVÍKOVÁ, M. Formovanie úpravy majetkových vzťahov medzi manželmi (od vzniku uhorského štátu do prvej československej kodifikácie rodinného práva). Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2010, s. 108.

do občianskeho zákonníka, ale upraviť ho samostatne a komplexne. Nový zákon nemal priniesť nijakú reformu doterajšieho právneho usporiadania manželských a rodinných pomerov, ale postaviť tieto pomery na celkom nový základ.²²

Zákon o rodinnom práve bol prijatý Národným zhromaždením 7. decembra 1949, publikovaný pod č. 265/1949 Zb. a s účinnosťou od 1. januára 1950 začal platiť pre celé územie československého štátu.²³ Dňom nadobudnutia jeho účinnosti sa skončil dovtedy pretrvávajúci právny dualizmus a manželské právo začalo pôsobiť na území československého štátu jednotne. Právna úprava o rodine sa vyčlenila z občianskeho práva, a tým sa vytvorilo nové právne odvetvie, a to rodinné právo. Prijatím zákona sa presadila koncepcia budovania nového socialistického rodinného práva ako samostatného právneho odvetvia, ktoré upravovalo nielen osobné vzťahy medzi manželmi, ale aj ich majetkové vzťahy.²⁴ Tento zákon sa považuje za prvý zákonník v manželských veciach na území Československej republiky. Ide o jeden z prvých významných právnych aktov prijatých v rámci právnickej dvojročnice.²⁵ Najdôležitejšie zásady pre úpravu rodinného práva, a to vytvorenie rovnakých podmienok pre rozvoj všetkých občanov, tak mužov ako aj žien, rovnosť pohlaví, zrovnoprávnenie detí bez ohľadu na ich pôvod, ako aj ochrana manželstva, rodiny a materstva, sa z Ústavy 9. mája 1948 následne premietli aj do preambuly zákona o rodinnom práve, podľa ktorej: „*Národné zhromaždenie Československej republiky uznieslo sa na tomto zákone, aby boli dané predpoklady pre vytvorenie manželstva ako dobrovoľného a trvalého životného spoločenstva muža a ženy, založeného zákonným spôsobom, ktoré ako základ rodiny bude slúžiť záujmom všetkých jej členov i prospechu spoločnosti v súlade s jej pokrokovým vývojom; aby boli uvedené do života zásady Ústavy o rovnakom postavení mužov i žien a právach detí bez rozdielu pôvodu; aby bola zaistená ochrana manželstva*

²² PETRŽELKA, K. O rozvodu manželství. *Právník*, 89, 1950, s. 12.

²³ Jeho zaujímavosťou je, že bol vypracovaný ako spoločný návrh s Poľskom. Na základe zmluvy o právnej pomoci bola zriadená zmiešaná československo-poľská komisia, ktorá vypracovala rodinnoprávne kódexy pre obidve krajiny. Obe spolupracujúce krajiny sa totiž v rovnakom čase vydali na cestu budovania socialistickej spoločnosti, a preto riešili podobné problémy. Pri kodifikácii sa zúčastnili bohaté skúsenosti odborníkov z obidvoch krajín. Kódexy vychádzali z rovnakej koncepcie a obsahovali takmer totožné ustanovenia. Poľský rodinný zákonník nadobudol účinnosť už 1. októbra 1950. KNAPP, V. a kol. *Rodinné právo*. Praha: Karlova univerzita, 1961, s. 8 – 9.

²⁴ LACLAVÍKOVÁ, M. *Formovanie úpravy majetkových vzťahov medzi manželmi (od vzniku uhorského štátu do prvej československej kodifikácie rodinného práva)*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2010, s. 109.

²⁵ VESELÁ, R. a kol. 2003. *Rodina a rodinné právo (historie, súčasnosť a perspektivy)*. Praha: Eurolex bohemia, 2003, s. 88.

a rodiny tak, aby rodina bola zdravou základňou vývoja národa.“ Preambula charakterizovala zmysel a účel celého zákona, z jej textu jasne vyplývala právna povaha a charakteristika inštitútu manželstva a ním založenej rodiny.²⁶

Manželské a rodinné pomery prešli prijatím ústavy a následne zákona o rodinnom práve z roku 1949 zásadnou premenou. Rodina prestávala byť hospodárskou jednotkou, kde základom rodiny boli predovšetkým majetkové vzťahy.²⁷ Hlavným účelom rodiny už nebolo hospodársky zabezpečovať členov rodiny, a to deti, manželku, súrodencov, prarodičov, a pod. Manželstvo malo v socialistickej spoločnosti vyšší spoločenský cieľ, a to vytvoriť zdravú základňu pre rozvoj všetkých členov spoločnosti.²⁸ Jeho funkcia spočívala najmä vo vytváraní zdravého rodinného prostredia vhodného na výchovu a výživu detí, v ktorom si manželia poskytovali vzájomnú pomoc a podporu a kde žili spolu vo vzájomnom citovom zblížení a zhode.²⁹ V socialistickej práve, kde bolo rodinné právo samostatným právnym odvetvím, sa do popredia dostávali spoločné záujmy všetkých členov rodiny. Predmetom úpravy socialistickej rodinného práva boli vzťahy osobné, t. j. vzájomné vzťahy členov rodiny a tiež majetkové vzťahy s nimi súvisiace, ktoré však boli na rozdiel od buržoázneho práva podriadené osobným vzťahom.³⁰ Žena sa stala rovnoprávnou mužovi. Obaja manželia mali rovnaké práva a povinnosti, či už v manželstve alebo pri výchove detí. Muž prestal byť hlavou rodiny. Právny inštitút tzv. otcovskej moci sa premenil v moc rodičovskú. Práca ženy v domácnosti sa hodnotila rovnako ako práca muža v zamestnaní. Spoločenská diskriminácia detí narodených v manželstve i mimo neho, typická pre buržoázne právo, sa odstránila.³¹ Základom vzťahov medzi rodičmi a deťmi sa stal výlučne pôvod detí od rodičov, bez ohľadu na to, či boli rodičia dieťaťa spojení manželským zväzkom alebo nie.³² Socialistická rodina sa tak podstatne líšila od rodiny buržoáznej.

²⁶ ŠOŠKOVÁ, I. 2016. *Manželstvo a manželsko-právne vzťahy vo svetle prvej kodifikácie československého rodinného práva 1949*. Banská Bystrica: Belianum – Právnická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2016, s. 170.

²⁷ KNAPP, V. a kol. *Rodinné právo*. Praha: Karlova univerzita, 1961, s. 8.

²⁸ PETRŽELKA, K. O rozvodu manželství. *Právník*, 89, 1950, s. 12.

²⁹ PETRŽELKA, K. O rozvodu manželství. *Právník*, 89, 1950, s. 12.

³⁰ KNAPP, V. a kol. *Rodinné právo*. Praha: Karlova univerzita, 1961, s. 8.

³¹ „Rovnaké postavenie manželských i nemanželských detí totiž prinieslo aj ich zrovnoprávnenie v dedičskom práve tak, že bez ohľadu na ich pôvod sa stali zákonnými dedičmi.“ VESELÁ, R. a kol. *Rodina a rodinné právo (historie, súčasnosť a perspektivy)*. Praha: Eurolex Bohemia, 2003, s. 93.

³² KNAPP, V. a kol. *Rodinné právo*. Praha: Karlova univerzita, 1961, s. 11.

Spoločnosť smerujúca k socializmu už nevidela v manželstve zmluvný vzťah, ako to bolo predtým, ale dobrovoľné a trvalé životné spoločenstvo muža a ženy založené zákonom povoleným spôsobom. Odstránila sa koncepcia chápania manželstva ako zmluvného vzťahu.³³ Vo veci uzavierania manželstva sa zaviedol obligatórny civilný sobáš pred orgánom štátu – národným výborom za prítomnosti dvoch svedkov.³⁴ Pripúšťali sa aj náboženské sobášne obrady, avšak bez právnej relevancie a až po vykonaní civilnej formy sobáša. Pri zániku manželstva sa odstránil rozdiel medzi rozlukou a rozvodom od stola a lože, pričom jediným možným spôsobom zániku manželstva za života manželov sa stal rozvod vyslovený súdnym rozhodnutím.³⁵ V prípade podmienok rozvodu manželstva zákon o rodinnom práve z roku 1949 opustil taxatívny výpočet obligatórnych a fakultatívnych dôvodov rozluky a zaviedol len jeden všeobecný dôvod rozvodu, a to hlboký a trvalý rozvrat medzi manželmi, ktorý nastal z dôležitých dôvodov. Tento dôvod súd zisťoval na princípe materiálnej pravdy.³⁶ Na sudy sa tak bola pri rozvode manželstva kládla väčšia miera zodpovednosti za rozhodovanie vo veci, keďže v porovnaní s predchádzajúcou právnou úpravou už nemali taxatívne vytyčené dôvody na povolenie, resp. nepovolenie rozvodu manželstva. Žiadny taxatívny výpočet totiž nemohol obsiahnuť rôznorodosť a rozmanitosť životných pomerov významných z hľadiska rozvodu manželstva. Hlavným cieľom novej právnej úpravy bolo, aby sa zabránilo mechanickému zisťovaniu skutočností, ktoré by bolo možné považovať za dôvody rozvodu, ako to bolo podľa predchádzajúcej právnej úpravy. Manželský život totiž nebolo možné vtesnať do právnych formuliek.

Zákon o rodinnom práve ako prvý kódex československého rodinného práva ovplyvnil pomery v manželstve i v rodine. Od jeho účinnosti prešla celá spoločnosť, ako aj právny poriadok, značným vývojom. Zákon platil s niekoľkými zmenami až do konca marca 1964, keď sa v spoločnosti dovŕšilo budovanie socializmu, čo podnietilo prijatie druhej kodifikácie rodinného práva.

³³ ČEŠKA Z. *Československé rodinné právo*. Bratislava: Obzor, 1986, s. 74.

³⁴ ŠOŠKOVÁ, I. 2016. *Manželstvo a manželsko-právne vzťahy vo svetle prvej kodifikácie československého rodinného práva 1949*. Banská Bystrica: Belianum – Právnická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2016, s. 170.

³⁵ PLANKOVÁ, O. *Manželstvo a rodina v ČSR*. Martin: Osveta, 1954, s. 24.

³⁶ ŠOŠKOVÁ, I. 2016. *Manželstvo a manželsko-právne vzťahy vo svetle prvej kodifikácie československého rodinného práva 1949*. Banská Bystrica: Belianum – Právnická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2016, s. 174.

Záver

Na území Československa až do konca roka 1949 nebola jednotná úprava rodinnoprávných vzťahov. Spoločenské vzťahy rodinnoprávneho charakteru boli upravené v krajinách bývalej rakúsko-uhorskej monarchie v rámci občianskoprávnej úpravy. Rodinné vzťahy mali majetkový charakter. Manželstvo sa uzatváralo manželskou zmluvou, bolo zamerané skôr na zabezpečenie majetku než na vzťah dvoch ľudí, ktorí sa mali radi. Právne predpisy rodinného práva pre celé územie republiky zjednotila až prvá kodifikácia rodinného práva, a to zákon o rodinnom práve č. 265/1949 Zb., ktorý nadobudol účinnosť 1. januára 1950. Zákon o rodinnom práve priniesol zásadné zmeny do spoločnosti. Spočíval na zásadách, ktoré vytýčila Ústava ČSR z 9. mája 1948. Vychádzal zo zásady rovnoprávneho postavenia muža a ženy. Muž už nebol „pánom domu“ či „hlavou rodiny“ v starom ponímaní. Právne postavenie detí narodených mimo manželstva bolo totožné s právnym postavením detí narodených z manželstva. Manželstvo sa uzatváralo obligatórnym občianskym sobášom. Rozhodujúcim motívom uzatvorenia manželstva už neboli „sobáše z rozumu“, majetok či prestíž. Išlo o dobrovoľný a trvalý zväzok medzi mužom a ženou, ktorý mal plniť dôležité spoločenské poslanie, a to najmä výchovu detí. Manželstvo za života oboch manželov zanikalo rozvodom na základe súdneho rozhodnutia. Zákon upravil aj vzťahy medzi rodičmi a deťmi a podmienky osvojenia.

Zákon o rodinnom práve z roku 1949 sa stal historickým medzníkom, kodifikačnou udalosťou, ktorá mala dôležitý vplyv na ďalší vývoj rodiny v našom štáte. Jeho vydaním sa vyčlenila právna úprava o rodine z občianskeho práva, a tým sa vytvorilo nové právne odvetvie, rodinné právo. Zároveň sa zjednotili predpisy rodinného práva pre celé územie nášho štátu. Rodina založená manželstvom bola považovaná za základnú bunku spoločnosti. Manželstvo bolo rovnoprávnym zväzkom muža a ženy, ktorého hlavným účelom bolo založenie rodiny a riadna výchova detí. Rodičovstvo bolo pod osobitnou ochranou štátu. V zákone o rodinnom práve sa zakotvili významné princípy manželského a rodinného práva, najmä obligatórny občiansky sobáš, zrovnoprávnenie muža a ženy v manželstve, odstránila sa diskriminácia detí narodených mimo manželstva, zjednotila sa právna úprava zrušenia manželstva.

PRAMENE A LITERATÚRA:

ČEŠKA, Z. a kol. *Československé rodinné právo*. Bratislava: Obzor, 1986, 336 s.
FAJNOR, V., ZÁTURECKÝ, A. *Nástin súkromného práva platného na Slovensku a v Pod-*

- karpatskej Rusi. III. vydanie pôvodného diela. Šamorín: Heuréka, 1998, 600 s. ISBN 80-967653-4-5.*
- GLOS, J. a kol. *Rodinné právo*. Bratislava: Obzor, 1975, 309 s.
- KNAPP, V. a kol. *Rodinné právo*. Praha: Karlova univerzita, 1961, 218 s.
- LACLAVÍKOVÁ, M. *Formovanie úpravy majetkových vzťahov medzi manželmi (od vzniku uhorského štátu do prvej československej kodifikácie rodinného práva)*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2010, 321 s. ISBN 978-80-224-1142-4.
- MOSNÝ, P., LACLAVÍKOVÁ, M. *Vybrané kapitoly z vývoja právnych inštitútov*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2013, 193 s. ISBN 978-80-8082-703-8.
- MOSNÝ, P., LACLAVÍKOVÁ, M. *Dejiny štátu a práva na území Slovenska II. (1848 – 1948)*. Krakow: Spolok Slovákov v Poľsku – Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014. ISBN 978-83-7490-761-3.
- PETRŽELKA, K. O rozvodu manželství. *Právnik*, 1950, roč. 89, č. 1, s. 12 – 21.
- PLANKOVÁ, O. *Manželstvo a rodina v ČSR*. Martin: Osveta, 1954, 35 s.
- ROUČEK, F., SEDLÁČEK, J. *Komentář k Československému obecnému zákoníku občanskému a občanské právo platné na Slovensku a v Podkarpatské Rusi – díl první*. Praha: Právnické knihkupectví a nakladatelství V. Linhart, 1935, 1192 s.
- SIVÁK, F. a kol. *Slovenské a české dejiny štátu a práva v rokoch 1918 – 1945*. Bratislava: Vydavateľské oddelenie Právnickej fakulty Univerzity Komenského, 1999, 192 s. ISBN 80-223-1409-9.
- ŠOŠKOVÁ, I. 2016. *Manželstvo a manželsko-právne vzťahy vo svetle prvej kodifikácie československého rodinného práva 1949*. Banská Bystrica: Belianum – Právnická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. 2016, s. 197. ISBN 978-80-557-1151-5.
- ŠTĚPINA, J. *Rodinné právo: výklad zákona o právu rodinném s dodatkem o dědickém právu v rodině socialistické společnosti*. Praha: Orbis, 1958, 173 s.
- VESELÁ, R. a kol. *Rodina a rodinné právo (historie, současnost a perspektivy)*. Praha: Eurolex Bohemia, 2003, 262 s. ISBN 80-86432-48-3.
- Uhorský zákonný článok č. XXXI/1894 o manželskom práve.
- Zákon č. 320/1919 Zb. z. a n., ktorým sa menia ustanovenia občianskeho práva o náležitostiach manželskej zmluvy, o rozluke a o prekážkach manželstva.
- Zákon č. 265/1949 Zb. o rodinnom práve.

Výberová bibliografia prác prof. JUDr. PhDr. Ladislava Hubenáka, DrSc.

Knižné vydania (výber)

- Družba národov ČSR a SSSR vo svetle dokumentov slovenských archívov. Bratislava: AS MV a SAS PV, 1956 (spoluautor).
- Celoštátna výstava archívnych dokumentov. Katalóg. AS MV. Praha, 1958 (spoluautor).
- Roky prvých bojov. Dokumenty z robotníckeho hnutia Západoslovenského kraja 1918 – 1921. Bratislava: Osveta 1961, 272 s
- Štátny slovenský ústredný archív v Bratislave. Sprievodca po archívnych fondoch, zv. I. odd. feudalizmu. Bratislava: SAS, 1964 (spoluautor).
- Štátny slovenský ústredný archív v Bratislave. Sprievodca po archívnych fondoch, zv. II. odd. kapitalizmu. Bratislava: SAS, 1964 (spoluautor).
- Štúdie z dejín robotníckeho hnutia na Slovensku 1917 – 1923. Bratislava: VPL, 1968 (spoluautor, s. 5 – 93).
- Skalica v minulosti a dnes. Bratislava: Obzor, 1968 (spoluautor, s. 138 – 150).
- Brezová pod Bradlom. Bratislava: Obzor, 1970 (spoluautor, s. 101 – 118).
- Dejiny štátu a práva na území Československa v období kapitalizmu. Diel I. – II. Bratislava: SAV, 1971 (spoluautor, vedecký redaktor).
- KSČ a naše priateľstvo a spojenectvo s. ZSSR. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1972 (spoluautor, s. 1 – 242).
- Parlamentné voľby v buržoáznej ČSR. Bratislava, 1974.
- KSČ a naše priateľstvo a spojenectvo s. ZSSR. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1975. II. doplnené vydanie (spoluautor, s. 33 – 171, 337 – 347).
- 30. výročie Slovenského národného povstania v Západoslovenskom kraji. Bratislava, 1974, 114 s.
- Hrozičák, J. – Hubenák, L. – Fišer, J. – Chovanec, J.: Internacionálna pomoc ZSSR Slovenskému národnému povstaniu. Bratislava, 1974 (spoluautor, s. 8 – 41).
- Za družbu a priateľstvo. Bratislava: Obzor, 1975, 112 s.
- Za družbu a priateľství. Praha: Lidové nakladatelství, 1976, 144 s. + prílohy.
- Pramene našej istoty. Bratislava: Obzor, 1977. 166 s. + prílohy.
- Spoločná cesta. Martin: Osveta, 1978, 264 s. + prílohy (spoluautor).
- Slovacoe narodnoe vocctanie – važnyj etap narodno- osvoboditeľnoj borby čecho-slovackogo naroda. Praha: UV SČSP a SUV SČSP v Lidovom nakladateľstve Praha, 1984.
- Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1939 – 1945) Dokumenty. I. čas. SNM, Bratislava, 1994, 230 s.
- Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1939 – 1945). Dokumenty. II. časť, s. 178. SNM – HM, Oddelenie židovskej kultúry, Bratislava, 1994.
- Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1939 – 1945). Dokumenty. III. časť. SNM Bratislava 1994.
- Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1939 – 1945). Dokumenty. IV. časť. SNM Bratislava 1998.

- Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1938-1945). Dokumenty. V. časť. Bratislava, 2000
- Bojovník za nový svet. (F. Engels 1820 – 1895). Bratislava 1995, 36 s.
- Nekorunovaný kráľ Európy (M. Voltaire – Život a dielo 1694 – 1778). Bratislava, 1998.
- Brezová pod Bradlom. Bratislava: stimul, 1998. (spoluautor s. 98 – 140).
- Učiteľom – Humanistom. Bratislava: IRIS, 2001 (spoluautor s. 71 – 83).
- Učiteľom – Humanistom. Bratislava: Eko- konzult, 2003 (spoluautor s. 74 – 87).
- Encyklopédia k prijímacím skúškam na právnické fakulty v Slovenskej republike. Bratislava: Pedagogika, 2001 (spoluautor s. 7 – 79).
- Encyklopédia k prijímacím skúškam na právnické fakulty v Slovenskej republike. Bratislava: Pedagogika, 2002 (spoluautor s. 1 – 79).
- Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939 – 1945). Bratislava: Vydavateľské oddelenie Právnickej fakulty UK, 2003.
- Nekorunovaný kráľ Európy (F. M. Voltaire. Život a dielo). Bratislava, 2004.
- Slovenské národné povstanie v československom kontexte. Bratislava, 2004 (spoluautor s. 12 – 50).
- Slovenské a československé dejiny štátu a práva v rokoch 1918-1945. Banská Bystrica: Právnická fakulta UMB, 1998.
- Právne dejiny Slovenska do roku 1918. Banská Bystrica: Právnická fakulta UMB, 2000.
- Právne dejiny Slovenska do roku 1945. Diel I-II. Banská Bystrica: Právnická fakulta UMB, 2002.
- Dejiny štátu a práva na Slovensku. Košice: UPJŠ Košice, 2005, (spoluautor s. 9 – 141).
- Dejiny štátu a práva na Slovensku. Košice: Aprilla, 2008, (spoluautor s. 9 – 142).
- Vademékum k prijímacím skúškam na Právnickú fakultu UMB. Banská Bystrica: Právnická fakulta UMB, 2008 (spoluautor).
- Dejiny štátu a práva na území Slovenska. Banská Bystrica: Právnická fakulta UMB, 2010 (spoluautor s. 13 – 147).
- Heslár súkromného práva. Stručný výkladový slovník. Bratislava 2007 (spoluautor s. 17 – 49).
- Lexikón právnych dejín Slovenska. Bratislava: Wolters Kluwer, 2014.
- Cirkev a štát v zrkadle dejín. Bratislava : AD/ART Slovakia s. r. o., 2017, 260 s.

Vedecké práce a štúdie v časopisoch a zborníkoch (výber)

- Banický štrajk v Handlovej v roku 1940. In: Sborník archívnych prací č. 2, 1960, s. 3 – 68.
- K štrajkovým bojom poľnohospodárskych robotníkov na juhozápadnom Slovensku v roku 1921. In: Historické štúdie X, SAV, 1965, s. 230 – 248.
- Archívne pramene k dejinám štátu a práva na Slovensku za kapitalizmu (1848 – 1945), I. časť. In: Právnehistorické studie XI, ČSAV Praha, 1965, s. 229 – 249.
- Pramene k dejinám štátu a práva na Slovensku za kapitalizmu (1918 – 1945), čas. II. a III. In: Právnehistorické studie XII, ČSAV Praha, 1966, s. 159 – 176.
- A magyar Tanácsköztársaság hatása a délnyugati – szlovákiai forradalmi mozgalom fejlődésére. In: Parttörténeti Közlemények XII, č. 1. Budapešť, 1966, s. 96 – 110.
- Politika nemeckej ochrannej zóny na Slovensku roku 1939. In: Sborník archívnych prací, roč. 1967, č. 2, s. 318 – 410.
- Veľká októbrová socialistická revolúcia v historických prameňoch na Slovensku. In: Slovenská archivistika, roč. II, č. 2, 1967, s. 3 – 24.

- Podbrezová v nemeckých rukách. (K dejinám Švermových železiarní, n. p. v Podbrezovej). In: Historický sborník kraja III., Stredoslovenské vydavateľstvo, Banská Bystrica 1967, s. 249 – 270.
- Die Rechtshörer an der Rechtswissenschaftlichen Akademie in Bratislava in den Jahren 1784 – 1850. In: Acta facultatis iuridicae Universitatis Comenianae, Bratislava, SPN 1968, s. 100 – 116.
- Vplyv Maďarskej republiky rád na rozvoj revolučného hnutia na juhozápadnom Slovensku. In: Slavín – Historická ročenka, II. roč, Bratislava, 1968, s. 56 – 82.
- Archívne pramene k dejinám štátu a práva na Slovensku v období budovania socializmu (1945 – 1960). In: Právněhistorické studie, XXV, ČSAV Praha, 1969, s. 275 – 291.
- Počiatky ČSA a Slovensko. In: Slovenská archivistika, roč. 3, 1968, č. 2, s. 179 – 199.
- K dejinám robotníckeho hnutia na slovensko – moravskom pohraničí (1918 – 1938). In: Slavín – Historická ročenka III, Bratislava 1969, s. 78 – 159.
- Nemecko – slovenská ochranná zmluva z roku 1939. In: Právny obzor 52, č. 4, 1969.
- Slovenské národné povstanie a vzťahy Čechov a Slovákov. In: Právny obzor 52, 1969, č. 8, s. 682 – 695.
- V. I. Lenin a vznik sovietskeho štátu. In: Právny obzor 53, 1970, č. 4, s. 312 – 327.
- Zmluva o priateľstve, spolupráci a vzájomnej pomoci medzi ČSSR a ZSSR. (Historicko – právny pohľad.) In: Právny obzor 53, 1970, č. 9, s. 769 – 792.
- Štátoprávne a politické aspekty československého zahraničného odboja v Rusku v období prvej svetovej vojny. In: Právnické štúdie XVIII, 1970, č. 2, s. 48 – 100.
- A szociáldemokrata párt és a Tanácsköztársaság, In: A Magyaroszági Tanácsköztársaság 50. évforduloja, Akadémiai kiadó, Budapest. 1970, s. 247 – 263.
- Historické podmienky vzniku Komunistickej strany Československa. In: Právny obzor 54, 1971, č. 5, s. 396 – 418.
- KSČ a slovenská otázka za buržoáznej ČSR (1921 – 1929), I. časť. In: Právny obzor 54, 1971, č. 7, s. 631 – 644.
- KSČ a slovenská otázka za buržuáznej ČSR (1929 – 1938), II. časť. In: Právny obzor 54, 1971, č. 10, s. 929 – 940.
- Nacistické výboje a nemecká ochranná zóna na Slovensku. In: Právnické štúdie XIX, 1971, s. 166 – 214.
- Rok 1918 na západnom Slovensku. In: Slavín IV, Historická ročenka, 1971, s. 34 – 92.
- Za obranu Republiky. In: Slavín IV, Historická ročenka, 1971, s. 174 – 250.
- K problematike vzniku a dejín KSČ na moravsko – slovenskom pomedzí (1918 – 1938). In: Zborník príspevkov z dejín robotníckeho hnutia moravsko – slovenského pomedzia, Skalica 1971, s. 53 – 87.
- Politická kríza na Slovensku na jeseň roku 1947. in: Právny obzor 55, 1972, č. 8, s. 698 – 715.
- Historické podmienky vzniku Zväzu Sovietskych socialistických republík. In: Právny obzor 55, 1972, č. 10, s. 893 – 910.
- Vznik Komunistickej strany Československa. In: Právněhistorické studie 17, Academia, Praha 1973, s. 41 – 60.
- Február 1948 – historický medzník vo vývoji nášho štátu a práva. In: Právny obzor 56, 1973, č. 2, s. 89 – 106.
- Októbrová revolúcia a vznik Zväzu sovietskych socialistických republík. In: Zborník Záhorského múzea v Skalici, roč. 3, Skalica 1973, s. 7 – 20.
- Verwaltungsmässige Methoden der Unterdrückung der Arbeiterbewegung in der bürgerlichen Tschechoslowakei. In: Studia iuridica autoritate Universitatis Pécs

- publicata č. 8, Entwicklungsfragen der Verwaltung in Mitteleuropa, Pécs 1972, s. 59 – 74.
- Historické podmienky vzniku Zväzu sovietskych socialistických republík. In: Zborník „50. let SSSR a problémy rozvoje socialistického státu“. ÚŠaP ČSAV, Praha 1972, s. 242 – 257.
 - Historické podmienky vzniku ZSSR. In: Právnik č. 4, 1973, s. 325 – 330.
 - Mníchovská dohoda r. 1938. (K 35. výročiu a k otázke neplatnosti mníchovského diktátu). In: Právny obzor 56, 1973, č. 7, s. 557 – 579.
 - Zmluva nášho priateľstva a istoty. In: Právny obzor 56, 1973, č. 9, s. 727 – 741.
 - Programový dokument protifašistického odboja na Slovensku. (K 30. výročiu Vianočnej dohody o SNR). In: Právny obzor 56, 1973, č. 10, s. 815 – 828.
 - Päťdesiat rokov Zväzu sovietskych socialistických republík. (Historicko – právny vývoj.) In: Právnické štúdie, roč. 21, 1973, č. 1, s. 19 – 95.
 - Administratívne metódy prenasledovania robotníckeho hnutia v buržoáznom Československu. In: Zborník Ústavu marxizmu – leninizmu Univerzity Komenského. Dejiny robotníckeho hnutia, roč. 4, Bratislava 1973, s. 83 – 98.
 - Riešenie národnostnej otázky v politike KSČ. In: „Rozvoj Slovenska v politike a programe KSČ“. Bratislava 1973, s. 121 – 147.
 - Historický význam Slovenského národného povstania. In: Právny obzor 57, 1974, č. 7 – 8, s. 702 – 718.
 - Das Münchener Abkommen und seine Bedeutung für die vertraglichen Beziehungen Zwischen der BRD und der ČSSR. In: Demokratie und Recht č. 3, 1974, s. 235 – 247.
 - Vianočná dohoda o Slovenskej národnej rade – významný dokument protifašistického odboja. In: Právněhistorické studie, 18, Praha 1974, s. 21 – 38.
 - Slovenské národné povstanie – nová etapa riešenia vzťahu Čechov a Slovákov. In: Pocta akademiku Václavu Vaněčkovi k 70. narodeninám. Praha 1975, s. 287 – 300.
 - Slovenské národné povstanie – významný medzník našich národných dejín. Slovenská archivistika, roč. 9, 1974, č. 1, s. 3 – 18.
 - Význam slovenského protifašistického odboja pre obnovu československého štátu na nových základoch. In: Právněhistorické studie 19, 1975, s. 15 – 42.
 - Postoj Československej sociálnodemokratickej strany k Slovenskej republike rád. In: Historické štúdie 20, Bratislava 1976, s. 203 – 224.
 - Slovenské národné povstanie a jeho štátoprávny význam. In: Právnické štúdie 22, Bratislava 1976, s. 5 – 60.
 - Niektoré štátoprávne a politické aspekty obnovenia Československa po druhej svetovej vojne. In: Vznik a vývoj socialistického práva, I. časť, Univerzita Karlova, Praha 1976, s. 103 – 117.
 - Štátoprávne a politické aspekty obnovenia Československa. In: Rozvoj socialistického štátu a práva v oslobodenom Československu, Bratislava 1977, s. 30 – 49.
 - Parlamentné voľby za buržoáznej Československej republiky. In: Právnické štúdie, roč. 23, 1977, s. 134 – 191.
 - Dejinný význam Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie pre budovanie socializmu. In: Právny obzor 63, 1977, č. 9, s. 790 – 805.
 - Február 1948 a naša cesta k socializmu. In: Právny obzor č. 2, 1978, s. 97 – 111.
 - Komunistická strana Československa v novodobých dejinách československého štátu a práva. In: Právněhistorické studie 21, Praha 1978, s. 27 – 50.
 - Die sozialdemokratische Partei und die Gewerkschaften in der Slowakei bis zum Jahre 1917. In: Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung (XII.

- Linzerkonferenz) und Arbeiterparteien und Gewertschaften vor 1917, Metodologische Probleme der Gewerkschaftsgeschichtsschreibung. Europaverlag Wien 1979, s. 214 – 229.
- Február 1948 – historický medzník v dejinách československého štátu a práva. In: Právněhistorické studie 22, 1979, s. 9 – 38.
 - Február 1948 – vyvrcholenie zápasu o socialistickú cestu vývinu v Československu. In: Zborník Ústavu marxizmu – leninizmu Univerzity Komenského. Dejiny robotníckeho hnutia X., 1980, s. 5 – 20.
 - Význam diela a osobnosti V. I. Lenina pre výchovu socialistického človeka. In: Zborník SPN, 1980, s. 6 – 14.
 - Čes. a Slováci v Rusku v období prvej svetovej vojny (1914 – 1917). In: Zborník Slováci v zahraničí 7, Matica Slovenská 1981, s. 5 – 37.
 - 60. rokov československo – sovietskych vzťahov. In: Slovanské štúdie, Bratislava, 24, 1983, s. 71 – 93.
 - K otázke obnovy Československa po druhej svetovej vojne. In: Zborník Ústavu marxizmu – leninizmu UK. Dejiny robotníckeho hnutia, roč. 11, 1983, SPN, Bratislava 1983, s. 29 – 50.
 - Aktívna úloha práva v proces. výstavby socialistickej spoločnosti. In: Sborník Ústavu marxizmu – leninizmu Vysoké školy zemědělské v Praze, VIII., Praha 1983, s. 17 – 26.
 - Internacionálny charakter a odkaz Slovenského národného povstania. In: Právnik 1984, č. 8, s. 719 – 730.
 - Parlamentné voľby v roku 1925. In: Historický časopis 32, 1984, č. 6, s. 905 – 925.
 - Zápas o nové Československo. In: Právny obzor, 1985, č. 5, s. 464 – 482.
 - Okupácia západného Slovenska nemeckou armádou v marci 1939. In: Zborník: Boj proti fašizmu a okupaci na jižní Moravě. XIV. MS 1984, TEPS Praha 1985, s. 116 – 122.
 - A fejlődő országek ből jött hallgatók ideológiai – politikai nevelésének módszertani tapasztalatai Csehszlovákiában. In: A fejlődő országek ből jött hallgatók ideológiai – politikai nevelése, Budapest. 1985, s. 151 – 159.
 - Slovenské národné povstanie – významná súčas. európskej protifašistickej rezistencie. In: Zborník 40. výročí osvobození Československa Sovietskou armádou, ÚML ČVUT, Praha 1986, s. 49 – 55.
 - Parlamentné voľby v Československu roku 1920. In: Historica XXXII – XXXIII/1981 – 1982, Bratislava 1986.
 - KSČ a niektoré otázky rozvoja vedy na Slovensku v rokoch 1945 – 1953. In: Historica XXXIV, SPN Bratislava 1983, s. 175 – 212.
 - Der Slowakische Nationalaufstand – ein wichtiger Bestandteil des europäischen widerstands. In: Zborník: Vom antifaschistischen Kampf zur nationalen und sozialen Befreiung der Völker, hrsg. von Johannes Glasneck, Martin – Luther Universität Halle – Wittenberg, Halle (Saale) 1986, str. 123 – 129.
 - KSČ a parlamentné voľby v októbri 1929. In: Historický časopis 1987, 4, s. 554 – 571.
 - KSČ a prestavba československého právneho poriadku na socialistických základoch. In: Příspěvky k dejinám socialistického štátu a práva, I. část. Univerzita Karlova Praha 1987, s. 103 – 120.
 - Parlamentné voľby v roku 1935. In: Právněhistorické studie 28, Academia Praha 1987, s. 115 – 150
 - K niektorým otázkam rozvoja vedy na Slovensku v päťdesiatych rokoch. In: Historica XXXVII, SPN Bratislava 1987, s. 168 – 193.

- Vznik Československa – zahraničný odboj a krajanania. In: Slováci v zahraničí 14, Matica Slovenská 1988, s. 11 – 33.
- Postavenie a voľby prezidenta v Československu (1918 – 1938). In: Právny obzor 73, 1990, 7, s. 628 – 643.
- Prehľad súdnej správy na Slovensku v rokoch 1919 – 1938. In: Historica XLII, Bratislava, s. 108 – 141.
- Voľby do obecných zastupiteľstiev. In: Notitia novae Facultatis Iuridicae Universitatis Matthiae Beli Neosolii, roč. I., 1997. Právnická fakulta UMB v Banskej Bystrici, s. 75 – 102.
- Voľby do Krajinských zastupiteľstiev na Slovensku. In: Notitiae Novae Facultatis Iuridicae Universitatis Matthiae Beli Neosolii, roč. II, 1998, UMB – Právnická fakulta Banská Bystrica, 1998, s. 81-100.
- Postavenie a voľby prezidenta republiky v Československu(1918-1938). In: Notitiae Novae Facultatis Iuridicae Universitatis Matthiae Beli Neosolii, roč. III., 1999, UMB-PF v Banskej Bystrici, s. 50-60.
- SNP – integrálna súčasť európskej rezistencie. In: Acta Historica Neosolensia II, 1999. Banská Bystrica 1999, s. 79 – 89.
- Slovenské národné hnutie a otázky občianskych práv, parlamentarizmu a štátoprávneho postavenia slovenského národa v revolúcii rokov 1848-1849. In: Notitiae Novae Facultatis Iuridicae Universitatis Matthiae Beli Neosolii, IV, 2000. UMB – PF v Banskej Bystrici, 2000, s. 65-75.
- Revolúcia rokov 1848-1849 a otázka štátoprávneho postavenia slovenského národa. In: Slovenská štátnosť a jej rozvoj. Zborník. Právnická fakulta UK a Spolok slovenských spisovateľov, Bratislava, 2000, s. 138-151.
- Voltaire – osvietenec – historik. In: Notitiae Novae Facultatis Iuridicae Universitatis Matthiae Beli Neosolii, 6, 2002. UMB – PF Banská Bystrica, s. 37 – 49.
- Francois M. Voltaire – bojovník za právo a spravodlivosť, ochranca ľudských práv. In: K 75. narodeninám profesora Hubenáka. Zborník z medzinárodnej právno-historickej konferencie konanej pri tejto príležitosti. UMB – Právnická fakulta v Banskej Bystrici 2002, s. 10 – 22.
- Antisemitizmus a prenasledovanie Židov na Slovensku (1939 – 1945). In: Slovenské národné povstanie v československom kontexte. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie, Bratislava 2004, s. 42-49
- Právne normy a ich praktický dosah v slovenskom štáte. In: Fenomén holokaustu. Zborník z medzinárodnej konferencie. Bratislava 2009, s. 22 – 40.
- Rozpad spoločného štátu Čechov a Slovákov – ČSFR. In: Państwo, prawo, społeczeństwo w dziejach Europy środkowej. Katowice – Kraków 2009. Wydawnictwo i drukarnia Towarzystwo Słowaków w Polsce. s. 263-273.
- Židovský kódex – vzor pre Európu. In: Acta Judaica Slovaca 17. SNM – Múzeum židovskej kultúry. Bratislava 2011, s. 20 – 42.
- Rasové (protižidovské) zákonodarstvo – vývoj a charakteristika. In: Quid leges sine moribus. (Metamorfózy vývoja štátu a práva v dejinách). Trnavská univerzita v Trnave. Právnická fakulta. Trnava 2014, s. 57 – 71.

Učebné pomôcky, odborné články, študijné materiály

Učebné pomôcky (výber)

- Kapitoly z dejín Medzinárodného komunistického hnutia, II. diel. Univerzita Komenského v Bratislave 1974, s. 35 – 48. (spoluautor).

- Pleva J. a kol.: „Dejiny medzinárodného robotníckeho hnutia a Komunistickej strany Československa“. Bratislava: SPN, 1985, s. 307 – 327 (spoluautor).
- Čítanka k dejinám medzinárodného robotníckeho hnutia a Komunistickej strany Československa. Bratislava: Pravda, 1988. SPN 1988, s. 115 – 135. (spoluautor).
- Dejiny medzinárodného robotníckeho komunistickeho a národnoslobodzovacieho hnutia. Bratislava: SPN, 1988, 280 s.
- Kapitoly z dejín medzinárodného dělnického hnutí a Komunistické strany Československa. Praha, 1989 (spoluautor s. 49 – 60).
- Dokumenty k dejinám štátu a práva na území Slovenska I. diel. Banská Bystrica: Právnická fakulta UMB v Banskej Bystrici, 1997.
- Dokumenty k dejinám štátu a práva na území Slovenska II. diel. Banská Bystrica: Právnická fakulta UMB v Banskej Bystrici, 1997.
- Slovenské a československé dejiny štátu a práva rokoch 1918 – 1945. Banská Bystrica: Právnická fakulta UMB v Banskej Bystrici, 1998.
- Dokumenty k dejinám štátu a práva na území Slovenska I. Banská Bystrica: Právnická fakulta UMB v Banskej Bystrici, 2000. Druhé doplnené a prepracované vydanie.
- Dokumenty k dejinám štátu a práva na území Slovenska II. Banská Bystrica: Právnická fakulta UMB v Banskej Bystrici, 2000. Druhé vydanie.
- Slovenské a československé dejiny štátu a práva v rokoch 1918 – 1945. Banská Bystrica: Právnická fakulta UMB v Banskej Bystrici, 2000.
- Nariadenie zo dňa 9. septembra 1941 o právnom postavení Židov (študijný materiál). Bratislava: Právnická fakulta UK, Katedra právnych dejín. Bratislava 2002.
- Rasové zákonodarstvo a jeho realizácia na Slovensku 1939-1945 s. súborom historických prameňov. Bratislava: Metodicko- pedagogické centrum Bratislavského kraja, 2006.

Odborné články (výber z publikovaných článkov)

- Z minulosti archívnictva na Slovensku. In: Vlastivedný časopis 12, 1964, č. 3.
- Zaujímavý dokument k štrajku poľnohospodárskych robotníkov na jar 1929. In: Slavín – historická ročenka, I., Bratislava 1967.
- Stav sprístupnenia historických prameňov pre výskum hospodárskych oblastí na východnom Slovensku. In: Kolokvium k otázkam vymedzenia východoslovenskej priemyselnej oblasti 1900–1950, Košice 1967, s. 47 – 58.
- Archívy na západnom Slovensku a regionálna história. In: Slavín – historická ročenka, II. roč., Bratislava 1968, s. 136 – 153.
- Problematika regionálneho výskumu na západnom Slovensku. In: Slavín – historická ročenka, II., Bratislava 1968.
- Poslucháči práva na Právnickej akadémii v Bratislave. In: Právny obzor 1968, č. 3.
- Za ďalší rozvoj práce na dejinách závodov. In: Slavín – historická ročenka, III., Bratislava 1969, s. 227–349.
- 50-ročné jubileum zrodu Komunistickej strany Československa. In: Socialistické súdnictvo 1971, 5, s. 1 – 7.
- Veľký Október a my. In: Svet vedy 1972, č. 11.
- Profesor Karol Rebro šesťdesiatročný. In: Právnik 1973, 5, s. 472.
- K 60. výročiu vzniku spoločného štátu Čechov a Slovákov. In: Socialistické súdnictvo 1978, 10, s. 1–7.
- Nevyčerateľný zdroj sily a inšpirácie. (K 35. výročiu Slovenského národného povstania) In: Socialistické súdnictvo, 1979, 8, s. 1 – 7.

- Prestavba československého právneho poriadku. In: Socialistické súdnictvo 1981, 11, s. 1 – 10.
- Využiť revolučný odkaz SNP v ideovovýchovej práci. Vysoká škola, 1984 – 85, 4, s. 145 – 149.
- Vznik Československa – zahraničný odboj a krajanania. I. čas. – Slovensko, č. 8/1988, s. 11, II. čas. – Slovensko, č. 9/1988, s. 10 – 11, III. čas. – Slovensko, č. 10, s. 10 – 11, IV. čas. – Slovensko, č. 11/1988, s. 10 – 11.
- Mníchov 1938 a zánik československej buržoáznej štátnosti. In: 70 rokov samostatného Československa, SÚV SAK ČSSR, Bratislava 1988, s. 39 – 47.
- Žena a rodina v súčasnom vývoji našej spoločnosti. In: Za zdravú, šťastnú a modernú rodinu (Zborník materiálov zo seminára k Medzinárodnému roku rodiny 1994). Bratislava 1993, s. 22 – 25.
- Husitské hnutie a Slovensko. In: Historická revue 2002, 10.
- Voltaire – nekorunovaný kráľ Európy. Historická revue 2004, 1.
- Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939 – 1945). Historická revue 2004, 3.

Zostavil Ladislav Hubenák ml.

doc. JUDr. MIRIAM LACLAVÍKOVÁ, PhD.
doc. JUDr. PETER VYŠNÝ, PhD. et Ph.D.
(eds.)

**Právno-historické
trendy a výhľady
IV.**

Zodpovedný redaktor Jozef Molitor
Grafická úprava a zalomenie Jana Janíková
Obálku upravil Marek Petržalka

Pre Právnickú fakultu Trnavskej univerzity v Trnave
vydalo vydavateľstvo TYPI UNIVERSITATIS TYRNAVIENSIS,
spoločné pracovisko Trnavskej univerzity
a VEDY, vydavateľstva Slovenskej akadémie vied,
ako 255. publikáciu.

Vytlačila VEDA, vydavateľstvo SAV.

ISBN 978-80-568-0158-1

